

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**İRAK'IN FETHİ VE İSLÂMLAŞMA SÜRECİ
(HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİ)**

HÜSEYİN GÖKALP

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. İSMAİL HAKKI ATÇEKEN**

KONYA - 2019

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**İRAK'IN FETHİ VE İSLÂMLAŞMA SÜRECİ
(HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİ)**

HÜSEYİN GÖKALP

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. İSMAİL HAKKI ATÇEKEN**

KONYA - 2019

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hüseyin Gökalp		
	Numarası	128110023005		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı / İslâm Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	✓	
Tezin Adı	Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-i Raşidîn Dönemi)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Hüseyin Gökalp

İmzası

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	HÜSEYİN GÖKALP
	Numarası	128110023005
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi Bilim Dalı
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof.Dr. İsmail Hakkı Atçeken
	Tezin Adı	İrak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci (Hulefa-i Raşidin Dönemi)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan *İrak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci (Hulefa-i Raşidin Dönemi)* başlıklı bu çalışma 11/12/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof.Dr. İsmail Hakkı Atçeken		
2	Prof.Dr. Ahmet Turan Yüksel		
3	Prof.Dr. Adil Yavuz		
4	Doç.Dr. Mithat Eser		
5	Dr. Öğr. Üyesi Yavuz Selim Göl		

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hüseyin Gökcalp		
	Numarası	128110023005		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı / İslam Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	√	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken		
Tezin Adı	Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)			

Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde belirlenen hedef ve yöntemler çerçevesinde Müslümanların büyük fetih hareketi, Hz. Ebû Bekir (r.a.) döneminde başlamıştır. Hz. Ömer (r.a.) döneminde de Sâsânîler tümüyle yıkılmış ve topraklarının büyük bir bölümü fethedilmiş; Roma topraklarının önemli bir kısmı da Müslümanların eline geçmiştir. Müslümanların bu süreçte ilk girdiği yer Sâsânîlere ait bir eyalet olan Irak'tır. Irak aynı zamanda Sâsânîlerin başkenti olan Medâin'in bulunduğu yönetim merkezidir. Irak'ın fethi hem Sâsânîlerin yıkılmasının hem de Şam fetihlerinin başarıya ulaşmasının zeminini oluşturmuştur. Çalışmamızın birinci bölümünde İslâm fetihlerinden önce Irak'taki siyasi, dini, sosyo-ekonomik ve askeri yapıyı, ikinci bölümde de Irak'ın fethini inceledik.

Müslümanlar Irak'ı fethettikten sonra, orada Arap, Ârâmî, Pers, Yahudi yerleşik halkı ve azınlık olarak da Hindli ve Afrikalılarla karşılaştılar. Hristiyan, Mecûsî, Yahudi, Putperestler ve bunların dışında Mandeist, Mezdekî ve Maniheist din mensuplarıyla muhatap oldular. Fetihten daha önemli ve zor bir işlem olan fethin kalıcılığı, Irak'a yerleşme ve İslâmlaşma konusunda Müslümanlar azami gayret sarf ettiler. İskân politikası, tebliğ ve evlilikler yoluyla Irak halkı büyük oranda Müslüman oldu. Çalışmamızın üçüncü ve son kısmında da fetih sonrası Irak'taki İslâmlaşma sürecini ele aldık.

Anahtar Kelimeler: Fetih, İslâmlaşma, Hulefâ-i Râşidîn Dönemi, Irak, İran.

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Hüseyin Gökalp		
	Student Number	128110023005		
	Department	Islamic History and Arts		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	√	
	Supervisor	Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken		
Title of the Thesis/Dissertation	The Conquest and Islamization of Iraq (Four Caliphs' Era)			

The Great Muslim Conquests began during the period of Abu Bakr within the framework of objectives and methods set by Muhammad (PBUH). During the reign of Omar, the Sassanids were completely destroyed and a large part of their land was conquered and additionally a significant part of the Roman lands were subjugated by the Muslims. Iraq was not only the first place Muslims set foot in during the campaign but also having Ctesiphon as the capital where was the headquarters of the empire. The conquest of Iraq was the basis for both the collapse of the Sassanids and the success of the conquests of Damascus. In the first part of our study, we first examined the political, religious, military, the socio-economic structure of Iraq before the conquests and in the second part, we reviewed the conquest of Iraq.

After the Muslims entered Iraq, they faced Arab, Aramean, Persian, Jewish settlers plus the minorities such as Hindus and Africans. Christianity, Zoroastrianism, Judaism, and paganism, as well as the members of Mandaeism, Mazdaism, Manichaeism were the religions Muslims dealt with. Muslims made maximum effort in the persistence of conquest, settling in Iraq and Islamization of it, which was more important and difficult than conquest. Iraqi people converted to Islam in no smaller measure through the settlement policy, explaining and teaching of religion and marriages between the parts. In the last part of our study, we discussed the Islamization process in Iraq after the conquest.

Keywords: Conquest, Islamization, Four Caliphs' Era, Iraq, Iran.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	viii
ÖNSÖZ.....	ix
GİRİŞ	1
Araştırmanın Konusu ve Yöntemi.....	1
Araştırmanın Kavramsal Çerçevesi.....	2
Araştırmanın Kaynakları.....	12
BİRİNCİ BÖLÜM: FETİH ÖNCESİ IRAK.....	17
1.1. Coğrafya.....	24
1.2. Tarih.....	32
1.2.1. Pers Öncesi Dönem	33
1.2.2. Irak'ta Pers Hâkimiyeti.....	36
1.2.2.1. Hahâmenîşler.....	38
1.2.2.2. Selevkoslar.....	43
1.2.2.3. Partlar	44
1.2.2.4. Sâsânîler	45
1.3. Din	61
1.4. Sosyo-Ekonomik Durum	65
1.5. Askerî Durum.....	68

İKİNCİ BÖLÜM: IRAK'IN FETHİ.....	75
2.1. Hazırlık Dönemi.....	77
2.2 Fetih.....	81
2.2.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi Irak Fetihleri	83
2.2.1.1. Übülle'nin Fethi.....	88
2.2.1.2. Mezar'ın Fethi.....	93
2.2.1.3 Velece Savaşı.....	96
2.2.1.4. Ülleys Savaşı.....	98
2.2.1.5. Sed Olayı	102
2.2.1.6. Hîre'nin Fethi	103
2.2.1.7. Enbâr'ın Fethi	115
2.2.1.8. Aynu't-Temr'in Fethi.....	117
2.2.1.9. Müseyye Baskını.....	119
2.2.1.11. Firâd Savaşı.....	121
2.2.1.12. Bâbil Savaşı	123
2.2.2. Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri.....	128
2.2.2.1. Nemârik Savaşı.....	132
2.2.2.2. Kesker'in Fethi	133
2.2.2.3. Köprü Savaşı	135
2.2.2.4. Büveyb Savaşı.....	139
2.2.2.5. Pazar Baskınları.....	143
2.2.2.6. Kâdisiye Savaşı.....	145
2.2.2.7. Medâin'in Fethi	159
2.2.2.8. Celûla Savaşı.....	162
2.2.3. Sâsânîlerin Çöküşü.....	167
2.2.4. Fetihle İlgili Bazı Veriler	173
2.3. Irak'ın Fethinin Sonuçları ve Değerlendirmesi.....	180
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: IRAK'IN İSLÂMLAŞMASI	182

3.1. Irak'ta Dini Durum.....	187
3.1.1. Hristiyanlar	190
3.1.1.1. Ârâmîler.....	193
3.1.1.2. Araplar.....	202
3.1.1.3. Persler	206
3.1.1.4. Rumlar	208
3.1.2. Mecûsîler.....	209
3.1.3. Yahudiler.....	219
3.1.4. Mandeistler	225
3.1.6. Maniheistler.....	228
3.1.5. Mezdekîler.....	231
3.1.7. Putperestler	232
3.1.8. Diğerleri	234
3.1.9. Etkileşimler.....	236
3.2. Irak'ta İslâmlaşma.....	242
3.2.1. Fetih ve İslâmlaşma	247
3.2.2. İskân ve İslâmlaşma	251
3.2.3. Tebliğ Yoluyla İslâmlaşma	269
3.2.4. Evlilikler Yoluyla İslâmlaşma.....	272
3.2.5. İslâmlaşmanın Sonuçları	276
3.3. Fetih ve İslâmlaşma Üzerine Yapılan Çağdaş Değerlendirmeler... 289	
3.3.1. Fetih ve İslâmlaşma Konusunu Dini Açıdan Değerlendirenler.290	
3.3.2. Fetih ve İslâmlaşma Konusunu Ekonomik ve Siyasi Açıdan Değerlendirenler	299
SONUÇ.....	315
BİBLİYOGRAFYA	320

ŞEKİL VE TABLOLAR LİSTESİ

Şekil 1. Fetihlerden önce Sâsânî bölgeleri	22
Şekil 2. Günümüz İran'ı ve eyaletleri haritası	24
Şekil 3. Zağros Dağları harita görünümü	25
Şekil 4. Elburz dağları harita görünümü	26
Şekil 5. Medâin ve Medine Uydu Görünümü	28
Şekil 6. Irak'ın uydu görünümü	29
Şekil 7. Sevâd ve Cezîre uydu görünümü	31
Şekil 8. Pasargad Şehri, İran	40
Şekil 9. Pasargad'da bulunan Kuruş'un mezarı	41
Şekil 10. Sâsânîlerin hâkim olduğu Arap bölgeleri haritası	60
Şekil 11. Übülle'nin uydu görünümü	89
Şekil 12. Mezar'ın uydu görünümü	93
Şekil 13. Velece'nin uydu görünümü	96
Şekil 14. Ülleys'in uydu görünümü	99
Şekil 15. Hîre'nin uydu görünümü	103
Şekil 16. Fars Gölü ve Hîre'nin uydu görünümü	105
Şekil 17. Medâin ve Hîre'nin uydu görünümü	114
Şekil 18. Enbâr'ın uydu görünümü	115
Şekil 19. Aynu't-Temr'in uydu görünümü	117
Şekil 20. Müseyye'nin uydu görünümü	120
Şekil 21. Senî'nin uydu görünümü	121
Şekil 22. Firâd'ın uydu görünümü	122
Şekil 23. Bâbil'in uydu görünümü	124
Şekil 24. Hz. Ebû Bekir dönemi Irak fetihleri haritası	127
Şekil 25. Kesker'in uydu görünümü	133
Şekil 26. Kâdisiye'nin uydu görünümü	149
Şekil 27. Kâdisiye'nin uydu görünümü	150
Şekil 28. Dicle'nin en dar geçiş yerinden Medâin'in görünümü	160
Şekil 29. Celûla'nın uydu görünümü	165
Şekil 30. Hulvân'ın uydu görünümü	166

Şekil 31. Sevâd'ın (Irak) ve diğer İran eyaletlerinin görünümü	167
Şekil 32. Irak fethinde uyruklarına göre Sâsânî ordusu komutanlarının dağılımı	177
Şekil 33. Fraksiyonlarına göre Sâsânî ordu komutanlarının dağılımı.....	177
Şekil 34. Kabilelerin Irak'ta görev yapan komutan sayıları	180
Şekil 35. Tahran'ın güneyinde kalan Rey şehrindeki Şehrbanu Türbesi.....	274
Şekil 36. İran'da İslâmlaşma eğrisi.....	286
Şekil 37. İran'da kümülatif İslâmlaşma eğrisi	287
Şekil 38. Irak-İran karşılaştırmalı kümülatif İslâmlaşma eğrisi.....	288

Tablo 1. Tarih boyunca Irak'ta kurulan devletler	35
Tablo 2. Sâsânî şahları ve iktidar süreleri	54
Tablo 3. Hulefâ-i Râşidîn Dönemi İslam fetihlerinin kronolojisi.....	82
Tablo 4. Irak'ta fethedilen yerler ve durumları	174
Tablo 5. Irak'ta gerçekleşen savaşlar ve komutanları.....	174
Tablo 6. Fetih komutanları ve kabileleri	178

KISALTMALAR

- Alm. : Almanca
Ar. : Arapça
Arm : Ârâmîce
b. : ibn
Bk : Bakınız
c. : Cilt numarası
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DTCF : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ed. : Editör
Far. : Farsça
h. : Hicrî
Hz. : Hazreti
İbr. : İbranice
İFAV : M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İng. : İngilizce
İSAM : İslâm Araştırmaları Merkezi
m. : Miladi
MÖ : Milattan Önce
MS : Milattan Sonra
ö. : Ölüm tarihi
Peh. : Pehlevîce
r.a. : Radıyallahu anh
s. : Sayfa numarası
s.a.v. : Sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
Trc. : Tercüme eden
t.y. : Basım tarihi yok
Yun. : Yunanca
yy. : Yüzyıl

ÖNSÖZ

İslam fetihlerinin ilk dalgası 12/633 yılında Hz. Ebû Bekir (r.a.) döneminde başlamış ve Hz. Ömer (r.a.) döneminde Irak, Cezîre, Şam, Fars, Mısır ve bu bölgelerin çevresi; Hz. Osman (r.a.) döneminde Azerbaycan, Ermenistan, Hazar bölgesi, Kuzey Afrika ve Akdeniz'deki bazı adalar ile devam etmiştir. Hz. Ali (r.a.) döneminde bir duraklama yaşandıysa da, Emevîler döneminde ikinci dalga olarak fetihler yayılarak devam etmiştir. Müslümanlar, Endülüs ve Sicilya gibi pek az örnek hariç girdikleri bölgelerde kalıcı olmuşlardır. Fethin kalıcılığı Müslümanlar için fetihden daha önemliydi. Savaş stratejileri şiddet ve yağmacılık değil kalıcı ve sürdürülebilir yayılma üzerine kuruluydu. Bu çerçevede Arabistan'ın dışında Müslümanların girdiği ilk topraklarından biri olan Irak'ta fethi ve kalıcılığın göstergesi olan İslâmlaşmayı araştırdık. Bu konuyu seçme sebebimiz, Irak'ın fetihle bağlantılı olarak İslamlaşmasının özel bir konu olarak şimdiye kadar ele alınmamış olmasıdır.

Irak, insanlık tarihi boyunca pek çok uygarlığın anavatanı; Samî, Yunan-Helen ve Hind-İran kültürlerinin kesişim noktası; onlarca dinin ve inanın merkezi olmuştur. Sümerlerden Amerika Birleşik Devletleri'ne kadar her güçlü devlet kendisini mutlaka Irak'ta sınımıştır. Tersten bakıldığında da Fırat ve Dicle arasındaki verimli bölge, medeniyetlerin can verip toprağa karıştığı büyük bir mezarlık olmuştur. Peki nasıl olmuştur da İslâm dini, Irak'a girdikten sonra bu kadim bölgede ayakta kalabilmiştir? Irak'ta yaşayan unsurlar hemen Müslüman olup İslâm toplumlarına karışıp gitmişler midir yoksa eski inançlarından belli unsurları Müslümanlara teklif etmişler midir? Irak'taki eski kültürler İslâm dini ile birleşip "İslam Kültürü" ya da "İslam Medeniyeti" kavramına katkıda bulunmuşlardır yoksa heterodoks düşünceler olarak dışlanmışlardır? Müslümanlar, Irak'ı fethederken halka eziyet etmişler midir? Şehirler ne şekilde, hangi şartlarla teslim alınmış, ne tür anlaşmalar yapılmıştır? Sâsânîlere ödenen vergi ile Müslümanlara ödenen vergi arasında ne tür niteliksel ve niceliksel farklar vardır? Zimmîlere nasıl davranılmıştır? Zimmîlerin İslâm'ı kabul etmesi için ne tür faaliyetlerde bulunulmuştur? Bu ve benzeri pek çok soru çalışmamızda cevaplarını aradığımız sorulardır. Bu sorulara cevap verirken değişim ve sürekliliği

önemledik. Değişimin türü, yönü, yoğunluğu, sebepleri ve sonuçları üzerinden konumuzu değerlendirdik.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Irak'ın fetihten önceki dini, sosyo-ekonomik ve askeri durumunu, ikinci bölümde detayları ile fethi ve üçüncü bölümde fetihten sonraki İslâmlaşma sürecini çalıştık. Hem Irak'taki Ârâmîler, Araplar, Yahudiler veya Persler üzerinden etnik hem de Hristiyanlar, Yahudiler, Mecûsîler ve diğerleri üzerinden dini sınıfları ayrı ayrı el almaya çalıştık. Ortaya çıkan sonuçları da tezimizin sonuç kısmında değerlendirdik.

Konunun seçimi ve geliştirilmesi noktasında beni yönlendiren hocam Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken'e, tezin bitirilmesi yönünde beni teşvik eden Prof. Dr. Mehmet Ali Kapar hocama ve çalışma boyunca desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Ahmet Turan Yüksel ve Prof. Dr. Adil Yavuz hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca öğrenciliğim boyunca kendisinden çok fazla istifade ettiğim hocam merhum Prof. Dr. Ahmet Önkâl için de Allah'tan rahmet dilerim.

Hüseyin Gökâl

Konya / 2019

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Yöntemi

Araştırmamızın konusu, fetih ve fethin sonucu olarak İslamlaşmanın, Hulefâ-i Râşidîn döneminde Sâsânîlere ait bir bölge olan Irak'ta nasıl gerçekleştiğidir. Bölgemiz, fetih sırasındaki sınırları ile Irak bölgesinden ibarettir. Her ne kadar fetih Hz. Ebu Bekir (r.a.) döneminde başlayıp Hz. Ömer (r.a.) döneminde tamamlanmış olsa da biz Hz. Osman ve Hz. Ali dönemini de kapsayan Hulefâ-i Râşidîn dönemi demeyi tercih ettik. Hem Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde Irak'ta fetih faaliyetinin olmadığını altını çizdik hem de bu iki dönemi, fethin sonuçları açısından izledik.

Araştırmamızda metot olarak verilerin toplanması, sınıflandırılması, analizi ve güncel çalışmalarla karşılaştırılması aşamalarını sırasıyla tatbik etmeye çalıştık. Öncelikle ulaşabildiğimiz bilgileri üç sınıfa ayırdık: İlki erken dönem bize gelen “zaman ve mekân” ile ilgili rivayetler. İkincisi, erken dönem bize gelen “olaylar” ile ilgili rivayetler ve son olarak modern araştırmalar. Erken dönemle ilgili Müslüman tarihçilerin kaynaklarıyla beraber diğer görgü tanıkları olan Irak'ta yerleşik yerlilerin kronik, sinod ya da kilise vaazı gibi metinlerin çevirilerinden de faydalandık. Erken dönemle ilgili ilk gruba giren Müslümanların zaman ve mekânla ilgili rivayetlerini değerlendirdik. Hadisçilerin güvenmediği râvîlerden uzak kaldık ama genel gidişatı etkilemeyecek, genel kanaati destekleyen haberleri çalışmamıza dahil ettik. Genel kabul görmüş zaman ve mekânlar üzerinden fethi hikâyeleştirdik ve bunu haritalarla destekledik. Birbiriyle taban tabana zıt olan rivayetleri uzlaştırmaya çalıştık. Bunu başaramadığımız noktalarda da genel kabul gören rivayetleri esas aldık. Fırat ve Dicle nehirlerinin yataklarının değişmesi ya da bir şehrin harap olup haritadan silinmesi gibi değişiklikler sebebiyle mekânlar konusunda farklı dönemlerde yaşamış olan müelliflerden önemli bilgiler aldık. Örnek olarak Ya'kûbî, Yâkût el-Hamevî gibi klasik yazarları birincil kaynak olarak kullanırken, Le Strange gibi geç dönem araştırmacıların yorum ve katkılarından da istifade ettik. Ayrıca Google Map, Yandex Map gibi haritalama hizmetlerini kullandık. Bugün artık yerleşim birimi olmayan, tam

olarak nerede olduğu dahi tespit edilemeyen ve fetih için de bir öneme sahip olmadığı yerleri isim olarak belirtmekle yetindik.

İkinci türden olan, yani bir fethin tam olarak ne zaman nerede gerçekleştiği bilgisi dışında, bir “olayı” anlatan rivayetler konusunda hassas davranmaya çalıştık. Hiçbir yerde olmayan garip rivayetleri görmezden gelmedik ve ilgili yerde zikrettik ancak ilgili haberin şâz oluşunu farklı ifadelerle dile getirdik. Bir olayla ilgili aynı rivayetin geçtiği bütün kaynaklara dipnotta yer vermek yerine klasik kaynaklarla iktifa ettik. Bazen pek çok farklı rivayet varken bir tercihe dayalı olarak bir tek kaynağa atıf yaptık. Gayri müslimlerden gelen rivayetlerde hassasiyet derecemizi yükselttik. Rivayet geleneğine aşına olmayan kişilerden bize ulaşan, kilise kaydı olduğu söylenen metinlerin otantikliği konusu çalışma alanımızın dışında olduğu için bu metinlerin çevirilerinden faydalanmak suretiyle fethin diğer tarafını bir nebze görmeye çalıştık. Bu genel hatları nazar-ı itibara alarak fethi anlattık. Bu yöntemle detaylardan kaçınmaya çalışmadık, sadece gerekli detaylara daha çok alan açmayı denedik.

Üçüncü türden gelen modern yorumlar ilgili olarak, XIX. yy. oryantalistleriyle XX. yy. revizyonist tarihçilerin dışında İran veya Arap ulusalcılığının fethi nasıl yorumladığını görmek istedik. Hem uç fikirlere hem de ülkemizden ve diğer İslâm ülkelerinden konuyu çalışmış mutedil ilim adamlarının düşüncelerine yer verdik. Ancak bu yorumların tümünü çalışmanın içerisine serpiştirmek çalışmayı gereksiz bir şekilde sürekli inkıtaa uğratacağı hem de yorumların kıyasını zorlaştıracaağı için bu kısım ile ilgili ayrı bir bahis açtık. Çalışmamızın en sonuna Irak fetihleriyle ilgili dikkatimizi çeken tüm yorumları bir araya getirerek araştırmacılara bir karşılaştırma imkânı sunmak istedik.

Araştırmanın Kavramsal Çerçevesi

Çalışmamızda sıkça geçen bazı kavramlarla neyi kastettiğimizi izah etmek istiyoruz. Savaş ve cihad kavramları, vergi gibi tartışmalı konularından tercihlerimizi ortaya koymamız, “İslamlaşma” kavramını neden kullandığımızı izah etmemiz ve son

olarak İnan kimliğini tanımlayıp onlara bir isim vermemiz gerekmektedir. Buradaki kavramsal çerçeveyi vermemiz hem fetih ve İslâmlaşmayı anlamlı hale getirecek hem de çalışmamızdaki kavramsal tenakuzların önüne geçecektir.

Askerî tarih uzmanı Hans Delbrück'ten aktarılan bir yoruma göre savaş artık bir sanat olarak görülmelidir. Rönesans sonrasında savaş, “bilimsel bir çerçeveye oturtulmaya çalışılsa da savaş bir sanat olarak kalmaya devam edecektir.”¹ Savaşın bir sanat olarak anlaşılmasının sebeplerinden biri de sonuçlarının hiçbir zaman yüzde yüz bilinmemesidir. Tek bir sebep ya da tek bir sonuç savaşın doğasına terstir. Tıpkı ekonomi gibi savaş da çeşitli öngörülemez sebepler ve sonuçların ilişkisiyle gerçekleşir. Bu noktadan bakıldığında savaşın ekonomik, siyasi, toplumsal ya da bireysel sebeplerden biri ya da ikisi ile açıklanması doğru değildir.

“Savaş, ne Hristiyanlık ve Yahudilikte ne de Hinduizm ve Mecûsîlikte yasaklanmıştır. Savaş kadimdir ve insan doğası gibi değişmez bir olgudur. Aynı zamanda ne zaman gerçekleştiği önemli olmaksızın, her savaş ibret almaya değer bir olaydır. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yönettiği savaşlar, geçmişin ve günümüzün diğer birçok savaşları arasında en çarpıcı, en ileri ve en insani olanlarıdır. Kendi konuşlandırdığı asker sayısının üç katı, hatta kimi zaman on iki katı ve daha fazla sayıda düşmanla savaşmış ve çoğu zaman fiilen zafer kazanmıştır.”² Hulefâ-i Râşidîn döneminde de bu prensibe dayalı olarak dünya fethedilmiştir. Dolayısıyla Müslümanları, İskender veya Cengiz'den ayıran şey, bu geleneksel savaş prensipleridir. Müslümanlar, herhangi bir şahıs karizmasına, ordu gücüne, caydırıcı sert kurallara veya büyük ödüllere bağlı olmayan bu savaşları “cihad” olarak isimlendirmişlerdir.

Cihad, çaba sarf etmek, çokça çabalamak, gayretkeşlikte mübalağa etmek gibi anlamlara gelen cehd ﷻ kelimesinden türemiştir. Kur'an'da genelde mal ve can

¹ Mehmet Tanju Akad, *Strateji Üzerine* (İstanbul: Kastaş, 2003). 65.

² Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, trc. Nazire Erinç Yurter (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012). 8-12.

kelimeleri ile birlikte kullanılmıştır. Kur'an'da geçen cihad kelimesi savaş da dâhil olmak üzere tüm mücadele yöntemlerini kapsar.³ Hadislerde de cihad her şeyden önce savaş anlamında kullanılmıştır. Ancak, zalim sultanın karşısında gerçeği söylemek⁴, anne-babası bakıma muhtaç olduğu için savaşa katılmayan gencin evde yürüttüğü mücadele⁵, kişinin kendi nefsiyle yürüttüğü mücadele⁶ gibi nadir tanımlamalarda cihad kelimesi görülmektedir. Bu ifadeler, konunun önemine binaen yapılan vurgularla ilgilidir. Türkçede “uyuşturucu ile savaşmak” tabirinde görüldüğü üzere savaş kelimesi vurgu amacıyla kullanılmıştır.

Cihad, tüm türevleriyle birlikte toplu savaş anlamına gelmektedir. Uhud'da babalarını kaybeden kızların “Babaları Uhud'da seninle beraber cihad ederken şehit oldu” şeklinde tanıtılması⁷, Ümmü Seleme'nin Peygamber'e (s.a.v.) “erkekler cihada çıkıyorlar, kadınlar cihad yapmıyor” şeklindeki serzenişi,⁸ “Allah yolunda cihad yapmayı temenni eden bir kimse, bilahare ölse de öldürülse de şehit sevabı alacak olması⁹ gibi çok fazla sayıdaki hadis savaştan bahseder. Cihad, klasik tarih eserlerinde de savaş anlamında kullanılır. Kelime kökünün engin çaba göstermek kelimesinden gelmiş olması dil zenginliğine işaret etmektedir. Sadece savaş insana bütün melekelerini kullanma, her şeyi riske atma ve kendisi kadar güçlü bir hasım karşısında kesin değerini sınaama fırsatı sunar.¹⁰ Cihad tek merkezden, Müslümanların emir kabul

³ “Ey peygamber! Kafirlerle ve münafıklara karşı cihad et ve onlara karşı çetin ol. Onların varacakları yer cehennemdir. Ne kötü bir varış yeridir orası!” (Tevbe, 9/73)
“Allah'ın Resûlüne karşı gelerek (sefere çıkmayıp) geri bırakılanlar, oturup kalmalarına sevindiler. Allah yolunda mallarıyla canlarıyla cihad etmek hoşlarına gitmedi ve "Bu sıcakta sefere çıkmayın" dediler. De ki: 'Cehennem ateşi daha sıcaktır.' Keşke anlasalardı.” (Tevbe, 9/81)
“Kendilerine savaş açılan müslümanlara, zulme uğramaları sebebiyle cihad için izin verildi. Şüphesiz ki Allah'ın onlara yardım etmeğe gücü yeter.” (Hac, 22/39)

Ey Peygamber! Kâfirlere ve münafıklara karşı cihad et, onlara karşı sert davran. Onların varacağı yer cehennemdir. Ne kötü varılacak yerdir orası! (Tahrîm, 66/9)

⁴ Bkz. Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 17. İbn Mâce, “Fiten”, 20.

⁵ Bkz. Buhârî, “Cihad”, 138., “Edeb”, 3.; Müslim, “Birr”, 5.; Ebû Dâvûd, “Cihad”, 33. Nesâî, “Cihad”, 5., Tirmizî, “Cihad”, 2.

⁶ Bkz. Tirmizî, “Fedailu'l-Cihad”, 2., Ebû Dâvûd, “Cihad”, 16.

⁷ Bkz. Ebû Dâvûd, “Ferâiz”, 4., Tirmizî, “Ferâiz”, 3.

⁸ Bkz. Tirmizî, “Tefsir” Nisa, (No.3025).

⁹ Bkz. Tirmizî, “Fedailu'l-Cihad” 21, Ebû Dâvûd, “Cihad”, 42., Nesâî, “Cihad”, 25.

¹⁰ Niall Ferguson, *Hazin Savaş (1914 - 1918)*, trc. Nurettin Elhüseynî (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015). 428.

ettiği bir kişinin şura sonucunda aldığı bir karardır ve seferberlik gibi ilan edilir. Bu iş için İngilizcede “war campaign” ifadesi kullanılır. İçinde pek çok çatışmayı ve savaşı barındıran; ordusu, siyaseti, medyası, sanayisi ve kamuoyu ile birlikte toptan girişilen büyük bir çabanın adı olarak kullanılmaktadır.

Latince “werra” ve Frankça “guerra” ve Cermence “krigaz” kelimelerinden türeyen “war”, “guerre”, “krieg” gibi kelimeler ise rahatsızlık verme, isyan çıkarma, kargaşa gibi anlamlar taşır. Cihad kelimesinin Avrupa dillerinde tam bir karşılığı yoktur. Çünkü her kavram kendi tarihini de içinde barındırır. Müslümanların savaş sebepleri ve yöntemleri diğer toplumların savaş sebepleri ve yöntemlerinden ayrılması sebebiyle kelimenin yüklendiği anlam da farklılaşmıştır.

Cihadın bir parçası olarak “kıtal” ise öldürmek anlamındaki قتل kelimesinden türer ve kaynaklarda nadiren kullanılır.¹¹ Kıtal çatışma anlamına gelir. İki grubun karşı karşıya gelmesi ile gerçekleşir. Herhangi bir hedefe matuf ya da bir plan çerçevesinde olmak zorunda değildir. Cihadın içerisinde de elbette çeşitli çatışmalar gerçekleşir. Benzer şekilde ba’s (sevk etmek), nüzûl (indirme, vaziyet alma), mübareze (düello) gibi kelimeler de cihadın dışında değildir. Ancak cihad sadece sıcak çatışmalardan da ibaret değildir. Diplomasi, istihbarat, ekonomi, bürokrasi, eğitim, halkla ilişkiler vb. pek çok alandaki mücadele cihad kapsamı içindedir.

Fetihlerle ilgili gündeme en fazla gelen bir diğer konu da vergilerdir. Cizye, harac ve fey gibi kelimelerin Hulefâ-i Raşidîn döneminde hangi bağlamda kullanıldığını ve onlarla neler kastedildiğini izah etmemiz gerekmektedir. Baş vergisi olarak cizye, Latince “tributus capitus”, arazi vergisi olarak harac da Grekçe “choregia” ve Ârâmîce “keraggâ” olarak tanımlanmaktadır.¹² Sâsânî vergi sisteminde “harac” (kraga) kelimesi bir bölgeye yüklenen müşterek vergi; Ârâmîce olan “task” (taska) kelimesi de toprak vergisi anlamında kullanılıyordu. Müslümanlara göre ise

¹¹ Elşad Mahmudov, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber’in Savaşları* (İstanbul: İSAM, 2010). 39.

¹² Philip Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 1995). 242.

“cizye” Kur'an’da geçen bir kelime olup gayri müslimlere yüklenmesi gereken vergiyi ifade etmektedir. Bu kelimenin ilk başta gayri müslimlerden alınan her şeyi kapsadığı varsayılabilir. Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde “cizye” kelimesi, ehl-i zimmeden olan herkesin vermesi gereken baş vergisine ya da bir beldeye yüklenen vergilerin tamamına işaret etmek üzere kullanılmıştı. Çünkü o dönemde ehl-i zimmeye bunun dışında başka bir vergi yüklenmemişti. Hulefâ-i Râşidîn döneminde de fethedilen yerlerle ilgili yapılan birçok antlaşmada “cizye” kelimesi bu anlamda kullanılmıştır. Hz. Ömer zamanında Sevâd’da ve diğer bölgelerde “harac” kelimesi toprak vergisi için kullanılmıştır. Bütün bunlardan sonra “cizye” kelimesinin tek başına baş vergisini ifade ettiği ortaya çıkmaktadır. Fakat İnan bölgeleriyle yapılan bazı antlaşmalarda Sâsânîlerden tevarüs ettiği şekliyle bir bölgeye veya şehre yüklenen müşterek cizye manasında da kullanılmıştır. Bu anlamıyla cizye, tarih ve fıkıh kitaplarında doğu bölgelerine işaret ederek kullanılmaya devam etmiştir. Müşterek cizye için “harac” kelimesi kullanıldığında, bu durum müşterek cizyeden kişi başına düşen “cizye” miktarı anlamına gelmektedir. Şayet bu vergi, toprak vergisini ifade ediyorsa o zaman toprak cizyesi (جزية الأرض) şeklinde geçmektedir. Bununla birlikte “harac” kelimesi yalnız kullanılıyorsa, o zaman toprak vergisine delalet etmektedir.”¹³

Sâsânîler döneminde “seçkin aileler, önemli şahsiyetler, savaşçılar, kâhinler, kâtipler ve hükümdarın hizmetinde bulunan kişilerin dışındaki herkes” cizye ödemek durumundaydı.¹⁴ Dolayısıyla cizye esasında elit/aristokrat olmayanların ya da devletin aslî unsur olarak görmediği grupların ödediği vergidir. Bu anlamda tüccar, esnaf veya işçi grubundan Sâsânî vatandaşları zaten ödemekte oldukları vergiyi Müslümanların hâkimiyetinde ödemeye devam ettiler. Ancak Müslüman olduklarında cizyenin kalkıyor oluşu, sınıf atladıkları, aslî unsur olarak kabul edildikleri anlamına geliyordu. Bu anlamda cizyenin sadece bir vergi türünden ibaret olmadığını, zaten bu vergiyi ödeyenler için Müslüman olmak için zorlayıcı bir yük olmadığını, esasen bir sınıfa daha çok işaret ettiğini anlamamız icap etmektedir.

¹³ Abdülaziz Dürî, “Hz. Ömer’in Mâlî Düzenlemeler: İnan Bölgesindeki Vergiler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Halil İbrahim Hançabay, 23 (2014). 187.

¹⁴ Ebû Cafer Muhammed Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2008). 1/962.

Fey ise devlete intikal etmiş her türlü gayri müslim mallarıdır. Fey, cizye, harac ya da ithalat vergisi gibi her türlü devletin zimmîden elde ettiği gelirleri kapsar. İslâm tarihi kaynaklarında Sevâd'dan şu kadar milyon harac ya da cizye toplandı diye bir ifade geçtiğinde, kastedilen feydir. Dolayısıyla devletin kasasına o bölgeden giren toplam gelirdir. Ganimetin, fey içerisinde olması ise, beytül mâlın olmadığı dönemlere ait bir uygulamadır. O dönemde devlet, ayrı bir örgüt değil Müslümanların bizâtihi kendisidir. Bu sebeple ganimet dâhil Müslümanların elde ettiği tüm gelirlere fey denilmiştir.¹⁵

İslâmlaşma veya İslâmlaştırma ise modern bir kavramdır (İng. Islamization, Alm. Islamisierung, Fr. Islamisation). Bu kavramla beraber yine tercüme olarak Müslümanlaştırma, Araplaştırma, Müslümanlaşma, Araplaşma kavramları da türetilmiştir. Ancak son dönemlerde Batıda Müslümanlaşma, yeni olsun eski olsun Müslümanların İslâm dininin pratiği konusundaki niteliksel ilerlemelerine işaret ederken Araplaştırma ise din dışı Arap örflerini de içine katacak şekilde etnik asimilasyona işaret eder. Bu kavramlardan pratikte daha popüler olanı ise İslâmlaşmadır. İslamofobi çerçevesinde daha çok İslâm dinine kitlesel rağbete veya Müslüman yabancıların nüfus artış hızına dikkat çekmek, farkındalık oluşturmak niyetiyle daha sık bir biçimde kullanılmıştır. Türkçede kullanılan İslâmlaşmak kelimesinin yansıması ise haliyle İslamofobik değildir. Ziya Gökalp'in "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" kitabında kullandığı İslâmlaşmak, Yusuf Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset" eserinde işaret ettiği, Batılıların esasında Müslümanlaşma olarak tanımladıkları şeydir. İsmail Farukî, İmâdüddin Halil, Talha Câbir gibi müelliflerin kaleme aldığı "Bilginin İslâmîleştirilmesi" (Islamization of Knowledge) kitaplarındaki kapışma alanının kültürel dünyadaki tezahürüdür. Çalışmamızda böyle bir polemğin içine girmeden Irak'ın İslâmlaşması yerine "İraklıların Müslüman Olması", "İrak Bölgesinde İslâm'ın Yayılışı" başlıklarını kullanabilirdik. Ancak ilkini, merhale kavramını yadsıdığı, ikincisini de misyonerlik tarzı faaliyetleri çağrıştırdığı için kullanmamayı tercih ettik. Ancak bakış açımızı değiştirip Batı dillerinden değil de

¹⁵ Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 2006). 150.

Arapça أسلمة kelimesinden hareket edilirse yine İslâmlaşmak kavramı ile karşı karşıya kalırız. Kavram üretmek gibi bir hedefimiz olmadığı için pratik anlamda ne eksik ne fazla, insanların İslâm dinine girişlerini, Müslüman oluşlarını, teslim oluşlarını kastederek “İslamlaşma” kelimesini kullandık. Yeni Müslümanların kendi ana dillerini terk edip Arapça konuşmaya başlamalarını, Araplaşmalarını da yine İslâmlaşma sebebiyle ve gayretiyle gerçekleştiği için ayrı bir biçimde kullanmak yerine İslâmlaşma kavramı içerisinde düşündük.

Bu çalışmamızda mutlaka izah etmemiz ve tercih yapmamız gereken diğer konu da fetih sırasında Irak’a hâkim olan Sâsânîlerin kimliğidir. İran sözcüğü “Ârîler” anlamına gelir. Orta Farsçada erân, âriyan denilen milletlerle ilgilidir. Bu kelime Eski Farsçada arya, Partçada ârî olarak telaffuz edilir. Eski Yunan’da bu kelimeyi ilk kullanan Erasthenes’tir.¹⁶ İranlıların kurduğu ilk hanedan ve imparatorluk olan Hahâmenîşlerin ilk kralları Daryuş ve Zerkes, yazıtlarında ârî kökenlerini vurgularlar ve Ahura Mazda’dan “Ârîlerin Tanrısı” olarak bahsederler.¹⁷ Farsça çoğul eklerinden biri olan “ân” eki ârî’ye eklenerek “ârîyân” kelimesini türetmiştir. Sâsânîler de Ârîler anlamına gelen Ârîyân kelimesinin kullanılmasında bir beis görmemişlerdir. I. Erdeşir’in Nakş-ı Rüstem yazıtlarında ve ayrıca bastırdığı paralarda “şehinşah-ı erân” yani arilerin krallarının kralı (melikü’l-mülûk) unvanını kullanmıştır. Erdeşir’in oğlu I. Şâpûr da “şehinşah-ı erân ed enâryân” unvanını “ârî olanların ve olmayanların şahı” anlamında kullanmıştır.¹⁸

Ârîler ile ilgili bir diğer terim olan Erânşehr* ya da Erânzemîn, Sâsânîler döneminde Ârîlerin vatanı anlamında kullanılmıştır.¹⁹ Bu kelime Faruk-i Sistânî’nin şiirlerinde şehr-e erân kelimesine tebdil edilmiş olması bu kelimenin tek bir şehri işaret

¹⁶ Gene R Garthwaite, *İran Tarihi*, trc. Fethi Aytuna (İnkılâp, 2011). 2.

¹⁷ Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi* (İstanbul: Telos Yayıncılık, 2005). 14.

¹⁸ David Neil MacKenzie, “Eran, Eransahr”, *Encyclopædia Iranica*, 15 Aralık 1998, <http://www.iranicaonline.org/articles/eran-eransah>.Erişim 22 Şubat 2019).

* Şehr: İçinde valiliğin bulunduğu şehir. Pehlevîce şatr olarak kullanılmıştır. Şehrâb, şatrap, satrap, bir bölgenin yöneticisi; şehrdârân ise çoğul anlamda bölgenin hâkimleri, vilayetin valileri anlamına gelmektedir. Tekil kullanımda şehrdârîdir. Eranşehr, Pers eyaleti, şehristan ise bir eyaletin başkentidir.

¹⁹ Monika Gronke, *Iran, A Short History, From Islamization to Present* (Princeton: Markus Wiener Publishers, 2008). viii.

ettiği anlamına gelmemektedir. Zira Sâsânîler döneminde kullanılan bir başka kavram olan şehristânihâ-i eransahr'de Afrika da dâhil olmak üzere Sâsânîlerin hâkim oldukları tüm coğrafya kast edilir.²⁰ Ârî Ülkesinin Şehirleri anlamına gelen bu ibarede görüleceği üzere İran kelimesi Ârîler anlamına gelmektedir. Âryân-Enâryan ayrımında Yunan-Roma geleneğinde Barbar, Yahudi geleneğinde Gentile (Centil) olarak ötekileştirilen diğer toplumlar, yani İranlı olmayanlar Faruk-i Sistânî'ye göre Turan iken, Firdevsî'de genel olarak Ârîleri yıkmaya gelen şeytana uymuş kişiler olarak tanımlanır. İranlılar, Arapların Arapça konuşmayanlar için kullandığı Acem genel kalıbıyla özdeş hale gelmeleri gibi Araplar da Anâryân olma konusunda muhtemelen Yunanlıların ve Helenlerin önüne geçmiş olmalıydı, ancak X. yy.da yaşayan Firdevsî'ye kadar ve hatta ulus devletlerin kurulduğu XX. yy.a kadar İranlılar bu konularla çok ilgilenmediler. Hitler Almanya'sının Nasyonal Sosyalist devlet kuramı ile çok ilgilendiği bir dönemde Alman oryantalist Ernst Herzfeld'in Rıza Pehlevî'ye sağladığı etimolojik imkânlar²¹ bugün bizim İran kelimesine etnik bir anlam yüklemeye zorlanmamızın sebeplerinden biri olabilir.

Pers kelimesi ise Asur kaynaklarında bugün Perslerin oluşumundan daha önce kullanılan Parahse kelimesinden geçmiştir. Bugünkü İran'ın güneybatısında yer alan Fars eyaleti için kullanılır.²² “Atların diyarı” anlamına gelir.²³ Sümerlilerin atları kastedilir. Sümerce sisu ya da sisi olarak telaffuz edilen at kelimesi, Arapçaya Herzfeld'in iddia ettiği gibi Asurcadan girmiş olabilir. Yunanlılar Persis, İbraniler ise Paras şeklinde kullandılar. P harfini telaffuz etmeyen Araplar bu kelimeyi Fers olarak kullandılar ve “at” olarak anladılar. Fâris ise bu kelimenin ism-i fâilidir. Araplar orada yaşayan insanlara ata binenler anlamında Fâris ve ismi mensup olarak da Fârisî dediler. Fârisîlik tek bir kabileyi ya da ırkı işaret etmemekle birlikte Araplar bölgeye yakın

²⁰ Touraj Daryae, “Sahrestanihai Eransahr”, *Encyclopædia Iranica*, 04 Temmuz 2008, <http://www.iranicaonline.org/articles/sahrestaniha-i-eransahr>.Erişim 22 Şubat 2019).

²¹ Bkz. Ali M Ansari, *The Politics of Nationalism in Modern Iran (Cambridge Middle East Studies)* (Cambridge University Press, 2012). 82.

²² Gronke, *Iran*, ix.

²³ Xavier de Planhol, “Fars Geography”, *Encyclopædia Iranica*, 01 Ocak 2000, <http://www.iranicaonline.org/articles/fars-i>.(Erişim 3 Mayıs 2019).

yerlerde ikamet eden Soğd, Kürt ya da Türkler için Fâris veya Furs kelimesini kullanmadılar.

İranlılar için İranlı olmayan komşuları tarafından verilmiş isimlerden en meşhur ikisi, Acem ve Barbar isimleridir. “Arapça bir kelime olan ucme (عجمة), sözlükte “konuşurken dil kurallarına uymamak, dili bozuk olmak; düzgün ve fasihin zıddı” gibi anlamlara gelmektedir.” Acem (عجم) kelimesi fasih konuşsun veya konuşmasın Arap olmayanlar için kullanılırken, a‘cem (أعجم) kelimesi Arap olsun ya da olmasın fasih konuşamayanlar için kullanılır.²⁴ Acem dilsizler ya da konuşma melekesi olmayanlar için de kullanılmıştır. Aynı kökten türeyen müsta‘cim (مستعجم) hayvan anlamına gelmektedir. Acemî kelimesi, zamanla özel bir anlam kazanmış ve fetih döneminde yalnızca İranlıları nitelemek için kullanılmıştır. Bu kullanım klasik Türk edebiyatında da kendine yer bulmakla beraber günümüzde popülerliğini kaybetmiştir.

Barbar kelimesi de benzer bir hikâyeye sahip Yunanca asıllı bir kelimedir. Yunanlılar Yunanca konuşmayan insanların ağızlarından çıkan kelimelerin bar bar şeklinde algılanmasından dolayı böyle bir kelime bulmuş olabilirler. Bugün İngilizcede “bana Yunan” (Greek to me) şeklinde, karşı tarafın dilini anlamıyorum, karmaşık anlamında bir kullanımın Yunanlılara geri dönmesi ironiktir. Yunanlılar, barbar kelimesini belli dönemlerde kendilerini en çok tehdit eden Persler için kullandılar. MÖ. V. yy.da yaşayan Aristofanes, İranlıları barbar despotlar olarak tanımlıyordu.²⁵ Bu tanım XVIII. yy.da, İran’ı hiç görmemiş bir yazar olan Montesquieu tarafından Fransız Kralının despotluğunu izah etmek amacıyla kaleme aldığı *İran Mektupları*’nda kendini göstermiştir. Hegel’in doğu despotluğu adıyla Avrupa’nın doğusunu tümünden barbar ilan etmesiyle İran’ın sırtındaki yük biraz olsun hafiflemiştir.

İranlılar düşmanları ve rakipleri tarafından verilen isimler bir yana bölgede egemen olmuş Farisî devletler, örneğin Hahâmenîşler ve Sâsânîler kendi

²⁴ Adnan Karaismailoğlu, “Acem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998). 1/321.

²⁵ Reinhold Bichler - Robert Rollinger, “The Image of Persia and Persians in Greek Literature”, *Encyclopædia Iranica*, ubat 2012, <http://www.iranicaonline.org/articles/greece-vi>.(Erişim 3 Nisan 2019).

hanedanlıklarının ismini kullanmışlardır. İran coğrafyası kolayca etnisiteye atıfla isimlendirilecek küçüklükte ve sadelikte değildir. Ayrıca zaman zaman hâkim olduğu alanlar genişlemiş ya da daralmıştır. Bu sebeple hem İran ismi ve alanı ile ilgili hem de Irak ismi ve alanı ile ilgili zaman zaman anlam ve alan kaymaları yaşanmıştır. Bu iki bölge ile ilgili isimlendirmeler yakın tarihten bağımsız değildir.

Bugünkü sınırları küçülmüş İran'a hâkim devletin resmi adı İran İslâm Cumhuriyeti'dir. Rıza Pehlevî döneminde İslâm öncesi seküler kimliğe ve modern ulusa atıfla ortaya atılan İran ve İranlı isimleri devrimciler tarafından da içselleştirilmiştir. Ancak devrimden kaçan diaspora İranlılar, İslâm Cumhuriyeti ile artık özdeşleşmiş olan İranlı kelimesi yerine Pers kelimesini kullanmayı tercih etmektedirler. Hamid Dabashi'ye göre bu işin sorumlularından biri olan “şarkiyatçılar, İranlılara Hint-Avrupa milletinden olduklarını ama Ortadoğu'da saplanıp kalarak, Yahudilerin, Arapların vs. ortasına düştüklerini anlatmakta iken insanlar da bu gibi zahiri kategorilerin mutlak geçerliliğine sanki vahiymişçesine itimat etmekte, İranlılar hiddetle Arap, Hintli ya da Türk olmadıklarını ispat etmekle vakit kaybetmektedirler. Tüm bu sebeplerle İranlı olmak sistematik olarak kendisiyle çelişmeye eğilimli bir ruh hâlidir.”²⁶

Irak bölgesi ile ilgili de Asûristân, Sûristân, Bâbil, Sevâd, Mezopotamya, Bereketli Hilal gibi kadim veya modern isimler kullanılmıştır. Irak, kelimesinin aslı Farsçadır ve “aşağı memleket” anlamına gelir. Çalışmamızda Irak kelimesini kullanmayı tercih ettik ancak kastettiğimiz bölge bugünkü Irak ülkesinin sınırları genişliğinde değildir. Bu isimlendirme hem klasik İslam tarihi kaynaklarında geçmekte hem de günümüzde kadim Irak bölgesini içine alan bir isimlendirme olmaktadır. Sınırlarını detaylarıyla ilgili bölümde izah edeceğiz.

Bu uzun ve gerekli bahisten sonra ontolojik tartışmaları bir kenara koyup çalışmamızda Sâsânîlerin hâkim oldukları bölge için İran kelimesini kullanacağız. Farsça konuşan tüm Sâsânî vatandaşlarına da Pers diyeceğiz. Pers tanımı içine kendisini İranlı hisseden ve o şekilde tanıtan kişi ve kişiler girecektir. Bunlar, Sâsânî

²⁶ Hamid Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, trc. Emine Ayhan (İstanbul: Metis, 2008). 19.

topraklarında yaşamış, hanedanlığın dili Farsça veya aynı dilin iktidar olamamış lehçeleri olan Bahtiyarca, Lorca, Kürtçe gibi dilleri konuşan halkların tamamıdır.

Araştırmanın Kaynakları

Araştırmamızda mümkün olduğunca ilk kaynaklardan günümüze kadar oluşan birikimi tümünden ele almak istedik. Elimizde hadis külliyatı, harac, coğrafya, fütuhât ve genel tarih kitaplarından oluşan erken dönem Müslüman müelliflerin eserlerini çalışmamızın zemininde kullandık. Coğrafya kitapları bize sadece mekân bilgisi değil aynı zamanda mekânın zamanla ilişkilendirilmesi noktasında önemli imkanlar sağlarken, harac kitapları da özellikle halkın İslâmlaşması noktasında önemli verileri elde etmemize vesile oldu.

İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Yahyâ b. Âdem (ö. 203/818) bölgeyle ilgili yazdıkları *Kitâbü'l-Harâc* kitaplarında, Emevîler döneminde kaybolan kayıtların tekrar tespitinin yapılması, hangi şehrin ne şekilde teslim olduğu hangi miktarda vergi ile mükellef oldukları konusuna yoğunlaştılar. Oldukça istifade ettiğimiz bu eserlerde verilen detaylar fetih ve İslâmlaşma konusunda önemli bilgiler ihtiva etmektedirler. Ardından bölgeye karşı özel bir ilgisi olmayan ama kaleme aldığı eserlerde Irak'ın fethinden genişçe bahseden müelliflerimiz, Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854), Belâzürî (ö. 279/892), Taberî (ö. 310/923) ve İbn A'sem el-Kûfî (ö. 320/932) araştırmamızın temel kaynaklarını oluşturmaktadır. Bunun dışında Dîneverî (ö. 282/895), Ya'kûbî (ö. 292/905), İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-13), İstahrî (ö. 340/951), Mes'ûdî (ö. 345/956), İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), Bîrûnî (ö. 453/1061), İbn Hazm (ö. 456/1064), Şehristânî (ö. 548/1153), Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), İbnü't-Tıktakâ (ö. 709/1309), Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331), Zehebî (ö. 748/1348), İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve İbn Haldûn ((ö. 808/1406) gibi müelliflerin kaleme aldığı dipnot ve kaynakçalarda belirtilen genel tarih, dinler tarihi, coğrafya gibi alanlarda yazılmış birbirinden değerli eserlerden doğrudan veya dolaylı istifade ettik.

Sâsânîler dönemiyle ilgili de bilinen en eski, şehname niteliğinde bir eser olan Hudâyname III. Yezdigerd'in (ö. 651) iktidarının sonuna kadar şahlarla ilgili bilgiler

verir. Bolca mitolojik imgeler barındıran bu eser, İbnü'l- Mukaffa'(ö. 142/759) tarafından *Siyerü'l-Mülûki'l-Fürs* veya *Siyerü'l-Mülûk* yahut *Târîhu Mülûki'l-Fürs* adıyla Arapçaya çevrilmiştir. Zamanla Pehlevîce aslı kaybolan eserin yalnızca Arapça tercümeleri bugüne kalmıştır. Hudâynâme İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü'l-Ahbâr*, Dîneverî'nin *el-Ahbârü't-Tıvâl*, Taberî'nin *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-Zeheb* ile *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Bîrûnî'nin *el-Âsârü'l-Bâkıye* ve Firdevs'inin *Şehnâme* eserlerinin İslâm öncesi Pers tarihi kısımlarına kaynaklık oluşturmuştur.

“İranlı müellifler gerek şifahî gerekse yazılı yolla gelen ve kendileri için bir övünç vesilesi olan rivayetleri, Sâsânîler dönemi Hudâynâmesini yahut “siyerü'l-mülûk” denilen onun Arapça çevirilerini taklit etmek suretiyle “Şehnâme” isimli kitaplar yazmışlardır.²⁷ Bu konuda eser veren ilk müellif Ebü'l-Müeyyed-i Belhî'dir (IV./X. yy.). Bu eser Dakîkî'nin yazdığı *Şehnâme*'ye kaynaklık etmiştir.²⁸ Onun ardından Mervezî, tahminen 300/912 yılında yazdığı *Şehnâme*'sinden bugüne bazı eserlerde yer alan sadece birkaç kayıt gelebilmiştir. Bu eseri Dakîkî'nin yazdığı manzum *Güşâsbnâme* takip etmiş, fakat şair 1000 beyit kadar yazdıktan sonra öldürüldüğü için eser yarım kalmıştır. Bundan sonra Firdevsî, Dakîkî'nin beyitlerini de kullanmak suretiyle ünlü *Şehnâme*'sini kaleme almıştır.”²⁹

Müslümanlar tarafından kaleme alınan Arapça ve Farsça yazılan eserler, en detaylı ve doğruya en yakın kaynaklardır. Müslüman yazarlar Hristiyanlar gibi çok fazla polemik ve savunmacı bir tarih yazımına başvurmamışlardır. Sâsânîler konusundaki en geniş eser Taberî ve özellikle onun Ebû Ali Bel'amî tercümesidir. Zira bu tercümede Taberî'den bazı bölümler çıkarılırken dışardan bazı rivayetler sokulmuştur. İslâm öncesi İran ile ilgilenen tarihçiler arasında Ya'kübî, İbn Kuteybe, Dîneverî ve Taberî'de bulunmayan bazı bilgiler mevcuttur. Bîrûnî ise kronoloji konusunda mükemmeldir. İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Fidâ gibi yazarlara ise bize Sâsânîler

²⁷ Tahsin Yazıcı, “Fars Edebiyatında Destan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994). 9/207.

²⁸ Orhan Bilgin, “Ebü'l-Müeyyed-i Belhî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994). 10/338.

²⁹ Yazıcı, “Fars Edebiyatında Destan”, 207.

konusunda katkıda bulunmazlar. Şehnâme ise kendi kategorisinde değerlendirilmesi gereken, tarihi bilgiler vermekten ziyade Kabusname ve Siyasetnâme'de görüldüğü gibi Sâsânî şahlarının oğullarına verdikleri nasihatleri aktaran ve kaynak olarak kullanırken dikkat edilmesi gereken bir eserdir.³⁰

Sâsânîlerin sonraki dönemleri ile ilgili Roma kaynaklarına baktığımızda Sozomenus, Zosimus, Priskos, Evagrius, Malalas, Sinkellos, Teofanes, Menander Protektor, Teofilakt Simokata ve Paskal Kronikleri ve hatta daha geç dönemde Nikeforos, Kedrenos ve Zonaras gibi tarihçiler ile karşılaşırız. Tarih kitapları ve kroniklerin dışında Bizanslı Stefan'ın ansiklopedik eseri Etnika'da ve İskenderiyeli Hesikios'un sözlüğünde de Perslere sık sık atıf yapılır. Ermeni kaynakları ise Ermenice yazılmış, Hristiyan bakış açısı ile daha çok polemik ve apolojik türden kaynaklardır. Lazar Parpetsi ve Sebeos gibi Ermeni yazarlar bu kategoride değerlendirilebilir. Bunların dışında Sâsânîler ile ilgili Arapça olarak muhafaza edilmiş iki Hristiyan kroniği (*Siirt Nestûrî Kroniği* ve *Said b. Batrik Kroniği*); Yahudi kaynağı olarak *Bâbil Talmudu*, Pehlevî dilinde Şehnâme'nin büyük oranda etkilendiği *Kârnâme-i Erdeşir* karşımıza çıkar.³¹ Konumuz sadece Sâsânîler ile ilgili olmadığı için özellikle antik dönemlerle ilgili bilgileri bu işe emek vermiş isimlerde faydalanarak yazdık. Bu çerçevede modern zamanlarda yazılmış en kapsamlı eser Danimarkalı İranist Arthur Christensen'in (ö. 1945) *L'Iran sous les Sassanides* (Sâsânîlerin İdaresi Altındaki İran) isimli eseridir. Bu eserden sonra yazılanlar, Christensen'i esas almışlar ve bibliyografya olarak onu aşamamışlardır. Çağdaş yazarların İran çalışmalarına katkısı daha çok arkeolojik çalışmalar neticesinde ortaya çıkan şehirlerin yorumlanması, yazıtların okunması çerçevesinde olmuştur. Bu türden araştırmacılar arasında Christensen'den sonra akla gelen isim Amerikalı tarihçiler Richard N. Frye (ö. 2014), Gene R. Garthwaite ve John Boyle, Alman tarihçiler Monika Gronke ve Katja Föllmer ve Fransız tarihçi Raymond Furon'dur. Fetihle ilgili olarak Amerikalı tarihçi Fred Donner, İngiliz tarihçiler Hugh N. Kennedy, Arthur Stanley Tritton, Robert Hoyland ve David Nicolle göze çarpmaktadır. İslâmlaşma ile ilgili de Thomas Walker Arnold

³⁰ Richard Nelson Frye, *The History of Ancient Iran* (Münih: Verlag C. H. Beck, 1983). 288.

³¹ Frye, *The History of Ancient Iran*, 289.

(ö. 1930), Robert Mantran (1999), Richard W. Bulliet gibi araştırmacıların çalışmalarını gördük. Irak zeline de fetih öncesi ve sonrası durumuyla ilgili en kapsamlı araştırma sayılan Michael G. Morony'un *Iraq After the Muslim Conquest* (İslam Fetihlerinden Sonra Irak) isimli çalışmasından faydalandık. Fetih sırasında bölgede yaşayan Müslümanlarla ilgili yazdıkları metinleri bir araya getiren Robert Hoyland'ın *Seeing Islam as Others Saw It* (Başkalarının Gözüyle İslm) isimli eseri aracılığıyla gözden geçirdik.

Ülkemizde tek başına Irak konu başlığı altında olmasa da fetihler, Hulef-i Rşidn dönemi çerçevesinde Mustafa Fayda, Ahmet Turan Yüksel, Mustafa Sabri Küçükaşçı, Mehmet Akbaş, İrfan Aycan, Cahid Kara gibi isimlerin Irak'ın fethi konusuna çok değerli katkıları olmuştur. Mahmut Kelpetin'in Irak'ın fethi konusunda yayınladığı makalelerden istifade ettik. Irak'ın fethini konu alan ve Mohammed Hussein Neamah tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında hazırlanan *Raşit Halifeler Döneminde Irak'ın Fethi ve Kitap Ehli ve Mecslerle İlişkiler* isimli yüksek lisan tezini çalışmamızın sonuna doğru gördük ve inceledik. Ayrıca isimlerini tek tek sayamayacağımız fakat bibliyografyamızda yer alan DİA yazarları ve çeşitli tez ve makalelerle çalışmamıza ışık tutan araştırmacılar da bu tezin tüm detaylarının oluşmasına önemli katkılar sağlamışlardır.

Son olarak Hasan Pirniya (. 1935), Abdülhüseyin Zerrnkb (. 1999) ve Parvaneh Pourshariati gibi İranlı veya Rashna Writer gibi Zerdüşt tarihçilerin Ssnlerin son devri ve fetihle ilgili yaptıkları değerlendirmelere de çalışmamızda yer verdik. Ayrıca Irak'ta bulunan gayri müslimlerin inançlarıyla ilgili diğerlerine göre daha kapalı bir yapıya sahip olan Mecslerin, ABD ve Kanada'da bulunan merkezleriyle özellikle Zerdüşt akidesi ve pratiği çerçevesinde yazışmalar yaptık ve kaynaklarımızda okuduğumuz ancak anlamadığımız konularla ilgili sorularımıza cevaplar aradık.

Araştırmamızda yer veremediğimiz daha pek çok çalışma olduğunu ve diğer coğrafya, dinler tarihi, mezhepler tarihi ya da arkeoloji gibi alanlarda yapılan ve yapılacak çalışmalarla daha güzel bir çalışmanın ortaya çıkabileceğini elbette itiraf

ederiz. Umarız bundan sonra ortaya çıkacak akademik çalışmalar bizlerin bıraktığı boşlukları fazlasıyla doldurur.

BİRİNCİ BÖLÜM

FETİH ÖNCESİ İRAK

İrak'ın fethine girmeden önce tarih boyunca Irak'ta neler yaşandığını anlamaya çalışacağız. Irak'ı anlamak Antik Mezopotamya devletlerini ve Sâsânîleri anlamaktan geçer. Sâsânîler de tek başlarına değil selefleri olan Partlar ve Hahâmenîşler de birlikte anlaşılır. Siyasi tarihin yanında sosyal ve dini tarihi de bir arada görmeye çalışarak küllî bir bakış elde etmeye çalıştık. Biraz uzun bir giriş gibi düşünülebilecek olan bu bölüm, çalışmamızın zeminini oluşturacaktır. Bu bölümde mümkün olduğu kadar antik dünyada kaybolmadan fetih öncesi Irak'ı değerlendireceğiz.

Antik zamanların yaşandığı topraklar, 1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesiyle başlayan süreçte hem siyasi ve ekonomik hem de kültürel anlamda sömürü odağı haline gelmiştir. Mısır'ın ardından Anadolu, İran, Mezopotamya gibi bölgelerde yapılan arkeolojik çalışmalarla tarih adeta yeniden yazılmıştır. Bu mekânlarda kurulan ulus devletler, İslam öncesi dönemlere atıfla zemininde antikite ve çatısında modernizm olan bir kimlik ya da mümkünse bir millet inşa etme işine girişmişlerdir. Türkiye, Sümerler; Mısır, Antik Mısır; İran da Pers imparatorluklarında kendi köklerini aramıştır. Ancak siyasal olarak I. Dünya Savaşı'ndan beri istikrarsız bir durumda olan Irak ile ilgili bir ulus düşüncesi ve Iraklı kimliği oluşturulamamıştır.

Fethilerden hemen önce Sâsânîlerin toprakları içinde yer alan Irak, Perslerin doğal yaşam alanı değildir. Hanedanlığın çıktığı yer olan Fars eyaleti ile arasına aşılması güç Zağros dağları vardır. Ancak Irak, Perslerin siyasal güç olmasına vesile olan ve yine onların eliyle yok olan Mezopotamya medeniyetlerinin mezarlığı konumundadır. Hemen kuzeyinde yer alan Cezîre ve ötesinde Ermenistan ise Roma ile Sâsânîler arasında el değiştiren iki tampon bölgedir. Fetihler başladığında bu iki bölge de Roma'nın elinde bulunuyordu.

İran'ın fethi Sevâd ya da diğer adıyla Irak ile başlar. Göz alabildiğince düzlük, Fırat ve Dicle'nin suları ile mümbit, hurma bahçeleri ve üzüm bağları ile meşhur Irak, eski dünyanın en verimli ve zengin bölgesiydi.³² Fetihlerle birlikte dünyanın bu en eski yaşam alanında bir çağ kapanmış ve yeni bir çağ başlamıştır. Morony bu değişimi kendi dönemlendirmelerine göre Geç Antik Çağ'dan Orta Çağ'a geçiş olarak değerlendirir.³³

Irak, Sâsânîlerin o dönemde sadece kışlık başkentinin bulunduğu bir yer değil aynı zamanda pek çok açıdan stratejik öneme sahip bir bölgeydi. İklim ve yaşam kalitesi noktasında daha çorak bir bölge olan Fars eyaletine göre daha görkemliydi. Şehirler kurmak, insanları bu şehirlerde iskân etmek, bahçeler ve saraylar inşa etmek, ve tüm bu işleri ziraat ve ticaret ile finanse etmek noktasında eşsiz bir yerdi. Perslerin başkenti Medâin, batıda Romalılar, doğuda Çinliler, Hindliler ve Türkler ile hem rekabeti canlı tutacak kadar yakın hem de onlara teslim olmayacak uzak bir mesafede idi. Persler için bu kadim rakipler dışında başkent in bulunduğu Irak'a zarar verebilecek başka bir tehdit unsuru yoktu.

Bir zamanlar Sümerlerin, Akadların, Asurluların ve Bâbillilerin yurt edindiği Mezopotamya'da, Suriye'de olduğu gibi yer yer Ârâmîce'nin çeşitli ağızları konuşuluyordu. Bölgenin yabancıları sayılan Araplar ve Persler sadece coğrafi köken olarak değil aynı zamanda dil, din, yaşam biçimi ve sosyal statü olarak da Irak'ın yerlilerinden farklılaşıyordu.³⁴ Yerliler azınlık idiler. Siyasal güç Persli, soylu ve Zerdüş olanların elindeydi. Bu güç, Irak'ta yaşayan Hristiyan veya Putperest Arapların Arabistan Arapları gibi başıboş hareket etmelerine izin vermiyordu. Hem Arapların kültürel yapısı hem de Perslerin siyasi geleneği, Irak'ı zamanla istikrarsız bir bölge haline getirecek ve sınırlarının güvenliğini tehlikeye atacaktı.

³² Hugh Kennedy, *The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In* (Da Capo Press, 2007). 98.

³³ Michael G Morony, *Iraq after the Muslim Conquest* (New Jersey: Princeton University Press, 1984). 3.

³⁴ Fred McGraw Donner, *The Early Islamic Conquests* (New Jersey: Princeton University Press, 1981). 167.

Irak Arapları, bölgede artık misafir sayılmayacak kadar yerleşik, Fırat ve Dicle'ye kayıtsız kalmayacak kadar toprağa tutkulu, Hind, İran, Rum ve Arap milletleri arasında ticareti idare edecek kadar kurnaz, tüm Arap kavimlerinin tehditlerine karşı Sâsânîleri temin edecek kadar cesur ve yeri geldiğinde Sâsânîlere isyan edecek kadar da kontrolsüz bir topluluktu.

Araplar, fetih öncesi dönemde Irak'ta her yerde idiler. Persler ise başkentin dışında garnizonların haricinde görünmezlerdi. Irak'ta yaşayan Perslerin çoğunluğu merzûbân*, dihkân*, komutan ya da askerdir. Bu insanlar ya bölgenin resmi denetçileri ya da merkezden bir görev için gönderilen asker ya da bürokratlardır. Görevli Perslerin dışında bir kısım Pers kökenli göçebeler de Zağros dağının batı eteklerinde bulunuyordu.³⁵ Bunların dışında Hîre'ye ticarete gelen Hicaz Arapları, Yahudiler, liman kentlerinde Hintliler, Çinliler ve Medâin'de yaşayan ve mezhep baskısından dolayı Sâsânîlere sığınmış Rumlar, Afrikalıların ve Çinlilerin³⁶ de fethin akabinde Irak'ta kaldığını söyleyebiliriz.

Müslümanlar, Irak'ı Sâsânîlerin yani Perslerin elinden almışlardır. İslâm öncesi kadim İran ya da Batılıların deyimiyle Antik İran da tıpkı diğer antik bölgelerde olduğu gibi, XX. yy.da hem İran'ın hem de Batı'nın ilgisini çekmiştir. Zamanın ruhuna uygun olarak ulus devlet anlayışını benimseyen Şah Muhammed Rıza Pehlevî, 1971'de Pers İmparatorluğu'nun kuruluşunun 2500. Senesini pek çok devlet reisinin katılımıyla kutlayışı bu ilgiye bir örnektir. Diğer taraftan ulus devlet anlayışının membaı Avrupa ise bu projeksiyonu politik ve akademik olarak desteklemiştir. İran'ın geçmişte Hahâmenîşler, Partlar ve Sâsânîler gibi görkemli imparatorluklar kurmuş

* Bu kelime, Ermenice, marzpan, eski Almanca marcgravo, İngilizce margrave, Arapça merzubân olarak kullanılmıştır. Merz, sınır anlamına gelir. Uç beyi, askerî vâli şeklinde anlaşılabilir. Valilik ve ordu komutanlığı görevleri de üstlenebilirler.

* Deh köy anlamındadır. Far. dehkân, dehgân, Peh. dehgân. Köyle ya da bölgeyle ilgili kişi anlamındadır. I. Hüsrev'in (ö. 579) toprak reformundan sonra ortaya çıkmış, soylu olmayan hür sınıftan gelen küçük bölge sorumlularıdır. Sınırlı siyasi ve askeri sorumlukları olan ağalar ya da derebeyleri olarak anlaşılabilir. Şehrigân kelimesi de aynı anlamda kullanılır. Köylüler onlara itaat etmek durumundadır. Vergi toplamak, savunma yapmak, köprü ve yolları onarmak, gelen misafirleri ağırlamak gibi görevleri vardır.

³⁵ Donner, *The Early Islamic Conquests*, 168.

³⁶ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Küfe* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015). 189.

olmaları bugün tarihçilerin İranlıları ayrı bir millet olarak görmelerine sebep olmuş ve bu millî duygular Arapları ve İranlıları kökenleri itibariyle düşman taraflar olarak konumlandırmıştır. Bu bakış açısı İran'ın geçmişte de tek bir millettten oluşmadığı gerçeğini de gözden kaçırmıştır.³⁷

Türkiye, Mısır, Suriye gibi köklü coğrafyalarda da uygulama imkânı bulunan bu yaklaşım aslında Yunan-Roma temelli Avrupa-merkezci dünya görüşünü tehdit etmemektedir. Nihai olarak Pers Kültürü, artık var olmayan kadim düşman Antik Yunan'ın ya da vârisi Avrupa Medeniyetinin karşısında konumlanmamaktadır. Tarihi ve coğrafi manada Batı'ya rakip olan Osmanlılar dağıldıktan sonra da İran, etnik olarak Yunan-Roma-Avrupa blokunun değil zıddıyla kaim olduğu Sünnî komşularının rakibi olmuştur. Bugün Irak'ın üzerindeki İran baskısının tarihsel temeli buralarda aranmalıdır. Bu stratejik odaklanma Batılılar için egzotik ve stratejik, İranlılar için patriotik bir losyon ile ideolojik bir tutum haline gelmiştir.

Özellikle bugün Batılıların Orta Doğu ismini verdikleri Mezopotamya ve çevresinde yaşayan insanların toplumsal hafızaları, sonradan mesken edinilmiş deniz aşırı bölgelerde yaşayan yeni toplumlara nazaran daha güçlüdür. Dünyanın en eski halklarından olan Araplar, Yahudiler, Ârâmîler veya Persler zorlu bir coğrafyada hayatta kalabilmeyi başarmış ve bunu yaparken de çeşitli siyasî, dinî ve sosyal değişikliklere uyum sağlamaya çalışmışlardır. Bu çaba millî, ortak bir tecrübenin oluşmasına katkı sağlamıştır. Özellikle göçebe kültürün baskın olduğu, kabileler halinde yaşayan ve sözlü kültürle ayakta kalan halklarda gelenek aktarımı kesintisiz olabilmektedir. Bu insanların yaşadıkları bölgeler el değiştirmiş, muzaffer olan şehirler, mağlup olan şehirlerin yerine geçmiş, galip devletler eski mekânlara yeni isimler verseler de pek çok olgu bu bölgelerde süreklilik arz etmiştir. Bu uzun hikâyede tarihçilerin referans kaynağı olarak kabul ettiği muhteşem nehirler bile yataklarını değiştirmiş, buralarda yaşayan halklar bazen taşmış bazen de ketlenmiştir.³⁸ Zamanın akışı ile eski ve yeni anlayışlar kaynaşmış, ortak refleksler

³⁷ Gronke, *İran*, x.

³⁸ Bkz. Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*.

oluşmuştur. Hal böyleyken İslâm fetihlerini ve İslâmlaşmayı sadece kolonyal dönemde ortaya çıkan nevezhur terminoloji ile okumaya çalışmak abes ile iştiğal etmekten öte bizi yanılığa sürükleyecektir.

Peşinen söyleyelim ki Müslümanlar, Irak'ın fethi sırasında Persler ile savaşmışlar ve yerliler ile nadir olaylar dışında karşı karşıya gelmemişlerdir. Bu sebeple öncelikle Persleri, yaşadıkları bölgeleri, dinleri ve siyasetleri ile birlikte anlamaya çalışmamız gerekmektedir. İran'ı ve İranlıyı anlamaktan daha kolay olan şey İran'ı ve İranlıyı tanımlamaktır. Herodot, Marco Polo, George Curzon³⁹, Gertrude Bell⁴⁰, Freya Stark⁴¹, Robery Byron⁴² gibi tarihçi, gezgin ya da istihbaratçıların İran'a yaklaşımı en genel tanımıyla bu zaviyeden olmuştur. Post-kolonyal dönemde, biraz da olsa sömürülme ve işgal edilme korkularından sıyrılmış bir komşuyu, bir yakın yabancıyı⁴³ (das nächste fremde) tanımaya çalışmak fetih ve İslâmlaşmayı anlamamıza kısmen yardımcı olacaktır. Bizim amacımız tezimizi güçlendirmek adına antik dünyanın bilinmeyen gizli köşelerinde yeniden bir tarih yazmak elbette değildir. Ancak hem Çin ve Budist kültürle hem Hind ve Hinduist kültürle iç içe olan,⁴⁴ hem Yunan ve Helen kültüründen hem de Mezopotamya uygarlıklarından beslenmiş bir havzayı, burada yaşayan insanların din ve siyasetini ve tüm bunların Irak'a etkisini görmek, fethi ve İslâmlaşmayı anlamak için elzemdir. Çok fazla detaya girmeden konuştuğumuz coğrafyayı tanımak, kullandığımız isim ve terimlerin köklerine inmek, fetih öncesi siyasi ve dini tarihi de kabaca görebilmek niyetindeyiz.

Sâsânî şahı I. Şâpûr, (ö. 270) hâkim olduğu toprakları ifade ederken şunları söylemektedir: “Ben İranşehr'in şahıyım ve şu şehirlerin sahibiyim: Persiya, Partya, Hûzistan, Meysan, Asurya, Adiabene, Arabistan, Azerbaycan, Ermenistan, Geogris,

³⁹ Bkz. George Nathaniel Curzon, *Persia and the Persian Question*, Reprint edition (Cambridge University Press, 2016).

⁴⁰ Bkz. Gertrude Lowthian Bell, *Shadow of Death in Iran : Mists in a Mysterious Land* (Allborough Pub., 1992).

⁴¹ Bkz. Freya Stark, *The Valleys of the Assassins and Other Persian Travels* (New York: The Modern Library, 2001).

⁴² Bkz. Robert Byron, *The Road to Oxiana* (Lizbon: Marco Polo, 2017).

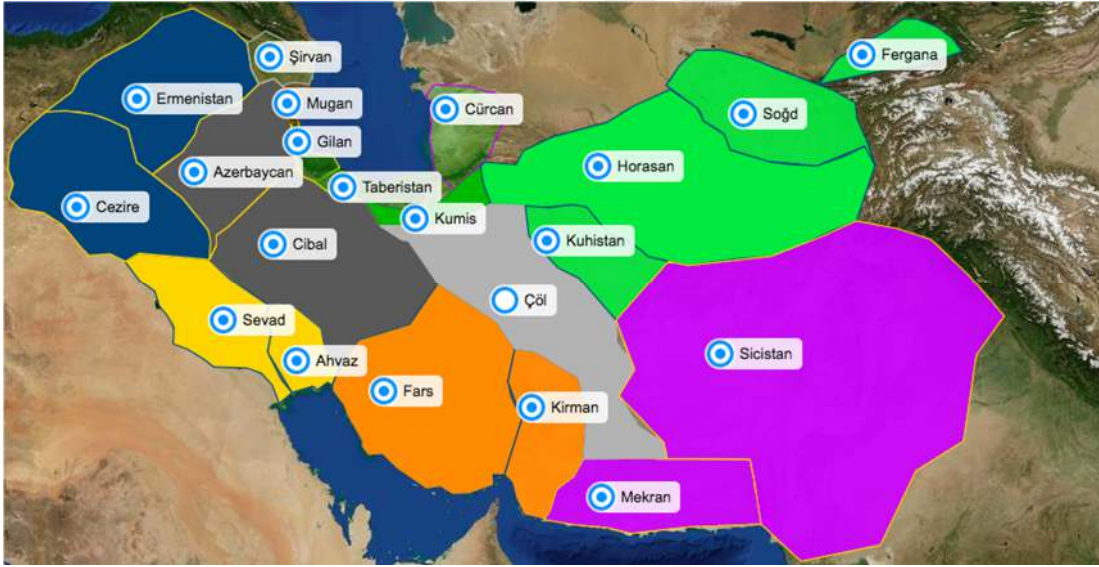
⁴³ Bkz. Cihan Aktaş, *Yakın Yabancı* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012).

⁴⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*, trc. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş (İstanbul: Kayıhan, 1985). 1/280.

Segan, Albanya, Balaskan, Pereşvar, Medya, Cürcan, Merv, Herat, Abarşehr, Kirman, Sîstan, Turan, Mekran, Paradene, Hindistan, Kuşanşehr, Kaşgar, Soğdiya, Taşkent ve denizin diğer tarafı ve Ummân.”⁴⁵ Bizans ile süren uzun mücadeleler ve alan kapma yarışı, bölgelerde çıkan isyanlar, Sâsânî merkezindeki taht kavgaları neticesinde eyaletler zaman zaman isim ya da el değiştirmiştir. Fetihten önce Sâsânî toprakları 4 ya da 5 ana bölgeye ayrılmıştı. Biz, 21 Sâsânî eyaletini yedi bölgede toparlayacağız.

1. Sevâd ve Ehvâz
2. Azerbaycan ve Cibâl
3. Ermenistan ve Cezîre
4. Fars ve Kirman
5. Horasan ve Etrafı: Horasan, Kuhistan, Soğd ve Fergana
6. Hazar Vilayetleri: Şirvan, Mugan, Gilan, Taberistan, Cürcan ve Kumis
7. Sicistan ve Mekran

Şekil 1. Fetihten önce Sâsânî bölgeleri

Fırat ve Dicle'nin arasında kalan bölge, Mezopotamya kuzey ve güney olarak ya da yukarı ve aşağı olarak ikiye ayrılır. Kuzey, eski çağlarda Asur bölgesi idi ve

⁴⁵ Saeid Jalalipour, *The Arab Conquest of Persia: The Khūzistān Province Before and After the Muslims' Triumph* (California State University, 2014). 4.

güneye de Bâbil deniyordu. Yukarısı taşlık ve düzlük iken aşağı bölge, Irak, sulama kanallarının taşıdığı alüvyonların beslediği gayet mümbit topraklara sahip bir bölge idi. Yukarı bölgeye Araplar ada anlamında Cezîre ismini verirken aşağı kısma da sahil anlamında Irak ismini verdiler. Irak, ırmaklar ve kanallarla sulanan, yeşillik, düzlük veya yer yer bataklık olarak Arapçada buna benzer yerler için kullanılan Sevâd ismiyle de anıldı. Zamanla Sevâd yalnızca Irak için kullanılır oldu.⁴⁶

Sâsânîler Irak'a 'Dîl-i Îrânşehr' (ülkenin kalbi) demişlerdir. Abbâsîler ise 'Sevâdü'l-ayn' (göz bebeği) adını vermişlerdir. Bahsettikleri yer, Tikrît'ten güneyde Basra körfezine, doğuda Zağros dağlarının eteklerinden batıda Kâdisiye yakınlarındaki Uzeyb'e kadar uzanan bölgedir.⁴⁷

Irak, göz alabildiğince düz, hurma ve ekine müsait alüvyal tarlaların kapladığı bir bölge idi.⁴⁸ Irak, Fırat ve Dicle'nin çevreleyip bir ada gibi hapsettiği Cezîre, Arabistan çölü ve büyük bataklık arasında yer almaktadır. Irak yazları sıcaktan kavrulup kuzeyden esen rüzgârlar sebebiyle kuru bir havaya sahipken, diğer taraftan Fırat ve Dicle'nin beslediği kanalların bereketi ile bölge tamamen ekilir biçilir hale gelmişti. Yemyeşil doğasıyla çöl beyazlığı karşısında keskin bir zıtlık oluştururdu. Sâsânîler burası için Asûristân ismini kullanırlardı.⁴⁹

Geçmişteki Sevâd ya da Irak'ı bugünkü Irak ile karıştırmamak gerekir. Modern Irak, kadim Şam bölgesinin doğusunu, Arap yarımadasının kuzeyini ve Cezîre bölgesinin bir kısmını toprakları içine alır. Tezimizde bahsettiğimiz Irak ise fethedildiği dönemde Irak ya da Sevâd ismiyle anılan ve burada sınırlarını çizdiğimiz

⁴⁶ Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest* (New York: Cosimo Classics, 2010). 24.

⁴⁷ Mustafa Demirci, "Sevâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009). 36/576.

⁴⁸ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 98.

⁴⁹ Peter Christensen, *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environments in the History of the Middle East, 500 B.C. to A.D. 1500* (Kopenhag: Museum Tusculanum Press, 1993). 291

içinde olsa da fetihlerden önce siyaseten İran'ın bir parçasıdır. Son Pers imparatorluğu Sâsânîler, bugünkü İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Afganistan'ın tamamına, Irak, Pakistan ve Türkistan'ın önemli bir kısmını kapsıyordu. Irak, yani Sevâd, Sâsânîlerin merkezi idi. Bu yüzden buraya İran'ın kalbi anlamında Dîl-i Îrânşehr denilmiştir.⁵¹

Şekil 3. Zağros dağları harita görünümü

Irak, esasında Perslerin ana yurdu değildir. Burayı Sâsânîlerin anavatanı olan Fars düzlüğünden Zağros dağları ayırır. Fars bölgesinden Irak'a iki yol ile ulaşılabilirdi: Ya güneyde Hûzistan-Basra kanalıyla ya da Zağros üzerinden sonradan

⁵¹ Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh İbn Hurdâzbih, *El-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beirut: Dâr-u Sâdır, 1889). 5.

Vâsıt şehrinin kurulacağı Bağdat'ın doğusuna düşen bölgeye geçitler aracılığıyla.⁵² Zaman zaman Sâsânîlerin eline geçen Cezire bölgesi dışında Sâsânîlerin diğer eyaletleri ile doğrudan ilişkisi yoktu. Irak, Sâsânîlerin hakim oldukları toprakların yaklaşık kırkta biri kadardır. Sâsânîlerin diğer bölgelerine hızlıca bir baktığımızda dağlar, çöller ya da denizle çevrilmiş geniş bir coğrafyayı görürüz. Fars bölgesinin kuzeyinde bulunan Elburz dağı Persleri Hazar Denizi üzerinden gelecek göç ve saldırılara karşı korur. Elburz'un eteklerinde bugünkü isimleriyle Gilan, Mâzenderân, Cürcân ve Gülistan eyaletleri bulunur. Buraya önceden Taberistan denirdi. İslâm'a en geç giren Taberîlerin yaşadığı bu bölge güçlü Mecûsî geleneği ile maruftur.

Şekil 4. Elburz dağları harita görünümü

Dağların iç kısımlarında bulunan geniş düzlüklerin rakımı bin metreden fazladır. Kuzeyde bulunan Taberistan hariç genelde sıcak, kurak bir iklime sahip bu belgelerin en tenhası da güneydoğuda yer alan bugünkü Pakistan'a komşu Belûcistan

⁵² Ebû İshâk İbrâhîm İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrut: Dâr-u Sâdır, 2004). 96.

bölgesidir. Bu bölge Güneydeki Ehvâz bölgesi ile birlikte bugün Sünnî yapısını sürdürmektedir. Kurak plato ve çöllerle kaplı iç bölgelerde, Deşt-i Kavir ve Deşt-i Lût adı verilen çöllerde yeraltı suyu bulunabilmektedir.⁵³

Pers bölgesinde çok büyük akarsulara rastlanmaz ancak pek çok nehir İran körfezine, Ummân körfezine, Hazar denizine ve Urmiye Gölü'ne dökülmektedir. Bunlardan en ünlüsü Karun nehridir. Rıza Şah'ın Rızâiyye ismini verdiği büyük tuz gölü şimdiki ismiyle Urmiye, İran için önemlidir. Medler bu gölün güney doğusunda, Persler ise batısında yaşarlardı.⁵⁴ Sâsânîler zamanında ise bir dönem bu gölün çevresi Süryânî Hristiyanların merkezi olmuştu.⁵⁵

Perslerin uzun süre zapt ettiği ve son başkentlerinin bulunduğu Irak bölgesine döndüğümüzde karşımıza Fırat ve Dicle çıkar. Sâsânîlerin başkenti Tizfûn (Medâin), Dicle nehrinin doğu tarafına kurulmuştur. Irak topraklarının güneyi ve batısı çöl, kuzeyi ve doğusu da dağlıktır. Sınırları kuzeyde Tikrit'ten güneyde Basra Körfezine, batıda Kâdisiye'den doğuda Hulvân'a kadar uzanır.⁵⁶ Bu bakımdan Hazar'ın güneyi hariç İran toprakları doğal olmayan sulamaya ihtiyaç duyan topraklara sahiptir ve bu bereketli topraklarda tarım oldukça zordur.⁵⁷

Sâsânîler Irak'ı 12 şehir ve 60 kasaba olarak idarî bölgelere ayırmışlardır.⁵⁸ Fetihden önce Irak'tan yaklaşık 150 milyon dirhem yıllık vergi toplanıyordu.⁵⁹

Bu coğrafyanın imzası niteliğinde olan iki nehirden biri olan Fırat, Erzurum havzasından doğan Karasu ve Ağrı havzasından doğan Murat nehirlerinin Keban'da birleşmesiyle oluşur. Torosları aşarak güneye inen Fırat burada Habur ve Balih ırmakları ile birleşir. Güneydoğuya doğru yönelerek Bağdat yakınlarında Dicle'ye

⁵³ Tufan Karaaslan, *Ortadoğu'nun Coğrafyası* (İstanbul: Nobel, 2006). 67.

⁵⁴ Esko Naskali, "İran - Tarih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000). 22/394.

⁵⁵ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, trc. Nurcan Özkaplan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014). 24.

⁵⁶ Ebü'l-Kâsım Muhammed b Ali İbn Havkal, *Sûreti'l-Arz* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1938). 79.

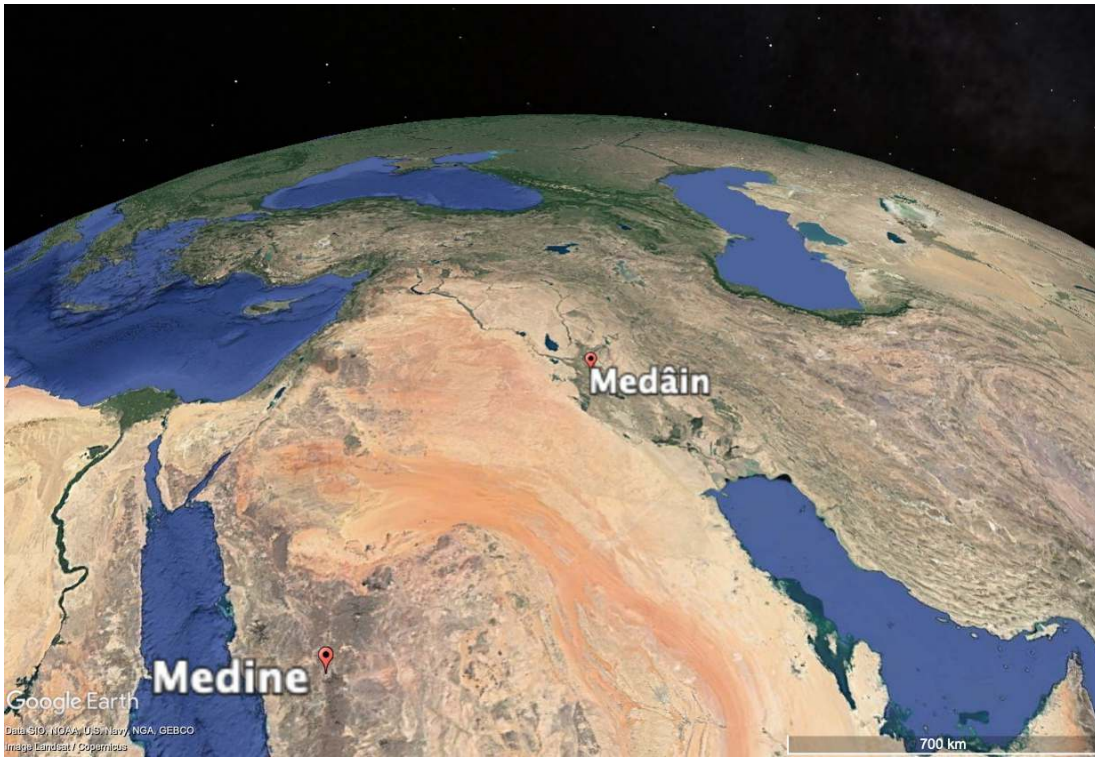
⁵⁷ Gronke, *İran*, viii.

⁵⁸ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 6.

⁵⁹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 14.

yakınlaşır ve daha sonra tekrar uzaklaşarak Sevâd alüvyon havzasını oluşturduktan sonra körfeze 64 km kala Dicle ile birleşip 2780 km'lik yolculuğu tamamlayarak Basra Körfezi'ne dökülür. Dicle ise Elazığ Hazar Gölü havzasında bulunan Maden ve Birklinçay çaylarının Diyarbakır'da birleşmesiyle oluşur, Irak'ta Büyük Zap, Küçük Zap, Adhen gibi ırmakların da katılımıyla Basra'ya yakın bir yerde Fırat'la birleşir ve Şattularab'ı oluşturur.⁶⁰

Şekil 5. Medâin ve Medine Uydu Görünümü

Irak'ta hava sıcaklığı kuzeyden güneye doğru artarken yağışlar belirgin şekilde azalır. Dağların yüksek kesimlerinde çok daha şiddetli soğuklar hüküm sürer. Yılın

⁶⁰ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013). 12.

altı ayında sıcaklık gündüzleri 35 °C'nin üzerinde seyrederek. Yazın pek çok yerde de gölgede 50 °C'yi aşar. Kar yağışlarına hemen hiç rastlanmaz.⁶¹

Şekil 6. Irak'ın uydu görünümü

Tarihsel olarak bölge kuzey ve güney olarak ikiye ayrılır. Fırat ve Dicle'nin daraldığı, bugünkü Bağdat ya da fetih sırasındaki Medâin'in kuzeyinde kalan bölge, Kuzey Mezopotamya, Asur; güneyinde kalan bölge de Bâbil bölgesidir. Asur, iki nehrin arasında kalan, taşlık düzlüklerin bulunduğu yerdir. Irak'ı doğu ve batı olarak ikiye bölersek, Irak Selçukluları döneminde, Zağros'un batısında kalan kısma Irak-ı Acem, Sevâd'ın bulunduğu ve iki nehrin arasında kalan doğu taraflarına da Irak-ı Arab ismi verildi. Irak'ı kuzey ve güney olarak ikiye bölersek de karşımıza Kûfe ve Basra da içine alan, iki nehrin düzensiz akıntıları ile bataklık haline gelmiş bölgeye, bataklık anlamında Irak-ı Bâtiha ismi verildi. Bu bölge Bâbillilerden beri kurutulmaya çalışılan bir yer olmakla birlikte ancak Muâviye b. Ebî Süfyân'ın başlattığı ve Haccâc b. Yûsuf

⁶¹Erdoğan Akkan, "Irak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999). 19/83.

ile Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin zirveye taşıdığı tekniklerle tarımın daha kolay yapıldığı yerler haline getirilebilmiştir.⁶²

Irak, Sevâd'dan farklı bir yer değildir ve Bâbil ülkesinin anavatanıdır.⁶³ Irak, "kıyı" veya "aşağı memleket" anlamına gelen Farsça îrâh/îrâf/îrâk kelimesinin Arapçalaşmış hâlidir. Irak'ın en eski yerleşim yerlerinden biri de Erek (Sümerce Erekh/Uruk) ismini taşır. "Farsça ilk adının Sûristân olduğu, sonraları İranlıların buraya Irakistan da dedikleri bilinmektedir. Irak isminin ilk defa Bâbil toprakları için kullanıldığı tahmin edilmektedir."⁶⁴ Ancak Bâbil ismi fetihlerden sonra kullanılmamıştır. IV/X. yy.da yaşayan el-Mukaddesî, "Irak'a geldik ve gezdik, herkes burayı Irak olarak bilir. Bâbil ismini hiç duymamışlar" şeklinde aktarır ve Hz. Ebû Bekir'in de buraya Irak dediğini delilleriyle ortaya koyar.⁶⁵

Bölgeye verilen bir diğer isim olan Mezopotamya'nın ilk kez ne zaman kullanıldığı bilinmemekle birlikte kelimenin Grekçe (mesos "orta, ara" ve potamos "nehir") iki nehrin arası anlamında kullanıldığı bilinmektedir.⁶⁶ I. Dünya Savaşında İngilizler burayı kısaca "mespot" olarak adlandırdılar. Bereketli Hilal (Fertile Crescent) tanımının ise tarihsel bir değeri yoktur. Amerikalı oryantalist James Henry Breasted tarafından popülerleştirilmiştir.⁶⁷

⁶²Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).19/86.

⁶³ Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 24. Küçükbaşçı, "Irak", 19/85.

⁶⁴ Küçükbaşçı, "Irak", 19/85

⁶⁵ Muhammed b Ahmed Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)*, trc. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge, 2015). 119.

⁶⁶ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 7.

⁶⁷ "Fertile Crescent", *Encyclopædia Britannica*, erişim: 10 Ekim 2018, <https://www.britannica.com/place/Fertile-Crescent>. (Erişim 10 Ekim 2018).

Şekil 7. Sevâd ve Cezîre uydu görünümü

Dört Halife döneminde Irak'ta kurulan iki şehir; Kûfe ve Basra'ya da Irakeyn denilmekteydi.⁶⁸ Bölgenin yönetimi, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan döneminde kurulan Vâsıt şehrine kaydırılmıştır. Bu şehir, Basra, Kûfe ve Cebel'e eşit mesafede idi.⁶⁹ Kûfe, Hz. Ali ve Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbas es-Seffâh döneminde başkent olarak kullanılmış⁷⁰ daha sonra Ebû Cafer el-Mansur ile birlikte hilafetin merkezi Irak'ta kurulan Bağdat'a taşınmıştır. Emevîler dönemi hariç Hz. Ali'den sonra uzun süre Irak, hilafetin merkezi olmuştur. Bu yönetim merkezlerinden Bağdat siyasi sebeplerle ve Basra da ticarî konumundan dolayı büyümeye devam etmiş ancak Kûfe ve Vâsıt şehirleri zamanla küçülüp önemini yitirmiştir.

İbn Hurdâzbih, Ya'kübî, İbn Rüsteh, Kudâme b. Cafer, İbnü'l-Fakîh ve Mes'ûdî gibi coğrafyacıların dünyayı yedi iklime ayıran Batlamyus metodu ile Irak'ı

⁶⁸ Küçükaşçı, "Irak", 19/86.

⁶⁹ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Vâsıt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012). 42/541.

⁷⁰ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 25.

kimi zaman üçüncü kimi zaman dördüncü bölgeye yerleştirmişlerdir. Eflatun, Pisagor ve Aristo etkisiyle de çeşitli kozmografik izahlar geliştirmişlerdir.⁷¹ Çalışmamıza genel ya da özel bir katkı sağlamayacağını düşünerek böyle bir tanımlamanın varlığını hatırlatmakla iktifa edeceğiz.

1.2. Tarih

Irak, kayda geçmiş ilk şehirlerin, ilk sulama sistemlerinin, ilk devletlerin, ilk imparatorların, ilk yazının merkezidir. Bilinen ilk hiyerarşiler, organizasyonlar ve dolayısıyla devletler ve büyük savaşlar buralarda gerçekleşmiştir. Bugün doğuya ve batıya yayılmış medeniyetler bir şekilde tarihsel olarak Mezopotamya ile ilişkilidir.⁷² Irak, MÖ. 6000'lerden itibaren doğudan gelen göçler için uygun bir yerleşim yeri olmuş ve tarihte Mezopotamya uygarlıkları diye bilinen Sümer, Hurrî, Akad ve Bâbil gibi devletlere ev sahipliği yapmıştır. MÖ. 500'lerden sonra da Pers ve Arapların bölgesi olmuştur. Irak, zaman zaman da kültürel ve dinî anlamda Yunan-Roma etkileşimi altına girmiştir.⁷³ Buraya yerleştiği bilinen ilk halk ise Sümerlerdir. Bu sebeple ve Güney Mezopotamya'nın yani Irak'ın antik çağlardaki ismi Sümer'dir.⁷⁴

Irak bölgesinde tespit edilen en eski yazılar Sümerce ve Akadcadır. Sümercenin bugün bilinen hiçbir dille yakınlığı kurulamamıştır.⁷⁵ Bu halkın buraya nerden geldiğini bilinmemektedir. Ancak bölgede konuşulan Akadca, Bâbilce, Asurca, İbranice, Ârâmîce ve Arapça dilleri malum olduğu üzere Sâmîdir.⁷⁶ Mezopotamya bölgesi ilerlemeci Yunan-Roma-Cermen tarih yazıcılığında kendine filigran olarak yer bulsa da XX. yy.dan itibaren özellikle Will Durant gibi araştırmacılar tarafından daha ciddi bir şekilde ele alınmaya başlanmıştır.⁷⁷ Bu havzanın daha sonra ortaya çıkmış tüm imparatorluklara temel oluşturacak şekilde, yazı, devlet, kanun, ordu, kurumsal

⁷¹ Bkz. Murat Ağarı, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *AÜİFD*, 47 (2006): 195-213.

⁷² Hala Mundhir Fattah - Frank Caso, *A Brief History of Iraq* (Infobase Publishing, 2009). 1.

⁷³ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 8.

⁷⁴ Henry Albinson, *Iraq History* (Sonit Education Academy, 2016). 14.

⁷⁵ Fattah & Caso, *A Brief History of Iraq*, 2.

⁷⁶ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 25.

⁷⁷Bk. Will Durant, *Our Oriental Heritage: The Story of Civilization* (Simon and Schuster, 2011).

yapı, tarım, ticaret gibi konularda ilerlemiş oldukları bugün artık herkesin malumudur. Irak havzasını anlamak adına burada kurulan devletlerden kısaca bahsedeceğiz.

1.2.1. Pers Öncesi Dönem

Tahminî MÖ. 2900'lerden itibaren Irak'ta ortaya çıkan Sümerler, kendilerinden sonra gelen tüm bölgesel devletleri etkilemiştir. Halefleri, dini ibadetlerini Sümerlerden öğrendikleri gibi yapmışlar, Sümerce dua etmişlerdir. Yaratılış ve Tufan bilgisi ve bunları kayda almaları Hz. Âdem'den ve Hz. Nuh'tan gelen İslâm geleneğine vâkıf olduklarını hatta Nuh Tufanına şahit olduklarını göstermektedir. Sümerlerin kral listesine göre Hz. Nuh'tan önce her biri binlerce yıl yaşayan 8 kral gelip geçmiştir. Tufan'dan sonra ise bu kralların ömürleri bir anda azalmıştır. Tufan'dan kurtulanlar da bir süre sonra tevhid inancından uzaklaşmışlar ve politeist bir panteizmi benimsemişlerdir.⁷⁸

Irak'ta bulunan Nippur, Sümerlerin dini başkentidir ve insanlar burada binlerce ilaha tapmaktadır. Matematik, tıp, tekerlekli arabalar ve yelkenli sal gibi ulaşım araçları, saban gibi tarım aletleri, yapı kemeri ve tonoz gibi inşaat teknikleri, oymacılık ve kakmacılık aletleri Sümerler tarafından bilinmektedir.⁷⁹ Dahası Sümerler, yiyeceklerin stok yapılması, sulama kanallarının kazılması, su kaynaklarının korunması gibi konularda sosyal organizasyonlar kurmuşlar ve insanların bu etkinliklere katılımını sağlamışlar ve dahası bu işleri merkezi bir şekilde yönetebilmişlerdir.⁸⁰

MÖ. 2350'lerden sonra Sâmi bir kavim olan ve Arabistan'dan göç ettikleri tahmin edilen Akadlar Irak'a yerleşmişler ve zamanla Sümer kent kültürüne adapte olup, çivi yazısını kendi dillerine uyarlamışlardır. Ancak Akadlar, resmi ve dini dil olarak Sümerceyi kullanmaya devam etmişlerdir.⁸¹ MÖ. 2334'te Akad kralı Sargon'un Sümerlileri yıkmasıyla Akadlar, kendilerinden sonra gelecek diğer Sâmi krallıklar

⁷⁸ Albinson, *Iraq History*, 17.

⁷⁹ Bkz. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 44-55.

⁸⁰ Fattah & Caso, *A Brief History of Iraq*, 6.

⁸¹ Fattah & Caso, *A Brief History of Iraq*, 10.

olan Asur ve Bâbil'e öncülük etmişlerdir.⁸² Sargon, doğu Fars bölgesine yerleşik Elamlıları ve Şam bölgesinde bulunan pek çok küçük krallığı hâkimiyetine almıştır. Bâbil yakınlarında kurulan Agede, Kral Sargon tarafından başkent olarak kullanılmıştır.⁸³ Ancak Sargon'un torunu, doğuda Zağros dağlarından inen Gutilere yenilmiştir. Böylece siyasi otoritenin zayıfladığı bu dönemlerde Sümerler, Irak'ta tekrar bağımsızlık imkânı yakalayabilmişlerdir.⁸⁴

MÖ. 2000-1600 yılları arası Irak'a pek çok kavim göç etmiş; Sâmi veya Âri olmayan, Urartularla akraba Hurriler, Sâmi asıllı Amurrular, Sâmi kökenli ama Sümerleşmiş İsin Krallıkları, Eşnunna gibi krallıklar gelip Irak'a yerleşmişlerdir. Bu dönemde Kuzeyde Asurlular ve güneyde Bâbilliler öne çıkmışlardır. Bâbil devleti hem Sümer'in hem de Akad'ın topraklarına yayılıp, dini ve hukuki konularda büyük işlere imza atarken, Asurlular daha çok ticaretle meşgul olup Mezopotamya ile Anadolu-Şam-Fars bölgelerinin bağlantısını kurmuşlardır. Hammurabi döneminde 282 yazılı kanun yayınlayan Bâbilliler, bir devletin sahip olması gereken tüm kurumlara sahip olmuşlardır.⁸⁵ Hititler tarafından MÖ. 1595'te yıkılan Bâbil, bölgeden çekilince yerini Kassitler ve Hurriler doldurmuştur. Onların da zayıflamasıyla tekrar yükselişe geçen Asurlular MÖ. IX-V yy.lar arasında etkin olmuşlardır. Güneyde, Yeni Bâbilliler de denilen Keldânîler, Asurlulardan kalma bölgelere hâkim olmuşlar ve Kral Nebukadnezar zamanında Kudüs'e girip MÖ. 586'da şehri tahrip etmişlerdir. Medlerin doğudan gelip MÖ. 539'da Bâbil'i ele geçirmesiyle Irak'ta Ârîler, Sâmilere egemen olmuşlar⁸⁶ ve bu durum İslâm fetihlerine kadar devam etmiştir.⁸⁷

⁸² Albinson, *Iraq History*, 17.

⁸³ Bkz. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 56-64.

⁸⁴ Albinson, *Iraq History*, 17.

⁸⁵ Fattah & Caso, *A Brief History of Iraq*, 20.

⁸⁶ Albinson, *Iraq History*, 21.

⁸⁷ Bkz. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 69-152.

Tablo 1. Tarih boyunca Irak'ta kurulan devletler

Yaklaşık Tarih Aralığı	Irak'ta Etkin Olan Devletler
MÖ 3500-2350	Sümerler
MÖ 2350-2200	Akadlar
MÖ 2200-2100	Gutiler
MÖ 2000-1800	Asurlular
MÖ 1800-1600	Bâbilliler
MÖ 1600-1200	Hurriler
MÖ 1200-1150	Asurlular, Bâbilliler, Ârâmîler
MÖ 911-609	Asurlular
MÖ 626-539	Bâbilliler
MÖ 550-330	Hahâmenîşler
MÖ 323-238	Selevkoslar
MÖ 247- MS 224	Partlar
MS 226-651	Sâsânîler

Irak'a uzun süre hâkim olan Ârîlerin bize yansıyan tarihi Medler ile başlamaktadır. Medlerin geldiği Zağros'un batısında pek çok kavim bulunmaktaydı. MÖ. VIII. yy.da İran Platosunda ve ona komşu olan bölgelerde Sâmî dil ailesine mensup Asurca, İbranice ve Ârâmîce konuşan halkların yanı sıra Dravit kavimlerinden Elamlılar ile Hint Avrupa dil ailesine mensup İskitçe, Ermenice, Farsça ve çeşitli diyalektler konuşan haklar yaşamaktaydı.⁸⁸ İran ile ilgili bize MÖ. IX. yy.da ulaşan Asur kaynaklı en eski bilgilere göre Urmiye Gölü'nün batısında Medler, bu gölün doğusunda yaşayan bir başka kavim güneye doğru göç ederek bugünkü Fars adı

⁸⁸ Garthwaite, *İran Tarihi*, 3.

verilen bölgeye inmişlerdir.⁸⁹ Burada daha önce ne Ârî ne de Sâmi, Hazar Denizi taraflarından gelmiş, Hazarlı ya da Kafkasyalı insanların yaşadığı düşünülmektedir. İran'a gelen ilk Ârîler MÖ. 2000'lerde gelen Kassitlerdir.⁹⁰ Bu gelişin İran'ın antik tarihine önemli bir katkısı yoktur. O bölgede gün yüzüne çıkmış ilk kavim Elamlılardır. Çıkış yerleri İran'ın güney batısında Irak'ın doğusundaki Hûzistan bölgesidir.⁹¹ Bölgeye gelen bir diğer Ârî millet olan Medler ise diğerlerinden farklı olarak Perslerin dil, karakter ve tarih oluşumunda beklenmedik bir etki oluşturmuşlardır. Medler ve daha sonra Persler diyeceğimiz diğer gruplar esasında birbirlerine benzeyen akraba topluluklardır.⁹²

Medler, rakipleri Asur'u bozguna uğratarak Irak'a hâkim oldukları ve Pers imparatorluğunun kuruluşunu hazırladıkları için önemlidirler. Medlerden günümüze ulaşmış tek bir metin bile bulunamamaktadır.⁹³ Ancak rakip Asur kayıtlarına göre III. Şalmanezer, MÖ. 836'da Zağros dağlarındaki bir isyanı bastırdıktan sonra doğuya yönelerek Pers emirleri ile karşılaşmış ve onları vergi ödemek zorunda bırakmıştır. İşte burası tam da Perslerin yerleştiği Urmiye gölünün batı bölgesidir ve Parsiye olarak isimlendirilmiştir.⁹⁴ Medlerin nasıl yıkıldığı bilinmemektedir. Ancak bilmemiz gereken en önemli şey, Medlerin, Perslerin selefleri olduğudur.

1.2.2. Irak'ta Pers Hâkimiyeti

MÖ. 550'den sonra Hahâmenîş İmparatorluğu ile başlayan Pers tarihinin ilk tanıkları Yunanlılardır. Yunanlılar, rakipleri olan Persleri sık sık, kötü olan her şeyin cisim bulmuş hali olarak göstermişlerdir. Tarihteki en eski doğu-batı paradoksu ve öteki kavramı da bu şekilde ortaya çıkmıştır. Yunan kaynaklarındaki Pers öykülerinin çoğu söylentilere dayanır ve adlarla olaylar birbirine karıştırılır. V. yy.da Herodotos, VII. yy.ın Asurluları konusunda, bir zamanlar Yakındoğu'ya hükmetmeleri ve çok

⁸⁹ Naskali, "İran - Tarih" 22/395.

⁹⁰ John A Boyle, *Persia: History and Heritage* (Londra: Henry Mellan, 1979). 17.

⁹¹ Boyle, *Persia*, 18.

⁹² Boyle, *Persia*, 18.

⁹³ Marc Van de Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*, trc. Sinem Gül (İstanbul: Dost, 2014). 314.

⁹⁴ Boyle, *Persia*, 19.

zengin oldukları dışında çok az şey anlatır. Klasik Yunan yazarlarından bize kalan belgeler Yakındoğu tarihi konusunda güvenilir kaynaklar değildir.⁹⁵

Irak'ta İslâm fetihlerine kadar üç önemli Pers devleti hâkimiyet kurmuştur. Bunlar, Hahâmenîşler (MÖ. 550-330), Partlar (MÖ. 247- M.S. 220) ve Sâsânîlerdir (M.S. 224-651). Hahâmenîşler Libya ve Balkanlardan, Orta Asya'ya kadar geniş topraklara yayılan en büyük Pers imparatorluğudur. İkinci sırada da Mezopotamya'dan Orta Asya içlerine kadar uzanan Sâsânîler gelir.⁹⁶ Partlar ise daha çok Helen yıkımının gölgesinde kalmışlardır. Zira, İslâm öncesi Pers siyasi tarihindeki en önemli kırılma İskender'in MÖ. 330'de Hahâmenîşleri yıkması ve ardından kurulan Helenistik Selevkos devletidir. Perslerin, Selevkoslar ile başlayan yöneten değil yönetilen bir halk olma durumları, Sâsânîlerden sonra İslâm fethiyle devam etmiş, X. ve XI. yy.daki kısa süreli Tâhirî (821-873), Saffârî (861-1003), Sâmânî (819-1005) ve Büveyhî (932-1062) hakimiyetlerini saymaz isek günümüze kadar da devam etmiştir. Bugünkü İran'ın oluşmasına en fazla katkı sağlayan devlet de Türk asıllı Safevîlerdir (1501-1736).

İran bütün fatihler için bir geçit yolu üzerinde konumlanmıştır. İran'da sırf İranlı olan hanedanlık süresi 3000 yıl içerisinde yalnızca 825 yıldır. Bunun dışındaki sürelerde Aryanlar, Makedonyalılar, Araplar, Moğollar, Türkler ve Afganlıların egemenliği altında kalmışlardır. İranlılar, tarihsel olarak karşı duramayacakları istilaların gelip geçmesine yol vermişlerdir. Yabancı hükümdarlar gelip hâkimiyetlerini kurmuşlar ancak elli sene geçmeden yerli İranlı bürokratlar az çok istiklal kazanma yolunu elde etmişlerdir.

Hazar vilayetleri ve Irak istisna edilirse İran kurak bir ülkedir. İran'da Farsça konuşan Acemler ve Tacikler çiftçilik ve ticaret ile Zağros dağlarında yaşayan Kürtler ve Lurlar çobanlık ile meşgul olurlardı. Bunların dışında Azerbaycan'da ve Horasan'da Türkler, Doğu Horasan'da Moğollar, Azerbaycan'da ve bazı büyük şehirlerde Ermeniler, yine büyük şehirlerde Yahudiler, Acem körfezi kıyılarında Araplar, İran'ın

⁹⁵ Van de Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*, 313.

⁹⁶ Garthwaite, *İran Tarihi*, 2.

komple güney bölgelerinde de Belûclar yaşardı.⁹⁷ Persler, asırların verdiği tecrübe ile etnik ve dini farklılıkları yönetmeyi öğrenmişlerdi. Sadece Irak'ta bile pek çok ırk ve din bir arada yaşamaktaydı. Bu tecrübeyi biriktirmek uzun yıllara ve büyük yıkımlara mal olmuştur. Perslerin siyasi tecrübesi Hahâmenîşlerle başlamıştır.

1.2.2.1. Hahâmenîşler

Batı dillerinde Ahamenişler (İng. Achaemenid Empire, Alm. Achämenidenreich) olarak adlandırılan, modern Farsçada ve eski Persçede de Hahâmenîşler (هخامنشیان) olarak bilinen bu devletin tarihi MÖ. 550'de başlamıştır. Yurtları ise İran'ın güneybatısında, eski Elam devletinin ve Medlerin güneyinde, günümüzde Fars adı verilen yerdir. MÖ. VI. yy. başlarından itibaren yerel hanedan soyunu Hahâmenîş adı verilen bir kişiye dayandırmışlar ve Persler için Hahâmenîşler terimi de sık sık kullanılmıştır. Pers siyasi tarihi, II. Kuruş* (MÖ. 576-MÖ. 529) ile başlamaktadır. II. Kuruş, Büyük Kuruş (Cyrus the Great) ya da Keyhüsrev olarak bilinir. Key büyük anlamında bir dini-siyasi sıfattır. Hüsrev ise daha sonraları Kısra'ya dönüşecek kral kelimesinin karşılığıdır. Kuruş olarak telaffuz edilen isim, Kosrov ve sonra Hüsrev'e dönüşmüştür. Büyük Kral anlamına gelen Keyhüsrev'in Yunanca karşılığı ise Kayzer'dir.⁹⁸

Kuruş'un soyunu bir ırka dayandırmak zordur. Ancak onun ailesinin yerli ve soylu olduğuna dair deliller vardır. Herodot'tan aktarılan bilgilere göre o pek çok aşiretten oluşan Perslerden bazılarını bir araya toplamış ve onları Medlerden koparmıştır. Hahâmenîşlerin de soyunun geldiği Pasargadlılar, bu isyankâr aşiretlerin en soylularıdır.⁹⁹ Hahâmenîş aşiretine mensup Kuruş, MÖ. 553 ya da 550'de İran'ın büyük bir bölümüne hakim olmuş ve Doğu Anadolu'ya hâkim olan Medleri yenmiştir. Herodot, onun efendisini devirmiş biri olduğunu iddia eder; Bâbil kaynakları ise bir

⁹⁷ Raymond Furon, *İran*, trc. Galip Kemal Söylemezoğlu (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1943). 8.

* Yun. Kıros (Κύρος), İbr. Koreş (כּוֹרֶשׁ), Far. Kûrûş (کوروش), İng. Sayrıs (Cyrus) olarak telaffuz edilir. I. Kuruş ile karıştırılmasın diye II. Kuruş, Büyük Kuruş, Keyhüsrev gibi isimler verilir.

⁹⁸ William Hales, *A New Analysis of Chronology and Geography, History and Prophecy: In which Their Elements are Attempted to be Explained, Harmonized and Vindicated, Upon Scriptural and Scientific Principles* (C.J.G. & F. Rivington, 1830). 44.

⁹⁹ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 63.

devletin diğerini yıkması olarak olayı aktarır. Kuruş böylece Med kralı rolünü üstlenmiş ve bu devletin egemenliğindeki tüm toprakları devralmıştır. Ancak bu zafer Yunanlılar açısından öteki algısını elbette değiştirmemiştir. Yönetim sistemindeki süreklilik öylesine belirgindi ki Yunanlılar Pers kralından çoğunlukla Med olarak bahsederlerdi.¹⁰⁰

Medlerin çöküşünü fırsata çevirmek isteyen Batı Anadolu merkezli Lidyalılar, doğuya doğru ilerlemeye kalkınca karşılarında Hahâmenîşleri bulmuşlardır. Kuruş önderliğinde Persler, Batı'dan gelen akınları durdurmak ve onları bu cüretlerinden dolayı cezalandırmak için harekete geçmiş ve MÖ. 547'de Lidya Kralı Krezüs'ü yenerek başkentleri Sard'a girmişlerdir. Lidyalıları haritadan silen Kuruş, Ege Denizi'ne ve Anadolu kıyılarındaki Yunan kentlerine ulaşmıştır. Düşmanlarını çok iyi tanıdığı anlaşılan Kuruş, yenice kurulmuş devletini riske atmamak için ana yurduna geri dönmüştür. Lidyalıların müttefiki Bâbilliler, bu dönemde Mezopotamya ve Doğu Akdeniz'e hâkim idiler. Bâbilliler ayakta olduğu sürece Hahâmenîşler risk altındaydı. Kuruş, onlarla hesaplaşmak için Dicle'nin kıyısında bugünkü Bağdat'a yakın bir yerde kurulmuş Opis şehrine gelmiş ve MÖ. 539'da Bâbillilerin hâkimiyetine son vermiştir.¹⁰¹ Kuruş, Bâbil'i fethedişini tanrı Marduk'un arzusu üzerine kenti Nabonidus'tan kurtarması olarak gösterir: "Marduk Kuruş'a Bâbil'e yürümesini buyurdu."¹⁰² Bâbil'in yıkılışı ile Yahudiler Bâbillilerin zulmünden kurtulmuşlardır. Kuruş, Yehuda'dan kovulan Yahudilerin Kudüs'e geri dönemlerine izin vermiştir. Kitabı Mukaddes'te de Kuruş'un tanrı Yahve tarafından Kudüs tapınağını yeniden inşa etmek üzere seçilmiş olduğu belirtilmektedir.¹⁰³

Bu başarılarından sonra II. Kuruş artık Büyük Kuruş olarak anılmıştır. O günkü dünyada ele geçirilmemiş tek devlet Mısır idi. Bu iş Kuruş'un oğlu Kambises'e kalmıştır.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Van de Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*, 326.

¹⁰¹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 146.

¹⁰² Van de Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*, 336.

¹⁰³ Eski Ahit, Ezra, 1/1.

¹⁰⁴ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 151.

Sâsânî Devleti'nin ilk başkenti Persepolis'in 30 km Kuzeydoğusuna düşen Pasargad'da kurulmuştur. Burası tahmini olarak Medlerin mağlup edildiği savaş bölgesidir.¹⁰⁵ Persler, bahçelere özellikle önem veriyorlardı ve tüm imparatorluğu bahçelerle donatmışlardı. Bu şehirde bulunan bahçelere Yunanlılar, İngilizcedeki paradise sözcüğünün temelini oluşturan “paradeisos” adını vermişlerdir. Pasargad'da ayrıca tahkim edilmiş bir hisar ve bir ateş sunağı olan kült alanı vardı; Persepolis'e taşınmadan önce Kuruş'un mezarıysa yakınlardaki ayrı bir yapıdaydı.¹⁰⁶

Şekil 8. Pasargad Şehri, İran

¹⁰⁵ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 51.

¹⁰⁶ Van de Mierop, *Antik Yakınoğu'nun Tarihi*, 334.

Şekil 9. Pasargad'da bulunan Kuruş'un mezarı

Kuruş'un oğlu ve halefi Kambises veliaht olarak batı seferlerinde zaten aktif bir rol üstlenmişti. Şahlık dönemindeki en büyük askeri başarısını da MÖ. 525'te Mısır'ı fethetmekle göstermişti.¹⁰⁷ Kısa ömürlü Kambises, Mısır'dan anavatana dönüş yolunda ölmüştür.

Kambises'in halefi Daryuş, başkenti yaklaşık 49 kilometre güneydeki Persepolis'e taşımıştır. Kentin inşası, MÖ. 518'de başlamış ve Daryuş'un halefi olan iki hükümdar dönemi boyunca sürmüştür. Daryuş, imparatorluğun batı bölümlerine doğrudan ulaşım olanağına sahip olan Susa'yı da Persepolis ile birlikte başkent olarak geliştirmiştir.¹⁰⁸ Meşhur kitabesinde Daryuş, kendinden ve hâkim olduğu topraklardan şöyle bahsetmiştir: "Ben Pers Şahı Daryuş, Histaspes'in oğlu, Hahâmenîş, Şahlar Şahı, Persli, Pers Şahı. Tanrı Ahura Mazda'nın himayesiyle hâkim olduğum ülkeler şunlardır: Pers, Elam, Urartu, Kapadokya, Partiya, Drangiana, Arabistan, Mısır, Deniz

¹⁰⁷ Naskali. "İran - Tarih" 22/394.

¹⁰⁸ Van de Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*, 334.

Ülkesi, Sardes, İyonya, Medya, Sattagidyâ, Arakhasya ve Maka. Toplam yirmi üç ülke...”¹⁰⁹ Daryuş’un kullandığı “şahlar şahı” ifadesi ilginçtir. Köken olarak Mezopotamyalı ama Perslere Urartulardan geçen “kralların kralı” nâmı, eski Farsçada “şehinşah” kavramı Daryuş’un “vispazananam” (bütün halkların kralı) ya da “paruzananam” (birçok aşireti kapsayan ülkelerin kralı) kullanımı ile yeni bir anlam kazanmıştır.¹¹⁰ İmam Buhârî ve İmam Müslim’in Sahih, Ebû Dâvûd ve Tirmizî’nin de Sünen kitaplarının Edeb bölümlerindeki bir hadiste yasaklanan “melikü’l-emplâk” (krallar kralı) tanımını açıklamak için Süfyân’ın “şehinşah gibidir” diyerek açıklama yapması, bu unvanın VII. yy.da da Perslere has bir biçimde kullanıldığını göstermektedir. İmam Nevevî, ilgili hadisi ve Süfyân’ın bu sözünü, “Sultana Şehinşah Demenin Haramlığı Babı” altında zikretmiştir.¹¹¹

İmparatorluğunun sınırları fazlaca genişleyen Daryuş, MÖ. 499 ila MÖ. 494 arasındaki ayaklanmaların intikamını almak amacıyla Yunan şehirlerine saldırmaya karar vermiş ancak MÖ. 490’da Maraton’da yenilgiye uğramıştır. Yunanistan’ın fethi, halefi Zerkes’in başlıca hedefi olmuştur. Perslerin karadan ve denizden yaptıkları pek çok saldırı geri püskürtülmüştür. Bunun üzerine MÖ. 478’de Zerkes, fetih girişiminden vazgeçmiştir. MÖ. 404 ila MÖ. 343 arasında yeniden bağımsız kalacak olan Mısır’ın başarılı isyanı da dâhil olmak üzere ülke topraklarında sürekli ayaklanmalar çıkmıştır. Ordunun MÖ. 334 ila MÖ. 330 arasında Makedonya saldırıları karşısında çökmüş olduğu bir gerçektir ama bu durum Pers askeri gücünün aşamalı olarak gerilemesinden çok İskender tarafından falanks düzeninin* büyük bir başarıyla kullanmasının sonucu gibi görünmektedir.¹¹² Platon ise Yasalar kitabında Persleri başta çoban, sert doğa şartlarında yaşayan bir karaktere sahip iken tıpkı halefleri Medler gibi zamanla kazandıkları yumuşak eğitim, eğlence ve disiplinsizlik sebebiyle zayıfladıklarını söyler. Platon’a göre şahzâdeler, sarayda kadınlar tarafından

¹⁰⁹ Van de Mieroop, *Antik Yakındoğu’nun Tarihi*, 330.

¹¹⁰ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 56.

¹¹¹ Nevevî Ebû Zekeriyâ Yahyâ Nevevî, *Riyâzu’s-Sâlihîn* (Şam: Dâru’l-Me’mûn li’t-Turâs, 1996). 505.

* Uzun mızraklarla yan yana ve art arda saflar halinde askerlerin düşmandan zarar görmeyecek şekilde savaşmasını esas kabul eden bir savaş düzenidir.

¹¹² Van de Mieroop, *Antik Yakındoğu’nun Tarihi*, 328-329.

eğitilmeleri sebebiyle eski güçlü karakterlerini kaybetmişlerdir.¹¹³ Nihayetinde Hahâmenîşler, MÖ. 550 – 330 arası yaklaşık iki asır boyunca dünyanın hakimi olmuşlar ve İskender'in eliyle yıkılmışlar ve topraklarını Makedonlara teslim etmişlerdir.

1.2.2.2. Selevkoslar

İskender'in yıkımı ve ölümü sonrasında Selevkoslar (MÖ. 323-MÖ. 238) Pers topraklarını bir süre işgal etmiş Helenlerdir. Hahâmenîşlerin yıkılışını hazırlayan olaylar zinciri İskender'in MÖ. 330'da Pers krallığının başkenti Persepolis'e girmesiyle başlamıştır. İskender bu şehri Asya'nın en nefret edilen şehri olarak Makedonlara anlatmış ve şehre girdiğinde saray dışında kalan yerleri yağmalamak için askerleri serbest bırakmıştır.¹¹⁴ İskender'in eline geçen hazinelerin değerinin 4680 ton gümüş ya da 468 ton altın olduğu kayıtlara geçmiştir. Bu antik dönemde eşî olmayan bir rakam idi.¹¹⁵ Perslerin ilk ve en büyük imparatorluğu olan Hahâmenîşler böylece yok olmuştur. Bu büyük tecrübe, bölgede kurulacak diğer Pers devletlerine, İskender'in gidişinden sonra kurulan Makedon Selevkos devleti aracılığı ile Yunan ve Roma'ya hatta Keyhüsrev, Keykavus gibi unvanlar almaktan hoşlanan Anadolu Selçuklularına kadar pek çok devlete katkıda bulunmuştur.

İskender'in MÖ. 323'te ölümüyle birlikte topraklar generaller arasında paylaşılmış ve Pers ülkesinin yeni hâkimi komutan Selevkos olmuştur. Kendisi Makedonyalı asil bir aileye mensup bir generaldir. Dicle'nin kenarında, Bağdat'ın güneyinde, ilerde kurulacak Medâin'in hemen karşısında Selukya ismini verdiği şehri başkent yaparak doğuda Hindistan'a, Batı'da Balkanlara kadar imparatorluğunu genişletmiştir. İki yüz yıl boyunca ayakta kalacak olan Selevkos imparatorluğunun büyüklüğü, Mısır hariç, başlarda Pers imparatorluğuna yakındı.¹¹⁶

¹¹³ Platon, *Yasalar*, trc. Candan Şentuna - Saffet Babür (Kabalcı, 2007). 146.

¹¹⁴ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 48.

¹¹⁵ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 107.

¹¹⁶ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 151. Van de Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*, 340.

İran'ın Persli olmayan hâkimleri Selevkoslar, Hahâmenîş kurumlarını Helenistik bir tarzda sürdürdüler ve bu siyaset şehirli Pers asillerini çok etkilemedi.¹¹⁷ Bugün yapılan değerlendirmelerde bazı İranlı düşünürler Selevkosları istilacı olarak görmezler. İslâm hâkimiyeti ile Selevkos hâkimiyeti arasında karşılaştırma yapan Ali Şerîatî, “İskender ve Selevkosların kültürümüz ve tarihimize işleri yoktu. Devletimizin siyasi şekliyle ilgiliydiler. Fakat İran'a gelen Araplar hem Sâsânîleri yok etmek hem de İran devletini ve İran'ın bağımsızlığını İslâm dini içinde eritmek için gelmişlerdi. Bu sebeple dilimizi hedef aldılar ve aynı şekilde yazı ve kültürümüzü de. Dolayısıyla Arapların saldırısını Cengiz veya İskender'in saldırısına benzetmek doğru değildir. Çünkü Arapların saldırısının yarattığı etkinin hâlâ günümüzün yaşam, tarih ve toplumunu oluşturduğunu görebiliyoruz. Oysa 600 yıl sonra meydana gelen Cengiz'in saldırısının etkisi ortadan kalkmıştır”¹¹⁸ ifadeleriyle yorumlamaktadır. Elbette modern zamanlarda ortaya çıkan ulus fikirlerinin tesiriyle yapılan pek çok değerlendirme hala yapılagelmektedir. Ancak Selevkosların veya Helen kültürünün Pers kültürünü, Pers mitolojisini hatta Pers dilini ne ölçüde etkilediği noktasında hızlı ve peşin yargılardan kaçınmak gerekmektedir. Zira bu alan fikirlerin fazla ancak araştırma ve analizlerin yetersiz olduğu bir alandır.

1.2.2.3. Partlar

Partların (MÖ 247-224) kökenleri konusunda Antik İran uzmanları doyurucu bilgilere sahip değildirler. Hanedanlığının kökenleri tam olarak bilinmemektedir. Turan kökenli oldukları, İskitler ve Aryanlar ile akraba oldukları iddia edilmekte¹¹⁹ ve Hahâmenîş'i tekrar ihya etmeye çalıştıkları ifade edilmektedir. Ali Şerîatî'ye göre Partlar güç ve kudret ile İran'a tahakküm etmişlerdir. Sâsânîlerdeki gibi bir ideolojik kimliğe sahip değildirler.¹²⁰

¹¹⁷ Garthwaite, *İran Tarihi*, 20.

¹¹⁸ Ali Şerîatî, *İran ve İslam*, trc. Kenan Çamurcu (İstanbul: Fecr, 2012). 55-56.

¹¹⁹ Ahmet Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi & Sasani Dönemi* (İstanbul: Hikmetevi, 2015). 38-39.

¹²⁰ Şerîatî, *İran ve İslam*, 26.

Part kelimesi Pers gibi hem topluluk hem de mekân ismidir ve Hazar Denizi ile Ceyhun arasını işaret etmektedir.¹²¹ Partların kurucusu olan I. Arşak (ö. MÖ. 217) yüzünden Arşaklılar olarak da bilinmektedirler. En geniş topraklara sahip olduklarında günümüz İran'ı, Ermenistan, Irak, Gürcistan, Türkmenistan, Afganistan, Azerbaycan, Tacikistan, Pakistan, Kuveyt ve Suudi Arabistan, Bahreyn, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin bir kısmına egemen olmuşlardır. MÖ. 30'larda artık güçlü ve iddialı bir imparatorluk olan Romalılar, Partlarla Filistin ve Ermenistan için çatışmış, zaman zaman da iki ülke arasındaki ilişkiler dostane devam etmiştir. Örneğin, Romalı bir annenin oğlu olan Şah V. Frahat, ana oğul figürlü bir sikke bastırmıştır.¹²² Perslerin Romalılar ile başlayan bu inişli çıkışlı ilişkileri İslâm fetihlerine kadar devam etmiştir. Partların son iki yüzyılına Ermenistan meselesi, taht kavgaları ve Maniheizm damgasını vurmuştur. Kendilerinden geriye Nihâvend, Bisütûn, Susa ve Nisa'da çeşitli Yunanca, Partça ve Ârâmîce yazıtlar, çömlekler vs. kalmıştır. Beş yüz yıl gibi uzun bir süre içerisinde bir kuzeybatı İran diyalektiği olan Partçayı muhafaza edip Pehlevîceyi geliştirmişlerdir.¹²³ Partlar dönemi, Zerdüştlük, Budizm, Yunan ve Pers mitolojisi, Yahudilik ve Hristiyanlığın İran'da harmanlandığı bir dönem olması açısından dikkat çekicidir.

1.2.2.4. Sâsânîler

Sâsânîler (MS 226-651) tarihte kurulmuş son Pers imparatorluğudur. Müslümanlar tarafından yıkılan bu büyük devlet yaklaşık dört asır geniş coğrafyalara hükmetmiştir. Hâkim oldukları bölgelerin tamamına Îrânşehr adı verilmekteydi. Başkent, imparatorluğun kalbi, Irak'ta bulunmaktaydı.¹²⁴ Sâsânîler döneminde yirmiden fazla şah gelip geçmiş ve hemen hemen tamamı ya öldürülerek ya da darbeye tahttan indirilmiştir. Şahların yarısından fazlası imparatorluğun yıkılışından son dört yıl önce iktidara gelmiştir. İktidar süreleri yıllar değil aylar sürmekteydi. Sâsânîler döneminde yine daha önce görülmemiş bir şekilde kadın şahlar da yönetime

¹²¹ Garthwaite, *İran Tarihi*, 69.

¹²² Garthwaite, *İran Tarihi*, 74.

¹²³ Garthwaite, *İran Tarihi*, 70.

¹²⁴ Küçükaşçı, "Irak", 19/85

dâhil olmuş bu durum imparatorluğun dört tarafında yedi aile olarak formülize edilen iktidar paydaşlarının da taht kavgalarına müdahil olmalarına sebep olmuştur.

Sâsânîler, İran'ın merkez eyaletinde bulunan asil bir aileye mensuptur ve kendilerini Partlara göre daha soylu görürler. Selefleri Partların yönetim sistemi adem-i merkeziyetçi idi. Bu sebeple bölgesel yönetimler buraların bölgesel şahları mevcuttu. Fars bölgesi de Bâzrengî ailesi tarafından idare edilirdi. Persepolis'e yakında bir yer olan İstahr'ı kendine merkez edinmiş bir derebeyi olan Bâzrengî ailesine mensup Gozihr, Anahita ateşgedesi muhafızı Papak (Bâbek) tarafından saldırıya uğradı ve öldürüldü.¹²⁵ Atalarına nispetle anılan Sâsânîler devriyle ilgili ilk kıvılcım bu olaydır. Sâsân ise Sâsânî resmi kayıtlarında *efendi* anlamında kullanılır. Taberî, Sâsân'ı Papak'ın babası olarak gösterirken IX. yy.da yazılan *Bundahishn* isimli Mecûsî metinde Erdeşir'in annesinin Sâsân'ın kızı olduğu söylenir. Yani Papak, Sâsân'ın damadıdır.¹²⁶

Bu dönemde Roma, imparatorluk çağında idi ve Mezopotamya'yı işgal etmişlerdi. Son Part şahı Artaban (Erdevân) dışarıda Romalılarla ve içeride isyanlarla baş etmek zorundaydı. Gozihr'i öldüren Papak'tan sonra onun en büyük oğlu Şâpûr'un kısa süreli liderliği, kardeşi Erdeşir'in isyanı sonucu MS. 208'de son buldu. Sâsân oğlu Papak oğlu Erdeşir, ilk iş olarak komşu Kirman eyaletine sonra da İsfahan'a girdi. Bu isyana bir son vermek üzere harekete geçen Part Şahı Artaban, MS. 224 yılında Erdeşir'e yenilip öldürüldü. Kendisine karşı koyacak bir kuvvet kalmadığı için batıya doğru ilerleyip Partlara ait toprakları ele geçiren Erdeşir, hâkimiyetini kanıtlayıp kendisini şehinşah ilan etti.¹²⁷ İlk iş olarak Irak'a hâkim oldu ve Partların başkenti Tizpon'a yerleşerek tahta oturdu.¹²⁸ Böylece Sâsân'ın ismini ve fikrini verdiği, Papak'ın zeminini hazırladığı tarihteki son Mecûsî devlet Erdeşir tarafından MS. 226 yılında kurulmuş oldu.

¹²⁵ Arthur Christensen, "Sassanid Persia", *The Cambridge Ancient History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1939). 12/109.

¹²⁶ Frye, *The History of Ancient Iran*, 291.

¹²⁷ Christensen, "Sassanid Persia", 109.

¹²⁸ Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 50.; Naskali, "Sâsânîler". 36: 174.

Sistân, Cürcân, Ebherşehr, Merv, Belh, Hârezm’i de topraklarına katan Erdeşir, Kabil, Pencap, Turan ve Mekran bölgelerinin kralı Kuşan tarafından hükümdarlığı kabul edildi.¹²⁹ Partlı bir prensesle evlenen Erdeşir, hanedan ve soy konusunda da meşruiyetini tescil etti. Böylece Partların bürokratik geleneğini de Sâsânî sistemine entegre edilmiştir.¹³⁰ Yeni imparatorluk, yönetim merkezini Fars’a taşımamış ve Partların başkenti Tizpon’u (Medâin) başkent olarak İslam fetihlerine kadar kullanmaya devam etmiştir.

Sâsânîler, Perslerin inandığı din olan Zerdüştlüğe de bir standart getirip kurumlaştırmışlar ve Avesta’yı yeniden yazmışlardır. Partların esnek bölgesel yönetim anlayışını terk edip sıkı merkezî idareye geçiş yapmışlardır.¹³¹ Bu iki konu, Sâsânîleri seleflerinden ayıran en önemli noktalarıdır. İlkinin anlamı, dinin Zerdüştlük’ten Mecûsîliğe, halk dininden elitlerin dinine evrilmesi, ikincisinin anlamı da yıkılışın durdurulması adına büyük imparatorlukların denedikleri güçlü, tahakküm eden merkez kurgusudur. Osmanlılarda II. Abdülhamid döneminde ya da 1950’lerden sonra ABD’de örnekleri görülen bu merkeze kaçış siyaseti, tarihin sürekliliğini görmek adına önemlidir.

MS. 241 yılında ölen Erdeşir’in yerine geçen Şâpûr ilk senelerinde Med, Harezmî, Deylemî isyanları ile uğraşmıştır. Horasan bölgesinin kralını da mağlup edip orada Nev-Şâpûr (Nişabur) şehrini kurmuştur. İran’da güçlü merkezi bir yapıya sahip olup, lokal aristokrasiyi idare edecek bir yönetim biçimi ile devleti yeniden şekillendirdiler. İyi eğitilmiş düzenli orduları vardı. Bu siyaset nispeten başarılı olmuştu. Dünya Roma ve Sâsânîler olarak ikiye ayrılmıştı. Batıda Roma ile doğuda Kuşan ve Ak Hunlar, kuzeyde ise göçebe kavimlerle aynı anda savaşıyorlardı.¹³² Ancak güney batıda yaşayan Araplar bir tehdit olarak görülmüyordu. Arabistan’ı

¹²⁹ Christensen, “Sassanid Persia”, 110.

¹³⁰ Christensen, “Sassanid Persia”, 110.

¹³¹ Christensen, “Sassanid Persia”, 111.

¹³² R Ghirshman, *Iran: From the Earliest Times to the Islamic Conquest*, 1st edition (Harmondsworth: Penguin Books, 1954). 289.

komple ele geçirmek gibi zahmetli ve gereksiz bir işle uğraşmak yerine ticarî olarak stratejik bölgeler olan Bahreyn ve Yemen’i kontrol etmekle yetinmişlerdir.

Roma ile süregelen çatışmalar, MS. 244 yılında yapılan bir savaşla sona erdi. Erdeşir zamanında ele geçirilen Hatra (Ninova) Şâpûr tarafından Roma’ya geri verildi.¹³³ Hemen ardından gelen yeni Roma-Pers savaşlarında Roma kralı Valeryan küçük düşürücü bir şekilde hezimete uğradı ve esir alındı. Bu savaşlarda zarar gören Palmira (Tedmür) Emiri Uzeyne, korkusuz bir şekilde Sâsânîlere saldırdı ve onları Fırat’ın ötesine gerilettiler.¹³⁴ Bu sebeple Romalılar tarafından kendisine Dux Orientis (Doğu Ülkesi İmparator Naibi) rütbesini verildi.¹³⁵ Uzeyne’nin başında bulunduğu Ârâmî, Amurî ve Araplardan oluşan Sâmi topluluk Uzeyne’nin öldürülmesiyle hâkimiyeti devralan karısı Zeynep ile birlikte Roma’dan bağımsız bir şekilde genişledi. İşte bu Palmira Devleti bir tampon bölge olarak Araplar ile Roma-Pers çatışmaları arasında daha çok Roma ile müttefik bir Arap-Şam havzasının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Daha sonra Gassânîlerin konuşlanacağı bölge, Roma’nın garantörlüğünde Perslere ve onların müttefiki Lahmîlere karşı İslâm fetihlerine kadar stratejik bir öneme sahip olmuştur.

Şâpûr’un (ö. 272) döneminde coğrafyanın genişleyip, etnik ve dini unsurların çeşitlenmesine bağlı olarak farklı etnik kökenlere ve dinlere hoşgörülü bir politika uygulanmıştır. Şâpûr, İranlı olan ve olmayanların şehinşahi (Şehinşah-ı Êrân-ı Enîran*) unvanını aldı. Maniheist, Hristiyan ve Yahudileri rahat bıraktı. Birleştirici bir rolü olduğunu düşündüğü için Maniheizm’in kurucusu Mani’yi (ö. 276) muhafaza etti.¹³⁶ Hindistan, Yunan ve başka yerlerden getirilen tıp, astronomi ve metafizik konulu kitapları tercüme ettirdi.¹³⁷

Vizyoner bir lider olarak bilinen Şâpûr’un 272’de ölümü sonrası tahta oğlu I. Hürmüz geçmiştir. Horasan valiliği de yapmış olan I. Hürmüz, şah olmasından bir sene

¹³³ Christensen, “Sassanid Persia”, 111.

¹³⁴ Christensen, “Sassanid Persia”, 112.

¹³⁵ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 116.

* Enâr kelimesi İranlı olmayan ya da Zerdüştlü olmayanlar için kullanılmaktadır.

¹³⁶ Naskali, “Sâsânîler”, 36/175.

¹³⁷ Christensen, “Sassanid Persia”, 112.

sonra ölmüş ve onun döneminde Yemen, Sâsânîlerin denetimine geçmiştir. Hürmüz'ün yerine kardeşi I. Behram (Vahram) iktidara gelmiş ve 3 yıl hükümdarlık yapmıştır. Bu dönemde Mani, derisi yüzülerek öldürülmüş ve taraftarlarına eziyet edilmiştir.¹³⁸ Ardından gelen oğlu II. Behram zamanında (276-293) Roma ile tekrar savaşlar başlamıştır. Romalılar, 283'te Medâin'e girmişler, Kuzey Mezopotamya ve Ermenistan'ı ele geçirmişlerdir. Ancak Roma kralı Karus'un ölmesiyle barış imzalanmıştır. Irak'ın kısa süreli elden çıktığı nadir olaylardan biri bu dönemde yaşandı. Yapılan anlaşma ile Sâsânîler, Ermenistan ve Mezopotamya'ya tekrar hâkim oldular. Behram'ın kardeşi Horasan Valisi Hürmüz doğuda isyan edip yenilince Behram doğuya ve kuzeye ilerledi. Böylece Horasan'ın tamamı, Harezm, Soğd, Sicistan, Turan ve orta İndus havzası Sâsânîlerin eline geçti.¹³⁹ İktidarı yalnızca dört ay süren III. Behram, amcası Nersî'nin darbesi ile 293'te tahttan indirildi. Aynı anda Roma ve Ermenistan'a savaş açan Nersî yenildi ve Ermenistan'ın bir kısmını ve Dicle'nin batısını kaybetti.

Nersî'nin oğlu II. Hürmüz döneminde kayda değer bir olay gerçekleşmedi. Av sırasında öldürülünce, 309'da onun oğlu bebek yaşta II. Şâpûr şah oldu. Bu dönemde ülkeyi annesi ile birlikte eşraftan bir grup elit yönetti. Bu dönemdeki siyasi boşluğu değerlendiren güney bölgelerindeki Araplar, Sâsânî topraklarına saldırdılar. II. Şâpûr, güneyden gelen tacizlere çok sert cevap verdi ve Arapları Kirman ve Ehvâz bölgesine sürdü. Bu olayların tekrarlanmaması için Güney Irak'ta sağlam savunma hatları oluşturdu. Arapları etkisizleştiren II. Şâpûr, Roma İmparatoru II. Konstantin ile de saldırmazlık anlaşması yaptı. Daha sonra doğuya ilerleyip Afganistan'ı kontrol altına aldı. Pers nüfuzunu Türkistan ve Çin'e doğru yaydı. Doğuyu kontrol altına aldıktan hemen sonra da Batıya ilerledi ve Romalılara saldırdı. Bu dönemde Hristiyanlığı resmi din olarak kabul eden II. Konstantin'e karşı varlığını güçlendirmek için Zerdüştlüğü destekledi ve Sâsânî topraklarında yaşayan Hristiyanları ezdi. Zira Hristiyanlar Roma-Sâsânî savaşlarında Yahudilerin aksine Romalıların yanında yer almışlardı.¹⁴⁰ II.

¹³⁸ Naskali, "Sâsânîler", 36/175.

¹³⁹ Christensen, "Sassanid Persia", 113.

¹⁴⁰ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 307.

Şâpûr 379'a kadar 70 yıl tahtta kaldı. Onun dönemi Sâsânîlerin altın çağı olarak nitelenebilir.

II. Şâpûr'un ardından gelen dört şah, muktedir olamadılar. Bu dönemde gençliğini Lahmîler arasında geçiren V. Behram (Behram-ı Gûr), Arapların da desteği ile şah oldu.¹⁴¹ Onun halefi II. Yezdigerd, Roma ile barış yapıp doğuya yöneldi ve Akhunları (Eftalit) mağlup etti. 457'de öldüğünde yerine gelen büyük oğlu Fîrûz Akhunlar tarafından yenildi ve öldürüldü. Doğu İran Akhunların eline geçti. Fîrûz'un kardeşi Belâş, dört yıl iktidarda kaldı ve daha sonra gözlerine mil çekilerek tahttan indirildi. Bu uygulama daha önce II. Hürmüz'ün çocuklarına da uygulanmıştır. Tahta geçirilen yeğen I. Kubâd (488-531), toplumsal sınıf uçurumlarını azaltarak âyanın gücünü kırmak için Mezdekîliğe rağbet etti.¹⁴² Ancak başarısız oldu ve aristokratlar onu tahtan indirip yerine oğlu Câmasb'ı getirdiler. Akhunlardan destek alan I. Kubâd tekrar idareyi ele geçirdi ve Bizanslılara seferler düzenlendi. Bu dönemde I. Kubâd, vergilendirme ve kamu idaresi ile ilgili önemli değişiklikler yaptı. Öldüğünde yerine oğlu ünlü Enûşirvan I. Hüsrev geçti (531-579).

I. Hüsrev, imparatorlukta güvenliği sağlamış ve Güneyde Araplar ile kurduğu diplomatik ilişkiler fetihlere kadar devam etmiştir. Yemen'in Himyerî reisi Seyf b. Zûyezen'i Habeşlilere karşı desteklemiştir. Bu dönemde Bizans kralı Maurice pek çok Sâsânî bölgesini ele geçirmeyi başardı, ancak Hüsrev 578'de Ermenistan'ı tekrar ele geçirdi.¹⁴³ 48 yıllık başarılı bir iktidar döneminden sonra I. Hüsrev'in Türk eşinden doğma ve Türkzâde ismiyle anılan oğlu IV. Hürmüz tahta çıktı. Gözlerine mil çekilip tahttan indirilen IV. Hürmüz'ün yerine 590 yılında II. Hüsrev geçti. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) çağdaşı olan II. Hüsrev 628 yılına kadar 38 yıl inişli çıkışlı uzun bir dönemin şahıdır. Şahlığının ilk yıllarında iç isyanları bastırılmış ve sonra Bizans'a en ağır darbeyi indirerek Ermenistan, Suriye, Kudüs ve Mısır'ı sırasıyla ele geçirmiştir. Kadıköy'e kadar ilerleyecek kadar Roma'nın merkezine yaklaşmıştı.¹⁴⁴ Mekkeli müşrikler bu

¹⁴¹ Naskali, "Sâsânîler", 36/175.

¹⁴² Naskali, "Sâsânîler", 36/175.

¹⁴³ Frye, *The History of Ancient Iran*, 329.

¹⁴⁴ Naskali, "Sâsânîler", 36/176.

savaşlar sırasında Sâsânîlerin ilerlemesini gönülden destekliyorlardı. Ancak Bizanslılar 624'te Herakliyus ile birlikte karşı atağa geçtiler. Karadeniz bölgesini, Ermenistan'ı ve Azerbaycan'ı ele geçirip kuzeyden Sâsânîlerin tepesine bindiler. Sâsânîler, Anadolu'dan çıkmak zorunda kaldı. Bizans, daha da ilerleyerek İran'ın batısını ve kuzeyini ele geçirdi. Akabinde Rum suresinde¹⁴⁵ bildirildiği şekilde Bizans kaybettiği toprakların hepsini geri almakla kalmadı, 627 yılında Sâsânîleri Ninova'da ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu yenilgi Sâsânîlerin tarihlerinde aldıkları en büyük yenilgidir. Ertesi yıl başlayan komutan Şehrbarâz tarafından tertip edilen darbe sırasında Sâsânîlerin son etkin şahı Hüsrev Perviz öldürüldü. Bu tertibe destek veren oğlu II. Kavâd iktidara getirildi.¹⁴⁶

II. Hüsrev (Perviz), iktidarı döneminde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî ile gönderdiği mektubu parçalamıştı. Bu haberi alan Hz. Muhammed (s.a.v.) "Allah da onun mülkünü paramparça etsin" diye beddua etmişti.¹⁴⁷ Hüsrev ölmeden önce İmparatorluk ağır bir darbe almış, ölümünden sonra da iki kızı da dâhil olmak üzere on iki şah iktidara gelmiş, ülke ikiye bölünmüş ve iç savaş çıkmıştı. Esasında II. Hüsrev öncesi devlet kendince tüm ıslahatları tamamlamış, yönetim ile ilgili zaafı tespit edip bunların düzeltilmesi için önemli adımlar atmıştı. II. Hüsrev zamanında yaşanan olaylar bile bir şekilde telafî edilebilirdi. Ancak hızlı bir şekilde Sâsânîlerin çökmesi beklenen bir durum değildi.

Sâsânîler, iktidarı süresince hâkim oldukları bölgelerle ilgili çok önemli düzenlemeler yapmışlardır. Yönetimi kolaylaştırmak adına çeşitli ana bölgelere ve eyaletlere ayırmışlar ve bunların içerisine de Arapların yaşadığı bölgeler de dahil edilmişti. Buralarda yönetici olarak merzûbânlar ve dihkânlar atanmış; askerler konuşlandırılmıştı.

¹⁴⁵ Rumlar yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler. Önce olduğu gibi sonra da Allah'ın dediği olur. O gün müminler Allah'ın yardımını sebebiyle sevinecekler. O dilediğini muzaffer kılar. O çok güçlüdür, engin merhamet sahibidir. (Rûm 30/2-5)

¹⁴⁶ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 10.

¹⁴⁷ Buhârî, "İlim", 7.

I. Hüsrev (ö. 579) döneminde pek çok reforma imza atılmış hem siyasi hem ekonomik hem de sosyal-dini alanlarla büyük değişiklikler yaşanmıştı. Romalılara karşı elde edilen büyük zaferler, farklı bölgeler ve yeni tecrübeler ışığında kendisi ülkeyi dört kûsta* ayırmaya karar vermişti. Bu bölgeler:

1. Kûst-u Âdurbâdagân: Azerbaycan, Cîlân'ın bir kısmı, Taberistan ve bazı kuzey bölgeleri.
2. Kûst-i Kuvarasân**: Horasan, Cürcân ve diğer doğu bölgeleri.
3. Kûst-i Kuvarbaran***: Sevâd, Irak ve diğer batı bölgeleri.
4. Kûst-i Nemrôz: Fars, Kirman, Sistân ve diğer güney bölgeleri.¹⁴⁸

Bizans Devleti, bürokratlar ve askerler tarafından kontrol edilirken, Sâsânîler aynı zamanda askeriyeyi oluşturan soylular tarafından idare ediliyordu.¹⁴⁹ Her birinin kendi hâkimiyet alanı olan bu elitler ve onların hanedanlık ilişkileri devlete yön veriyordu. Sâsânî siyasi tarihindeki bilmeceleri, kurulan ittifakları, darbeci komutanların merzubanlarca kabulünü ya da reddini anlamak için Sâsânîleri yöneten yedi aşireti anlamamız gerekmektedir. İran'da kurulan hanedanlıkların soyları bilinen bu aşiretlere dayanmak zorundadır. Şahlığın meşruiyet zemini kan bağıdır. Asiller temel olarak ya Pehlevî ya da Parsî kökenlere sahiptir. Pehlevîler ile Parsîler iktidara en layık iki grup olarak zaman zaman çatışmaya girmişlerdir. Örneğin Sâsânî hanedanlığı kökenlerini Hahâmenîşlere dayandırır ve Pehlevîdirler. Sâsânîler iktidar olarak kabul gördüklerinde onlara destek veren ve onlar kadar köklü bir soya sahip olan yedi ailenin varlığı bilinmektedir. Bu yedi aile yedi bölgeyi yönetirler. Hepsi de aslında şahtır ve şahların şahına bağlıdırlar. Onların şahlarından oluşan yedi kişilik meclise “bozorgân meclisi” denir. Bu meclisin üyeleri zaman zaman tahta

* Kûst: I. Hüsrev'in dört parçaya ayırdığı imparatorluk topraklarının bir parçası. Her biri bir eran-sipahbed'e yani eyalet valisine bağlıdır.

** Hor, Peh. güneş; âsân, doğmak, asu, doğmak (Akadça). Güneşin doğduğu yer, Ar. meşrik, Alm. Morgenland anlamlarına gelmektedir.

*** Peh. hor, güneş; bârân, inmek, batmak. Güneşin battığı yer, batı, Ar. mağrib, Alm. Abendland.

¹⁴⁸ Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran* (Londra: I. B. Tauris, 2008). 505.

¹⁴⁹ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 98.

müdahale ederler. II. Erdeşir ve III. Şâpûr bozorgân meclisi tarafından iktidardan indirilmişlerdir.¹⁵⁰ Bu üyelere şehrdâran ismi de verilir. Hâkim oldukları şehrin yani vilayetin sahibi ve valisidirler.¹⁵¹ Bu ailelerden bilinen ve ön plana çıkan üç aile şunlardır:

1. Mihrân Aşireti: Âdurbâdagân bölgesinin hâkimidirler. Soyları Partlara dayanır. I. Hüsrev, iktidarı döneminde Mihrânlardan destekle ayakta kalmıştır. Behram Cûbîn bu ailedendir ve kendisi IV. Hürmüz'e ve II. Hüsrev'e karşı isyan etmiştir.

2. İspahbudan* Aşireti: Horasan asıllı Taberistan'da da Kârin aşireti ile birlikte etkin olan ikinci aşirettir.¹⁵² İsimleri sipahbed yani ordu komutanı anlamına gelen kelimededen gelmektedir. Soyları Hahâmenîşlere dayanır ve ilk atalarının Zerdüş'tün havarilerinden olduğu iddia edilir. Bu aşiret fetih sırasında İspahbudan Ferruhzâd** ve Cîl-i Cilanşâh olmak üzere iki kısma ayrılıyordu.¹⁵³ I. Hüsrev'in Türk eşinden doğan ve Şehnâme'de Türzâd olarak anılan IV. Hürmüz'ün eşi İspahbudanlardan idi. Bu evlilikten II. Hüsrev dünyaya gelmiştir. Ancak IV. Hürmüz, İspahbudanların şahı, bir Kûst'un şehrdârı ve aynı zamanda kayınpederi olan Asparapet'i görevinden almış ve öldürmüştür.¹⁵⁴ Daha önce I. Hüsrev de darbeye kalkışan İspahbudan şahını öldürmüştü. II. Hüsrev de amcalarını ortadan kaldırmıştır. Dolayısıyla İspahbudanlar şah ailesine çok yakın olmanın hem avantajlarını hem de dezavantajlarını yaşayan hem onlarla akraba olabilecek soya sahip, hem de darbe planlayabilecek cesaret ve güce sahip bir aşiretti.

¹⁵⁰ Ahmet Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum* (İstanbul: Hikmetevi, 2015). 35.

¹⁵¹ Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, 505.

* Esb at anlamına gelmektedir. Esb-bed/esbed/İsbud sipahi birliklerinin komutanı iken daha sonra genel kurmay başkanı ünvanı oldu. I. Hüsrev'den sonraki dönemlerde ordu komutanı veya bölge valisi anlamında kullanılmıştır. Dört bölgeye ayrılan imparatorlukta her bir çeyreğin valisine Sipahbed/İspahbud/İspehbed deniyordu

¹⁵² Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, 296.

** Fer: Şehinşahların aldığı ilahi nasip, zafer ve aydınlama anlamlarına gelmektedir. Güneş anlamına gelen fuar kelimesinden türemiştir. Latince şans, nasip, zenginlik anlamına gelen fortuna da bu kelimeye benzemektedir. Ferruh ise ferli, şanlı, aydınlık, yüce demektir. Ferruhzâd aydın ve yüce kişi demektir.

¹⁵³ Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, 306.

¹⁵⁴ Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, 106.

3. Kârin Aşireti: Kuvarbaran bölgesinin hâkimleridirler ve soyları Partlara dayanır. Türklere karşı I. Hüsrev'e destek vermişler ve Kubâd zamanında Mihrânlarla karşı kullanılıp daha sonra öldürülen Kârinî Suhrâ'nın oğlu Zermihr'e Afganistan bölgesinde bulunan Zâbulistan'ın kontrolü verilerek ilişkiler düzeltilmişti. Suhrâ'nın bir diğer oğlu da Taberistan'ın yönetimini üstlenmişti.¹⁵⁵

Sâsânîlerin son güçlü şahı Hüsrev'in ölmesiyle birlikte İran'da soylu aşiretler arasında bir iç savaş başlamış ve ülke iki generalin arasında bölünerek Pehlevî asıllı olanlarla Parsî asıllı olanlar arasında bazı çatışmalar yaşanmıştır. III. Yezdigerd iktidara gelinceye kadar bir türlü istikrar yakalanamamıştır. Onun döneminde de genel bir memnuniyetsizlik vardır. Nizâmülmülk, Siyasetname'sinde Yezdigerd'i kendisine kadar adaletle hükmedilen devleti zulümle yönetip bunu adet haline getirmekle suçlamaktadır.¹⁵⁶

Tablo 2. Sâsânî şahları ve iktidar süreleri

Şah	İktidar Başlangıcı	İktidar Sonu	Süre (Yıl)	Sonu
I. Erdeşir	28 Nisan 224	Eylül 241	17	
I. Şapur	12 Nisan 240	Nisan 273	33	
I. Hürmüz	Nisan 273	Nisan 274	1	
I. Behram	Nisan 274	Temmuz 277	3	
II. Behram	Temmuz 277	293	16	
III. Behram	293	293	1	Devrildi
I. Nersî	293	302	9	
II. Hürmüz	302	Şubat 310	8	Öldürüldü
II. Nersî	Şubat 310	Mart 310	1	Öldürüldü
II. Şapur	Mart 310	379	69	
II. Erdeşir	379	383	4	
III. Şapur	383	Aralık 388	5	
IV. Behram	Aralık 388	399	11	
I. Yezdigerd	399	21 Ocak 421	22	Öldürüldü
IV. Şapur	Şubat 421	Şubat 421	1	Öldürüldü
V. Behram	421	20 Haziran 439	18	
II. Yezdigerd	20 Haziran 439	15 Aralık 456	17	

¹⁵⁵ Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, 112-113.

¹⁵⁶ Nizamülmülk, *Siyasetname*, trc. Sadık Yalsızuçanlar (İstanbul: Lacivert, 2010). 59.

III. Hürmüz	457	459	2	Öldürüldü
I. Fîrûz	457	Ocak 484	27	Öldürüldü
Balaş	Şubat 484	488	4	Kör edildi
I. Kavâd	488	496	8	Devrildi
Çamaşp	496	498	2	Devrildi
I. Kavâd	498	13 Eylül 531	3	İkinci defa tahta geçirildi.
I. Hüsrev	13 Eylül 531	31 Ocak 579	8	
IV. Hürmüz	31 Ocak 579	5 Eylül 590	1	Öldürüldü
II. Hüsrev	Eylül 590	Eylül 590	1	Roma'ya kaçtı
VI. Behram	Eylül 590	Ocak 591	1	Öldürüldü
II. Hüsrev	Ocak 591	25 Şubat 628	37	Öldürüldü
Bistam	592	596	8	Öldürüldü
V. Hürmüz	593	593	1	
II. Kavâd	25 Şubat 628	15 Eylül 628	0	
III. Erdeşir	15 Eylül 628	27 Nisan 630	2	Öldürüldü
Farrohan	27 Nisan 630	9 Haziran 630	1	Öldürüldü
III. Hüsrev	Mayıs 630	Temmuz 635 sonrası	5	
Boran	Haziran 630	Ekim 631	1	
II. Fîrûz	Ekim 631	Aralık 631	1	Öldürüldü
IV. Hüsrev	Aralık 631	Aralık 631	1	Öldürüldü
Azermidoht	Aralık 631	Nisan 632	1	Öldürüldü
VI. Hürmüz	Nisan 632	Temmuz 633 sonrası	1	Öldürüldü
V. Hüsrev	Nisan 632	Ekim 632	1	Öldürüldü
III. Yezdigerd	Ekim 632	652	20	Öldürüldü

Merkezdeki tüm istikrarsızlığa rağmen, devlet kendini bir şekilde ayakta tutuyor ve pek çok bölge imparatorluğun kontrolü altında kalmaya devam ediyordu. Son dönemlerde Sâsânîlerin hâkim ya da müdahil olduğu üç Arap bölgesi vardır. Bunlar Yemen, Bahreyn-Ummân ve Irak'tır. Bu bölgelerden yalnızca Yemen, Bizans ile savaş konusu olmuş, bunun dışındakiler daha çok otonom bölgeler olarak Sâsânîlere bağlı bir biçimde ayakta kalmıştır.

Ummân bölgesi I. Şâpûr döneminde ve Yemen de I. Hüsrev zamanında Sâsânîlerin denetimi altına girmiş ve Hz. Peygamberin (s.a.v.) vefat etmesinden 10 yıl öncesine kadar bu egemenlik devam etmiştir. Hîre bölgesindeki Lahmîler, şehinşah için Bizanslılara, onların müttefiki Arap Gassânîlere, Necd bölgesindeki bedevilere karşı Mezopotamya bölgesini koruma görevi üstlenmişlerdir. Hatta Lahmî Nu'mân el-Münzir (503-554), Sâsânîler tarafından Bahreyn, Ummân, Yemâme, Necd, Taif ve Hicazı kapsayan bölgenin efendisi olarak tanınmıştır. Lahmî Nu'mân'ın Sâsânî egemenliğini sarsma çabası ve çatışmalar Sâsânîlerin güney sınır güvenliğini zayıflatmıştır. Müsennâ b. Hârîse'nin Müslüman oluşu ve bu bölgede kendisi gibi Müslüman olan kabilelerin başına geçmesiyle birlikte fetihlerle ilgili hazırlıklar da başlamıştır.

Sâsânîler hiçbir zaman Arabistan'ı tamamen kontrol etme işine girişmemişlerdir. İçeride kaybolacakları bir çöl ve çözemeyecekleri iç savaşlar vardı. Yunanlıların kabul ettiği eski bir ayrıma göre Arabistan üç kısımdır: Bağımsız Arabia Felix (el-Arabiyyetu's-Sa'ide), Roma'ya bağlı Şam bölgesi Arabia Petraea (el-Arabiyyetu's-Sahriyye) ve kısmen Pers kontrolünde Sevâd'ın güneyi Arabia Deserta (el-Arabiyyetu's-Sahraviyye). Yemen, Grek ve Romalı tarihçilerin Arabia Felix (Mutlu Arabistan) dedikleri yer Arap milletinin ana vatanı olarak kabul edilen ve başka milletlerle karışmamış Kahtânîlerin memleketi idi. Kâbe dünyanın merkezi olarak kabul edildiğinde ve doğuya dönüldüğünde solda yani şimalde kalan bölgeye eş-Şem'e (Şam), sağda yani yemînde kalan bölgeye de Yemen ismi verilmiştir.¹⁵⁷

İskender'e elçi göndermeyen tek millet olan bölge Arapları, Sebe (MÖ. 750-115), Main (MÖ. 700-300) gibi devletler kurmuşlardır. MÖ. 115'lerden itibaren bölgeye yine Kâhtânî bir kabile olan Himyerîler hâkim oldu. Himyerî kralı Zû Nüvâs'ın Yahudiliği tercih etmesiyle birlikte Necran Hristiyanlarını katletmesi hadisesi MS. 523 yılında vuku bulmuştur.¹⁵⁸ Bu olaydan sonra Hristiyanların yardımına koşan Roma Kralı I. Justin, Habeşistan necaşîsi aracılığıyla bölgeye

¹⁵⁷ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 78.

¹⁵⁸ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 100.

müdahale etti ve Yemen, Habeşistan kontrolüne girdi. 570'lere kadar Habeşistan'a bağlı olan Yemen, bu dönemlerden sonra gittikçe önemini yitirdi. Bunun sebeplerinden biri Me'rib seddinin tamamen yıkılmasıyla birlikte tarımın zarar görmesi, ikincisi de ticaret yollarının el değiştirmesi ile birlikte Akdeniz havzasında çok tüketilen ve Yemen'in temel ihraç ürünleri olan mırra ve günlük baharat satışının durmuş olmasıydı.¹⁵⁹ Geçim kaynaklarının daralması sebebiyle başka bölgelere göç vermeye başlayan Yemen'de siyasi sorunlar da baş göstermeye başladı. Kinde ve Benî Tay kabilelerinin kuzey ve orta Arabistan'a taşınmaları bu olaya dayandırılır.¹⁶⁰ Irak Araplarının anavatanı büyük oranda Yemen'dir.

Habeşli Ebrehe'nin oğlu Mesruk zamanında, Ebû Mürre Seyf isimli birinin liderliğinde başlayan halk isyanı Sâsânî şahı I. Hüsrev'in de desteği ile başarıya ulaştı. Bu dönemde 8.000 Persli süvari Yemen'e ulaştı ve burada 50 sene kadar kaldılar. Bu Persli askerler yerli Kâhtânî Arapları ile evlendiler. Onların çocuklarına oğullar anlamına gelen "ebnâ" ismi verildi. Yemen valisi Bâzân, Fîrûz Deylemî, Vehb b. Münebbih bu taifedendir.¹⁶¹

Yemen'de bulunan Sâsânî valisi Bâzân, Peygamber (s.a.v.) döneminde gönderilen davet mektubuna icabet etmiş ve Müslüman olmuştu. Onunla birlikte Yemen halkı da Müslüman olmuş ve böylece Sâsânî hâkimiyeti sona ermiştir.¹⁶² Ebnâdan Fîrûz, yalancı peygamber Esved el-Ansî'yi arkadaşları ile birlikte öldürüp Yemen'deki isyan hareketine son vermişti.¹⁶³ Hem İran ile bağlantısının kesik olması hem de ridde olaylarında Yemen'de hâkimiyetin sağlanmış olması, burası ile ilgili ek bir önlem almayı gereksiz kılıyordu.

¹⁵⁹ David Nicolle, *The Great Islamic Conquests AD 632–750* (Oxford: Bloomsbury Publishing, 2014). 17.

¹⁶⁰ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 103.

¹⁶¹ Clifford Edmund Bosworth, "Abna", *Encyclopædia Iranica*, 19 Temmuz 2011, <http://www.iranicaonline.org/articles/abna-term>. (Erişim 5 Ocak 2019)

¹⁶² Cengiz Tomar, "Yemen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013). 43/403.

¹⁶³ Halife b Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat* (Riyad: Daru Taybe, 1985). 116., Ahmet Yücel, "Fîrûz ed-Deylemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996). 13/140.

Sâsânîlerin nüfuzu altında olan ve Arapların yaşadığı ikinci bölge de Bahreyn idi. Bu bölge Basra ile Ummân arasında kalan Hind Denzine kıyı bölgelere verilen isimdi.¹⁶⁴ Bugün Kuveyt, Suudi Arabistan'ın Şarkiyye eyaleti ve Birleşik Arap Emirlikleri Bahreyn bölgesinde idi. Sâsânîler Yemen ile birlikte Bahreyn'i de ellerinden tutarak Hind deniz yolu üzerindeki ticareti güvence altına almak istemişlerdi.

Hz. Ebû Bekir (r.a.) her türlü tedbiri almak adına Irak fetihlerine başlamadan önce Sâsânîlerin Arabistan'da oynayabilecekleri son koz olan Bahreyn'i tamamen çözüme kavuşturmak istiyordu. Bahreyn'de Bekr b. Vâil kabilesinin bir bölümü irtidad etmişti ve irtidad etmeyen Abdülkays kabilesine de düşmanlık ediyordu.¹⁶⁵ Bekr b. Vâil kabilesinden irtidad edenler Sâsânîlere bir heyet gönderip Nu'mân b. Münzir'in oğlu Münzir b. Nu'mân'ı emir olarak atamasını talep ettiler. Bu heyet, "ey melik, başımıza bir Kureyşli türemişti. O vefat ettikten sonra arkasından zayıf bedenli ve zayıf görüşlü bir halife geldi. Bizim bölgemizde sadece Abdülkays İslâm üzere kaldı ki onlar da çok önemli bir kabile değildir. Silah ve binek olarak bizden üstün değiller" dediler. Kısra'dan (o vakit küçük yaşta olan) Münzir'i başlarına vali atamasını istediler. Kısra da bu talebi kabul etti. Bu haberi alan Bekr b. Vâil kabilesinin bir alt kolu olan Şeybânîlerin emiri Müsennâ b. Hârise, Bekr b. Vâil'in eşrafına bir mektup yazdı. Bu mektupta irtidad etmemiş Müslüman kabile Abdülkays'a saldırmaları durumunda muhacir ve ensardan oluşan bir orduyu karşılarında bulacaklarını söylemiştir. Bu uyarıyı dikkate almadılar. Çünkü onlara göre Müsennâ üç konuda eşrafa haset ediyordu. İlki Münzir'in emir olması, ikincisi Sâsânîler ile anlaşma, üçüncüsü de bölgede nüfuzlarının genişlemesi. Derhal hazırlıklara başlayıp 9000 Pers, 3000 Arap 12000 kişilik bir ordu ile 4000 kişilik Abdülkays kabilesinin karşısına çıkıp onları yendiler. Hecer'e sığınan Abdülkays kabilesi muhasara altına alındı, aç ve susuz bırakıldı.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Yâkût Hamevî, *Mu'cem 'ul-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995). 1/347.

¹⁶⁵ Ebu Muhammed Ahmed İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh* (Beyrut: Dâru'l-Azvâ, 1991). 1-2/38.

¹⁶⁶ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/39

Müslüman Abdülkays kabilesinin Bekr b. Vâil kabilesinden mürtedlere karşı yenilmesi Hz. Ebû Bekir'i çok üzdü. Bahreyn'e vali olarak Peygamber (s.a.v.) zamanında atanan Alâ b. Hadrâmî'yi muhacir ve ensardan 1000 kişilik bir ekip ile Bekr b. Vâil'in üzerine Yemâme'ye gönderdi. Yolda Sümâme b. Üsâl ile karşılaştı ve Alâ ondan Bekr b. Vâil'in bir kolu olan Benî Hanife kabilesini cihada davet etmesini istedi. Sümâme, Müseyleme isyanına katılmış olan kabilesini ikna edemedi, ancak kendisi Alâ ile yola devam etti. Ardından Benî Temîm bölgesinde Kays b. Âsım ile karşılaştı. O da yanındaki 20 Persli ile Alâ'ya katıldı. Sonuç olarak Alâ, 1000 kişi ile Sümâme ve yanında bir kısım Benî Hanife'den ekip ile ve Kays b. Asım ve yanında bir takım Benî Temîm'den adam ile Bahreyn'e girdiler ve Müslümanların muhasara altında olduğu Cusâ kalesine geldiler. Alâ'nın gözcüsünün haberine dayanarak sarhoş ve sızmış halde bulunan Bekr b. Vâil'e gece baskını yaptılar ve pek çoğunu öldürdüler.¹⁶⁷ Abdülkays, 6000 kişilik bir ordu ile Alâ'nın yanında büyük bir birliği oluşturuyorlardı. Bekr b. Vâil'den geriye kalanları da bunlar hezimete uğrattılar. Perslerden mürtedler yanında bu savaşa katılanlardan hayatta kalabilenler Bahreyn'de bulunan Zâre ve Katîf köylerine kaçtılar. Alâ, Bahreyn'in fetih haberini ve ganimetin beşte birini Hz. Ebû Bekir'e (r.a.) gönderdi. Münzir ise bu olaylarla ilgili pişmanlığını dile getiren şiirini bir mektup ile Şam'dan Hz. Ebû Bekir'e (r.a.) gönderdi.¹⁶⁸

Bahreyn'in Medine tarafından atanan yeni valisi Alâ b. Hadramî'nin baskınından kurtulan bir grup Kisrâ'ya çıkıp durumu haber ettiler. Kisrâ bu olaya çok sinirlendi ve Alâ'ya karşı bir birlik hazırlanmasını emretti. Ancak Müslümanlara karşı sözü edilen bu birlik gönderilemedi. Böylece Müslümanlar, Sâsânîlerin nüfuzu altında olan bir bölgeyi tamamen emniyet altına aldılar. Sâsânîler açısından bu olay bir savaş sebebi idi. Açıkça vali atadıkları bir bölge saldırıya uğramıştı ve Persli birliklerin bulunduğu ordu Müslümanlara yenilmiş, bölge kaybedilmişti. Yemenli askerlerin Müslüman olmasından sonra Perslerin aldığı ikinci darbe Bahreyn bölgesinin kaybedilmesidir.

¹⁶⁷ Bkz. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/40-42.

¹⁶⁸ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/45.

Sâsânîlerin yedi önemli ailesinden olan Sâsân, Mihrân ve İspahbudan arasındaki siyasi mücadele güneyde küçük bir Arap kabilesinin düzenlediği saldırılarla uğraşmaktan onları alıkoyuyordu.¹⁶⁹ Çünkü Persler için tehlike yalnızca batıdan

Şekil 10. Sâsânîlerin hâkim olduğu Arap bölgeleri haritası

gelebilirdi, güneyden değil. Bu dönemi yalnızca bir imparatorla atlatmış olan Rumlara göre oldukça dezavantajlı durumdaydılar. Yemen, Ummân ve Bahreyn gibi bölgeleri kaybederken farkında olmadan savunma hatlarını da yitirmişlerdir.

Geniş coğrafi alanlara yayılmış imparatorlukların yaptıkları en büyük hatalardan biri de merkezi yönetimi güçlendirip yerel yönetimlerin yerelliklerini ve özerkliklerini kısıtlamaktır.¹⁷⁰ Sâsânîler, V. yy.da yaşadıkları büyük krizlerden sonra I. Hüsrev ile birlikte bir yenilenme dönemine girmiştiler.¹⁷¹ Ancak ıslahatların sorunları çözmediği anlaşıldı ve devlet kendi kabuğuna çekilip merkezîleşti. Bu durum

¹⁶⁹ Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, 53.

¹⁷⁰ Daron Acemoglu - James A Robinson, *Why Nations Fail: the Origins of Power, Prosperity, and Poverty* (New York: Crown Publishers, 2012). 80.

¹⁷¹ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 11.

Sâsânîleri aşağı yukarı aynı durumda olan Romalılara karşı idare edebilirdi, ancak İslâm fetihlerinin beklenmedik rüzgârı karşısında duracak bir hazırlığa sahip değildiler.

1.3. Din

VII. yy.da dünyada yaygın mensupları bulunan dinler genel olarak Hristiyanlık, Yahudilik, Zerdüştlük, Budizm, Hinduizm ve bunlardan türeyen din ve mezheplerden ibaretti. O günkü dünyanın büyük devletlerinden Roma'nın resmi dini Hristiyanlık, Sâsânîlerin resmi dini Zerdüştlük, Çin'in dini de Budizm idi. Yahudiler bu devletlerin her birinde varlık göstermişlerdir. Sâsânîlerde Hristiyanlar azınlık olarak bulunurken, Bizans'ta da Zerdüştlük azınlıktı. Bu azınlıkların yaşam alanları Sâsânî-Bizans sınırlarında bulunan Irak, Cezîre, İrminiye gibi kesişim bölgelerinden ibaret değildi. Örneğin Hristiyanların Horasan ve Fars bölgesinde de piskoposlukları bulunmaktaydı. Irak'ta da fetihten hemen önce genel olarak Hristiyanlar, Mecûsîler, Yahudiler, Putperestler ve önemsiz sayılabilecek sayıda Sâbiîler, Maniheiztler ve Mezdekîler vardı.¹⁷²

Perslerin inanmış oldukları dinler ile akrabaları Hind ve Avrupalıların dinleri paralellik arz etmektedir. Zerdüştlük, Budizm ve Hristiyanlık dinlerine mensup kavimler öncesinde putperest idi.¹⁷³ Daha sonra tevhidin esas olduğu ve özellikle Sâmî kavimlerde gördüğümüz dinler, Ârî kavimlerinde de görülmeye başlandı. Örneğin Zerdüş'tün bahsettiği, Daryuş'un yardım dilediği tek tanrı, Zerdüştlük ve Hinduizm'in de atası sayılan kuzey Hindistan'da ortaya çıkmış antik Vedik dininde “deva” olarak geçer. Bu kelimeyi İranlılar “daeva” olarak kullanırken Latinler “deivos” ve Grekler “teos” olarak kullanmışlardır. Önce göklerin tanrısı, tek tanrı, aydınlık anlamına gelen bu kelime zamanla politeist etkilerle pek çok tanrıya verildi ve özel isim olmaktan çıktı. Artık, Allah'ın dışındaki varlıklar için kullanılan daeva kelimesi, Zerdüş'tün

¹⁷² Morony. *Iraq after the Muslim Conquest*, 277.

¹⁷³ Cahid Kara, *İslâm Coğrafyasında Mecûsiler (Emevîlerin Sonuna Kadar)* (İstanbul: Hikmetevi, 2015). 49

marifetiyle onun döneminde sahte tanrılar ve şeytanlar için kullanılır oldu.¹⁷⁴ Bu kelime Latince sahte tanrı, şeytan, kötü ruh anlamında “deofol”, Almanca “teufel” İngilizcede “devil” kelimelerinde varlığını sürdürdü. Avrupa dillerinde şeytan için kullanılan “devil” Hind-İran kökenli iken, “satan” kelimesi Sâmî kökenlidir. Rab anlamında Persler “ahura” kelimesini Hindliler “asura” kelimesini kullanmışlardır. Yalnızca kelimeler değil, kavramlar ve ritüeller, önem atfedilen ruhani kişiler konusunda veya kâinata ve ölümden sonra yaşama bakışlarında da ortak yanları keşfetmek zor değildir. Detaylara girmeyeceğiz ama doğu toplumları olarak adlandıracağımız bu havzanın kültürü ile İslâm’ın karşılaşmasını net olarak anlamak için genel bir hat çizmemiz gerekmektedir.

İran dinleri zaman zaman tek tanrı inancına sahip olmuş, zaman zaman da bu anlayıştan çıkarak eksen kaybına uğramıştır. Tek tanrı inancına sahip oldukları dönemlerde din halka inmiş, devletin ideolojisi olmuş ve genişlemeye yardım etmiş iken Zerdüşt’ün ölümünden sonraki dönemlerde din, elitlerin ve ruhbanların eline geçmiş ve toplumdan kopmuştur. Örneğin Bizans’ta halk büyük oranda Hristiyan ve mâbedler şehirlerde kalabalık cemaatleri toplayacak büyüklükte iken Sâsânîlerde az sayıda ateş tapınakları yerleşim yerlerinden uzak ve kubbeli küçük odalar şeklinde idi. Bu haliyle Mecûsîliğin kitleleri kucaklayıcı bir yanı yoktu.¹⁷⁵ Ruhbanların elinde olduğu dönemlerde doğu dinleri, doğuya has bir biçimde gnostik ve mistik bir zemine oturmuş ve Batıyı da etkileyecek derecede pek çok mitolojik masal ve dini ritüel ortaya çıkarmıştı.

Hahâmenîş krallarına, İran’da tanrı olarak tapılmadı ve onlara tanrısal bir köken atfedilmedi. Ancak tanrı, meşruiyet aracı olarak kullanıldı. Ahura Mazda’nın, Daryuş’a imparatorluğu emanet ettiğine iman edildi: “O (kral) Ahura Mazda’nın inayetiyle seçildi ve atandı.”¹⁷⁶ Pasargad’daki mezar yazıtından Daryuş: "Ahura Mazda'nın yardımı sayesinde öyleyim ki adaleti seviyorum ve haksızlıktan nefret

¹⁷⁴ Gherardo Gnoli, “Indo-Iranian Religion”, *Encyclopædia Iranica*, 15 Aralık 2004, <http://www.iranicaonline.org/articles/indo-iranian-religion>. (Erişim 1 Mayıs 2019)

¹⁷⁵ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 99.

¹⁷⁶ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 57.

ediyorum. Ne zayıfın güçlüden adaletsizlik görmesini ne de güçlünün zayıftan adaletsizlik görmesini istiyorum. Adil olan hoşuma gider. Ben, yalancının dostu değilim. Öfkelendiğim zaman da öfkemi kendi irademle denetim altında tutuyorum. Onu sıkı sıkı elimde tutuyorum. Benimle çalışan adamı, kazanımına göre ödüllendiririm. Zarar vereni verdiği zarara göre cezalandırırım. Bir adamın zarar vermesini istemiyorum, zarar verdiğinde cezalandırılmamasını bundan daha az istiyorum.”¹⁷⁷

MÖ. 465'te bir saray entrikasına kurban giden Zerkes ile ilgili Pasargad ve Persepolis'teki Daiva Yazıtlarında, "Kral Zerkes bildirir ki: Kral olduğum zaman zikredilen halklar içinde birisi isyan içerisinde idi. Ahura Mazda'nın inayetiyle bu ülkeyi yendim ve onu ona layık olan yere geri koydum. Bu ülkeler arasında eskiden putlara tapan bir millet vardı. Bunun üzerine Ahura Mazda'nın inayeti ile putların tapınağını tahrip ettim ve şunu emrettim: Putlara tapınılmamalıdır. Daha önce putlara tapınılan yerde, orada, ben, Ahura Mazda'ya doğru zamanda ve doğru şekilde tapıyorum” yazmaktadır.¹⁷⁸

Zerkes, Bâbil'in putlarla dolu mabedi Esangila'yı öyle esaslı bir şekilde yerle bir etti ki daha sonra MÖ. 311'de İskender, Marduk tapınağının yeniden inşa edilmesini emrettiğinde enkaz 15 yıl sonra bile tümüyle temizlenemedi ve yeniden inşa planından vazgeçildi. Zerkes, som altından altı metre boyundaki Marduk Heykelini de Esangila'dan götürttü ve erittirdi.¹⁷⁹

Erken Zerdüştlükte, Hristiyanlıktaki gibi kahramanlaşmış, sözleri dilden dile dolaşan ve insanları etkileyen keşişlerin varlığına rastlamamaktayız. En azından Hristiyanların ve Yahudilerin Zerdüştlere daha fazla olduğu Irak'ta Zerdüştlük daha çok Persli yönetici ve askerlerin dinidir ve bu sebeple bu bölgede önemli ateş tapınaklarına rastlanılmamaktadır.¹⁸⁰ Ancak, İskender'in istilası ile başlayan süreçte

¹⁷⁷ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 60.

¹⁷⁸ Mary Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices* (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1979). 56.

¹⁷⁹ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 91.

¹⁸⁰ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 100.

Hahâmenîşler le birlikte Zerdüştlük yok olmadı, ancak ülkeye hâkim olan Helenist Selevkoslar ve kültürel anlamda bir nevi Helen-Pers karışımı Partlar, Zerdüş'tün dinine yeni bir form kazandırdılar. Aynı zamanda Hristiyanlık, Mani, Mezdek gibi Sâsânîler zamanında Pers bölgelerine giren dinler de kendilerine Sâsânî topraklarında yayılma imkânı bulmuştur. Örneğin, MS. III. yy.da Sâsânî krallarından I. Şâpûr'un (ö. 270) ilan ettiği fermenda ülkede yaşayan Mecûsî, Maniheist, Yahudi ve Hristiyanların serbestçe dinlerini yaşamalarına izin veriliyordu.¹⁸¹ IV. yy.da İran topraklarında dinler arası tartışma ve çatışmalar gözlemlenmiştir. Mecûsîler ve Hristiyanlar, Maniheistler ve Zurvanistlere (Cebriyye) karşı, Mecûsî ve Yahudiler de Hristiyanlara karşı durdu. II. Şâpûr zamanında yetkileri artırılmış Mecûsî rahipler tarafından baskılanan azınlık dinleri¹⁸², III. Şâpûr zamanında rahata kavuşmuştur. Aynı şekilde I. Kubâd da (ö. 531) Mezdeklere karşı hoşgörülü davranmıştır.¹⁸³

Siyaseten I. ve III. Şâpûr, Hristiyanlar ile ilgili fermanlarında Romalıların kâfir ilan ettikleri Nesturîleri destekliyorlardı. Hristiyanlık, Sâsânîlerin içine nüfuz etmiş ve özellikle zengin sayılan Cezîre ve Irak bölgesinde yayılmıştı. Buradaki Hristiyanlar Bizans tarafından sapkın kabul edilen Nesturî mezhebine mensuptular. Bu durum Irak Hristiyanlarının Sâsânî yönetimi altında daha emin yaşayabilmeleri için bir fırsattı.¹⁸⁴

Bu dinlerin dışında ve üstünde, Pers kültürü, tıpkı Hind ve kısmen Çin bölgelerinde görülen gnostik-mistik yaklaşımlardan müstağni kalamamıştır. Gnostisizm kendi başına bir din olmasa da dinleri etkileyici bir anlayış olduğunu kimse inkâr edemez. Gnostisizm, Yunanca bilgi anlamına gelen “gnosis” (γνῶσις) kelimesinden türer.¹⁸⁵ İslâm dünyasında daha çok batınlık olarak anlaşılan bu bilgi türü, herkese malum olmayan, gizli, belli bir hiyerarşi ile aktarılan bilgidir. Bu bilgi tecrübî bir bilgidir ve çoğu zaman düalist bir karaktere sahiptir. Her şey iyi ve kötü, karanlık ve aydınlık, görünen ve görünmeyen şeklinde ikiye ayrılır. Bu ayrımlar belli semboller ile ifade edilir. Örneğin ruh ışık, aydınlık iken, beden ya da madde

¹⁸¹ Kara, *İslâm Coğrafyasında Mecûsîler*, 73.

¹⁸² İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 1/281.

¹⁸³ Kara, *İslâm Coğrafyasında Mecûsîler*, 76.

¹⁸⁴ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 100.

¹⁸⁵ Charles William King, *The Gnostics and Their Remains* (Library of Alexandria, 1887). 20-21.

karanlıktır.¹⁸⁶ İnsanın karanlıktan aydınlığa çıkması, kurtuluşa ermesi için belli ruhsal mistik yolculuklarla ilerlemesi gerekir. Kurtuluş, başkalarının bilmediğini bilen az sayıda seçkin ermişlerin rehberliğinde gerçekleşir. Gnostik dinlerde astronomi ve hurûfilik rağbet görür. Bu anlayış sadece Zerdüştlükte değil çeşitli formlarda Yahudilikte ve Hristiyanlıkta da gözlemlenir. İslâm fetihlerinden sonra da Irak bölgesinde fethin sonuçları olarak görebileceğimiz türden kendini İslâm'a nispet eden bazı gruplarda gnostik anlayışlar kendini göstermiştir.

İslam öncesi Irak'ta bu sayılan tüm dinlerin mensupları mevcuttu. İslâmlaşma kısmında detaylandıracağımız şekilde Irak'ta çiftçi Ârâmî Hristiyanlar, tüccar Putperest ve Hristiyanlar Araplar, işçi ve dilenci Yahudiler, asker ve yönetici Pers Mecûsîlerin ve çeşitli azınlık cemaatlerin mensuplarının bulunduğu bir bölge idi. Egemen ancak azınlık sınıfın dini Mecûsîlik zaman zaman içerden Maniheizm ve Mezdekizm, dışardan Yahudilik ve Hristiyanlık tarafından tehdit edilirdi. Kendilerini Sâsânîlere bağlı ya da borçlu hissetmeyen gayri Mecûsîlerin, fetihler sırasında ve sonrasında Müslümanlara karşı ciddi bir direnç göstermedikleri bilinmektedir.

1.4. Sosyo-Ekonomik Durum

Helenizmin Avrupa ve Asya geleneklerinin bileşimi olarak görülmesine karşın, gücünü Yunanlıların tecrübelerinden aldığı düşünülüyordu. Günümüzdeyse bu görüş terk edilmeye başlanmıştır. Sâsânîlerin egemen olduğu bölgelerde kültür ve dil ortak pazar ürünü gibiydi. Örneğin Hahâmenîşler, Persepolis ve Pasargad, Elamlılar, Susa ve Medler de Bîsütûn ve Hemadan'daki kral yazıtlarında eski Persçe, Elamca ve Bâbilceyi yan yana kullanıyorlardı¹⁸⁷. Persler MÖ. 460'a kadar idari kayıtlarda Elam dilini ve çiviyazısını benimsemişlerdi.¹⁸⁸ Irak'ta da Bâbil kayıt uygulamalarını sürdürdüler. Mısır'da ise yerel yazıları ve papirüs tomarlarını kullandılar.

¹⁸⁶ Richard Foltz, *Religions of Iran: From Prehistory to Present* (Londra: Oneworld, 2013). 125.

¹⁸⁷ Matt Waters, *Ancient Persia: A Concise History of the Achaemenid Empire, 550–330 BCE* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014). 12.

¹⁸⁸ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 29.

İmparatorluğun idari dili olarak da Ârâmîceyi seçtiler.¹⁸⁹ Ancak kralların kendileri ve onların Pers, yani Güneybatı İranlı uyrukları eski Persçe konuşuyorlardı.¹⁹⁰

Hahâmenîşler, o günkü dünyanın yarısından fazlasını elinde tutan bir imparatorluğa sahip olmanın bilinciyle hem sağlam bir merkez oluşturdular hem de yerel farklılıkları iyi okudular. V. yy. başlarında imparatorluğun idari tekdüzelik getiren satraplıklara bölünmüş olduğu kesindir. Satrap* genellikle bir Pers soylusuydu. Konağı; hazinesi, arşivi ve elçiliğiyle bir kraliyet sarayı gibiydi.¹⁹¹ Satraplıklar kraliyet yollarıyla başkente bağlanıyordu. Elçilerin, bu yollarda geçiş ve konuk evlerinde kalış önceliği vardı. Bu yolların en ünlüsü Sardes'i Susa'ya bağlayan yoldur; 2.500 km uzunluğundaki bu yol, Herodotos'a göre doksan günde aşılabiliyordu.¹⁹² Eyaletleri birbirine bağlayan güzel yolların araları posta istasyonları, kral istasyonları ve konaklama yerleri ile donatılmıştı. Hızlı ulaklar, yol işaretleri ve yol aydınlatmaları Romalıları adeta büyülemiştir.¹⁹³

Persler, Hahâmenîşler döneminde merkezîyetçi bir yapıya sahip olmadıkları için hâkim oldukları yerel bölgelerin sosyal yapılarıyla barışık olmaya çalıştılar. Kambises, Mısır'ı fethettiğinde yerel bir yetkiliyi kendisine Mısır kralı olmayı öğretmekle görevlendirmiş ve Mısır dilinde bir unvan edinmişti (Mesutire: Tanrı Ra'nın soyundan gelen).¹⁹⁴ Napolyon'un Mısır işgali sırasında kendisini bir Müslüman olarak tanıtmaya benzeyen ve yerel siyaset anlayışı Yunan'da, Roma'da ve Sâsânîlerin son dönemlerinde önemsenmiyordu. Romalılarda kralın yalnızca bir Roma vatandaşı ile evlilik yapmak zorunda oluşu yüzünden siyasi evlilikler yalnızca valiler ve komutanlar seviyesinde sınırlanmıştı. Perslerde ise iktidarın meşruiyeti soy ağaçları ve akrabalıklarla bağlantılıdır. Tıpkı Persler gibi İskender de yerel kral olarak kabul edilebilmek için siyasi ve dini seçkinlere başvurmuştur. Önceki hükümdarlar gibi o da

¹⁸⁹ Van de Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*, 335.

¹⁹⁰ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 26.

* Ph. Satra-pavan: Satra, bölge, pavan ise muhafız anlamındadır. Yun. satrapes.

¹⁹¹ Van de Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*, 337.

¹⁹² Waters, *Ancient Persia*, 112.

¹⁹³ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 66., 122-123.

¹⁹⁴ Van de Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*, 336.

kültleri teşvik etmiştir. Örneğin Bâbil’de bulunan zigguratı yeniden yaptırdı. Marduk tapınağının kapsamlı olarak restore ettirdi. Mağlup ettiği Şah Daryuş’u eksiksiz bir törenle gömdürdü. Roksane adlı yerli bir prensesle evlendi ve generallerini de yerli eşler bulmaya teşvik etti.¹⁹⁵ İskender, Susa’da kendini meşrulaştırmak için Daryuş’un kızı Setatira ile evlendi. İskender’e bu sebeple “Hahâmenîşlerin sonuncusu” denmiştir.¹⁹⁶ Hahâmenîş erkeklerinin poligamik oluşları ve ait oldukları dini-siyasi gelenek bu tür akrabalıkları ve soy arayışlarını neredeyse olmazsa olmaz bir kural haline getirmiştir. Daryuş’un 6 eşi vardı ve bu eşlerin seçimi titizlikle yapılmış ve Daryuş’a isyan edebilecek kabileler ile akrabalık kurulmamıştı.¹⁹⁷ Bunların dışında kalan soy efsanelerinden birinde de Kuruş, Med kralı Astyagenes’in reddedilmiş bir oğlu, Sâsân da, İskender’den önce hüküm sürmüş Dara ailesinin bir ferdi olarak gösterilir.¹⁹⁸ II. Kuruş da (MÖ 558-530) Bâbilce yazılı ünlü silindirde hükümdarlığını Fars’ın egemen şehri Anşan’da kral olan atalarına dayandırarak meşrulaştırmıştır.¹⁹⁹ Hahâmenîşler ile birlikte zikredilmesi gereken din olan Zerdüştlüğün kurucusu olan Zerdüş’tün ilahi bir ışık ile seçilmiş bir aile olan Ferahem ailesinin kızı ve Pur Veşespin’in karısı olan Duğdova’ya geçmesi²⁰⁰ ve bu ışığın bir soy aracılığı ile taşınması bu siyasi geleneğe dini bir boyut kazandırmıştır. Bu siyasi-dini gelenek İslâm fetihlerinden sonra Sâsânîlerin son şahı III. Yazdigerd’in kızı olduğu düşünülen Şehribânu ile Hz. Hüseyin’in evlendiği iddiasında ya da Büveyhî tarihçilerinin Pers asıllı Büveyhî sülalesini Sâsânî ailesine dayandırmalarında da²⁰¹ kendini gösterir. Hanedanlık-şehinşahlık dışı siyasi halef-selef ilişkisini anlamakta zorlanan Pers kültürü, Şîlik, imamet, masumluk, seyyidlik gibi mefhumları idrak etmekte zorlanmamıştır.

Sâsânîler ekonomik refahlarını Irak’taki verimli arazilerden elde edilen gelirlere borçlulardır. Hanedan üyeleri ve soylu aileler Irak’ta geniş topraklara ve bu

¹⁹⁵ Van de Mieroop, *Antik Yakındoğu’nun Tarihi*, 339.

¹⁹⁶ Van de Mieroop, *Antik Yakındoğu’nun Tarihi*, 340.

¹⁹⁷ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 66.

¹⁹⁸ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 194.

¹⁹⁹ Garthwaite, *İran Tarihi*, 20.

²⁰⁰ Haşim Rezi, *Zerdüş*, trc. Erkan Çardakçı (Avesta Yayınları, 2014). 16.

²⁰¹ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 319.

topraklar üzerinde yaşayan köylülere sahiptiler.²⁰² Aristokratlar ile bu köylüler arasında evlilik yasaktı. Soylular kelle vergisinden muaftılar. Başta kral olmak üzere bu kişilerin kılık kıyafetleri, kullandıkları süsler ve mücevherler diğer sınıflarda görülemezdi. Örneğin Rüstem'in kral olmadığı halde uzun konik şapka şeklindeki bir taç takması onu diğerlerinden sınıfsal olarak ayrılmasıyla ilgilidir. Müslüman fatihler bu tacın değerini 100.000 dirhem olarak belirlemişlerdi. Bu görkemli hayatlarla sefahat arasındaki dengeyi orta sınıf Persler sağlıyordu. Soylu olmasa da Pers olan ve devlet tarafından vergi toplama yetkisi verilmiş bu kişilere dihkân deniyordu.²⁰³ Irak'ta soylular Farsça konuşurlarken yerliler Ârâmîce konuşurdu. Bu Ârâmîler köylü ve çiftçi yani üretici kesimi oluştururdu. Ârâmîlerin bürokraside yer bulmaları imkânsızdı.²⁰⁴

1.5. Askerî Durum

Çoğu konuda olduğu gibi askeri durumda da zaman zaman tarihçiler dünü bugün ile karıştırmaktadırlar. Askerî tarih açısından ateşli silahlar çıkıncaya kadar devletlerarasında teknik olarak büyük uçurumlar yoktu. Savaşlarda asker sayısı, motivasyon ve taktik önemliydi. Bugün de esasında bu üç unsurun teknolojinin gölgesinde kalmadığını hâlâ görebiliyoruz. Genelde fetih anlatımlarında çok konuşulmayan silahlar ve taktikler konusunu biraz detaylandırmak istiyoruz. Zira fetihde Müslümanlar askerî olarak da başarılı oldular. Ancak fetih anlatımlarında genelde askerî detaylar önemsenmemekte ve Müslümanların başarısı Perslerin başarısızlıklarına dayandırılmaktadır. Fetih, tek yönlü değildir ve askerî kısmı da ciddiyetle incelenmesi gereken, teknik boyutları olan geniş bir alandır.

Müslümanların kullandığı silahların Bizans, Sâsânî ve Hindistan bölgelerinden alındığı ya da Arap yarımadasından üretilen silahların buralardan etkilendiği söylenilir. Bundan daha tabii bir şey olamaz. Zira o gün yeryüzünde savaşan herkes basit mantığı olan silahlar ile savaşıyorlar. Bu silahlar şu şekilde taksim edilebilir:

²⁰² Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 271.

²⁰³ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 100.

²⁰⁴ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 101.

Saldırı Aletleri:

- a. Kesici aletler: Kılıç, hançer, bıçak, balta vb.
- b. Delici aletler: Ok, mızrak, pençe vb.
- c. Darbe oluşturan aletler: Top, mancınık, sopa, sapan, çekiç, yumruk*, kamçı, zincir, vb.
- ç. Kimyasal maddeler: Gaz**, zehir*** vb.

Savunma Aletleri:

- a. İnsanları koruyan aletler: Zırh, miğfer, eldiven, kalkan
- b. Hayvanları koruyan zırhlar.
- c. Şehirleri koruyan sistemler: Sur, kale, hendek, vb.
- ç. Kimyasal savunma sistemleri: Panzehirler, maskeler****, vb.

Avrupalıların antik çağ ismini verdikleri dönemde Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarında aşağı yukarı listelediğimiz silahlar kullanılıyordu. Bu silahların çeşitleri ülkelerde elde edilen madenler, kullanım alışkanlıkları, askerlerin fiziksel yapılarına göre değişkenlik gösteriyordu. Kullanılan silahlar savaşların sonucunu belirleyen sebepler arasında sayılmazdı. Örneğin Yunan-Pers savaşlarında Perslerin galibiyet sebebi etkin komuta ve ordu düzeni olarak görülmüştür.²⁰⁵ Savaşlarda genelde yakın dövüşe girilir ve eğer sahada çok büyük bir sayısal orantısızlık yok ise iş, sabırla direnecek ve savaşı sürdürecektir disiplinli askerlerin motivasyonuna kalırdı.²⁰⁶ Savaş

* Ahşap ya da metalden yapılan ve parmaklara takılan yakın dövüş silahı.

** İlk kullanımı Sâsânîlerin tünel kazan Romalı askerler için hazırlayıp tünele attıkları sülfür dioksit, zift ve başka karışımların olduğu gaz. Bu şekilde zehirlenmiş 20 Romalı askerinin cesedi bulunmuştur. "Ancient Persians who gassed Romans were the first to use chemical weapons - Telegraph", *The Telegraph*, erişim: 20 Aralık 2019, <https://www.telegraph.co.uk/news/newstoppers/howaboutthat/4240365/Ancient-Persians-who-gassed-Romans-were-the-first-to-use-chemical-weapons.html>. (Erişim 6 Ekim 2018).

*** Okların uçları, içme suları ve yiyeceklere uygulanan MÖ. 4500'lerden bu yana kullanıldığı bilinen ve pek çok türü olan öldürücü kimyasallar.

**** Eski Yunan'da kullanıldığı bilinen, Benî Musa kardeşler tarafında geliştirilen gaz maskeleri.

²⁰⁵ John Powell, *Weapons & Warfare: Ancient and medieval weapons and warfare (to 1500)* (Pasadena: Salem Press, 2002). 166.

²⁰⁶ Richard A Gabriel, *The Great Armies of Antiquity* (Westport: Greenwood Publishing Group, 2002). 181.

tarihi uzmanlarına göre Müslümanları Perslere ve Bizanslılara karşı zafere taşıyan en önemli sebep kardeşlik duygusu ile yanaşık düzen savaş ve yüksek maneviyat idi.²⁰⁷

Asker ve atın zırh taşıdığı ağır süvari birlikleri Antik Pers'in icadıdır.²⁰⁸ İmparator Julian'ın MS. 363 yılındaki seferi sırasında Pers askerleri, Ammianus Marcellinus tarafından şu şekilde tasvir ediliyordu: “Bedenleri tümüyle zırhlarla kaplıydı. İsabet eden atışlar yalnızca gözlerinden ve burun deliklerinden mümkün olabilirdi. Bunların yanında demirden bağlarla bağlanmış gibi hareketsiz duran mızraklılar ve hünerlerine çok güvenilen okçular vardı. Arkalarında da korkunç görüntüleri ve ürkütücü bir şekilde böğüren sesleri ile filler duruyordu.”²⁰⁹

Müslüman süvariler ise demir zırh giymiş ve omuz kayışına asılı kılıçları ile tasvir edilir. Ağır zırhlı Roma ve Pers süvarisine göre Müslüman süvariler duruma göre attan inip koşabilecek, piyade olarak savaşabilecek hafifliktelerdi. Müslümanların daha çok bacaklardan, ayaklardan daha az da omuz, eller ve gövdeden yaralandıkları bilinmektedir.²¹⁰

Sâsânî kılıçlarının özelliği Şam çeliği denilen, suyla dövülen ve üzerinde dalga dalga izler bırakan hem çok sağlam hem de esnek olmasıdır. Taberî'ye göre süvari olarak hizmet eden bir askerde at zırhı, zırhlı gömlek, göğüs zırhı, bacak zırhı, kılıç, mızrak, kalkan, gürz, balta ya da topuz kirişleri ile birlikte iki yay ve 30 ok içeren sadak ve iki bükümlü kiriş bulunurdu.²¹¹ Prokop'a göre Sâsânîlerde seçme birlikler Hahâmenîşlerdeki gibi "ölümsüzler" olarak adlandırılıyordu. Hafif silahlı süvariler, çoğu zaman Gelan, Arnavut, Heftalit, Türk ve Araplardan meydana geliyordu.²¹² Müslümanların harp teçhizatı daha az ve malzemeleri daha hafifti.²¹³

²⁰⁷ David Nicolle, *İslam Orduları 600-1100*, trc. Emir Yener (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013). 14

²⁰⁸ Charles Chenevix Trench, *A History of Horsemanship*, Oversized Hardcover edition (Doubleday & Co, Inc, 1970). 16.

²⁰⁹ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 282-283.

²¹⁰ Nicolle, *İslam Orduları*, 16.

²¹¹ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 282.

²¹² Powell, *Weapons & Warfare*, 88.

²¹³ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 246.

İlk dönemlerde Müslümanlar için at çok değerli idi ve sipahilerin sayısı oldukça azdı. Bu sipahiler yalnızca düşman ordularının kanatları etrafında dolanır ve yarma için fırsat kollarlardı. Fethin sonuçlarından biri de atlar üzerinde görüldü. At yetiştiriciliği ile ünlü pek çok yer fethedildi. Küçük ama güçlü Mağrib atı ile daha yapılı İran atının melezlenmesi ile dünyanın en iyi süvari atı unvanına sahip Arap atı ortaya çıktı.²¹⁴

Emevîler döneminde Müslüman süvariler, ağır zırhlar giymeye başladılar. Hafif zırhlı olanları ise keşif için kullanılıyordu. Artık Müslüman ordularda zırhlı süvarilerle birlikte ağır zırhlı piyadeler ve tam donanımlı okçular da bulunuyordu. Fetihlerle birlikte Bizanslı, Pers, Berberî ya da Türk, tüm düşmanların avantajlı teknikleri tereddüt edilmeksizin kullanılır olmuştur. Müslüman olmuş Asyalı okçu süvarilerin, atlar için zırh ve keçe örtü kullanımı ya da ağır zırhlı süvarilerin, piyadelerin koruması altında şok ve artçı saldırılar yapmaları buna örnek olarak gösterilebilir.²¹⁵

Peygamber (s.a.v.) döneminde Müslümanlar, pek çok askeri faaliyete katılmışlardı. Bir kişilik operasyonlardan otuz bin kişilik sevkler kadar yüzden fazla askeri hareketlilik, küçük ve büyük boyutlarda çatışmalar yaşanmış, savunmalar yapılmıştır. Bu süre zarfında Yemen'den Şam'a kadar farklı bölgelere asker sevk edilmiş, Rumlar, Yahudiler ve düşman Arap kabileleri ile karşılaşmıştır. Taif, Hayber gibi yerler kuşatılmış ve Medine'de şehir savunması yapılmıştır. Edinilen tecrübelerle Müslümanlar, Roma ve Sâsânî savaş stratejilerini tanımış, pek çok silah çeşidini görmüş, kimsenin kullanmadığı bazı silahları da düşünüp üretmişlerdir. Elbette ki hendek kazma ya da mancınık kullanma gibi umumi teknikler ya da hedef şaşırtma, düşmanın moralini bozma gibi her beşerin aklına gelebilecek ve bir millete ait olamayacak genel geçer taktikleri de kullanmışlardır. Ancak İran kılıçlarının kullanılmaması tavsiyesi²¹⁶ gibi stratejik kurallar, fetih öncesi İslâm davetinin ve kabul edilmezse son şık olarak cizye ödeme teklifinin yapılması, ordudaki en alt neferin bile

²¹⁴ Nicolle, *İslam Orduları*, 15.

²¹⁵ Nicolle, *İslam Orduları*, 17.

²¹⁶ İbn Mâce, "Cihad", 18.

bir şehre eman vermesi durumunda geri çekilmek gibi uygulamalar, Hâlid'in kendine has, savaş sanatı diyebileceğimiz taktikleri veya aynı anda Roma ve Sâsânîlerle savaşmak gibi dünya savaş tarihinin nadir olaylarını da içinde barındıran özgün olaylar Müslümanların ilk dönemine mahsustur.

Genelde İslâm ordularının, merkez, sağ, sol, ön ve arka olmak beş kısımdan oluştuğu ve buna hamîs dendiği şeklinde oturmuş kanaatler vardır.²¹⁷ Ancak İslâm ordularının her savaşa aynı nizamla çıktığını söyleyemeyiz. Tek bir düzen ve taktik zaten savaşın mantığına ters bir durumdur. Bu düşman için de geçerlidir. Böyle olsaydı her savaşta yeniden strateji üretmeye gerek kalmazdı. Romalılar ordularını, ikili, üçlü, dördü, beşli, altılı, yedili sabit ya da ilerleme formu gibi pek çok farklı duruşla savaş meydanlarına çıkarıyorlardı.²¹⁸ Ordunun düzeni, düşmanın sayısı ve konuşlandığı yere göre, dağ, göl, deniz, nehir, rüzgâr, yağmur, beslenme stokları, su kaynakları gibi pek çok nokta hesap edilerek belirlenir. Hâlid b. Velîd'in komuta orijinalliği yaptığı her bir savaşın bir öncekine benzememesi ve şok edici taktikler geliştirmesindedir. Müslümanların standart taktikleri yoktu. Hatta benzer durumlarda farklı taktikler uygulayabiliyorlardı. Örneğin Köprü Savaşı'nda Müslümanlar nehrin diğer tarafına geçip düşmana meydan okumak isterken, Büveyb Savaşı'nda Köprü'deki başarısızlığı hesaba katıp düşmanın nehri aşip kendilerine gelmelerini beklemişlerdi.²¹⁹ Hâlid'in Enbâr'ın fethi sırasında hendekleri hasta develeri kestirip doldurarak aşması, Zâtu'l-`Uyun savaşında düşman askerlerinin yalnızca gözlerini hedefleyen ok yağmuru taktiği veya savaşın hemen başında kısa süren bir düello ile düşmanın komutanını öldürmek gibi şok başlangıçlar dikkat çeken taktikler arasındadır.

Müslümanlar, Perslerin savaş öncesinde getirdikleri bando takımlarından, çıkardıkları korkunç seslerden ve zamanla da fillerde etkilenmemeyi öğrendiler. Savaş başlayıncaya kadar sessizce emri beklerlerdi. Müslümanların en emsalsiz yönü de

²¹⁷ İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985). 57.

²¹⁸ "Formations of the Legion | Strategy & Tactics | The Roman Military", erişim: 19 Aralık 2019, <https://romanmilitary.net/strategy/legform/>. (Erişim 28 Nisan 2018).

²¹⁹ İzzeddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997). 2/280.

belki her savaştan önce düşman ne kadar güçlü olursa olsun soğukkanlı bir biçimde İslâm'a davet etmeleri, sonrasında da umursamaz bir biçimde de cizye teklif etmeleridir. Bu şekilde yenilmeden ilerleyen İslâm orduları, bazen savaşız bir şekilde şehirleri teslim alıyordu. Diğer durumlarda ise Müslümanlar düşmanın alışık olmadığı bir tarz ile onları çıkmaza sokmaktan adeta keyif alıyorlardı.

İlk dönem İslam fetihlerinde Müslüman askerlerin çoğunluğunu oluşturan Araplardı. Arapların savaşma tarzı da Romalıların ve Perslerin arasında yaygın olandan farklıydı. Onlara bir karşılık vermek için Arap savaşı tarzıyla ve onların silahıyla aşına olan zayıf Arap devletlerinin –Şam'da Gassânîler Hîre'de Lahmîler-varlıkları, Pers ve Bizans'ın ordularından daha yararlıydı. Fakat Gassânîlerin artık bir gücü yoktu, Hîre devleti de fiilen ortadan kalkmıştı. Tüm silahları develerinin sırtında olan basit silahlı Müslümanlar, Pers ve Bizans'ın ağır silahlı orduları karşısında kolaylıkla kendi vur-kaç tarzı savaşlarından sonuç alabiliyorlardı.²²⁰ Bu orantısızlık belki de Müslümanlar için büyük bir avantaja dönüşmüştü. Sâsânîler karşılarında yüzlerce yıldır savaştıkları ve alıştıkları bir Roma ordusu göremiyorlardı. Müslümanlara karşı Irak Araplarını da yeterince istihdam edememeleri taktiksel açıdan Irak'ta ezberleri tam anlamıyla bozdu. Bu hafife alınmayan askerî bir başarıdır ve arkasında deha stratejistler ve onların emirlerini harfiyen uygulayan çok disiplinli, çevik ve yüksek motivasyonlu bir ordu vardır.

Bir ordunun sahip olması gereken en önemli şey tek tip, mümkünse homojen, aynı hedefe kilitlenmiş, emre itaat eden askerlerden oluşmasıdır. Müslümanlar bu avantaja sahip oldukları için düşmanlarına karşı koyacak stratejilerini uygulayabiliyorlardı. Ancak Sâsânîler, Irak Araplarını sadece birkaç savaşta yem olarak kullanmış ve güvenlerini yitirmişlerdi. Ayrıca kendi ordularında da bir bütünlük yoktu. Irak'taki savaşlara Sâsânîler kimi zaman Pehlevî kimi zaman da Parsî komutanlar sevk ediyorlar ancak ilk gelen birlikler yenilirken destek birlikleri gecikerek olay yerine intikal ediyordu. Böylece yenilgi üzerine yenilgi alıyorlardı. Açıkça imparatorluk, içindeki siyasi rekabetleri savaş meydanına taşıyordu.

²²⁰ Abdülhüseyin Zerrinküb, *İslam Şafağı* (İstanbul: Anka yayınlari, 2002). 129.

Dolayısıyla bu ordunun iyi savaş aletlerine ya da savaş stratejilerine sahip olmasının bir anlamı kalmıyordu.

Birinci bölümde fetih öncesi durumu siyasi, dini, sosyo-ekonomik ve askeri açılardan anlamaya çalıştık. Fetih öncesi dönem, fethin açıklanması noktasında önem arz etmekteydi. Zira fetihle ilgili çağdaş değerlendirmelerin çoğunluğunun temelini fetih öncesi Sâsânîlerin durumu belirlemektedir. Bu ön bilgilerden sonra, şimdi de Irak'ın fethini detayları ile birlikte ele alacağız.

İKİNCİ BÖLÜM

İRAK'IN FETHİ

Birinci bölümde fethe kadar Irak'ta yaşananları siyasi, dini, sosyal ve askeri açılardan değerlendirmeye çalıştık. Bu bölümde de fethin hemen öncesinde tarafların durumu ve ilişkilerinden başlayarak fetih hareketini detaylandırarak anlatacağız. Konuyu daha net ortaya koymak için özellikle olayların yaşandığı yerlerin güncel konumlarının uydu görüntülerini kullanacağız. Fethin sürekliliğini göz önünde tutarak, kronolojiden sapmadan, sırasıyla fethedilen yerleşim yerlerini ve savaş meydanlarını takip ederek Müslümanların Irak'a girişinden, Sâsânîlerin diğer bölgelerine doğru çıkışına kadar ki süreci ele almaya çalışacağız.

Fetihler öncesi Sâsânîlerin Araplardan gördükleri iki tehditte ilki Hâris b. Amr el-Kindî'nin, Kinde kabilesini bir araya toplayıp Romalıların yardımıyla Lahmîlerin başkenti Hîre'ye MS. 503 yılında girmesi olayıdır. Kuzeye doğru genişleyen Kindeliler, 525 yılında Lahmîleri Hîre'den çıkarttılar. Ancak 531 yılında Şah olan I. Hüsrev, Kindeli reisleri öldürdü; Lahmîleri yurtlarına geri gönderdi ve Münzir'i Lahmî reisi olarak atadı.²²¹ Bu girişim doğrudan Sâsânîleri hedef alamayan ancak Sâsânî ticaret yollarının güvenliğinden sorumlu Arap karakollarına yapılmış bir saldırı idi. Ancak ikinci tehdit doğrudan Sâsânîleri hedef almıştır. 600'lerde II. Hüsrev ile Münzir hanedanlığından Nu'mân b. Münzir arasındaki anlaşmazlıklar baş göstermiştir. İlişkilerin bozulma sebebi, II. Hüsrev'in, sarayına Arap kadınlar istemesi ve Nu'mân'ın Hüsrev'in tercümanını öldürmesi olarak gösterilmektedir. Bunun üzerine Nu'mân, Medâin'e çağrıldı ve idam edildi. Bu olaydan sonra Sâsânîler, Lahmîlerin işlerine sürekli karışır oldular. Sâsânîlerin yaptığı en büyük siyasi hatalardan biri de bölgesel özerkliğe son verip kontrol edemeyecekleri bir coğrafyaya

²²¹ Rashna Writer, *The Reshaping of Iran from Zoroastrian to Muslim: A History of Cultural Transformation* (Edwin Mellen Press, 2013). 42.

müdahil olmalarıdır.²²² II. Hüsrev'in aynı dönemlerde Horasan valisi İspahbudan aşiretinden Asparapet'i de aynı şekilde görevden alıp öldürtmesi, kendi dünyasında otoriterlik ve adalet esasları ile açıklanabilir. Ancak bu gibi fevri hareketler sebebiyle halkın şaha ve devlete bağlılığı zayıflamıştır.

Persler için Irak, hemen kuzeyindeki Cezîre gibi arada Bizanslılara terk edilebilecek bir yer değildi. Persler, burada yerleşik Hîrelileri hem diğer Araplara hem de Romalılara karşı bir güç olarak kullanıyorlardı. Hîreliler ile Sâsânîlerin arasının bozulması ile bölgedeki kabileler biraz daha başlarına buyruk hareket etmeye başladılar. Hîre'nin son kralını Medâin'de idam edilmesinden sonra da Perslere karşı bir korku ya da saygı beslemez oldular. Iraklı Araplar, Sâsânî Devleti adına zaman zaman savaşlarda görev almaya devam etseler de güçlerini dostça ilişkiler kurdukları Iraklı Ârâmîler aleyhine kullanmadılar.²²³

Her ne kadar Sâsânîler ile Irak'ta yaşayan otonom Arap kabileleri arasında siyasî krizler yaşansa da bölge tümünden Sâsânîlere vergi ödüyordu. Sınıra yakın bölgelerde yaşayan Şeybânîler, Bekr b. Vâil'e bağlı, bir zamanlar kıtlık dolayısıyla Hicaz ve Tihâme taraflarından Bahreyn'in kuzeyine göç etmiş bir kabile idi. Şeybânîler h. 9/631 veya 10/632 yılında Medine'ye gelip Müslüman oldular. Aralarında Müsennâ b. Hârise de vardı.²²⁴ Bu rivayetlere göre Irak fetihlerinin sembol ismi olan Müsennâ'nın sahabeden olduğunu söyleyebiliriz.

Irak'ın fethi müstakil bir fetih hareketi değil İslâm fetihlerinin bir cüzüdür. Buraya kadar ortaya koyduğumuz Sâsânî-Arap ilişkileri tek başına bize Irak'ın fethini izah etmemektedir. Çünkü Irak'ta yaşananlar, bir Arap-Pers mücadelesi olarak değerlendirilemez. Milliyetçilik gibi modern amiller veya ekonomik durumlar da Irak fethini açıklamaya yetmez. Fetihlerin ana âmili İslâm'dır ve bu çerçevede fethin öncesi ve sonrası anlamlı hale gelmektedir.

²²² Nicolle, David. *The Great Islamic Conquests*, 16.

²²³ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 103.

²²⁴ İsrail Balcı, "Müsennâ b. Hârise", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006). 89.

2.1. Hazırlık Dönemi

Peygamber (s.a.v.) döneminde İran'ın fethi müjde ya da uyarılar yoluyla haber verilmiştir. Câbir b. Semüre'nin rivayetinde Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Kisrâ ölünce ondan başka Kisrâ yoktur. Kayser de öldü mü ondan sonra kayser yoktur. Allah'a yemin olsun ki siz her ikisinin de hazinelerini Allah yolunda harcayacaksınız.”²²⁵ Bir başka rivayette: ‘Ey Adî (ibn Hâtim), sen Hîre şehrini gördün mü?’ ‘Hayır, görmedim, ancak işittim’ dedim. Bunun üzerine: ‘Eğer ömrün olursa devesine binen bir kadının Hîre’den kalkıp Kâbe’yi tavaf edeceğini mutlaka göreceksin. O bu seyahatini yaparken Allah’tan başka hiçbir şeyden korkmayacak.’ Kendi kedime dedim ki: ‘Memlekete korku salan Tay eşkıyaları nereye gidecek?’ Resulullah (s.a.v.) sözlerine devam etti. ‘Eğer ömrün olursa Kisrâ’nın hazinelerinin de fethedildiği göreceksin’. ‘Hürmüz’ün oğlu Kisrâ mı?’ diye araya girdim. ‘Evet, Hürmüz’ün oğlu Kisrâ’ buyurdu.” Adî b. Hâtim İran fetihlerine katılan ve Kisrâ’nın Medâin’deki sarayına girenlerden biridir.²²⁶ Ayrıca Taberî’nin aktardığı Şuveyl isimli sahabenin Hîre’nin önde gelenlerinden Abdülmesih’in kızı Kerame’yi Hz. Peygamber’den (s.a.v.) Hîre’nin fethine binaen talep etmesinin bu olay sırasında gerçekleştiği söylenir.²²⁷ “Eğer şehir savaşır ve kadın, cariye olarak alınırsa, senindir” buyurduğu Taberî’de aktarılır. Abdullah b. Amr’dan gelen rivayette de şöyle buyrulur: “Acem diyarının fethi size nasip olacak. Oralarda hamam denilen yerlere rastlayacaksınız. Sakın ola oraya erkekler peştamalsız (çıplak) girmesin. Nifas ve hastalık hali dışında kadınların oralara girmesine izin vermeyin”²²⁸ Benzeri pek çok hadiste de görülebileceği üzere sahabenin dünyasında Şam, Irak, Fars, Yemen mutlaka fethedilecektir.²²⁹ Bu hadisler onlar için hem hedef belirliyor hem de teşvik edici oluyordu.

²²⁵ Buharî, “Menâkıb”, 25. Müslim, “Fiten”, 77.

²²⁶ Buharî, “Menâkıb”, 25.

²²⁷ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Muhammed b Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî* (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1967).3/225.

²²⁸ Ebû Dâvûd, “Hamam”, 1.

²²⁹ Buharî, “İlim”, 7; “Cihâd”, 101; “Meğâzî”, 82. Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sâ'd, *Tabakât*, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2014). 1/260.

Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde davet mektuplarına hasmânî tepkiler veren, elçileri ve Müslümanları tehdit eden devletlere karşı ordular hazırlanmış, kararlılık mesajı verilmiş ve kuvvet gösterilmiştir.²³⁰ Hz. Ebû Bekir döneminde aynı siyaset devam ettirilmiştir. Peygamber (s.a.v.) vefat etmeden hemen önce hazırlattığı ve komutan olarak da 18 yaşındaki Üsâme b. Zeyd'i atadığı ordu, Bizans üzerine yürümüştür. Böylece Peygamber (s.a.v.) vefat etmeden önce Arabistan yarımadasının dışındaki bölgelerin fetih emrini vermiştir.

Hz. Ebû Bekir halife olduğunda, gündeminde öncelikli olarak halledilmesi gereken iki önemli mesele vardı. Birincisi yalancı peygamberler, ikincisi ise zekât vermek istemeyen, diğer bir deyişle bağımsızlık isteyen ya da bir başka devlete bağlanmak isteyen kabilelerdir. Bu iki konunun halledilememesi, merkezin çökmesi anlamına gelecekti. Medine'yi emniyete almadan fethi çıkmak da siyasi ve askeri bir hata oluşturacaktı. Hz. Ebû Bekir'in siyasi dehası ve feraseti ile çabucak karar verildi ve hızla isyanlar bastırıldı. Bu hamle ile İslâm'ın Hz. Peygamber (s.a.v.) ile başlayıp onunla bitmiş bir dava olmadığı da ortaya konmuş oldu. Şimdi Irak ve Şam'a çıkılarak yine İslâm davasının lokal ve millî olmadığı anlatılacaktı.

Hicaz bölgesinde bulunan Mekke ve Medine'yi içine alan harem bölgesine Müslüman olmayanların girişinin Kur'an'da yasaklanması²³¹ ve Arap yarımadası ile ilgili Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Müşrikleri Arap yarımadasından çıkarınız" ya da "Arap yarımadasından Hristiyan ve Yahudileri mutlaka çıkaracağım" hadisleri²³² bölgenin tüm risklerden temizlenmesini öncelikli bir iş haline getirdi. Böylece yarımada Müslümanlara teslim olan Araplara üç değil iki şık sunuldu. Ya Müslüman olacaklar ya da Arabistan'ı terk edeceklerdi. Putperest, Hristiyan, Yahudi ya da Mecûsî kalıp cizye ödemeleri söz konusu değildi. Netice itibariyle çoğunlukla Araplar Müslüman oldular. Arabistan'da İslamlaşma tamamlanmıştı. Ancak siyasi vazifeler dağıtılırken herkese eşit muamele etmek adaletsizlik doğuracağı için geçmişte riddeye katılıp bir kez dahi olsa ihanet etmiş kişilere kritik görevler verilmemiştir. Müslüman

²³⁰ İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 1/277.

²³¹ Tevbe, 9/28.

²³² Müslim, "Cihad", 63. Ebû Dâvûd, "Harac", 28. Tirmizî, "Siyer", 43.

Araplar arasında Kureyş, Evs, Hazrec ve Sakîf gibi kabileler hiç isyan etmemiş, imanlarını ve sadakatlerini tescil etmişlerdi. Ayrıca Kur'an'dan ilhamla oturmuş teamüle göre öncelik sırasına göre ilk sırada Muhacirler sonra Ensar daha sonra da isyan etmemiş ama Mekke'nin fethiyle veya Taif'in teslim alınmasıyla Müslüman olanlar geliyordu. Fetih komutanlarının ve yeni kurulan şehirlerin valilerinin bu kabilelerden seçilmesinin ana sebebi budur.

Arabistan'ın doğusunda bulunan Bahreyn toprakları, İslâm öncesi dönemde Sâsânîlerin idaresindeydi. Buranın sahrasında ise Abdülkays, Bekr b. Vâil ve Temîm Araplarından pek çok zümre bulunuyordu. Resulullah (s.a.v.) döneminde Sâsânîlerin oradaki Araplara tayin ettiği vali, Münzir b. Sâvâ idi. 8/622'da Resullullah (s.a.v.) Bahreyn'e davet için Alâ b. Abdullah b. İmad el-Hadramî'yi gönderdi. Vali Münzir ve Hecer'in Merzûbânı Sîbuht'un davetini kabul eden Araplar ve Acemler Müslüman oldular. Bölgede İslâm'ı kabul etmeyen Mecûsî, Yahudi ve Hristiyanlar ise Alâ ile anlaşmışlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) buradaki Mecûsîlerden cizye almıştır.²³³ Hz. Ebû Bekir döneminde birkaç küçük kabile hariç komple Bahreyn irtidat etmişti. Alâ, mürtedler ile şiddetli bir şekilde çarpıştı. O bölgede yaşayan Mecûsîler ve İran'dan gelen askerler, mürtedlerle birlikte Müslümanlara karşı savaştılar. İranlılar ile kurulan ilk sıcak temas budur. Alâ, Bahreyn'de düşmanları hezimete uğratmış ve kontrolü yeniden tesis etmiştir. İleride İran fethinin kilit komutanlarından birisi olacak olan Benî Şeybân kabilesinden Müsennâ b. Hârise de bu savaşlarda hazır bulunmuştur.²³⁴

Müsennâ b. Hârise'nin kabilesine reis olarak atanması ridde savaşlarından sonradır.²³⁵ Müsennâ ayrıca Hz. Ebû Bekir'den Perslere karşı akınlar yapmak için de özel izin almıştır.²³⁶

Şeybânîler, sınır boylarında Kisrâ ile yaptıkları anlaşma sebebiyle Perslere

²³³ Ahmed b Yahya Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, trc. Mustafa Fayda (Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002). 116.

²³⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 125.

²³⁵ Mahmud Şakir, *Hz. Adem'den Bugüne İslam Tarihi*, trc. Ferit Aydın (İstanbul: Kahraman, 2004). 2/397.

²³⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 344.

dokunmuyorlar, eziyet etmiyorlar aynı şekilde Persler de onlara karışmıyordu. Ancak zamanla Perslerin sayıları artmaya başladı ve Şeybânîlere baskı yapmaya başladılar. Bu sıralarda Benî Şeybân'ın ileri gelenlerinin Secâh isminde büyücü bir kadının peygamberlik iddiasının ardına düşmüşler ve bu sırada Müsennâ ve etrafındakiler ise İslâm'a bağlı kalmışlardır.²³⁷ Ridde'de tasfiye olan Benî Şeybân'ın eski reislerinin yerine Müsennâ b. Hârise, Hz. Ebû Bekir döneminde Şeybânîlerin reisi olarak atanmıştır. Ayrıca Müsennâ'ya Perslerin baskılarına karşılık vermesi konusunda yetki verilmiştir.²³⁸ Dolayısıyla Müsennâ, Sâsânî sipahilerine baskınlar yaptığı sıralarda Müslümandır.²³⁹ Olayların gelişme süreci dikkatle incelendiğinde kuzeyde Sâsânîler aleyhine yaşanan hareketliliklerin tamamı, Medine'nin bilgisi dâhilinde gerçekleşmiştir. Keşif ve fetih hazırlığı amaçlı hem askeri hem de istihbârî çalışmalar böylece başlamıştır. Bu noktadaki en büyük başarı dinden dönmeyen Şeybânîlere ve onların reisi Müsennâ b. Hârise'ye aittir.

Hz. Ebû Bekir, onun amcazadesi Süveyd b. Kutbe'yi de Übüleliler ve civarındakiler ile savaşması için Basra tarafına yönlendirmiştir.²⁴⁰ Müsennâ, Hâlid gelinceye kadar buradaki faaliyetlerine devam etmiştir.²⁴¹ Düzenlenen bu akınların istihbârî değeri oldukça yüksektir. Düzenli rapor verdiği anlaşılan Müsennâ, Sevâd bölgesindeki sızma operasyonlarını Hz. Ebû Bekir'in onayı ve takibi ile yapmakta idi.²⁴² Dolayısıyla Hz. Ebû Bekir'in yanından bir an olsun ayrılmayan Hz. Ömer, Irak'la ilgili pek çok detaya hâkim olmaya başlamıştı.

Sâsânîler, Yemen ve Bahreyn'i Müslümanlara karşı kaybetmişlerdi ve Sevâd bölgesinde de saldırılara maruz kalıyorlardı. Sınır boylarında Sâsânî birlikleri ile sıkık temas halinde bulunan Müsennâ, Sevâd bölgesini, Sâsânîlerin askeri yapısını ve kapasitelerini, Medâin'deki siyasi çalkantıları takip ediyor ve bu bilgileri Medine'ye

²³⁷ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 103.

²³⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 397.

²³⁹ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/71.

²⁴⁰ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/71.

²⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/385. Ebu Zeyd Abdurrahman İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn* (Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 2013). 623.

²⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/384.

aktarıyordu. Bir sonraki hamlenin, Sevâd'a yani Sâsânîleri Arabistan'dan ayıran ve üzerinde Arap kabilelerinin bulunduğu tampon bölgeye yapılacağı kolayca tahmin edilebilirdi. Ancak o dönemdeki Sâsânî devlet tecrübesine göre Araplar tarihte büyük bir devlet kuramamış ve taktiksel savaflara girişmemiş, dağınık ve birbirleriyle savaşan kabilelerden ibaretti. Dolayısıyla sınırdaki hareketlilikler, bedevilerin giriştiği yağmalama işleri olarak yorumlanmış olmalıdır. Kadim devletlerde sık görülen bu tecrübî körlük Müslümanların sonraki adımlarını tahmin etmelerini engelliyordu. İkinci olarak da gelen istihbârî bilgilere dayanarak bu defa işin ciddi ve organize olduğunu görmüş olsalar bile Sâsânîlerin içinde bulunduğu siyasi çalkantılar ve iktidar mücadelesidir. Böylesi önemli bir mesele varken binlerce yıldır sakin duran bir coğrafyadaki hareketlilik sebebiyle ek tedbirler almak gereksiz görülmüştür.

Doğal olarak, İslâm devleti doğu, batı ya da güneye değil ilk önce kuzeye ilerleyip bir tehdit olarak duran Bizans ve Sâsânîler ile karşılaşmak zorundaydı. Sadece güncel bir tehdidin bertarafı değil aynı zamanda genişlemenin gereği idi. Hz. Ebû Bekir'in 13/633'te hem Kuzeybatıdaki Bizans'a hem de Kuzeydoğudaki Sâsânîlere karşı aynı anda başlattığı fetih faaliyetleri, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde de devam etmiştir. Hz. Ali dönemindeki iç karışıklıklar sebebiyle fetihlere ara verilmiş, Hz. Muaviye ile birlikte fetihler kaldığı yerden sürdürülmüş ve dört halife döneminde fethedilmeyen ya da fethedilip sonradan isyan etmiş bölgelerde hâkimiyet sağlanmıştır. Irak özelinde de fetihler Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiştir. Hz. Osman döneminde Irak, İslam ordularının hareket merkezi, Hz. Ali döneminde de devletin yönetim merkezi haline gelmiştir.

2.2 Fetih

12/633 yılının Muharrem ayında Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) Arabistan'daki isyanları bastıran Hâlid b. Velîd'i Irak'a göndermesiyle büyük fetih hareketi resmen başlamıştır.²⁴³ Bu hareketin başlangıç bölgesi, Sâsânîlerin başkenti Medâin'in bulunduğu Irak'tır. Irak'ın fethi iki aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşamada Fırat'ın

²⁴³ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/343.

batısı kontrol altına alınmış; ikinci safhada da Fırat'ın doğusuna geçilerek başkent Medâin'e girilmiş ve Sâsânîlere öldürücü darbe vurulmuştur. Esir olduktan sonra Müslüman olan Hürmüzân'ın iki kanat olarak nitelediği Fars ve Azerbaycan eyaletlerinin düşmesi de uzun sürmemiş ve Hz. Ömer döneminde büyük ölçüde fetih tamamlanmıştır.²⁴⁴

Tablo 3. Hulefâ-i Râşidîn Dönemi İslam fetihlerinin kronolojisi

Tarih	Olay
11-13/632-634	Hiz. Ebû Bekir'in Hilafeti
11/632	Ridde
12/633	Hîre'nin Fethi
13/634	Ecnâdeyn Zaferi
13-23/634-644	Hiz. Ömer'in Hilafeti
14/635	Şam'ın Fethi
15/636	Yermük Zaferi
16/637	Kudüs'ün Fethi
16/637	Kâdisiye Zaferi
16/637	Medâin'in Fethi
17/638	Basra'nın Kuruluşu
17/638	Kûfe'nin Kuruluşu
17-20/639-641	Irak'ın Diğer Bölgelerinin Fethi
21/642	Nihâvend Zaferi
21/642	Ermenistan'ın Başkenti Dvin'in Fethi
21/642	İskenderiye'nin Fethi
22/643	Fustat'ın Kuruluşu
23-35/644-656	Hiz. Osman'ın Hilafeti
28/649	Kıbrıs'ın Fethi
30/651	Doğu İran'ın Fethi
35-40/656-661	Hiz. Ali'nin Hilafeti

²⁴⁴ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, trc. Ali Özek (İstanbul: Hisar Yayınları, 1973). 434.

Irak'ın fethi, kısa sürede gerçekleşmiştir. Siyasi ve askeri olarak Müslümanların Sâsânî topraklarına girmesinden hemen üç yıl sonra başkent Medâin fethedilmiş, dokuz yıl sonra da Sâsânîlerin o dönem hâkim olduğu diğer şehirlerde hâkimiyet sağlanmıştır. Yani Sâsânîlerin devlet olarak İslâm ordularına teslim olması 10 yıldan az sürede gerçekleşmiştir. Ancak Sâsânîlerin etki alanında bulunan ve görece daha önemsiz olan bölgelerin tamamen kontrol altına alınma süreci zamana yayılmıştır. Sâsânîlerin hinterlandında bulunan Afganistan, Horasan, Mâverâünnehir gibi ya da Sâsânî toprakları içerisinde olup coğrafi güçlüklerden dolayı ehem-mühim sırasına göre sonraki zamanlara ertelenen fetihleri de sayarsak bölgenin yüzde yüz Müslümanların denetimi altına girmesi Hz. Osman zamanında devam etmiş ve Emevîler zamanında sona ermiştir. Bu çalışmamız Hulefâ-i Râşidîn dönemini ele almakla beraber Irak'ın esasında Hz. Ömer döneminde tamamen teslim olduğunu bildiğimiz için Hz. Osman dönemiyle ilgili detaylı bahisler açmayacağız. Hz. Ali dönemi ile ilgili de fetih faaliyeti olmadığını söylemekle iktifa edeceğiz. Sonradan ortaya çıkan isyanlar, cizye ödemeyi terk etmekten dolayı ikinci, üçüncü, dördüncü kez fethedilme olaylarını yeri geldikçe not edeceğiz ancak bu küçük olayları bölünme, parçalanma, devrim, halk hareketleri ya da reconquista gibi popüler kavramlarla ele almaktan kaçınacağız.

2.2.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi Irak Fetihleri

Ridde savaşları ile tüm Arabistan'ı kontrol altına alan Ebû Bekir (r.a.) artık ikinci aşamaya, yani Şam ve Irak fetihlerine başlayacaktı. İbn A'sem el-Kûfi, fethin başlangıcı ile ilgili farklı rivayetler ile karşımıza çıkar: "Perslerin sayıları ve saldırıları arttığı haber Ebû Bekir (r.a.)'a ulaşınca bu konuda ne yapacağı konusunda kararsız kaldı. Hz. Ömer (r.a.) ona Perslerin üzerine Hâlid'i göndermesini ve onu Müsennâ ile desteklemesini önerdi. Bu öneriyi Ebû Bekir (r.a.) çok beğendi."²⁴⁵ Bu rivayete göre fetih aslında Arabistan'ı ve orada yaşayan Müslümanları güvenlik altına alma girişimidir. Tıpkı yalancı peygamberler ya da zekât vermeyen kabilelerde olduğu gibi fiili bir duruma müdahale vardır. Müsennâ, tam bu sırada Medine'de onu ziyaret etmiş

²⁴⁵ İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/72.

ve bu ziyaret sonrası fethe karar verilmiştir.

Hiz. Ebû Bekir, Hiz. Peygamber (s.a.v.) döneminde ortaya konan genel savaş kurallarını hatırlatmak babından, halife olur olmaz çıkardığı ilk ordunun komutanı Üsâme'ye şu emri verdi: "Hıyanet etmeyin, zulmetmeyin, haddi aşmayın. Kimsenin azasını kesmeyin. Çocukları, ihtiyarları, kadınları öldürmeyin. Hurma ağaçlarını kesip yakmayın. Yemiş veren ağaçlara dokunmayın. Koyun, inek ve develeri kesmeyin. Yolda manastırlara kapanmış kimseler göreceksiniz, onları kendi hallerine bırakın. Bazı topluluklarla karşılaşacaksınız ve size kap kap yemekler ikram edecekler. O yemeklerden yediğinizde Allah'ın ismini anınız. Başlarının ortasını tıraş edip etrafını bırakmış kimseleri göreceksiniz, onlara kılıçlarınızla hafifçe vurunuz. Haydi, Allah'ın izniyle süratle gidiniz."²⁴⁶ Hiz. Ebû Bekir'in Hâlid b. Velîd'e verdiği emirler onun fetihlere dair iyi bir stratejisinin olduğunu göstermektedir. Bu hususta önemli askeri taktikler vermiştir. İslâm ordusunun coğrafi olarak bulunduğu yeri, nereden ve ne zaman hareket edeceğini bizzat tayin edilmiştir. Sanki önünde bir harita varmış da oradan arazinin durumuna bakıyor, geçitleri, engebeleri ve yolları oradan görüp öylece komut vermiştir. Ayrıca bölgenin sosyolojisinin iyi tahlil edildiği, özellikle Nestûrî Hristiyanların Müslümanlarla savaşmayacağı, hatta onlara yardım edecekleri tahmin edilmiştir. Ayrıca Hiz. Ebu Bekir, orduya katılma konusunda askerlerin zorlanmamasını ve bu işin gönüllü olarak yapılmasını istemiştir.²⁴⁷

Irak fethinin ilk aşaması Hiz. Ebû Bekir döneminde kuzeyde yaşayan Arap kabilelerine karşı riddenin devamı iken²⁴⁸ Hiz. Ömer döneminde ister istemez Perslere karşı büyük savaşların verildiği bir boyuta taşındı. Birinci safhada Hâlid b. Velîd baş aktör olarak savaş meydanlarında iken, ikinci safhada Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Nu'mân b. Mukarrin gibi komutanlar, büyük savaşların komutasını yürüttüler. Şimdi Hiz. Ebû Bekir'in vefatına kadar devam eden fetih hareketlerini inceleyelim.

Hiz. Ebû Bekir, Irak için iki ordu çıkarmayı planlamıştır. İlki, Hâlid b. Velîd'in

²⁴⁶ İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 1/278.

²⁴⁷ Mehmet Akbaş, *Sahabenin Cihad ve Daveti* (İstanbul: Nida, 2015). 22.

²⁴⁸ Donner, *The Early Islamic Conquests*, 177.

komutasında ve Irak'ın güneyine hareket edecekti. İkincisi de İyâz b. Ganm ile Irak'a kuzeyinden girecekti. Hâlid, Yemâme'de, İyâz da Dûmetülcendel'de idi. 12/633'te Hâlid b. Velîd, Halife Hz. Ebû Bekir'den aldığı emir ile Yemâme'den Irak'a doğru harekete geçti.²⁴⁹ Yemâme, Hicaz ile Bahreyn arasında kalan kuzeyde Irak güneyde Yemen'e kadar geniş olduğu söylenen, Necd'in doğusunda kalan bölgedir.²⁵⁰ Hâlid b. Velîd, Yemâme savaşını bugünkü Riyad'ın yaklaşık 50 km kuzey batısında bulunan Uyeyne'de yapmıştı. Buradan Hind kapısı olarak bilinen Übülle'ye hareket edecekti.²⁵¹ Bugün artık yok olmuş olan bu şehir Basra yakınlarındadır. Hindistan'ı batıya bağlayan ticaret kapılarından birisi burasıdır.²⁵² Hz. Ebû Bekir'in ilk olarak Übülle'yi hedef göstermesi ve bunun stratejik sebebini de açıklaması İslâm fetihlerinin ön hazırlıklarını anlamak açısından önemlidir. Yemâme ile Übülle arası yaklaşık olarak 750 kilometredir.

Hz. Ebû Bekir, tedbiren Hâlid b. Velîd'e destek olarak Kâ'ka' b. Amr et-Temîmî'yi ve İyâz b. Ganm'e destek olarak da Abd b. Avf el-Himyeri'yi göndermek istemiştir.²⁵³ İbn Haldun'a göre her ikisi de Hâlid'e destek verme emri almıştır. Aynı zamanda Müsennâ, Harmele, Medur ve Selmân'a Übülle'de Hâlid'e katılmalarını emredilmiştir.²⁵⁴ Hâlid'in 10.000, Müsennâ'nın ise 8.000 atlısı vardı.²⁵⁵ Hâlid b. Velîd ve İyâz b. Ganm'den kim önce Hîre'ye girerse o komutan olacaktı.²⁵⁶ Ancak İyâz, Dûmetülcendel'den çıkamadı ve Irak'a hareket edemedi. Hatta bu bölgedeki direnç Hâlid'in Irak'ın fethine ara verip bölgeye yardıma gitmesine bile sebebiyet verecekti.

Hz. Ebû Bekir komutanlarına, mürtedlere karşı savaşanların öncelikli olarak orduya alınmasını ancak mürted olanların kesinlikle orduya kabul edilmemesini emretmişti. Örneğin Kâ'ka' b. Amr et-Temîm, ridde savaşlarındaki fedakarlıkları

²⁴⁹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/343; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/385; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 622. Ahmed Zeynî Dahlan, *el-Fütühâtu'l-İslamiyye* (Beyrut: Dâr Sâder, 2009). 22.

²⁵⁰ Mustafa Belge, "Yemâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013). 43/399.

²⁵¹ Halîfe b. Hayyat, *Tarih*, 117., Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/343.

²⁵² İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 622.

²⁵³ Şakir, *İslam Tarihi*, 2/397.

²⁵⁴ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 623.

²⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/385.

²⁵⁶ Şakir, *İslam Tarihi*, 2/397.

sebebiyle seçilmişti. Ordudan bazı kimseler sayısal olarak kendilerini az bulmuşlar ve “bize bir adamla mı yardım gönderiyorsun” deyince Hz. Ebû Bekir, “böyle bir adamın bulunduğu ordu yenilmez” cevabını vermiştir.²⁵⁷ Ridde savaşlarında, mürtedler olarak Müslümanlarla savaşanların ordudaki varlığı sakıncalı bulunmuştur. Ancak zamanın ilerlemesi, pişmanlıkların artması, orduda adama ihtiyaç duyulması ve bu kişilerin kendilerini ispatlamak için özverili davranmaları sebebiyle bu kural Hz. Ömer döneminde yumuşatılmış ve komutan olarak değil ancak asker olarak orduya alınmaları kararlaştırılmıştır. Bu konu, Hz. Ömer ile ilgili kısımda tekrar el alınacaktır.

Hâlid’in Yemâme’den Medine’ye geldiği ve Medine’den Irak’a doğru yola çıktığıyla ilgili rivayetler de mevcuttur.²⁵⁸ Hâlid’in doğrudan Yemâme’den Irak’a geçmesi ile Medine’ye uğrayıp Irak’a gitmesi arasında çok önemli bir fark yoktur. Medine’ye gelip rapor vermesi ve akabinde gerekli talimatları alıp Übülle’ye hareket etmesi de mümkündür. Sonuç olarak Müsennâ’nın Hz. Ebû Bekir’in görevlendirmesi ile sınır boylarında çatışmaya girmesi ve yardım istemesi, Hâlid’in acilen Irak’a hareket etmesini gerektiriyordu. Dîneverî, Müsennâ’nın kendisi üzerine komutan olarak tayin edilmesinden hoşlanmadığını iddia eder ancak bunu destekleyici bir sened ya da ek bilgi vermez.²⁵⁹

Belâzürî, Hâlid’in Hz. Ebû Bekir’in emriyle Yemâme’den Bahreyn’e isyanı bastırmakla görevlendirildiğini aktarır.²⁶⁰ Hâlid’in Yemâme’den Bahreyn’e gitmiş olması muhtemel olsa da bu olay 11/632’de meydana gelen Ridde olayları sırasında gerçekleşmiş ya da Yemâme, Necd’in değil Bahreyn’in bir parçası olarak düşünülmüş olmalıdır.

Bir başka bilgi de Hâlid’in Irak’a doğru ilerlerken yolda belli köylere girip buraların sakinleri ile sulh yapmış olmasıdır. Bu yerler Bânikyâ, Bârusmâ ve Ülleys olarak belirtilir.²⁶¹ Burada Hâlid ile sulh yapan ilk kişinin ismi İbn Salûbe (Ârâmîce,

²⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/385.

²⁵⁸ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/343, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/384.

²⁵⁹ Ebu Hanîfe Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1960). 112.

²⁶⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 125.

²⁶¹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/343. İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 623.

Bar Suluma) olarak verilir.²⁶² Hâlid bu şahıstan cizye almış ve onlara bir yazı ile eman vermiştir. Anlaşmaya göre bölge halkı Hâlid'e 10.000 dirhem cizye ödemeyi kabul etmiştir.²⁶³ Onlara yazdığı emannâmede, “Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla, Hâlid b. Velîd'den Fırat kıyılarında yerleşik İbn Salûbe es-Sevâdî'ye. Sen Allah'ın emanı ile emniyettesin. Sen kendin, diğer vergi mükellefleri ve muhitinde bulunan iki köy Bânikyâ ve Bârusmâ'da yaşayanlar için 1000 dirhem cizye ödedin. Bu ödemeyi kabul ettim. Yanımda bulunan Müslümanlar da bu anlaşmaya razı oldular. Artık sizler Allah'ın, Resulü Muhammed'in ve tüm Müslümanların emanetisiniz (zimmetindesiniz)”. Şahit: Hişâm b. Velîd (Hâlid b. Velîd'in kardeşi).²⁶⁴ İbn A'sem, anlaşmanın 100.000 dirheme yapıldığını belirtir.²⁶⁵ Halîfe b. Hayyât da 1000 dirheme sadece Ülleys ile anlaşma yapıldığını İbn Saluta ismiyle kaydeder.²⁶⁶ 100.000 dirhem bu küçük yerleşim yerleri için büyük bir rakamdır. Fırat'ın kıyılarında bulunan bu Ârâmî köylerin tamamından 10.000 dirhem cizye almak daha makuldür. Bir başka dikkat çeken husus da Bar Saluba'nın isminin İbn Salûbe olarak Arapçalaştırılmış olması ve Sevâd nispetinin açıkça kullanılmasıdır.

Hâlid'in Irak'a gidişi ile ilgili esasında birbirinden çok farklı olmayan rivayetlerin hepsini birleştirdiğimizde şöyle bir yol haritası çıkmaktadır: Hâlid, Yemâme'den çıktı. Medine'ye uğradıktan sonra²⁶⁷ Hîre'ye yöneldi.²⁶⁸ Yolda Bânikyâ, Bârusmâ ve Ülleys'e uğrayıp²⁶⁹ Übülle'de konakladı. Hâlid'in Basra'ya doğru ilerleme emri aldığı rivayetleri tuhaf karşılanmamalıdır. Hz. Ebû Bekir döneminde Basra henüz kurulmamıştı ancak İslâm tarihçileri eserlerini yazdıkları dönemlerde o dönemlerde insanların bilmediği Übülle'yi, Basra ile tarif etmişlerdir. Bu ihtilafı gibi görünen mesele hakkında Mahmut Kelpetin tarafından önemli değerlendirmeler

²⁶² İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/133. İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 623.

²⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/384. İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 623.

²⁶⁴ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/344.

²⁶⁵ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/78.

²⁶⁶ Halîfe b. Hayyat, *Tarih*, 118.

²⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/385.

²⁶⁸ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 623.

²⁶⁹ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 623.

yapılmıştır.²⁷⁰ Kesin ve ortak kanaat ise Hz. Ebû Bekir'in emriyle Hâlid'in Irak'a hareket etmesidir. Sâsânî topraklarına yapılan fetih hareketi büyük bir askeri kampanya şeklinde tek bir noktaya değil, birden fazla komutan ile pek çok küçük noktaya sızma şeklinde başladığını da hesaba katmamız gerekmektedir.

Hz. Ebû Bekir, Müsennâ'ya yazdığı mektupta Hâlid b. Velîd'i Irak'a gönderdiğini kâfirlere karşı sert, kendi aralarında ise merhametli olmaları ile ilgili ayeti hatırlatarak haber verir.²⁷¹ Hâlid'in emir, kendisinin ise yardımcısı olduğunu haber verdi. Hâlid'in yokluğunda emir olacağını da bildirdi. Bu mektubu alan Müsennâ adamlarını toparlayıp Ebû Bekir'in gönderdiği desteği ve Hâlid gibi biri ile kendilerine yardım ettiğini müjdeledi.²⁷² Hâlid'in ordusu 1.000 kişi civarında idi. Rebîa ve Mudar kabilelerinden 8.000 kişilik bir kuvvet de onlara dâhil oldu. Hâlid'in ordusunda artık Müsennâ ve onun önemli adamlarından Mezur, Seleme ve Harmele de vardı. Hâlid bu orduyu üçe böldü ve her birini Irak'ın farklı taraflarına yönlendirdi.²⁷³

2.2.1.1. Übülle'nin Fethi

İran fetihleri Irak, Irak fethi de Übülle (الابلّة) ile başladı. MS. I. yy.da bir tüccar tarafından Yunanca kaleme alınan *Eritre Denizi Seyahatnamesi*'nde Übülle, Apologos olarak geçer ve Pers Körfezinin en iç kısmındaki liman kenti olarak anılır. Körfeze dökülen Übülle nehri vasıtasıyla denizaşırı ticarete başlanır.²⁷⁴ O dönemlerde Charax Spasinu ya da İskenderiye isimli bir liman kentine yakın olduğundan ve yerlilerin inci ve midye ile meşgul olduklarından bahsedilir.²⁷⁵ Ayrıca şehrin ismi Asur kaynaklarında Ubulu olarak geçer. Bu isim, Tevrat'ın Yaratılış babının 10. bölümünde geçen Hz. Nuh'un torunlarından Obal ile ilişkilendirilir.²⁷⁶ Muhtemelen Yunanlılar bu kelimeyi telaffuz etmekte zorlanıp Apologos olarak kaydettiler. Le Strange'ın Übülle

²⁷⁰ Bkz. Mahmut Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", *Ekev Akademi Dergisi*, 43 (2010): 266-288. 270.

²⁷¹ Bkz. Fetih 48/29.

²⁷² İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/74.

²⁷³ Muhammed Ferec, *el-Fethu'l-Arabî li'l-Irâk ve Fâris* (Kahire: Dâru'l-Fikru'l-Arabî, 1966). 83.

²⁷⁴ Hamevî, *Mu'cem 'ul-Büldân*, 1/7.

²⁷⁵ Wilfred H Schoff, *The Periplus Of The Erythraean Sea: Travel And Trade In The Indian Ocean By A Merchant Of The First Century* (Munshiram Manoharlal Publishers, 2011). 36.

²⁷⁶ Schoff, *The Periplus Of The Erythraean Sea*, 149.

isminin aslının Yunanca Apologos kelimesinin Arapça söylenişi olduğu iddiasını²⁷⁷ Asur kaynakları çürütmektedir.

Şekil 11. Übülle'nin uydu görünümü

Übülle, çok eski zamanlardan beri ticaret merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. Hindistan'dan gelen mallar küçük gemilerle Ummân'a aktarılırdı.²⁷⁸ İthalat ve transit ihracatta Dubai, inci üretim ve ihracatında da bugünkü Bahreyn'e benzemektedir. Übülle, demografik olarak Arap ve Perslerin karışık yaşadığı bir şehirdi.²⁷⁹ “Sâsânîler döneminde Übülle limanı, ticari faaliyetlerinin yanında stratejik öneminden dolayı askeri üs olarak da kullanılmıştır. Bu liman kentinde aynı zamanda önemli bir Sâsânî donanması da bulunmaktaydı. I. Hüsrev döneminde (MS. 531-579) Yemen'in, Bizans'ın müttefiki olan Etiyopyalılarından geri alınması amacıyla yapılan savaş hazırlıkları, Übülle'deki Sâsânî donanmasında gerçekleştirilmiştir.”²⁸⁰

Basra'nın kuruluşu ile birlikte Übülle gözden düşmüştür. Basra ile Übülle

²⁷⁷ Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 47. Donner, *The Early Islamic Conquests*, 179.

²⁷⁸ Schoff, *The Periplus Of The Erythraean Sea*, 151.

²⁷⁹ George Hourani - John Carswell, *Arab Seafaring: In the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times (Expanded Edition)* (Princeton University Press, 1995). 45.

²⁸⁰ Taner Yıldırım, “Erken Ortaçağlarda Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi”, *Journal of Turkish Studies* 9/Volume 94 (2014): 1185-1197. 1191.

arasındaki mesafe 23 km'dir.²⁸¹ X. yy.da Mukaddesî'nin anlatımına göre cuma camisi olan bir kaza durumunda iken XIV. yy.da İbn Battûta'nın anlattığına göre bir küçük köy haline gelmiş ve sonraki dönemlerde de Basra ile birleşmiştir.²⁸² Arkeolojik kazılarda Medâin, Hîre gibi şehirlerden kalıntılar bulunmasına rağmen Übülle'den geriye hiçbir şey kalmamıştır. Bunun sebebi de alüvyal bir yapıya sahip Irak'ta yatak değiştiren nehir ve kanallar olmalıdır.²⁸³

Hâlid'in aldığı bilgilere göre Übülle'de kalabalık ve iyi donanımlı bir Pers birliği bulunmaktaydı. Hâlid de meydan okumak, korku salmak ve cesaret gösteremeyen bölge Araplarına cesaret vermek için vakit kaybetmeden Übülle'ye saldırma kararı verdi.²⁸⁴ Savaş yerine yaklaşırken ordu üçe bölündü. Öncü birliklerin başında bölgeyi iyi tanıyan Müsennâ, arkasındakilerin başında Adiy b. Hâtım bulunuyordu. Perslerin Esâvire* birliğinin komutanı, karada Araplarla denizde Hindlilerle savaş tecrübesi bulunan Hürmüz isminde bir komutan idi.²⁸⁵ Hürmüz bu hareketliliği şaha bildirdi ve acelece Hufeyr denilen yere yerleşip hazırlık yaptı. Öncü birliklerin başında Kubâd ve Ânuşcân isminde iki Pers komutan vardı. Bunlar Şah Erdeşir'in oğullarıydılar. Übülle'de yaşayan Araplar, yaptığı kötülüklerden dolayı Hürmüz'den nefret ederlerdi. Hatta "Hürmüz'den daha kafır" diye bir deyimleri bile vardı.²⁸⁶ Hürmüz, Irak'ta en üst düzey Sâsânî sınır komutanıdır.²⁸⁷

Hürmüz, kendisine yakın Kâzime bölgesine gittiğinde Müslüman orduyu orada konumlanmış halde buldu ve derhal savaş hazırlıklarına başladı. Hâlid'e düello teklifinde bulundu. Maksudı onu tuzağa düşürüp öldürtmek idi. Bu amaçla suikastçı askerlerini uygun yerlere yerleştirdi. Hâlid, Hürmüz'e yaya gelince Hürmüz de atından indi ve suikast timi hamle yapmadan Hâlid, Hürmüz'ü hızlıca öldürdü. Kâ'ka' b. Amr

²⁸¹ İbn Hurdâzbih, *El-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 194.

²⁸² Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 47.

²⁸³ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 127.

²⁸⁴ İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbu'l-Fütûh*. 1-2/74.

* Sâsânî ordusundaki ağır zırhlı süvari birliği. Arapça'da Usvar, Usvarân olarak da kullanılır.

²⁸⁵ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 623.

²⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/385.

²⁸⁷ Abdülhüseyn Zerrînkûb, "The Arab Conquest of Iran and its Aftermath", *The Cambridge History of Iran*, ed. R N Frye (Cambridge: Cambridge University Press, 1975). 4/7.

da Hürmüz'ün adamlarını etkisiz hale getirdi. Pers ordusu paniğe kapıldı.²⁸⁸ Hava kararınca kadar şiddetli çatışmalar oldu. Meydandan kaçmamak için Persler kendilerini zincirlere bağlamışlardı. Bu sebeple savaşa Zâtü's-Selâsil (Zincirli) ismi verildi. Savaş meydanında bulunan ve hanedanlık mensubu iki komutan Kubâd ve Ânuşcân buradan sağ kurtuldular.²⁸⁹

Hâlid, Hürmüz'ün başındaki tacı aldı. Persler gösterişe çok meraklılardı. Statüsünden dolayı başında çok değerli bir tac taşımaktaydı. Müslümanlar meydanda kalan diğer ganimetleri topladılar. Hâlid, ganimetlerin beşte birini Hz. Ebû Bekir'e gönderdi. Müsennâ'yı da kaçan Pers ordusunun peşine, Ma'kıl b. Mukarrin'i de Übülle'ye gönderdi.²⁹⁰

Müsennâ, Hısnu'l-Mer'e* denilen bir kalede Persleri kuşattı. Kaleye ismini veren kadın Müslüman oldu, Müsennâ ile sulh yaptı ve Müsennâ'nın kardeşi Muannâ ile evlendi. Übülle savaşına katılmış Persler, sonraki savaşlarda da potansiyel tehlike olacakları için öldürüldüler. Buradaki çiftçilere ise dokunulmadı.²⁹¹

İslam orduları Übülle'ye ulaştığında oranın halkı savaşmak için meydana çıktı. Hâlid de onların ileri gelenleriyle mübareze yaptı, muhacir ve ensardan sahabîler de çarpıştı ve Übülleliler hezimete uğradı. Hayatta kalanlar kalelerine sığındılar.²⁹² Taberî'ye göre Übülle fethi Hz. Ömer zamanında Utbe b. Gazvân'ın eliyle gerçekleşmiştir.²⁹³ Ancak bazı şehirlerin birkaç defa fethedildiği göz önünde bulundurulduğunda bu tür rivayetleri anakronik değil iki farklı olayla ilgili rivayetler olarak görebiliriz.

Hâlid, Übülle'den ayrıldıktan sonra Nebac'da* konakladı. Bu sırada Benî Bekr

²⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/385-386. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/516.

²⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/386., İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/515. İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 623.

²⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/386.

* Kadın Kalesi. Muhtemelen bu olaydan sonra verilmiş bir isim.

²⁹¹ Şakir, *İslam Tarihi*, 2/399.

²⁹² İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/74.

²⁹³ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/350.

* Mekke ile Basra arasında, Basralı hacıların konaklama yeri

kabilesinden İslâm ordusuna katılanlar oldu. Übülle'den kaçan Persleri takip görevini tamamlayan Müsennâ da burada adamlarıyla birlikte Hâlid'e katıldı.²⁹⁴ Übülle'nin ardından İslâm orduları Perslerin ordugâhı konumunda olan Hubeyre'yi de kontrol altına aldılar.²⁹⁵

Hâlid ordusuyla birlikte Kûfe yakınlarına geldi. Burada Hâlid, Perslere şöyle bir mektup yazdı: “Selam hidayete tabi olanlara. Birliğinizi bozan, izzetinizi paramparça eden, aranızda ihtilaf sokan, cesaretinizi alıp yerine korkuyu koyan Allah'a hamdolsun. Bilin ki kim sapkınlığı terk eder, kıblemize dönüp namaz kılar, Rabbimizin ve Resulünün emirlerine itaat eder, şahadet ettiğimize şahadet eder ve bize düşmanlığı terk ederse biz ondanız o da bizdendir. Eğer bizim zimmetimize girer ve bize cizye öderse o emanımız altındadır. Ama eğer kim bize düşmanlık etmek istiyorsa bizimle çarpışmak için meydana insin. Onları ölümlerle selameti birbirinden ayıracak olan kılıçlarımız karşılayacaktır.” Hâlid'in bu mektubuna cevap gelmedi. Hem böylesi bir diplomatik dile alışık değillerdi hem de Müslümanlardan bu tür bir iletişim beklemiyorlardı. Siyasi ve askeri olarak bekledikleri şey birkaç yağma, ganimet ve geri çekilmeden ibaret olması gerekiyordu ancak Hâlid'in kullandığı dil tahminleri altüst ediyordu. Mektuplarına cevap alamayan Hâlid bulunduğu bölgenin civarlarına birlikler gönderdi ve muhiti düşmandan temizledi. Güvenlik sağlandıktan sonra da İslâm orduları Hîre üzerine yürüdü.²⁹⁶

Hâlid'in amacı Übülle'yi fethetmek değildi. Sadece Pers askeri varlığını vurmak istiyordu. Bunu başardı ve onların beklentilerinin aksine küçük köylerle uğraşmadan doğrudan en büyük karargâha saldırarak askeri disiplinleri ile tabiri caizse alay etti. Komutanlarını askerlerinin önünde öldürdü. İkinci adımda Sâsânîlere mektup yazıp gözdağı verdi ve siyasi motivasyonlarını bozdu. Artık Fırat'ın batısındaki en büyük şehir, Irak bölgesindeki asıl hedef, bölgedeki Lahmîlerin başkenti Hîre'ye yürüyebilirdi. Hîre fethi dışındaki şehirler ya yol üzeri olduğu için ya da tehlikeleri bertaraf etmek için fethedilmiştir. Übülle'nin tam anlamıyla ve son olarak fethi

²⁹⁴ İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/74.

²⁹⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 345.

²⁹⁶ İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/76.

14/635'te Hz. Ömer döneminde Utbe b. Gazvân tarafından gerçekleştirilmiştir.²⁹⁷

2.2.1.2. Mezar'ın Fethi

Şekil 12. Mezar'ın uydu görünümü

12/633'te²⁹⁸ Hürmüz'ün yardım talebine ancak cevap verebilen şah, Faryânis'in oğlu Karin'i bölgeye gönderdi.²⁹⁹ Bu komutan Medâin'den gönderilen profesyonel bir komutan olmalıdır. Hürmüz gibi rütbeli bir liderin öldürülmesi büyük bir krize sebebiyet vermişti. Karin, tüm bu sorunları çözmek ve savaş meydanından firar eden Kubâd ve Anuşcân'ı³⁰⁰ da kollamak için gönderilmişti. Karin, Medâin'den yola çıkarak yaklaşık 180 km uzaklıktaki bölgeye hareket etti ve yolda Hürmüz'ün yenilmiş ordusu ile karşılaştı. Karin, bu tablo karşısında yanında getirdiği Ehvâz ve Cibâl³⁰¹ birliklerini cesaretlendiren bir konuşma yaptı. “Eğer parçalanırsak asla bir araya gelemeziz. Dönüp savaşaacağız. İşte bu Şahın ordusu ve işte ben komutan Karin! Tanrı

²⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/386.

²⁹⁸ Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/351.

²⁹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/517. İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 623

³⁰⁰ Zerrînküb, “The Arab Conquest of Iran and its Aftermath” 4/7.

³⁰¹ Bkz: Harita X. Sevad eyaletinin komşuları olan Ehvâz ve Cibâl bölgelerinden intikal ettirilen birlikler.

izin verirse düşmanımıza karşı galip geleceğiz, onlardan kurtulacağız ve bizden kopardıklarını geri alacağız.”³⁰² Anlaşılan o ki Medâin artık çetin bir savaşın içinde olduğunu hissetmeye başlamıştı.

Müsennâ ve kardeşi Muannâ, Kârin’in yaklaşmakta olduğu istihbaratını Hâlid’e ulaştırdılar. O da durumu Medine’ye bildirdi ve düşmanı karşılamak için hazırlıklara başladı. Karin, bir kanatta Kubâd ve diğer kanatta Ânuşcân olduğu halde Müslümanlarla çarpışmak için ordusunu nehrin kıyılarına indirdi. Basra ile Vâsıt arasında kalan el-Mezar (المنزار) ismi verilen yerde karşılaştılar. Burası Sâsânîler döneminde bir kasaba idi.³⁰³

Hâlid, Mezar’da konuşlanan Sâsânî ordusuna aniden saldırdı.³⁰⁴ Bu beklenmedik saldırı karşısında Sâsânî ordusu paramparça oldu. Kârin, Ma’kıl b. A’şâ b. en-Nebbâş, Ânuşcân ise Âsım, Kubâd da Adiy b. Hâtım tarafından öldürüldü.³⁰⁵ Dolayısıyla Sâsânîler, birkaç hafta içinde sınır komutanı Hürmüz’ü, merkezden gönderilen kolordu komutanı Kârin’i ve kraliyet ailesine mensup iki prensi kaybetmiş oldu. Sâsânî ordusundan 30.000 kişi savaş meydanında öldürüldü.³⁰⁶ Bölgede yaşayan sivillere (çiftçiler) dokunulmadı. Onlarla anlaşma yapıldı ve toptan zimmî statüsüne alındılar.³⁰⁷

Savaşın gerçekleştiği bölge I. Dünya Savaşı’nda meydana gelen Kûtül’amâre Savaşı’nın olduğu yerdir.³⁰⁸ Senye* (nehri) ismi de verilen bu savaşta³⁰⁹ toplanan ganimetlerin beşte biri Medine’ye gönderildi. Pers askerlerinin aileleri esir edildi. O güne kadar Persler ile bu kadar çetin bir savaş gerçekleşmemişti.³¹⁰ Mezar’da esir

³⁰² Taberî, *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk*, 3/351.

³⁰³ İbn Hurdâzbih, *El-Mesâlik ve’l-Memâlik*, 233.

³⁰⁴ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 623.

³⁰⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 2/386., İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 623.

³⁰⁶ Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi’l-Ümem ve’l-Mülûk*, ed. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye (Beyrut, 1992). 4/102.

³⁰⁷ Taberî, *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk*, 3/352. Ebü’l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye* (Dâru Hicr, 2003). 9/517.

³⁰⁸ Zerrînküb, “The Arab Conquest of Iran and its Aftermath” 4/7.

* Kıvrım kıvrım anlamına da gelir. Taberî’ye göre de Araplar tüm nehirlerle النھی derler.

³⁰⁹ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 623.

³¹⁰ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 623.

alınanlar arasında Hasan el-Basrî'nin babası Habîb Ebü'l-Hasan da vardı.³¹¹ O vakit Hristiyan idi. Onun dışında Osman'ın kölesi, Mâfenne ve Muğîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Zeyd de vardı.³¹²

Mezar, tıpkı Übülle gibi Utbe b. Gazvân tarafından tekrar ele geçirilmek zorunda kaldı. Yâkût el-Hamevî'nin verdiği bilgilere göre kasaba halkı ilerleyen dönemlerde gulat Şii oldu ve Ehl-i Beyt'ten Abdullah b. Ali b. Ebî Tâlib'in ve Muhammed el-Kasım b. Ali'nin kabirleri burada idi.³¹³

Yâkût el-Hamevî, Mezâr kelimesinin Farsça olduğunu iddia eder.³¹⁴ Aslında bu yerin ismi ذار şeklinde değil de زار şeklinde yazıp Farsça değil de Arapça olarak düşünülse daha anlamlı hale gelebilirdi. Zira ذار kelimesinin Farsça ve otantik bir mekân ismi olduğunu gösterir bir delil yoktur. H. III. yy.dan bu yana kayıtlar sehven düşülmüş olmalıdır. Burada Şiîlere göre kutsal ziyaretgah olarak kabul edilen türbelerin bulunması mezar isminin ziyaret edilen yer, mezar, kabir anlamında sonradan verildiğini akla getirmektedir. Bunun bir örneğini de Afganistan'da bulunan Mezar-ı Şerif زار الشريف şeklinde görüyoruz. ذار olarak okursak da saçılan, dağıtılan, bozulan, çirkinleşen yer anlamına gelmektedir. Ancak klasik kaynakların hepsinde kelimenin ذار olarak geçmesi sebebiyle bu kısmı şimdilik bu şekilde bırakıyoruz.

Hâlid, Saîd b. Nu'mân'ı askerî birlikten, Süveyd b. Mukarrin'i de vergiden sorumlu olarak bölgede bıraktı. Daha sonra düşman casuslarının bu haberleri karşı tarafa taşımaları için bekledi.³¹⁵ Hâlid bir düşman için çok zor bir komutan idi çünkü onun hamlelerini tahmin etmek gerçekten çok zordu. Her defasında düşmanı şaşırtıyor ve şoka sokuyordu. Bu defa da onların bir hezimet haberini almalarından orduyu toplamalarına, bölgeye gelişlerine ve yerel işbirlikçilere varıncaya kadar bir dizi hamle ile aktörleri sessizce izledi. Onların en güçlü halini görmek istiyordu.

³¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/387.

³¹² Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/352.

³¹³ Hamevî, *Mu'cem'ul-Büldân*, 5/104.

³¹⁴ Hamevî, *Mu'cem'ul-Büldân*, 5/88.

³¹⁵ Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/352.

2.2.1.3 Velece Savaşı

Şekil 13. Velece'nin uydu görünümü

Velece Savaşı, 12/633 yılının Safer ayında Kesker'e bağlı Velece (الولجة) ismi verilen bir meydana gerçekleşti.³¹⁶ Bu yer Kâdisiye'den Mekke'ye giden yol üzerindedir ve Kâdisiye-Velece arası Fırat nehri kaynaklı bol sulak yerlerin bulunduğu bir havzadadır.³¹⁷ Mezar hezimetini ve komutan Karın'ın öldürülmesi haberi başkent Medâin'e ulaştığında Enderzgar isimli komutan, bölgeye yapılacak operasyonu yönetmek için görevlendirildi. Bu komutan Pers asıllı idi, ancak Sevâd bölgesinde yetişmişti. İbnü'l-Esîr onu Iraklı kabul eder.³¹⁸ Diğer komutanlarda gördüğümüz gibi Pers eşrafından olsa da Medâin'de doğup büyüyen yönetici elitten değildi. Onun Irak'ı hem coğrafi hem de sosyal olarak iyi tanıdığı varsayılıyor olmalıydı. Ona destek

³¹⁶ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 3/353.

³¹⁷ Hamevî, *Mu'cem'ul-Büldân*, 5/383.

³¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/387.

olarak da Behmen* Câzuyih** gönderildi.³¹⁹ Enderzgar daha önce Ehvâz sınırında görev yapmakta idi. Aldığı emir gereğince Kesker'e kadar geldi. Buradan Velece'ye doğru geçti. Behmen de aynı yere doğru farklı bir yol izleyerek, Sevâd'ın ortasından geçerek, Velece'ye geldi. Burası Irak'ın verimli yeşilliklerinin bittiği ve çöl beyazlığının başladığı çizgidedir. Bölgedeki Araplar ve dihkânlar birlikleri ile birlikte Sâsânî ordusuna katıldılar. Artık ordu Hâlid'in üzerine gitmek için tüm eksikliklerini tamamlamıştı.

Bu olaylar gerçekleşirken Hâlid, Senî'de idi. Önce Dicle'nin güneyine ilerleyen birlikleri teyakkuza geçirdi sonra da Velece'ye gidip Enderzgar'ın topladığı ordunun karşısına çıktı. Hâlid, oldukça güçlü bir adamla düello yaptı ve onu yere serdi.³²⁰ Büyük bir savaş koptu. Hâlid savaşın öncesinde askerlerinin bir bölümünü taktik gereği gizlemişti. Her şey çok hızlı ve beklenmedik şekilde geliyor ve Pers ordusu hamle yapmakta zorlanıyordu. Göğüs göğüse çarpışmalar devam ediyor ve Müslümanları ezmeye güdümlenmiş Pers ordusu umduğunu bulamıyordu. Sabırların tükenmeye başladığı bir sırada Hâlid'in gizlediği askerler savaşa dâhil oldular.³²¹ Müslümanların iki taraflı kuşatması Sâsânîlerin savunma hatlarını zaafa uğrattı. Persler çözümlüp kaçırmaya başladılar. Bu sefer Hâlid onları önden ve arkadan kuşattı. Pers ordusu tamamen imha edildi. O kadar perişan durumdaydılar ki Persli askerler etrafta ne olup bittiğini fark edemediler. Komutanları Enderzgar da savaş meydanından kaçtı ve ancak cansız bedeni bulundu.³²²

Hâlid, savaşta düşman saflarında yer alan ve torunu ileriki zamanlarda fitne olaylarında aktif rol oynayacak olan Câbir b. Büceyr ve İbn Abdülesved el-İclî'yi esir aldı. Bunlar Hristiyan ve Bekr b. Vâil kabilesi mensubu idiler. Bu savaşa fiili destek vermişlerdi. Hâlid'in onları esir almasına Bekr b. Vâilliler çok öfkelenmiş ve bölgede

* Mecûsîlerin inancına göre altı büyük melekten ilki ve Ahura Mazda'nın oğlu olan meleğin adı. (Nimet Yıldırım, "Zerdüş'tün Kutsal Kitabı Avesta", *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, 18 (2011): 148-170. 156.)

** Şahın nâibi anlamında bir unvan

³¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihâye*, 9/518.

³²⁰ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/354.

³²¹ Şakir, *İslam Tarihi*, 2/400.

³²² Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/354

tansiyon yükseldi. Ancak savaşa katılmayan çiftçilere dokunulmadı, onlara eman verildi. Zimmî statüsünde hayatlarına devam ettiler.³²³

Hâlid, insanları toplayıp bir konuşma yaptı. Mesajı çok netti. Eğer Arap kabileleri tekrar Müslümanlara karşı Sâsânîlerin yanında olmak gibi bir hata yaparlarsa bunun cezasını ödeyecekler, eğer bu işlere hiç karışmazlar ise de onlara karşı adil davranılacaktı. Müslümanların bölge halkından beklediği şey İslâm ordusuna katılmak ya da orduyu donatmak, askerleri yedirmek içirmek değildi. Bölge halkı, Müslümanlara şahit oldukça tutum değiştirdiler. Sâsânîlere destek vermelerinin kendilerine bir katkısı yoktu. Pek çoğu Hâlid'in istediği gibi yaptı ve savaşı Sâsânîler ile Müslümanlara bıraktı.

İran'ın fethi bir Arap-Pers çatışması değil İslâm-Pers çatışmasıdır. Bunun en önemli kanıtlarından biri de Irak Araplarının bir kısmının Müslümanlara karşı savaşması, geriye kalanların da tarafsız kalmalarıdır. Eğer bu iş sadece ganimet ya da milli amillerle yapılıyorsa Hâlid'in bölge Araplarına yapacağı konuşma farklı bir tonda olurdu. Araplar o dönemde bilinmeyen Arap milliyeti şuuru ile Persler ile savaşsalar belki sayıca daha büyük bir güç toplanabilirdi. Ancak Müslümanlar bırakın Müslüman olmayan bir Arabı, Müslüman olmuş ancak geçmişinde ridde olaylarına karışmış ve pişman olmuş Arapları bile orduya almaktan imtina ediyorlardı.³²⁴

2.2.1.4. Ülleys Savaşı

Hâlid'in Velece'de öldürdüğü Hristiyan Araplara çok üzülen Bekr b. Vâil kabilesi intikam için fırsat kollamaya başladı. Oğlu bir gün önce öldürülen Abdülesved el-İclî bu grubun başını çekiyordu. Hedeflerine ulaşmak için Sâsânîlere mektup yazıp destek istediler. Medâin ise bu talebe olumlu karşılık verdi.³²⁵ Abdülesved el-İclî'nin komutanlığında Ülleys'te (اللييس) toplandılar. Burası Enbâr'a bağlı köylerden biridir.³²⁶ Şah Erdeşir de onlara destek olması için Behmen Câzuyih'e Ülleys'e yürümesini

³²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 9/519., İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 623.

³²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 9/518-519.

³²⁵ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve 'l-Mülük*, 3/355. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 9/519.

³²⁶ Hamevî, *Mu'cem 'ul-Büldân*, 1/248.

emretti. Behmen, Sâsânîlerin otuz sözcüsünden biriydi. Bu otuz sözcü bir ay içerisinde kendilerine sıra geldiği vakit şahtan önce konuşma yaparlardı.³²⁷ Behmen, önce Müslümanların üzerine Câbân'ı gönderip kendisi gelinceye kadar savaşa başlamamalarını emretti.³²⁸

Şekil 14. Ülleys'in uydu görünümü

Behmen, Câbân'ın arkasından gitmek yerine Kral Erdeşir ile görüşmek üzere Medâin'e gitti. Bu arada şah hastalanmıştı.³²⁹ Anlaşılan, Behmen, Erdeşir'in ölmek üzere olduğu haberini önceden almıştı. Konuyu takip etmek için kendisi Medâin'e giderken, rakibi Câbân'ı da ölüme gönderiyordu. Sâsânîler bu entrikalarla meşgul iken Perslerle müttefik olduklarını düşünen Irak Arapları da kendi sonlarını hazırlıyorlardı.

Müslümanlar bu öfkeli kalabalığın dilinden anlayan kimseleri, yani kendi kabilelerinden İcl Müslümanlarını durumla ilgili vazifelendirmeyi düşündüler. Hristiyan İclilerin hakkından ancak Müslüman İcliler gelebilirdi. Uteybe b. en-

³²⁷ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/218.

³²⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/358

³²⁹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/356.

Nehhâs*, Said b. Mürre, Furât b. Hayyân**, Müsennâ b. Lâhik ve Mezur b. Adiy bu kişilerdendir.³³⁰ Ancak bu girişimler düşman Arapları vazgeçiremedi.

Câbân, Ülleys'e ulaştığında orada Bekr b. Vâil'den Teymü'l-Lât, Dubey ve Hîre'den bir kısım Arapların da bulunduğu ordu ile karşılaştı. Hâlid ise Câbân ve ordusunun gelişinden habersiz, sadece Hristiyan Araplarla karşılaşacağını düşünerek ilerledi. Bu sırada Câbân'ın adamları ona, "hemen hamle yapalım mı yoksa öğle yemeğine oturalım ve birbirleriyle savaşmalarını bekleyelim ve sonra da savaşa müdahale mi edelim, ne dersin?" diye sordu. Câbân ise "kanımca bu işi size bırakmazlar, kendileri acelece savaşa tutuşur ve sizi de acele ettirirler, yemeğinizden alıkoyarlar" dedi. Persler Câbân'a aldırış etmeden işi ağırdan alarak halıları yerlere serdiler ve yemek sofralarını kurup birbirlerini davet ettiler.³³¹

Hâlid, savaş meydanına indi ve eşraftan olanların isimleri saydı: "Ebcer nerede? Abdülesved nerede? Mâlik b. Kays nerede?" Tek tek sordu. Mâlik dışında meydana inen olmadı. Hâlid ona, "Ey kötü kadının oğlu, seni karşıma çıkartan cesareti nereden buldun?" deyip onu öldürdü. Böylece Hâlid, Perslerin yiyeceklerini boğazlarına dizmiş oldu. Câbân haklı çıkmıştı. Persli askerler cesaretlerini göstermek için "Peki, şimdilik yemeğe ara verelim, işimizi bitirelim sonra devam ederiz" dediler. Câbân ise yemekleri zehirlemeyi önerdi. "Eğer sizin nasibinize düşerse o vakit sizin için kolay bir ölüm olur, eğer düşmanınızın eline geçerse en azından bir şey yapmış olursunuz." dedi. Askerler bu fikri de kabul etmediler.³³² Burada olayların akışına ve diyaloglara bakılacak olursa Pers ordusu Kisrâ'nın ölmüş olduğunu ya da ölmek üzere olduğunu biliyor ve üzerlerinde bir otorite hissetmiyor olmalı. Sâsânîlerin yedi aşiretinden hiçbirine mensup olmayan ve hakkında bilgi bulunmayan Câbân'ın emirlerine itaat etmeyen adamlar da büyük ihtimalle yine soylu ve Câbân'dan en azından Medâin'de daha rütbeli kişiler olmalıydılar.

* Kûfe Kadısı Muğîre b. Uteybe'nın babası.

** Ebû Süfyan'a ve başka Kureyş ticaret kervanlarına Irak'ta mihmandarlık yapardı. Hendek Gazası sırasında Müslüman oldu. Kûfe'de yaşayıp öldü.

³³⁰ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 3/218.

³³¹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 3/218.

³³² Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 3/218. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/520.

Persler gibi Hristiyan Araplar da Hâlid'in mübareze ile Mâlik b. Kays'ı öldürüşünü görünce dehşete kapıldılar. Ancak çoktan savaşa girmiş bulundular. Câbân, bir kanata Abdülesved'i diğer kanada da Ebcer'i komutan tayin etti.³³³ Hâlid iki kanattan düşmanı abluka altına aldı. Ancak bu savaşta düşman Behmen Câzuyih'in büyük bir orduyla desteğe geleceği umuduyla çok çetin bir şekilde savaştılar. Hâlid, "Allah'ım sen bunlara hezimetini tattırırsan kanlarını bir nehir gibi akıtacağım" diyordu. Savaş sonunda Araplar ve onlara desteğe gelen Persler mağlup oldular. Hâlid, savaşa katılmayanların dışındaki tüm esirlerin başlarını vurmak için adamlar görevlendirdi. Kâ'ka' ve diğer Müslüman komutanlar "sen dünyadaki herkesi öldürsen de öyle nehir gibi kan akmaz. Bu kanların üzerine su dök ve yeminin yerine gelsin" dediler. O da bunu yaptı ve bu olaya Nehrü'd-Dem denildi.³³⁴ Hâlid'in bu hareketi duygusal bir patlamadan çok bundan sonra Müslümanlara Perslerden daha çok zarar verebilecek potansiyele sahip yerli Arap kabilelerin önünü almak ve onları yok yere kendilerini direkt ilgilendirmeyen bir savaşın parçası olmaktan menetmek amacına matuftu. Velece'de yaptığı uyarının gereğini yapmak zorundaydı.

Hâlid, Perslerin bıraktıkları hazır yiyecekleri Müslümanların yemesine izin verdi. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de böyle yaptığını bildirdi.³³⁵ Hayber günü Peygamber (s.a.v.) bize düşmandan kalan ekme ve kebabı yememize izin verdi diyerek bu içtihadını delillendirdi. Müslümanlar akşam yemeğini orada yediler ve aralarında ilk defa beyaz yufka görenler beyaz parçalar da ne diye şaşkınlıklarını dile getirdiler.³³⁶ Bu ekmeği önceden bilenler de espri yaparak hafif beslenme var ya işte o bu deyip güldüler. Araplar bu beyaz lavaş ekmeğine "karn" (الْقَرْن) derlerdi.³³⁷ Câbân'ın emrine itaat etmeyerek yemekleri zehirlemeyen Persler, Müslümanları öldürmek yerine güzelce bir ziyafet çekmelerine vesile oldular.

Fetih haberi ve humus İclî kabilesine mensup bir rehber olan Cendel ile Hz.

³³³ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 3/218.

³³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/520.

³³⁵ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 3/218.

³³⁶ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 3/357. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/359.

³³⁷ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 3/357. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/521.

Ebû Bekir'e bildirildi. Hz. Ebû Bekir bu fetihten kendisine bir cariye aldı ve bu cariye ona bir çocuk doğurdu. Seyf b. Ömer rivayetine göre 70.000 kişi bu savaşta öldürüldü.³³⁸ Bu rakam Seyf'ten geldiği için abartılı olabilir. Ayrıca Seyf'in, bu savaşta Müsennâ b. Hârise'ye yer vermemesi de tuhaftır. "Bölgeyi yakından tanıyan Müsennâ'nın başka bir vazife ile görevlendirilmediği sürece Ülleys'in fethinde bulunması gerekmektedir."³³⁹ Müslümanlar buradan sonra Hîre'ye çok benzeyen Emğişîyâ isimli yeri fethettiler. Burada da ganimetlerle birlikte 1200 Pers esir alındı.³⁴⁰

2.2.1.5. Sed Olayı

Sâsânî komutan Âzâdbih, Hîre'de uzun süredir Sâsânîlerin merzûbânlık görevini yürütürdü. Bölgedeki diğer merzûbânlar birbirlerine şahın izni ve emri hariç yardım etmezlerdi. Âzâdbih, sör unvanına benzer bir unvan almıştı ve bu mevkiin gereği olarak başında tacı andıran bir başlık taşıyordu. Bu başlığın değeri 50.000 dirhemdi. Hâlid, Emğişîyâ'daki dihkânları ve onlara çalışan çiftçileri kendi hallerine bırakınca Âzâdbih yalnız kalmadığını düşündü ve hemen harekete geçti. Öncü bir birliği oğluyla beraber Hâlid'e gönderdi. Hîre'nin dışında bir karargâh kurdu. Oğluna Fırat'a set çekmesini emretti. Hâlid'in ganimet taşıyan kayıkları hareket edemez oldu. Su azalmıştı. Bu olay 12/632 Safer ayında vuku buldu. Fırat'ın en çekik dönemi de yaz aylarına denk gelir. Bölgeye göre asgari su miktarı 20 cm'ye kadar düşebilir.³⁴¹ Ancak henüz ilkbaharda olması sebebiyle su seviyesinin biraz daha yüksek seviyelerde olduğunu ancak kabarma dönemine rast gelmediğini söylemeliyiz. Ayrıca Âzâdbih'in oğulları kanal kapaklarını açmış ve suyu her zamanki yatağından farklı yataklara salmaya başlamışlardı. Hâlid, su oyununu fark edince bu işlere sebep olan Âzâdbih'in oğullarına baskın yaptı. Hem Atik kanalının hem de Bâdekle kanalının ağzında onları yenilgiye uğrattı. Oralarda dolaşan kaçak Pers askerler şaşkına uğradılar. Hâlid'in saldırılarından güvende olduklarını düşünüyorlardı. Hâlid ise bunlarla uğraşmaktan

³³⁸ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 3/357. Şakir, *İslam Tarihi*, 2/400.

³³⁹ Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", 276.

³⁴⁰ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 3/358.

³⁴¹ Talip Yücel, "Fırat Nehrinin Rejimi Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi DTC.Fakültesi Dergisi* XIII/4 (1955): 95-111. 109.

ziyade kanal ile ilgileniyordu. Kanal kapakları eski haline getirildi ve Fırat kendi yatağında akmaya devam etti.³⁴²

Irak haberleri Hz. Ebû Bekir'e ulaşınca insanları toplayıp "Ey Kureyş halkı, arslanınız düşmanınızın arslanına saldırdı ve onu mahvetti. Analar Hâlid gibisini doğurmadı"³⁴³ demekten kendini alamadı. Böylece bir ay içerisinde Müslümanlar hem Medâin'den gelen orduyu hem yerli birlikleri hem de Perslerin resmi sınır koruyucularını art arda mağlup ettiler. Ganimet bakımından da oldukça bereketli bir savaş gerçekleşmişti. Müslümanlar çok çaba sarf etmeden yüklü miktarda gelir elde ettiler. Bölge halkından kalan ganimetlerin dışında bir atlının hissesine düşen miktar 1.500 dirhemdi.³⁴⁴

2.2.1.6. Hîre'nin Fethi

Şekil 15. Hîre'nin uydu görünümü

Hîre, Irak bölgesinin en büyük şehri, Lahmîlerin de başkentidir. Lahmîler ile Hîre (الحيرة) o kadar bütünleşmiştir ki onlara Hîreliler de denir. Ancak Hîre'nin

³⁴² Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/219.

³⁴³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/389.

³⁴⁴ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/219.

kuruluşu Lahmîlerden önce Bâbil kralı Buhtunnasır* zamanına kadar uzanır. Mezhic, Himyer, Tayy, Kelb ve Temîm kabileleri, MÖ. 600'lerde Hîre, Enbâr, Aynu't-Temr'in de içinde bulunduğu bölgeyi yurt edindiler. Zamanla birbirlerine karışıp melezleştiler. Buhtunnasır'dan sonra (ö. 562) yaşanan göçler sebebiyle Hîre önemini yitirdi ve Enbâr şehri büyüdü. MS. III. yy.da bu bölgenin emirliğini devralan Amr. b. Adiy b. Nasr el-Lahmî'nin Hîre'yi başkent yapmasıyla şehir hareketlendi ve bölgenin merkezi oldu. Kûfe ve Basra kuruluncaya kadar önemini korudu.³⁴⁵

“Hîre, bugün Irak'ın Necef iline bağlı bir kaza merkezi olup Kûfe'nin 5 km. güneyinde ve Kûfe ile Havernak arasında bulunan Kinîdre höyüğünün güneydoğusunda, Fırat nehri kenarında yer alan geniş bir ovadadır.”³⁴⁶ Fırat'ın batısında kalır. Medâin şehri konum olarak 180 km kuzeyinde kalır ve yaklaşık 2 günlük yürüyüş mesafesindedir. Hemen batısındaki Necef gölü 4 km mesafededir. Yâkût el-Hamevî'nin Fars Gölü dediği bu yerle Hîre'nin bir zamanlar bitişik olduğu da söylenmiştir.³⁴⁷

Şehrin isminin, İbranice görkem anlamına geldiği ve Eski Ahit'te Yahuda'nın Kenanlı bir arkadaşına nispet edildiği³⁴⁸ ya da Ârâmîce hirtâ (ordugâh) kelimesinden geldiği kabul iddia edilmiştir.³⁴⁹ Kelimenin kale anlamına geldiği hatta "Hîretü'-Nu'man", "Hîretü'l-Münzir"³⁵⁰ veya Efesli Yuhanna (ö. 586) tarihinde geçtiği şekliyle “Pers Topraklarında kalan Nu'mân'ın Hîresi³⁵¹ şeklinde kurucu reislere ithafların bulunduğu da söylenir. Hîre'nin tarih sahnesindeki varlığı Lahmîlerin Yemen'den göç edip burayı yurt edinmeleri ile başlar. Yerliler zengin Araplardır ve Hristiyanlığa intisap etmişlerdi ve Nesturî mezhebine bağlı idiler. Şehirde yaşayan bu melez

* 2. Nebukadnezar

³⁴⁵ Bakır, Abdülhâlik. “Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre”, 43.

³⁴⁶ Hüseyin Ali ed-Dakûkî, “Hîre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998). 18/122.

³⁴⁷ Hamevi, *Mu'cem'ul-Büldân*, 2/330.

³⁴⁸ Eski Ahit, Yaratılış 38, 12.

³⁴⁹ ed-Dakûkî, “Hîre”. 18/122. Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm* (Dâru's-Sâkî, 2001). 5/155.

³⁵⁰ Bakır. “Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre”, 35.

³⁵¹ “John of Ephesus, Ecclesiastical History”, erişim: 17 Ağustos 2018, http://www.tertullian.org/fathers/ephesus_7_book6.htm. Roger Pearse, *The Tertullian Project* (Erişim 17 Ağustos 2018)

topluma Tenûhîler, şehrin dışında anlaşmalı bir şekilde barınanlara da Ahlâf deniyordu.³⁵² Sâsânîler ile müttefik olan Lahmîlerin bu yönetim merkezi en müreffeh dönemini III. Münzir (MS. 503-554) zamanında yaşamıştı.³⁵³ Fethedildiği zamanlar nüfus 6.000 erkek, toplamda tahmini 30.000 civarındaydı ve şehir surlarla çevrili değildi.³⁵⁴ Ancak sur içinde aşiretlerin sığınacağı Beyaz Saray, İbn Bukayle Sarayı, Adesîler Sarayı gibi korunaklı binalar vardı.

Şekil 16. Fars Gölü ve Hîre'nin uydu görünümü

Hîre toprakları Fırat'tan beslenen kanallar sebebiyle oldukça münbit idi. Buğday, arpa, susam, pamuk, şeker kamışı, hurma ve üzüm başta olmak üzere pek çok ürün yetiştiriyordu. Bunun dışında kuyumculuk, bakır ve demir işlemede de mahir olan Hîreliler imal ettikleri kılıçlarla ünlüydüler. Ticari olarak da çok güçlü olan Hîre, Suriye, Yemen, Ummân, Hicaz, Bahreyn, İran ve Hint arasında bir geçiş noktası üzerinde bulunuyordu. Bu sebeple İslâm öncesi dönemde Mekkeliler ile Hîreliler arasında güçlü ilişkiler tesis edilmişti. “Hakem b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye'nin Hîre'den

³⁵² Neşet Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957). 61.

³⁵³ Dakûkî, “Hîre” 18/122.

³⁵⁴ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 104.

itriyat getirip sattığı, Hz. Ömer'in de İslâm öncesinde Hîreli Kâ'b b. Adî ile ortak ticaret yaptığı bilinmektedir. Hîreli ilk Müslüman olan Kâ'b, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer tarafından elçi olarak Mukavkis'a gönderilmiş ve daha sonra Mısır'ın fethine katılmıştır. İbn Hacer onun Hîre'den bir heyetle Medine'ye gelip Müslüman olduğunu ve sahabeden kabul edildiğini, İslam öncesi dönemde de Hz. Muhammed (s.a.v.) ile ortak ticaretleri olduğunu aktarır.³⁵⁵

Hâlid, Âzâdbih'in oğlunu bozguna uğrattınca Hîre'ye doğru yola çıkmıştı. Havernak ve Necef arasında, Necef'in 17 km güney doğusuna yerleşti. Âzâdbih ise çoktan nehri geçmişti. Oğlunun başına gelenler ve Şah Erdeşir'in ölüm haberi kendisine ulaşmıştı. Bölgeden kaçırmaktan başka bir planı yoktu. Ancak Hâlid onun konumunu tespit etmişti ve adımlarını takip etmekteydi.³⁵⁶

Müslümanları bu aşamada asıl ilgilendiren Hîre'nin fethi idi. Medine'de planlanan Sâsânîleri ortadan kaldırma planının ilk ve önemli aşaması burasıydı. Hz. Ebû Bekir'in Hâlid'i Hîre'ye göndermesi sıradan bir seçim değil onun sağlam siyasi-askeri stratejisinin bir göstergesi idi.³⁵⁷ Bundan önceki adımlar Fırat'ın batısındaki Hîre'yi koruyacak tüm kuvvetleri ortadan kaldırma üzerine atılmıştı. Sulh ya da savaşla Hîre'nin fethi gerçekleşmeliydi. Çünkü buranın zaman kaybedilmeden alınması demek Fırat'ın doğusuna geçilmesi anlamına geliyordu.

Hz. Ebû Bekir (r.a.) döneminde Hîre'de Temîm, Tayy, Gassân, Benî Lahm, Benî Kelb kabilesinin üyeleri vardı. Örneğin Benî Kelb Adesiyyin Kalesi'ni tutmuştu.³⁵⁸ Her kabile kendi kalesine çekilmiş İslâm ordusunu bekliyordu. Hâlid de her kale için adamlar görevlendirmişti ve muhasara için hazırlıkları tamamlıyordu. Hîre'nin kukla valisi İyâs b. Kabîsa et-Tâî Beyaz Saray'da; Adî b. Adî Adesiyyin Kalesi'nde, İbn Akkâl da Müzenî Kalesi'ndeydi. Müslümanlar kimin hangi kalede

³⁵⁵ İbn Hacer Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995). 5/349-352.

³⁵⁶ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 3/220.

³⁵⁷ Ali Muhammed Muhammed Sallâbî, *I. Halife Hz. Ebu Bekir Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2009). 370.

³⁵⁸ Donner, *The Early Islamic Conquests*, 184.

olduğunu biliyorlardı ve her bir kale ve saray için ayrı ayrı sorumlu komutan tayin etmişlerdi.³⁵⁹

Hîrelilerin Arap yoğunluklu bir demografik yapısı olmasına rağmen kabilelerin kendi gettolarını ve savunma hatlarını oluşturmuş olması Hîre için bir dezavantajdı. Homojen olmayan bir yapıya sahip Hîre, tek bir liderin emri altında birleşemiyordu. Bu tür yapıya sahip şehirlerin makus talihi dışarıdan bir idareci ya da sistem ile yönetilmek durumunda kalmalarıdır. O sırada başkent Medâin yeni şahı belirlemekle meşguldü. Kurumsal süreklilikten uzak, refleksleri yavaşlamış ve hasta devlet olan Sâsânîler, Hîre'nin fethine hiçbir şekilde müdahale edemediler.

Müsennâ, Amr b. Abdülmesîh'in içinde bulunduğu Bukayle Kalesi'nden sorumlu idi. Hâlid, komutanlarına, karşı tarafı İslâm'a davet etmelerini emretmişti. Kabul ederlerse ne âlâ, reddederlerse o vakit bir gün onlara mühlet tanınmaları talimatını verdi. Öyle yaptılar. Hîreliler daveti reddetti. Ertesi gün, Beyaz Saray'dan sorumlu olan ve ilk saldırıyı yapacak olan Dırâr b. el-Ezver, Hîrelilere İslâm, cizye ya da savaş konusunda tercihte bulunmalarını talep etti. Onlar da savaşmayı tercih ettiler. Birbirlerini motive ettiler ve bir anda hisarlardan saldırıya geçtiler. Elllerinde seramikten yapılmış el topları vardı. Dırâr, Müslümanların hafifçe geri durmalarını emretti. Sonra da ok atışını serbest bıraktı. Böylece kaleden atılanlar Müslümanlara isabet etmiyor, fakat Müslümanların okları hisarı temizliyordu. Böylece kaleler, evler ve manastırlar tek tek fethedildi. Manastırlarda kendi hallerindeki keşişler ve rahipler dışarıya çıkıp, Arap reislere "Bizi mahvettiniz!" diye bağıyorlardı. Saraylarda ve kalelerde savunma yapanlar da "Ey Arap halkı, bize sunulan üç şeyden birini tercih etmiştik. O vakit, Müslümanlar saldırılarını durdursunlar da biz de tekrar düşünüp tercihimizi Hâlid'e bildirelim" dediler. İki tarafın da bitkin olduğu bir an Dırâr b. el-Ezver el-Esedî, Hâlid b. Velîd'e: "Ey emir, bunlar akılları hayra şerre ermeyen bir topluluktur. Ne dersin, onlardan bir adam talep edelim de karşılıklı barış müzakeresi yapalım mı? Belki sonuç daha hayırlı olur" dedi. Hâlid de bu teklifi kabul etti.³⁶⁰

³⁵⁹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/220.

³⁶⁰ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/77.

İyâs b. Kabîsa ve kardeşi, Dırâr b. el-Ezver'in yanına geldi. Aynı şekilde Adî b. Adî ve Zeyd b. Adî, Dırâr b. el-Hattâb'a, Amr b. Abdülmesîh, Dırâr b. Mukarrin'e, İbn Akkâl de Müsennâ b. Hârîse'ye geldi. Komutanlar şehrin bu ileri gelenlerini Hâlid'e gönderdi ve kendileri pozisyonlarını korudular. Hâlid, her bir kale temsilcisi ile tek tek görüştü. Adî'ye "Yazıklar olsun. Sizler Arap değil misiniz? Neden Araplardan intikam almaya kalkıyorsunuz? Yoksa sizler Pers misiniz? Neden onlar adına savaşıyorsunuz" diye sordu. Adî: "Asıl Arap olan biziz sonradan Araplaşmış değiliz" cevabını verdi. Adî bu sözlerle Kahtânî kökenine vurgu yapıp, Adnânî ve el-Arabü'l-Müsta'rebe olan Kureyş ve Hâlid'e iğnelemede bulunuyordu. Bu nokta cahiliyye Araplarının en kötü şartlarda bile nasıl bir düşünce yapısına sahip olduklarını göstermesi bakımından ilginç bir örnektir. Hâlid de Adî'ye, "Eğer söylediğin gibi ise, sizin bizim ile alıp veremediğiniz nedir?" diye sordu. Velece'de niçin toplandıklarını merak ediyordu. Adî mağlup ama mağrur bir edayla, "Biz Arapçadan başka bir dil bilmeyiz. Söylediklerimize delil olarak bu yeter." dedi. Hâlid, işin uzayacağını görünce sadede gelip "Üç şeyden birini tercih edin. Dinimize girerseniz lehinize olanı lehimize, aleyhinize olanı da aleyhimize kabul ederiz. Burada kalsanız da hicret etmeniz de fark etmez, kardeşimizsiniz. Kabul etmezseniz cizye ya da savaş sizi bekliyor. Öyle adamlarla geldim ki sizin hayatı sevdiğiniz kadar ölümü istiyorlar." dedi. Adî, size cizye vereceğiz." deyince Hâlid: "Helak olasıca, yazıklar olsun sana. Küfür insana yolunu kaybettiren bir çöl gibidir."³⁶¹ cevabını verdi. Bu sözlerde de Hâlid'in ve Müslümanların genel olarak arzuladığı şeyin insanlara cizye ödetmek değil onların Müslüman olması ve hep birlikte yek vücut hareket etme olduğunu tekrar görüyoruz.

Hîre valisi İyâs b. Kabîsa et-Tâî, Taberî'nin ya da ondan önceki ya da sonraki râvîlerin sehven aktardığı Kabîsa b. İyâs ya da İyâs b. Kubeysa da aynı şahıstır. Kisrâ II. Hüsrev Perviz onu Nu'mân b. Münzir'in yerine Lahmî kralı olarak atamıştır. Hâlid doğrudan konuya girerek İyâs'a: "Seni Allah'a ve İslâm'a davet ediyorum, kabul edersen Müslüman olursun. O vakit sizlik bizlik ayrılığı ortadan kalkar. Bize olan size,

³⁶¹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/222.

size olan bize olur. Eğer kabul etmezseniz cizye ödersiniz. Eğer cizyeyi de kabul etmezseniz bilin ki yanımda ölmeyi yaşamaktan daha çok arzulayan adamlarla geldim. Allah aramızdaki hükmü verinceye kadar sizinle savaşıyoruz.” dedi İyâs: “Savaşmamıza gerek yok ama biz dinimiz üzere kalmak istiyoruz. Bu yüzden cizye ödemeyi kabul ediyoruz.” cevabını verdi. 90.000 dirheme sulh yapıldı.³⁶²

Hîre halkı adına Hâlid ile müzakerelerde bulunan bir diğer enteresan karakter de Amr b. Abdülmesih b. Kays b. Hayyân b. el-Hâris isimli yaşlı bir kanaat önderidir. “Bukayle” ismiyle anılır. Bunun sebebi halkın içine iki yeşil pelerin ile çıkmış olmasındandır.³⁶³ Ona bu sebeple yeşil baklacık ismini takmışlardı.³⁶⁴ Anlaşılan o ki tek başına Hîre’yi temsil etmekten uzak İyâs b. Kabîsa ya da o sırada kaçak olan Hîre’nin Sâsânî Yüksek Komiseri (merzûbân) el-Ezâzibe resmi protokole göre Hâlid ile muhatap olacak olan kimseler iken Hâlid, Amr isimli bu şahısla ilginç bir diyaloga girmek zorunda kalmıştır. Üstelik Amr, Hâlid’e ilk olarak bir şiir okumuş ve geçmişteki liderleri ile övünmüştür.³⁶⁵ Amr bu şiirle, Hîreliler olarak İyâs, onu destekleyen Tay kabilesi ve liderlerini öldürüp başlarına İyâs’ı getiren Sâsânîlere muhabbet beslemediklerini ilan etmiş oldu. Aynı zamanda siyasi birlik konusunda Hicazlılara göre daha köklü ve tecrübeli olduklarını vurgulamış oldu. Ancak yine de Müslümanlarla barış yapmamaları için özel bir sebep yoktu. Bu anlamlı girizgahtan sonra ikili görüşme farklı bir boyutta devam etti.

Hâlid ona kaç yaşındasın diye sorduğunda o da "Yüzlerce." diye cevap verdi. “Peki bu uzun ömründe gördüğün en hayret verici şey nedir?” diye sorunca "Dımaşk ile Hîre arasında kasabalar gördüm yan yana. Kadın yola çıkar ve azık olarak yanına sadece bir ekmek alır." dedi.³⁶⁶ Hâlid, garip tavırlar sergileyen ve kendince gizli mesajlar veren bu yaşlı adama gülümseyip, “Sizin (Hîreliler) ne kadar kurnaz ve hilekâr olduğunuzu duymuştum. Başıma neden bir bunağı sarıp, sorunu çözmeye

³⁶² Halîfe b. Hayyat, *Tarih*, 118.

³⁶³ Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/221.

³⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/390.

³⁶⁵ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/77.

³⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/390.

çalışıyorsunuz. Sen de nerden çıktın be adam?" deyince Amr, "Anamın karnından." diye cevap verdi. "İyi tamam da böyle nereye gideceğiz?" deyince "İleriye." dedi. "Orası neresidir?" diye sorunda, "Ahiret." cevabını verdi. "Peki senin aslın ne?" diye sorunca Hâlid, Amr, "Babamın sulbu." diye cevap verdi. Hâlid, sorusunu daha net sormak "Sen kimin nesisin, neyin (hangi kabilenin) içindesin?" deyince de "Elbisemin içindeyim." cevabını verdi. Hâlid dayanamayıp "Senin aklın başında mı be adam!" dedi. Amr da "Allah'a yemin ederim ki evet, her şeyi kafamda tutabiliyorum." dedi. Hâlid "Ben sana soru soruyorum." deyince Amr da "Ben de cevap veriyorum." dedi. Hâlid, "Geç bunları, sen barış mı yoksa savaş mı istiyorsun?" diye çıkıştı. Bunun üzerine Amr: "Barış." cevabını verdi. Hâlid: "Peki bu kaleler neyin nesi?" deyince Amr: "Bunları akılsızlar için yaptık. Akli başında olanlar onları orada hapsedinler diye." dedi. Hâlid, "Mekân cahiline, arifi de mekâna galip gelir. Her kavim kendini daha iyi bilir." dedi. Amr'ın yanında bir hizmetçi elinde bir şişe ile bekliyordu. Hâlid'in "Bunun elinde tuttuğu şey de ne?" sorusuna cevaben Amr, "Ben sizi daha farklı bekliyordum ve kavmimin başına kötü bir şey geleceğini anlarsam intihar edecektim." dedi. Hâlid, zehri eline aldı ve "Hiçbir nefis eceli gelmeden ölmez. En güzel isimlerin sahibi olan Allah'ın adıyla, O yerin ve göğün rabbidir, Onun ismiyle birlikte hiçbir hastalık zarar vermez, Rahman ve Rahimdir. Yerde ve gökte onun ismi geçince hiçbir şeyin zarar veremeyeceği Allah'ın adıyla..." deyip zehri yudumladı. Amr şaşkınlık içinde, "Vallahi, aranızda böyleleri olduğu sürece elde edemeyeceğiniz hiçbir şey yoktur." dedi. Hâlid, Amr b. Abdülmesih'in kızı Kerâme'nin Şuveyl tarafından rehin alınmasını istedi. Hâlid'in Kerâme'yi Şuveyl'e verme sebebi, gençken bu kızı görüp sevmiş olması ve İran fethedilirse bu kızın kendisine verilmesini Hz. Peygamberden (s.a.v.) istemesi idi. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisine söz verdiğini şahitlerle aktarınca Hâlid, Kerame'yi anlaşma şartı olarak öne sürmüştü.³⁶⁷ Bunu önce reddettiler sonra Kerâme, "zorluk çıkarmayın ve beni teslim edin. Ben kendimi fidye ile kurtartırım." dedi. Şuveyl onu teslim aldı ve 1000 dirheme serbest bırakınca herkes onu bu sembolik rakamla serbest bırakmasına şaşkırdılar. Şuveyl de "Vallahi binden

³⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/392.

daha büyük bir miktar olduğunu bilmiyordum." dedi.³⁶⁸

Müslümanlar, Hîre'nin fethinde Ezd kabilesinden İyâs b. Kabîsa ve Amr b. Abdülmesih, Benî Şeybân'dan Hânî b. Kabîsa ve Adî b. Adî ile görüşmeler yaptılar. Hîre halkı ile 190.000 dirheme anlaşma yaptılar.³⁶⁹ Bir başka rivayete göre 290.000 dirheme anlaşıldı ve bu olay 12/633 senesinin Rebûlevvel ayında gerçekleşti.³⁷⁰ Büyük ihtimal İyâs, Sâsânîlerin Hîrelilere dayattığı bir lider olduğu için onun anlaşması sadece Hîre'de yaşayan Tay kabilesi mensuplarını kapsıyordu. İbnü'l-Esîr'in ve İbn Haldun'un İyâs b. Kabîsa et-Tâi ile 90.000 dirheme sulh ettiği rivayetini bu şekilde yorumlayabiliriz.³⁷¹ Yani İyâs'tan 90.000, Abdülmesih ya da Hanî'den diğer Hîreliler adına 100.000 dirhem tahsil edilecekti.³⁷² Bu Müslümanların Perslerden aldığı ilk vergi oldu.³⁷³ Bu yarıdan yola çıkarak Übülle hattında İbn Salûbe ile anlaşılan ilk cizyenin henüz tahsil edilmediği kanısına varabiliriz. Hîre'nin fethinden sonra Hâlid'in karargahına gelip kendisi, ailesi, Bânikyâ ve Basma* için sulh yapıp 10.000 dirhem cizye ve kişi başı dört dirhem ödemeyi taahhüt eden Salûbe b. Nestûna³⁷⁴ ile İbn Salûbe aynı kişidir ya da baba oğuldur. Fırat'ın batı kıyılarının fethinden sonra anlaşılan miktarın belki de ödemesini yapmak için Hâlid'in yanına gelmiş olmalıdır. Belki de İbn Salûbe ile Salûbe b. Nestûna apayrı kişilerdir. Ancak bu konuda elimizde bir delil bulunmamaktadır. Bildiğimiz bir diğer husus da Salûbe ailesinin Ârâmî olmasıdır.³⁷⁵

Hîre'nin fethi haberi ve hediyelerin bilgisi Hz. Ebû Bekir'e Hüzeyl el-Kâhilî tarafından ulaştırıldı. Hz. Ebû Bekir, Hâlid'e yazdığı mektupta bu hediyeleri cizyeye saymaları şartıyla almalarına izin verdi.³⁷⁶ Bu fetih büyük bir olay olmasına rağmen

³⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/391., İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/78.

³⁶⁹ Dahlan, *el-Fütûhâtü'l-İslamiyye*, 22.

³⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/391.

³⁷¹ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 623.

³⁷² İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/78.

³⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/384.

* Bârusma olabilir ve iki şehir ile Übülle'den Hîre'ye doğru Fırat'ın batı şeridi üzerindeki küçük yerleşim yerlerinin hepsi kastediyor olmalı.

³⁷⁴ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/225.

³⁷⁵ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 171-172.

³⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/391.

ne Müslümanlar sevinç ve rehavetle fetihlere ara verdiler ne de Sâsânîler bu durumu aşırı ciddiye alıp tüm kuvvetleri bölgeye sevk ettiler.³⁷⁷ Çünkü Müslümanların büyük bir hedefi vardı ve yolun henüz başındaydılar. Sâsânîler için ise bu durum, zaman zaman Araplar arasında yaşanan rekabet ve kavgadan öte bir durum değildi. Üstelik Medâin’de taht kavgaları devam ediyordu.

Hâlid, barış anlaşmasına şunları yazdırdı: “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Bu anlaşma Hâlid b. Velîd ile Amr b. Adî, Amr b. Abdülmesih, İyâs b. Kabîsa ve Hîrî b. Ekkâl arasındadır. Hîre halkı da bu anlaşmaya razı olmuştur. 190.000 dirhem vermeyi kabul etmişlerdir. Bu cizye senelik olarak çalışan tüm Hîreliler için toplanacaktır. Rahip ve keşişler de bunlara dâhildir. Ancak işi gücü olmayan, dünyadan el etek çekmiş olanlarla ilgili bir vergi sorumluluğu yoktur. Buna rağmen biz onları da korumayı taahhüt ediyoruz. Eğer biz sizi koruyamazsak sizlerin bize karşı bir vergi sorumluluğu yoktur. Ancak sizler bir şekilde bizlere sözlü ya da fiili ihanet ederseniz o vakit bizim zimmetimizden çıkarsınız ve bu konuda sorumluluk kabul etmeyiz.”³⁷⁸ Bu mektupta yazılanlar, Müslümanların zimmî siyasetinin özeti niteliğindedir.

Hâlid, Hîre’nin fethinden sonra bir selamda 8 rekât fetih namazı kıldı. Selam verdikten sonra şöyle dedi: “Ben Mûte’de savaşırken elimde 9 kılıç parçalandı ve Persler gibi savaşanları hiç görmedim. Persler arasında da Ülleys’teki gibi çetin bir düşmanla karşılaşmadım.”³⁷⁹ Seyf’ten gelen bu rivayet biraz tuhaftır. Zira Hâlid hem Araplar hem Persler hem de Rumlar ile aynı anda savaşan bir komutandır. Irak cephesinde zorlandığı bir Pers kuvveti ile henüz karşılaşmış değildi. Ayrıca Ülleys’te onu zorlayan ve galip gelirse Fırat’ı bunların kanlarıyla akıtacağım dediği topluluk da Bekr b. Vâil kabilesine mensup Araplardı.

Hîre fethedildiği sıralarda Medâin, hâlâ Kisrâ Erdeşir’in ölümü sonrası henüz bir şah belirlenememişti. Hâlid, Medâin’e mektup yazıp onları İslâm’a davet etti.

³⁷⁷ Zerrînküb, *İslam Şafağı*, 118.

³⁷⁸ Taberî, *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk*, 3/224.

³⁷⁹ Taberî, *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk*, 3/225.

Sâsânîlerin Hîre ile Dicle arasında egemenlikleri tamamen bitmişti. Buna rağmen tekrar toparlanıp savaşmak zorundaydılar.³⁸⁰ Çünkü Irak'ta Hîre'nin düşmesi demek başkent Medâin'in artık hedef olması demekti.

Bu sırada Medine'de Cerîr b. Abdullah, Hz. Ebû Bekir'in yanına çıkarak dağınık halde olan kendi kabilesini emrine vermesini talep etti ve bu konuda Peygamberden izin aldığını söyledi ve şahitler getirdi. Hz. Ebû Bekir buna çok kızdı ve "Bizans ve Pers ile uğraşırken olmayacak şeyler benden isteme!" deyip onu Hâlid'in yanına savaşmaya gönderdi. Cerîr, Hâlid'e vardığında Hîre'nin fethi tamamlanmıştı.³⁸¹ Taberî'nin Seyf b. Ömer'den aldığı bu rivayetin son kısmında Cerîr'in ridde savaşlarında Hâlid ile birlikte savaşmadığı bilgisi bulunmaktadır. Hz. Ömer döneminin İran fetihleri kumandanı Cerîr hakkındaki bu iddialar mesnetsiz ve gereksizdir. Cerîr, Yemenli Becîle kabilesinin reisidir ve Mekke'nin fethinden önce Müslüman olmuş ve kabilesinden 150 kişi ile birlikte 10/631 senesinde Medine'ye gelmiştir. Necran bölgesinin İslâmlaşmasında ve oraya gönderilen seriyyelerde önemli görevler üstlenmiştir. Ayrıca Hz. Ebû Bekir dönemindeki irtidad olaylarında Necran bölgesinde özellikle Becîle ve Has'am riddelerinin bastırılmasında etkili olmuştur.³⁸² Hz. Ömer döneminde daha etkin olarak gördüğümüz Cerîr'i, Hz. Ebû Bekir döneminde, Hîre'nin fethinden önce Hâlid'in Cerîr'i Bânikyâ'nın fethi için görevlendirmesi dışında bir bilgi yoktur.³⁸³ Kavminin ilk Müslümanlarından biri olan ve ridde savaşlarında amansız bir şekilde mücadele veren bir sahabe hakkında Seyf'in imasının yersiz olduğu düşüncesindeyiz.

³⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/393.

³⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/393.

³⁸² Mustafa Fayda, "Cerîr b. Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993). 7/411.

³⁸³ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/78.

Şekil 17. Medâin ve Hîre'nin uydu görünümü

Müsennâ, Hîre fethi sırasında Kesker'de ve Fırat'ın aşağı kıyılarında Hürmüzân ile çatıştıyordu.³⁸⁴ Müslümanlar Hîre'nin fethinin akabinde herhangi bir sürprizle karşılaşmak istemiyorlardı. Bölgede güvenlik sağlandıktan sonra Hâlid, Hîre'den ayrıldı. Hîreliler verdikleri söze sadakat göstermediler. Kendileri ile yapılan yazılı anlaşmayı da ortadan kaldırdılar.³⁸⁵ Müsennâ onları tekrar zapt etti. Yeniden bir anlaşma sağlandı, ancak İslâm ordularının Fırat'ın doğusuna geçtiği bir dönemde fırsattan istifade ederek üçüncü kez isyan ettiler. Sa'd b. Ebî Vakkâs orayı tekrar fethedince 400.000 dirhem cizye şartı koştu. Ayrıca Hîre'nin etrafındaki köylerin dihkânları toplamda 2.000.000 dirheme anlaşma yaptılar.³⁸⁶ Hîre, herhangi bir Sâsânî şehriden farklı olarak bir devlete ihtiyaç duymadan ayakta kalabilirdi. İslâm fethinin de gelip geçici olduğunu düşünmüşlerdi. Bu sebeple üç deneme yaptılar ve hem başarısızlıkları hem de İslâm ordularının Sâsânîleri tamamen yıktığına şahit olmaları sonucunda artık direnmekten vazgeçtiler ve İslâm Devleti'nin bir unsuru olmayı kabullendiler.

³⁸⁴ Şakir, *İslam Tarihi*, 2/398.

³⁸⁵ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 3/224.

³⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/392.

2.2.1.7. Enbâr'ın Fethi

Şekil 18. Enbâr'ın uydu görünümü

Başkent Medâin'in Batıya açılan kapılarından biri sayılan, Fırat'ın doğusuna doğru geçişin önemli noktalarından biri olan Enbâr (الأنبار), içerisinde bulunan savunma kaleleri ve bu kalelerin mahzenlerinde tutulan tahıl ambarları ile meşhurdu.³⁸⁷ Fırat üzerine kurulmuş olan şehir bugünkü Bağdat'a yaklaşık 50 km mesafededir.³⁸⁸ Hâlid'in Hîre'den sonraki ilk işi yaklaşık 200 km kuzeybatıda yer alan Enbâr'a yürümek oldu. Bu iş biraz zaman aldı zira Müslümanlara ait develerin doğum vakitleri gelmişti ve kimi develerde hastalanmıştı.³⁸⁹ Müslümanların kendilerine doğru ilerlediğini bilen Enbârlılar hendek kazmaya vakit bulabildiler. İşleri bitince de kalelerine çekildiler. Müslümanlar Enbâr'a ulaştılar. Başkent Medâin'e hiç bu kadar yaklaşmamışlardı. Mesafe yaklaşık 80 km idi ve arada sadece Fırat vardı. Hâlid, her zamanki gibi düşmanlarını bekletmedi ve savaşı başlattı. Yine farklı bir tarzla bu kez okçularına karşı tarafın gözlerine nişan almalarını emrederek karşı tarafı şaşkına çevirdi. Düşmandan pek çok kişinin gözüne ok isabet etti. Bu savaşa Zâtu'l-Uyûn ismi

³⁸⁷ Abdülazîz ed-Dürî, "Enbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/171.

³⁸⁸ Hamevî, *Mu'cem 'ul-Büldân*, 1/257.

³⁸⁹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/230.

verilmesinin sebebi budur.³⁹⁰

Enbâr'ın savunmasını Sâbât* valisi Şirzâd yapıyordu. Bu şahıs, Araplar ve Persler tarafından soylu ve akıllı bir adam olarak biliniyordu.³⁹¹ Teslim için Hâlid'in kabul etmeyeceği bazı şartlar öne sürdü. Bunun üzerine Hâlid, güçsüz ve hasta develeri kestirip hendeklere doldurttu ve karşıya geçip düşmanla hendeği aştı. Bunun üzerine Şirzâd güvenli bir şekilde şehri terk etmek şartıyla silah bırakmak zorunda kaldı. Bir grup adamıyla komutan Behmen Câzuyih'in yanına kaçtı.³⁹² Hâlid, geriye kalan Enbâr çevresindekileri ile ve Kelvâzî halkı ile barış yaptı.³⁹³ Yine Hz. Ebû Bekir'in emri üzere halka iyi muamelede bulunuldu. Ancak direnen ve zorluk çıkaran Perslere taviz vermiyordu. Art arda yenilen ve vatandaşlarını yalnız bırakarak kaçan Sâsânîlerin devlet güvencesi halkın gözünde yok ediliyordu.

Fethedilen şehirler ve bir sonraki hedefler planlı bir şekilde ve merkez ile koordineli bir biçimde yürütüyordu. Yapılan her işlem, halifeye bildiriliyor ve oradan gelen talimatlara da harfiyen uyuluyordu. Peygamber (s.a.v.) zamanında başlarına bir köle dahi komutan tayin edilse ona tabi olmak ile emrolunan Müslümanlar, Perslerin tanıdıkları disiplinsiz, hoyrat, küçük hesapçı, sebepsiz mağrur bir kitle değildi. Bu durum bir taraftan da saray içi iktidar mücadeleleri ile uğraşan Perslerin tüm risk tahminlerini altüst etmiş ve onları ciddi bir şekilde yıpratmıştı. Müslümanlarda ise ne büyük bir zafer sarhoşluğu ne de düşmana karşı tedbirsiz bir küçümseme söz konusuydu.

³⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/394.

* Dicle'nin batı yakasında bulunan Medâin'e bağlı şehirlerden biri.

³⁹¹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 3/230.

³⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/394.

³⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/394.

2.2.1.8. Aynu't-Temr'in Fethi

Şekil 19. Aynu't-Temr'in uydu görünümü

Hâlid, Enbâr'da ayrılırken oraya ez-Zibrikân Husayn b. Bedr'i vali atadı ve Aynü't-Temr'e (عين التمر) doğru yürüdü.³⁹⁴ Aynu't-Temr, Enbâr'ın 70 km güneyinde bulunuyordu. Buranın hurması bol ve meşhurdu.³⁹⁵

Aynü't-Temr'de Behram Çübîn'in oğlu Mihrân çok sayıda acem askerle birlikte konuşlanmıştı. Akkâ b. Ebî Akkâ, Nemr, Tağlib, İyâd ve başka kabilelerden bir grup milisi yanına alarak Sâsânîlere destek vermeye gelmişti.³⁹⁶ Bu kabileler Hristiyan Arap kabileleridir ve Akkâ da onların en azından bir kısmının komutanıdır. Kendisi bugün Arap dünyasında fetih konusunu Arap-Pers savaşına indirgeyen bir bakış açısıyla kendi halkına ihanet eden kişilere misal olarak gösterilir.³⁹⁷

Akkâ, Sâsânîlerin komutanı Mihrân'a "Onları bize bırakın Arapların hakkından Araplar gelir." demiştir. Bu tekliften hoşnut olan Mihrân, Akkâ'yı teşvik edip Arapları

³⁹⁴ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/79.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/394.

³⁹⁵ Hamevî, *Mu'cem 'ul-Büldân*, 4/176.

³⁹⁶ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 3/376.

³⁹⁷ Talal Abdülkerim el-Arab, "Akkâ b. Ebî Akkâ", 13 Ağustos 2017, <https://alqabas.com/425485/>. (Erişim 13 Ağustos 2017).

Araplara kırdırmayı planladı. Akkâ'ya, "Doğru söylüyorsun sizler Araplara karşı savaşmakla ilgili bizden çok daha iyisiniz ve Perslere karşı savaşmada ise eşitiz." der. Ayrıca yardıma ihtiyaç duyduğu anda savaş meydanına inip destek verecekleri taahhüdünde de bulundu. Mihrân'ın etrafındaki bazı Persler bu durumu hoş görmediler. Öfkeleri, Arapların kandırılmasından dolayı değil savaşmayarak şereflerini siyasete kurban etmekten ve Arapların gereğinden fazla iltifat görmesinden idi. Ancak bu konuda samimi değillerdi. Taberî'nin bize aktardığı rivayette Mihrân'a çıkan Persler "neden bu köpeğe öyle laflar ettin" dediler.³⁹⁸ Mihrân'a rahat bir şekilde itiraz edebilen ve Arapları müttefikleri dahi olsa aşağılık insanlar olarak gören bu kişiler, muhtemelen Pers soylularıydı. Mihrân, onlara cevaben "eğer galip gelirlerse ne âlâ, yenilirlerse biz savaşa gireceğiz ve Müslümanları yorgun avlayacağız" demiştir. Bu fikir sonuç olarak Perslerin hoşuna gitmiştir.³⁹⁹ Böylece kolaycılık siyasetini tercih ettiler ve büyük bir hezimete kapı araladılar.

Savaş başlamadan önce ani ve ancak Hâlid'den beklenebilecek bir hamle gerçekleşti. Kendi birliğine çeki düzen vermeye çalışan Akkâ'yı Hâlid bir hareketle kucaklayıp esir aldı. Panikleyen Hristiyan Araplar kaçışmaya başladılar. Bunu haber alan Mihrân da paniğe kapıldı ve askerleri ile birlikte kaleyi terk edip kaçtı. Akkâ'nın askerleri kaleye sığınıp Hâlid'den eman istediler. Hâlid eman vermedi. Koşulsuz teslim olmalarını ve kendi belirleyeceği cezaya boyun eğmelerini istedi. Onlar da onun hükmüne razı olarak indiler. Kalede kalıp savaşmaya devam edenler de sızma harekâtı ile etkisiz hale getirildi.⁴⁰⁰ Başta Akkâ ve yardımcısı Amr b. es-Sa'g olmak üzere kaleye sığınıp Müslümanlara karşı aktif savaşanlar infaz edildi.⁴⁰¹ Dünyada eş görülmemiş bir hızda, sadece bir kişinin bir hamlesi neticesinde büyük Sâsânî ordusu ve Hristiyan Arap kuvvetleri bozguna uğramıştı. Belki de tarihin en hızlı sonuç alınan savaşı Aynu't-Temr savaşıdır.

Aynu't-Temr'de bir kilisede İncil dersi alan kırk kadar çocuk bulunmuştur.

³⁹⁸ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/376.

³⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/394-395.

⁴⁰⁰ Halîfe b. Hayyat, *Tarih*, 119.

⁴⁰¹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/376. Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 112.

Çocuklar Müslümanlar arasında paylaştırıldı. Bu çocuklardan biri tâbiînin önde gelenlerinden, büyük âlim Muhammed b. Sîrîn'in babası, diğeri de İfrîkiye Valisi ve Endülüs fâtihi Musa b. Nusayr'ın babasıdır.⁴⁰² Esir alınanlar arasında ilk siyer müellifi olarak bilinen Muhammed b. İshak'ın babası Yesâr da vardır.⁴⁰³ Aynü't-Temr'de pek çok ganimet elde edildi. Beşte biri Hz. Ebû Bekir'e gönderildi. Geriye kalan ordu içinde pay edildi.⁴⁰⁴

Üç ay gibi kısa bir sürede Übülle'den girilip Enbâr'dan çıkılmış ve Fırat'ın batısı kontrol altına alınmıştı. Müslümanlar çok az kayıp vermişler, düşman moral olarak çökmüş, yerli halk Müslümanları daha yakından tanımaya başlamıştı. Artık yavaş yavaş Arap yoğunluklu bölgelerden Pers yoğunluklu bölgelere doğru geçiş yapılıyor ve fetih büyük bir kolaylıkla devam ediyordu. Hâlid, Perslerin mühimmat depolarından biri olan ve Hîre'den daha fazla korunan Enbâr ve Pers ordusu bakiyesinin konuşlandığı Aynu't-Temr için özel vakit ayırmamış Dûmetülcendel'de bulunan İyâz b. Ganm'e yardıma doğru giderken buraları fethetmişti.⁴⁰⁵

2.2.1.9. Müseyye Baskını

Rehra, Kelb, Gassân, Tenûh ve Decâimlerin toplu hücumuna karşı İyâz b. Ganm, Hâlid'den yardım istemişti. Hâlid de Enbâr ve Aynü't-Temr'de işini bitirip onların yardımına gitti. Akkâ'nın durumuna ve Aynü't-Temr'de olan olaylara çok öfkelenen Hristiyan Araplar, Sâsânîler ile yazışmaya başladılar ve savaş hazırlığı yapmaya başladılar. Hâsid ve Hanâfis'te toplanacaklar ve burada Medâin'den gelecek Pers destek birliğini bekleyeceklerdi. Bu haberi alan Hâlid, Medâin'e yürümek istedi ama sonra Hz. Ebû Bekir'in emirleri dışında hareket etmemek için bundan vazgeçti. Bunun yerine Kâ'ka' b. Amr'ı Huseyd'e gönderdi.

⁴⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/395.

⁴⁰³ Halîfe b. Hayat, *Tarih*, 119.

⁴⁰⁴ İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/79.

⁴⁰⁵ Şakir, *İslam Tarihi*, 2/400.

Şekil 20. Müseyye'nin uydu görünümü

Kâ'ka' b. Amr, Huseyd'de Rûzbih ve Zermihr komutasında Persler ile karşılaştı ve onları bozguna uğrattı. Rûzbih ve Zermihr öldürüldü. Pek çok Persli kılıçtan geçirildi. Kaçanlar Hanâfis'e geçti. Hâlid, Ebû Leyla b. Fedekî'yi de Hanafis'e gönderdi. Burada bulunanlar başlarında bir komutan ile birlikte Huzeyl b. İmran'ın yanına Müseyye'ye kaçtı. Hâlid, Kâ'ka', Ebû Leyla, A'bed ve Urve'yi adamları ile birlikte geceleyin belirli bir vakitte Müseyye'de topladı. Kendisi de Aynü't-Temr'den oraya hareket etti. Geceleyin herkesin uykuda olduğu bir sırada baskın gerçekleşti. Bu baskında Huzeyl b. İmran kaçmayı başardı. İçeride bulunan herkes öldürüldü.⁴⁰⁶

Müseyye baskını sırasında ölenler arasında Müslüman olmuş ve yanlarında Hz. Ebû Bekir'in Müslüman olduklarına dair bir yazısının bulunduğu iki kişi gördüler. İkiisi de öldürülmüştü. Hz. Ebû Bekir bu haberi alınca çocuklarına diyet verdi ve onlara iyi davranılmasını emretti.⁴⁰⁷

⁴⁰⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/395-397.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/397.

Şekil 21. Senî'nin uydu görünümü

Akkâ olayına öfkelenen Rebîa b. Büceyr et-Tağlibî, es-Senî denilen yerde Müslümanlarla çarpışmak üzere hazır bulundu. Hâlid, Müseyye baskını sonrası bunlarla karşılaştı. Onlardan kurtulan olmadı. Galibiyet haberi ve ganimetin beşte biri Medine'ye gönderildi.⁴⁰⁸ Arap isyancıların lideri Huzeyl, Bişr'de bulunan Attab b. Füllân'ın yanına saklanmıştı. Hâlid alınan istihbarat üzerine oraya baskın yaptı. Çok sayıda ganimet ele geçirildi.⁴⁰⁹

2.2.1.11. Firâd Savaşı

Irak ve Suriye arasında Ebû Kemal beldesinin 40 km doğusuna düşen Firâd isimli yerde Bizans, Pers ve müttefik Araplar birleşik bir ordu ile Müslümanlarla karşı karşıya geldiler.⁴¹⁰ Burası Fırat'ın doğusunda kalan ve nehirden ayrılp içeriye giren arıklardan dolayı, yarık فرضة kelimesinin çoğulu olan فراض kelimesinden ismini alır. Aynı kelime su içme yeri anlamına da gelir ve içmeler şeklinde de belki anlaşılabilir. Yâkût'a göre burada hem Arap, hem Rum hem de Persler yaşıyordu.⁴¹¹ Burada iki

⁴⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/398.

⁴⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/399.

⁴¹⁰ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/383.

⁴¹¹ Hamevî, *Mu'cem'ul-Büldân*, /244.

ordu şiddetli bir şekilde çarpıştı ve savaşta taraflardan yüz binden fazla asker öldü.⁴¹² Firâd'da on gün kalan Hâlid, Hîre'ye doğru gidiyormuş izlenimi verip Mekke'ye gizlice gitti ve hac ibadetini yerine getirdi. Bunu duyan Hz. Ebû Bekir ona çok kızdı ve gönderdiği mektupta: “Yaptığın şeyi bir daha asla tekrarlama. Bereket versin ki halkı üzecek bir durumla karşı karşıya kalmadın. Başlarından gitmenle ordu da sevinmemiş değil. Sakın kibirlenme, yoksa hezimete uğrarsın. Sakın nefesine güvenme, galibiyet Allah'tandır.” Hz. Ebû Bekir, bu ince siyaset ile hem Hâlid'i elinde tuttu hem de onu kontrol edebildi.⁴¹³

Şekil 22. Firâd'ın uydu görünümü

Hâlid, Hz. Ebû Bekir'den gelen mesajda Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın yerine atandığını ve Şam'a gitmesi emrini görünce ferahladı ve "Şam, Irak'a bedeldir" dedi. Müsennâ'nın komutanlarından olan Beşir b. Sevr el-Acelî, "Hayır, Allah seni ıslah etsin emir, vallahi Şam, Irak'ın bir karışına bile bedel değildir. Çünkü Irak, buğdayıyla, arpasıyla, ipeğiyle, gümüşüyle, altınıyla; vakarıyla, soyluluğuyla Şam'dan üstündür. Şam ancak Irak'ın bölgelerinden bir bölge kadardır" deyince Hâlid de "doğru

⁴¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/399.

⁴¹³ Şakir, *İslam Tarihi*, 2/400.

söylüyorsun Beşir, Irak söylediğinden de üstündür. Ancak bu, Resûlullah'ın halifesinin emridir. Müslümanlara destek olmak için gitmem gerekiyor. İnşallah geri geleceğim. Güç ve kuvvet yalnızca Allah'ındır. Bulduğunuz hal üzere burada kalın. Dönmem gecikirse ve durum gerektirirse Persler ile savaşmaktan çekinmeyin. Yardım aziz ve hakîm olan Allah'tandır" demiştir.⁴¹⁴

Hz. Ebû Bekir (r.a.) Hâlid'e Müsennâ'yı komutan olarak bırakmasını, yanına aldığı muktedir ve tecrübeli askerler kadar da Müsennâ'ya bırakmasını, işi bittiğinde de tekrar Irak'a dönmesini emretti. Hâlid, sahabenin tümünü yanına alırken Müsennâ'ya sahabî olmayan ancak tecrübe sahibi adamlar bıraktı. Müsennâ buna itiraz etti ve Hz. Ebû Bekir'in emirinin yerine getirilmesini istedi ve "ben ancak zaferi sahabîlerle birlikte kazanmayı ümit ediyorum" dedi. Hâlid, onu ikna etmeyi başarıp yola çıktı.⁴¹⁵

Hâlid, adamlarıyla Şam'a geçince Irak'ta bulunan askerlerin sayısı azaldı. Yermük Savaşı gerçekleştiği sırada Müsennâ, Hîre'de idi.⁴¹⁶ Hem İslâm ordularının Rumlarla uğraştığı görüntüsü hem de Sâsânîlerin sarayında taht kavgalarının yaşanması Müsennâ'nın daha kolay istihbarat çalışması yapmasına imkân tanıyordu. Aynı zamanda Pers askerlerinin Yermük savaşında, şah ailesine mensup kişilerin komuta ettiği birliklerle Bizanslılara destek verdiği, Müslümanlara karşı savaşmaları da biliniyordu. Tağlib, Nemr ve İyâz kabileleri de Bizans'ın yardımına koşmuştu.⁴¹⁷ Anlaşıldığı kadarıyla aynı yıl gerçekleşen Yermük ve Kâdisiye savaşlarının hemen öncesinde hem Bizans hem de Sâsânîler durumun ciddiyetinin farkına varmışlardı.

2.2.1.12. Bâbil Savaşı

Müsennâ Hâlid'i gönderdikten sonra Hîre'den etrafa casuslar saldı. İranlılar o sırada, 13/635'te Şehriyâr b. Erdeşir'in etrafında birleşmişlerdi.⁴¹⁸ Şehriyâr,

⁴¹⁴ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/108.

⁴¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/407

⁴¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/415.

⁴¹⁷ İsrâfil Balcı, *İlk İslam Fetihleri ve Savaş-Barış İlişkisi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011). 160-161.

⁴¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/571.

Müsennâ'nın üzerine Hürmüz Câzuyih komutasında 10.000 kişilik bir ordu göndermişti. Müsennâ onu karşılamak üzere hareket etti. Sağ ve sol kanatlarda iki kardeşi Muannâ ve Mes'ûd vardı. Bâbil'de (بابل) konakladılar. Burası Babilon ya da sonraki ismi ile el-Hille ile aynı yerdir ve çok eski bir tarihe sahiptir.⁴¹⁹

Şekil 23. Bâbil'in uydu görünümü

Bu sırada Şah Şhriyâr, Müsennâ'ya bir mektup yazdı. Bu mektupta "Ben sana İranlıların en yabanilerinden oluşmuş bir ordu gönderiyorum, ben sizinle ancak böyle kimselerle savaşırım." diyordu. Müsennâ şu cevabı verdi: "Yalancılara en seviyesizleri hem Allah katında hem de insanlar katında krallardır. Biz şunu anladık ki sizler bu halka en çok zarar veren kimselersiniz. İşinizi kümes hayvanlarıyla uğraşan ve domuz çobanlığı yapanlara bırakan Allah'a hamdolsun". Persler, mektubu alınca korkuya kapıldılar. Böyle bir işe kalkışmasından dolayı Şhriyâr'a kızdılar ve bu işi çocuksu buldular. Ancak bu durum sonucu değiştirmede. Bâbil'de iki ordu şiddetli bir şekilde savaştı. Müsennâ, orduda mevcut olan filleri öldürerek Persleri bozguna uğrattı. Kaçanları Medâin'e kadar kovaladı ve yakaladıklarını da kılıçtan geçirdi.⁴²⁰

⁴¹⁹ Hamevî, *Mu'cem 'ul-Büldân*, 1/309.

⁴²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/415, İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/572.

Bâbil savaşı, Müslümanların Irak'ta Hâlid b. Velîd olmadan, büyük bir orduya karşı kazandıkları ilk zaferdir. Hem Dicle'nin batı tarafı kontrol altına alındı hem de Irak fetihlerinin ana omurgasını oluşturan Müsennâ ve yakın adamları büyük bir tecrübe ve motivasyon elde ettiler. Bu hezimet esnasında Kısra Şehrîrân da ölmüştü. Persler arasında tekrar otorite boşluğu meydana geldi ve Medâin'de taht kavgaları başladı.

Şehrbârân öldükten sonra yerine Hüsrev Perviz'in kızı Porandoht'u* tahta çıkardılar. Yeni şahbânû** siyasi karışıklıkları düzeltmeye çalıştı. Bir yıl yedi ay hüküm sürdükten sonra öldü. Vefatından sonra Persler onun kız kardeşi Azermidoht'u iktidara taşıdılar. Ancak bu şahbânû selefini aratır durumdaydılar. Bir ara selefi Şehrbârân'ın oğlu Şâpûr kendini iktidarda buldu. Şâpûr yönetimi Ferruhzâd isimli bir soyluya bıraktı. Şah ailesi ile ünsiyet kurmak isteyen Ferruhzâd, Kısra'nın kızı Azermidoht'la evlenmek istedi.⁴²¹ Bu işe gönlü olmayan Azermidoht, soylulardan biri olan Siyâvuş er-Râzî'ye bir mektup yazarak onunla ittifak kurdu. Siyâvuş, Medâin'e gelerek düğün günü Ferruhzâd'ı ve Şâpûr'u katletti. Yeni şahbânû Azermidoht oldu.⁴²² Ancak mesele burada bitmedi. Babasının intikamını almak isteyen Ferruhzâd'ın oğlu Rüstem, Horasan'dan Medâin'e hareket etti. Yolda kendisini durdurmak isteyen Şahbânû'nun askerlerini yenilgiye uğrattı ve başkente girdi. Babasının katili Siyâvuş'u öldürdü ve Azermidoht'un bir gözüne mil çektirdi. Poran'ı da kendisine tüm yetkileri vermesi şartıyla şahbânû olarak ilan etmek istedi. Poran, şartları kabul etti ve merzûbânları çağırıp Rüstem'e tabi olmalarını emretti.⁴²³ Artık Sâsânîlerin fiili hükümdarı Rüstem idi. Taberî'de bulunan bir başka rivayette de Poran'ın Müslüman olduğu, Rüstem'in de ona itaat ettiği gibi Seyf kanalı ile gelen garip bir rivayet mevcuttur.⁴²⁴ Rüstem sonuçta Müslümanlara karşı savaşmış ve yenilmiş bir isimdir. İran edebiyatı bazen kahramanlar ve olaylar üzerinden kimlik inşa ederken yeni kimlik

* “دخت” Peh. saygı değer birisinin kızı anlamında kullanılır.

** Kraliçe.

⁴²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/572.

⁴²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/416.

⁴²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/434.

⁴²⁴ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/446.

ile eski kimlik arasında çatışma yaşar. Bugün ismi çocuklara konulan Rüstem, Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde de büyük bir kahramandır. Nizâmülmülk de Siyâvuş'un Rüstem tarafından öldürülmesi hikayesini *Siyâsetnâme*'sine taşımaktan kendisini alıkoyamaz.⁴²⁵

Bu hadiseler 628-632 yılları arasında Sâsânîlerin iki komutanın elinde ikiye bölüdüğü ve merkezin gücünü yitirdiği bir dönemde gerçekleşmiştir. Tam anlamıyla bir iç savaş yaşanmaktaydı. Sâsânî hanedanlığı, İspahbudan, Kârin ve Mihrân aşiretleri arasındaki dengeyi koruyamaz olmuştu. Bu sebeple zaman zaman Kesker savaşında görüldüğü üzere Calinos gibi aslen Ermeni olan bu aşiretlerin hiçbirisine mensup olmayan kişileri ordu komutanı atayarak bir düzen tutturmaya çalışıyorlardı.

Sâsânîlerin enerjilerini harcayıp vakit kaybettikleri bu güç savaşları sırasında Müslümanlar arka arkaya iki büyük işle meşgullerdi. İlki Şam fetihleri, ikincisi de Hz. Ebû Bekir'in vefatı ve Hz. Ömer'in hilafetiydi. Her iki olay da Sâsânîler açısından bir avantaja dönüşmemiştir. Persler, Müslümanlarla savaşmak ya da savunma planları yapmak yerine iç siyaset ve taht rekabeti ile meşgul oluyorlardı. Müsennâ ise tedbiri elden bırakmamış ve Sâsânîlerin siyasal birliği temin edip Müslümanlara saldırmasından endişe etmekteydi. Çünkü elindeki asker sayısı, savunma yapmak için yeterli değildi. Bunun üzerine kalkıp Medine'ye gitti. Hz. Ebû Bekir, o sırada ağır hastaydı. Müsennâ ondan hem destek birlikleri hem de mürtedlerden tekrar İslâm'a girenlerin İslâm ordusunda yer alması için izin isteyecekti. Hz. Ömer'e Irak'a bir ordu çıkarmasını tavsiye etti.⁴²⁶ Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer döneminde daha kapsamlı bir şekilde devam edecek fetihlerin alt yapısını hazırlamıştı.⁴²⁷ Hz. Ebû Bekir döneminde bu rivayetten anlaşıldığı üzere Hz. Ebû Bekir geçmişte irtidad edenlerle ilgili bir görüş bildirmemiştir. Hz. Ömer bu konuda ilerleyen zamanlarda kararını verecekti.

Hz. Ebû Bekir, 21/634 senesinde Cemâziyelâhir ayının 12. günü salı gecesi

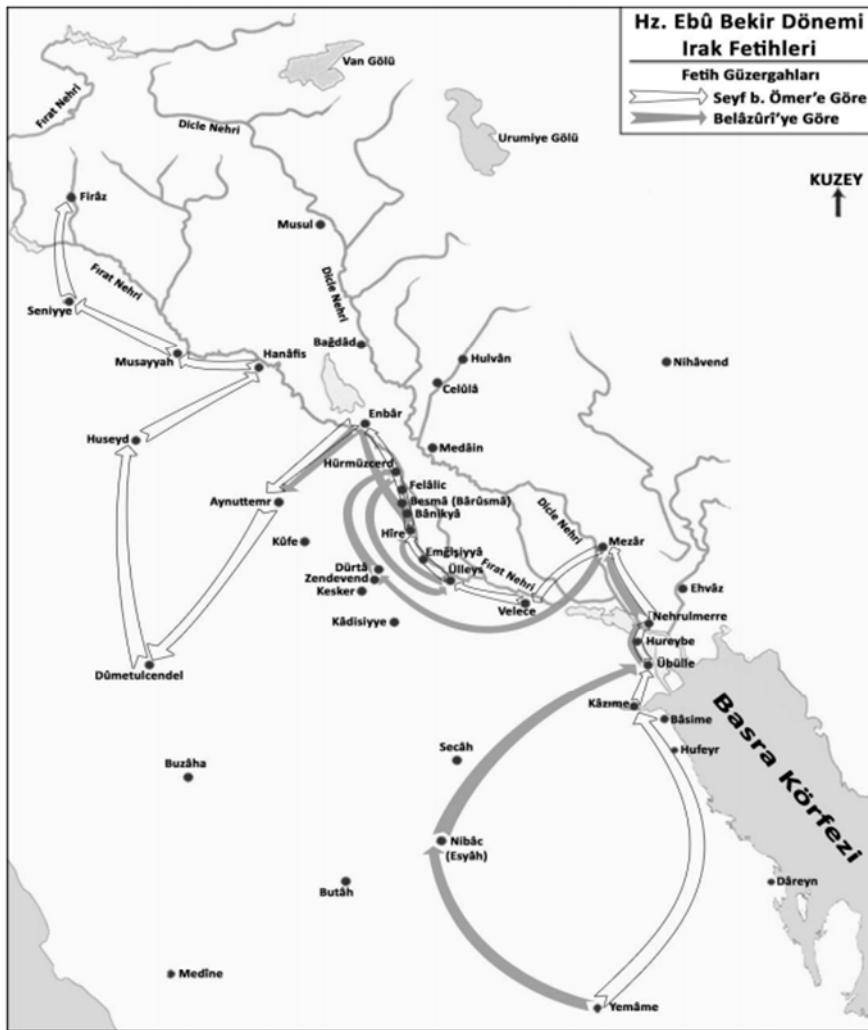
⁴²⁵ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, 257.

⁴²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/591.

⁴²⁷ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi Hulefâ-i Râşidîn Dönemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015). 77.

vefat etti. Bir Yahudi'nin ikram ettiği zehirli pirinçten yedikten sonra kendisiyle aynı sofrada bulunan Hâris b. Kelede ile birlikte aynı yıl vefat etmiştir. Hz. Aişe'den gelen rivayete göre de soğuk bir günde yıkanmış sonra hastalanıp on beş gün ateşler içinde yattıktan sonra bir tabibin muayenesinin akabinde vefat etmiştir.⁴²⁸ İkinci rivayet kaynaklarda daha çok kabul görmektedir. İlk rivayete göre zehirlenme ikincisine göre de zatürre sebebiyle onu muayene eden doktorun müdahalesinden sonra vefat etmiştir. Hz. Ebû Bekir'in hilafeti iki yıl üç ay yirmi gün sürmüştür.⁴²⁹

Şekil 24. Hz. Ebû Bekir dönemi Irak fetihleri haritası⁴³⁰

⁴²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/419.

⁴²⁹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/420.

⁴³⁰ Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", 287.

2.2.2. Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri

İslam fütuhâtının büyük bir kısmı Hz. Ömer zamanında tamamlanmıştır. İran, Filistin, Suriye ve Mısır fethedilmiş, İslâm toprakları İran ve Bizans aleyhine genişlemiştir.⁴³¹ Hz. Ebû Bekir döneminde Arabistan tamamen kontrol alınmamış ve Irak'ın fetih emri verilmemiş olsaydı, muhafazakâr bir siyasete sahip olan Hz. Ömer döneminde belki de bu kadar ileri gidilmeyecekti.

İslâm ordusu ve komutanları Şam ve Irak bölgesinde Bizans ve Sâsânîlerin düzenli orduları ve tecrübeli komutanları ile karşı karşıya gelmişler ve büyük başarılar elde etmişlerdi. Artık fethin devam etmemesi için hiçbir sebep yoktu. Hz. Ömer gibi çok ihtiyatlı hareket eden bir halife bile Şam ve Irak'ta, iki ayrı cephede, aynı süre zarfında mücadeleyi sürdürmek gibi esasen çılgınca görünen bir aksiyonu detaylı bir şekilde düşünüp planlamaktan geri durmuyordu. Eğer Hz. Ebû Bekir dönemindeki alt yapı hazırlanmış olmasaydı, Hz. Ömer döneminin fetihleri sadece hayalden ibaret kalırdı.

Hâlid b. Velîd artık merkeze çekilmişti.⁴³² Halife b. Hayyât, Hz. Ömer'in Hâlid b. Velîd'in Şam'daki, Müsennâ'nın da Irak'taki görevine son verdiğini kaydeder.⁴³³ Ancak Müsennâ zaten Irak'ta genel komutan değildi ve Hâlid'e destek oluyordu. Hz. Ömer döneminde de Hâlid'in yerine gelen komutanlara vefatına kadar destek olmaya devam etmişti. Dolayısıyla, Müsennâ'nın görevden alındığı bilgisi tutarlı görünmemektedir.

Hz. Ebû Bekir defnedildikten hemen sonra Hz. Ömer, Müsennâ'dan, Irak'taki durum ve Sâsânî Devleti'nin durumu, Perslerin yapısı hakkında bilgi aldı.⁴³⁴ İlk iş olarak da Iraklılarla savaşmak için çağrı yaptı ve insanları cihada teşvik etti.⁴³⁵ Kimse katılmak istemedi. Davet iki gün daha devam etti, ancak bu da netice vermedi.

⁴³¹ İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 1/280.

⁴³² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/575.

⁴³³ Halife b. Hayyat, *Tarih*, 122.

⁴³⁴ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/130.

⁴³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/432.

Müsennâ b. Hârise, insanları teşvik edici konuşmalar yaptı. Ancak bundan da sonuç alınamadı. Rivayetlerde, sahabenin Sâsânîlerin çok güçlü olduklarını düşündükleri ve onlarla savaşmak istemedikleri şeklinde yorumlar bulunmaktadır.⁴³⁶ İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr ve onları takiben müteahhir tarihçilere göre Müslümanlar, Perslerin hem teknik hem taktik açılardan kendilerinden güçlü olduklarını varsayıyorlar ve savaşmaktan çekiniyorlardı.⁴³⁷ Bizce bu yorum olayların gelişme biçimine ve sahabenin karakterine uymamaktadır. Müslümanlar ridde savaşlarından yeni çıkmışlardı. Yemen ve Bahreyn'in Sâsânîlerin elinden çekilip alınması ve Hz. Ebû Bekir döneminde Hâlid b. Velîd komutasında yapılan fetihler göz önünde bulundurulduğunda Müslümanların Sâsânîlerden korkması için bir sebep görünmemektedir. Korku ve cihattan bu sebeple geri durma zamanın ruhuna terstir. Müslümanların o güne kadar Sâsânîlere karşı gösterdikleri başarılar da malumdur. Zira Müsennâ, bu argümanlarla insanları toplayıp ateşli konuşmalar yapmıştır. Yaptığı bir açıklamada Sevâd bölgesinin yarısının en verimli kısmını fethettiklerini ve diğer kısmını da Allah'ın izniyle kolayca alabileceklerinden bahsetmektedir. Esasen Arabistan'ın tarihinde gördüğü en başarılı savaşçıları Medine'de bulunmaktaydı. Bu insanların o güne kadar Müslümanlara karşı tek bir galibiyet dahi kazanamamış olan Sâsânîlerden korkmaları mümkün değildir.

Hz. Ömer'in cihad çağrısına karşı bir red cevabı gelmemiştir. Sadece ağırdan alınmıştır. Bunun sebebi bizce hurma hasadı ile ilgilidir. Bu davet 13/634 senesinin Cemâziyelâhir ayının başlarında yapılmıştı. O günler Ağustos'a denk gelmektedir. Arabistan'da hurma hasadı ağustos ayında başlar ve Kasım'ın ortalarına kadar devam eder. Bugün de bu böyledir. Arabistan'ın hurma ambarı sayılan Kasım bölgesinde hurma festivali ağustos ayında yapılır. Sahabe, Medine'nin bu en güzel zamanında değil de belki de hasattan sonra cihada çıkma konusunda bir eğilim göstermiş olmalıdır. Ka'b b. Mâlik'in meşhur Medine'den ayrılmakta onu geciktiren ve Tebük'e çıkan ordudan geri kalışına sebebiyet veren olay da yine hasat mevsimi olan Ekim ayında meydana gelmişti. Irak'a ordu çıkırsa geri kalamazlardı ama belki de Hz. Ömer

⁴³⁶ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/131.

⁴³⁷ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/444. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/433, İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/591. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 1/282., Zerrînküb, *İslam Şafağı*, 119.

fikrini değiştirir ve fetih tarihini öteler diye düşünüyordularđ. Hz. Ömer bunu yapmayacak ve beklemeyecekti çünkü Sâsânîlerin iç karışıklıkları devam ediyordu ve Hz. Ebû Bekir'in vefat haberi bölgede fethedilen yerlerle ilgili bir gevşekliğe sebebiyet vermemeliydi.

Dördüncü gün olunca cihadın ertelenmeyeceği anlaşıldı. Sakîf kabilesinden Ebû Ubeyd b. Mes'ûd, gönüllü olarak Irak'a gitmek isteyen ilk kişi oldu. Diğer insanlar da ona katıldılar. Hz. Ömer, sahabe olmamasına rağmen Ebû Ubeyd b. Mes'ûd es-Sekafi'yi ordu komutanı yaptı. Hz. Ömer'e: "Toplanan bu askerlerin başına muhacirlerden ya da ensardan birini komutan yapsaydın daha iyi olmaz mıydı"⁴³⁸ denildiğinde o şöyle cevap vermişti: "Ben, bu çağrıya ilk icabet eden kimseyi komutan yaptım. Siz, bu dine yardım hususunda insanlardan önce davrandınız. Ama bu adam da Iraklılarla yapılacak olan savaş çağrısına sizden önce hareket etti."⁴³⁹

Hz. Ömer, Ebû Ubeyd b. Mes'ûd es-Sekafi'yi çağırđı ve ona Allah'tan korkmasını, Müslümanlara iyi davranmasını ve Resûlullah'ın ashabına ve de savaş konusunda tecrübeli biri olan Selî b. Kays'a fikir danışmasını emretti. Hz. Ömer'in Selî'i komutan yapmama sebebi ise Selî'in savaşa başlamada aceleci davranmasıdır.⁴⁴⁰ Ancak Sa'd ya da Selî daha önce davransaydı onları komutan yapabilirdi.⁴⁴¹

Müslümanlar, Irak bölgesine 4.000 kişi hareket ettiler ve yolda Rebîa kabilesinden katılan 1.000 kişi ile beraber toplam 5.000 kişi oldular.⁴⁴² Hz. Ömer'in hilafeti dönemindeki ilk askeri hareket budur.

Irak'taki vaziyete göre Persler yine hükümdarın kim olacağı ile ilgiliydiler ve kapılarına gelen tehlikenin farkında değillerdiler. Son olarak Kisrâ'nın kızı Poran iktidara gelmişti. Poran'dan önce şahbânû olan kız kardeşi Azermidoht öldürülmüştü. Poran,

⁴³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/433.

⁴³⁹ Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 3/445. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/591.

⁴⁴⁰ Belâzürî, *Fütühu'l-Büldân*, 358. Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 3/445. İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbu'l-Fütüh*, 1-2/131.

⁴⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/433.

⁴⁴² İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbu'l-Fütüh*, 1-2/131.

hanedan üyelerinden Rüstem b. Ferruhzâd'ı on yıl süre ile genelkurmay başkanı olarak atadı. Bundan sonra iktidar tekrar Şahbânû'ya geçecekti. Ancak Taberî ilginç bir şekilde Rüstem'in ismini verirken el-Ermenî olarak nispet eder.⁴⁴³ Ancak bu isim İrminiyye bölgesinde yaptığı bir görev ya da kahramanlıktan dolayı mı yoksa Ermeni kökenli olmasından dolayı mı olduğunu izah etmez. Rüstem, şah ailelerinden birine mensup olduğu için Ermeni değildir. Bu sebeple Ermeni komutan Calinos ile karıştırılıp sehven bu künye verilmiş olmalıdır.

Medâin'deki son duruma göre devlet Poran tarafından temsil ediliyor ve resmiyette Genel Kurmay Başkanı da ama fiili olarak Başkan da Rüstem idi. Rüstem'in babasını öldüren seçkinler gurubu ile Poran'ı şahbânû yapanlar aynı kişilerdi. Üstelik bu etkin hanedanlar konfederasyonu Poran'ın kız kardeşini de öldürmüşleri. İran'ın yedi etkin ailesi ve güç merkezi kıyasıya çatışıyor ve girift ilişkiler yumağında alan kazanmaya çalışıyorlardı. Esasen hiçbir kişi ya da aile diğerine galip gelecek güçte değildi. Birbirine tutunan ve organize olan güçsüz ve ehliyetsiz kişiler güçlü ve muktedir liderleri yok ediyordu. Güçsüz kişilerin emri altında onlara galebe çalamayacak kadar güçsüz kişilerden oluşan bürokrasi ile devlet idare edilmeye çalışılıyordu. Tarihte zaman zaman görülen ve devletleri felakete sürükleyen negatif seleksiyon kuralı sebebiyle tüm güçlü liderler ortadan kaldırılmıştı.

Yüzyıllardır siyaset yapan, devlet kurup devlet yıkan Perslerin içine düşmüş oldukları bu durum Müslümanlar için büyük bir fırsattı. Rüstem çok iyi bir komutan olduğu için değil, Şah olmayı denemeyecek kadar sindirilmiş, korkutulmuş ve zayıf bırakılmış birisi olduğu için Genel Kurmay Başkanı olmuştur. Poran, Pers merzübânlarını çağırdı ve Rüstem'e itaat etmelerini emretti ve ona taç giydirdi.⁴⁴⁴ Bu görevden sonra dahi Rüstem'in dünyasındaki en büyük tehdit Müslümanlar değil, Sâsânîlerin içindeki muhalifler ve babasını da katletmiş olan güçlerdi. Aynı zamanda Rüstem, Müslümanlara teslim olan Hîrelilere karşı çok öfkeliydi. Hîreliler ise Rüstem'in kendilerini muhafaza etmeyip bir de öfkelenmesine anlam veremiyorlardı.

⁴⁴³ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/495.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/434.

Rüstem, ilk iş olarak Irak'taki dihkânlarla mektup yazıp Müslümanlara karşı ayaklanmalarını istedi.⁴⁴⁵

2.2.2.1. Nemârik Savaşı

Hız. Ömer, irtidad etmiş ancak pişman olup Müslüman olmuş, dini bütün kimseleri savaşa teşvik etme kararı aldı.⁴⁴⁶ Medine'den çıkan ordu gelmeden Şeybânîlerden ve diğer Bekr b. Vâil kabilesi üyelerinden bir kuvvet oluşturmak istiyordu. Hız. Ömer'in bu emri, irtidad edenlerin kritik görevlere getirilmemesi ile ilgili Hız. Ebû Bekir'in ortaya koyduğu siyasetin revizesi anlamına gelmemektedir. Bölgeyi tanıyan, kalabalık oluşturacak, pişmanlıklarını gösterebilme imkânı olacak aynı zamanda yetkisiz bir grubun İslâm ordusunda yer almasında bir sakınca görmemiştir. Müsennâ on gün içinde Ebû Ubeyd ise bir ayda Hîre'ye ulaştı.⁴⁴⁷

Rüstem, Nemrî isimli kumandanı Kesker'e, Câbân komutasında bir orduyu da Furât Bâdeklî'ye doğru harekete geçirdi.⁴⁴⁸ Câbân'ın Tüster'de olduğu öğrenildi ve Ebû Ubeyd onunla Hîre ile Kâdisiye arasında yerleşim yeri olmayan bir yerde, Nemârik'ta (التمارق)⁴⁴⁹ karşılaştı ve onu mağlup etti.⁴⁵⁰ Tüster'de olduğuna dair bir bilgi gelmiş olabilir ancak karşılaşma burada gerçekleşti. Tüster'de gerçekleşen savaş ayrı bir olaydır.

Câbân'ın komutan olduğu orduda Cişnesmah ve Merdanşah, kanatlarda görevliydi. Bu ordu, Hîre ile Kâdisiye arasında Nemârik denen yerde Müslümanlarla karşılaştı. İki taraf şiddetli bir şekilde savaştılar. Persler yine hezimete uğradı. Merdanşah, Ektek b. Şemmah tarafından öldürüldü.⁴⁵¹ Câbân ise kaçtı, yakalandı ve Müslümanlardan biri ona eman verdi.⁴⁵² Bu eman olayında Câbân'ı

⁴⁴⁵ Balcı, *İlk İslam Fetihleri ve Savaş-Barış İlişkisi*, 190-191.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/434.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/434.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/435.

⁴⁴⁹ Hamevî, *Mu'cem 'ul-Büldân*, 5/304.

⁴⁵⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 359.

⁴⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/435. Şemseddin Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* (Müessetü'r-Risâle, 1985).1/100.

⁴⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/593.

yakalayan Matar b. Fidda'nın iki köle karşılığında onu serbest bırakması Müslümanlar tarafından hoş karşılanmadı ve Ebû Ubeyd'den Câbân'ı öldürmesini talep ettiler. O da "Müslümanlar tek vücuttur. Birinin verdiği bir eman bizi bağlar, onu öldüremem." dedi. Daha sonra Câbân Müslüman oldu ve dinine sadık kaldı.⁴⁵³

2.2.2.2. Kesker'in Fethi

Şekil 25. Kesker'in uydu görünümü

Çiftçi anlamına gelen Kesker (كسکر), tavuklarıyla ve zirai ürünleriyle ünlü, ilerde Kûfe ve Basra arasında kalacak bir kasabadır.⁴⁵⁴ Sakâtiye olarak da bilinir ve buranın emiri olan Nersî şahın teyzesinin oğludur. Burada Persler "nersîyân" ismi verilen çok özel bir hurmayı yetiştirip muhafaza ederlerdi. Bu hurmayı yalnızca şah ve onun ikramda bulunduğu kimseler tadabilirdi.⁴⁵⁵

Ebu Ubeyd, hezimete uğrayan Pers askerlerin peşine düştü. Kaçak askerleri Kesker şehrine sığınmak mecburiyetinde bıraktı. Nersî, onlara yardım etti. Savaş

⁴⁵³ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/132. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/435.

⁴⁵⁴ Hamevî, *Mu'cem 'ul-Büldân*, 4/461.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/436.

düzeni aldılar. Ordunun komutanı şah ailesinden Nersî, sağ ve sol kanatlarda da iki amcazadesi Bindeveyh ve Tîreveyh bulunuyordu. Bârusmâ ve Zevâbi halkları da Nersî'ye yardıma geldiler.⁴⁵⁶ Bârusmâ halkı daha önce teslim olmuş ve cizye ödemeyi kabul etmişlerdi. Câbân'ın yenildiği haberiyle öfke ve endişeye kapılan Rüstem, Medâin'den Ermenî komutan Calinos'u da Nersî'ye desteğe gönderdi. Bu hazırlıklara bakıldığında gerçekten Sâsânîlerde bir direniş ve savaş iradesi gözlenebilmektedir. Anlaşılan Medâin'deki yeni yönetim Müslümanlara karşı Nemârik'ta mutlak bir zafer kazanıp hem güvenliği sağlayacak hem de merkezdeki etkisini artıracaktı. İşler ters gidince hezimetli zafere döndürmek için ellerinden geleni yapmak istediler ve konuyu riske atmamak için Nersî'ye sağlam destek birlikleri gönderdiler.

Ebu Ubeyd, ordusuyla birlikte Kesker'e ulaştı. Calinos'un yetişmesine fırsat vermeden savaşı hemen başlattı ve çok çetin bir mücadele gerçekleşti. Persler yine bozguna uğradılar ve Nersî kaçtı. Bol miktarda mal ve yiyecek ganimet olarak ele geçirildi. Ebû Ubeyd, humus miktarını Hz. Ömer'e gönderdi. Ele geçirilenler arasında nersîyân hurmaları da vardı. Bu hurmalar sadece şah veya şahın ikram ettiği kişiler içindi. Müslümanlar, bu hurmaları bölgede çiftçilik yapanlara ikram ettiler. Bir miktarı da Hz. Ömer'e gönderildi. Bunun üzerine Hz. Ömer "Allah bizlere Kısra'nın askerlerle koruduğu yiyecekleri yemeyi nasip etti" deyip şükretti.⁴⁵⁷

Nersî, Medâin'e bağlı Bârusmâ'ya kaçtı. Calinos savaşa yetişemeyince buraya karargâh kurmuştu. Ebû Ubeyd de komutanlarını Bârusmâ, Zevâbî üzerine ve Nehrcor'a gönderdi. Müslümanlar, buraların bir kısmını barış yoluyla bir kısmını da savaşla fethettiler. Ferruh ve Ferâvendâd isimli merzûbânlar Zevâbî ve Kesker halkının cizyelerini peşin olarak ödemeyi teklif ettiler. Ebû Ubeyd bunu kabul etti. Bu sırada çok özel tatlıları İslâm ordusunun komutanına sundular. Ebû Ubeyd, "Orduma da aynısından dağıttınız mı?" diye sorunca, onlar "Hayır." cevabını verdiler. Ebû Ubeyd, "İnsanları evlerinden buralara alıp gelelim bir de onlara üstünlük mü taslayalım? Allah'ın bize ganimet olarak verdiklerinin orta hallilerinden yerim."

⁴⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/436.

⁴⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/436.

diyerek sunulan özel ikramları reddetti.⁴⁵⁸

Ebu Ubeyd, Müsennâ'ya destek olarak Bârusmâ ve Bânikyâ bölgesine geldi. Calinos'un karargâhına saldırdılar ve onları hezimete uğrattılar. Bölge tamamıyla Müslümanların eline geçti.⁴⁵⁹ Calinos, onuru kırılmış bir şekilde merkeze dönmek zorunda kaldı.⁴⁶⁰

Ebu Ubeyd buradan Hîre'ye geçti. Hz. Ömer, ona şunları söylemişti: “Sen, hile, desise, hıyanet ve zorbalığın diyarına gidiyorsun. Sen şerden vazgeçmeyen, hayrı bilmeyen bir toplumun içindesin. Bu sebeple sırrını açık etme. Sır tutanı kimse elde edemez, sırrı ifşa eden ise kaybeder.”⁴⁶¹

2.2.2.3. Köprü Savaşı

Calinos kaçınca Rüstem, Müslümanlarla baş edebileceğini düşündüğü ünlü komutan Behmen Câzuyih'i büyük bir orduyla yola çıkardı.⁴⁶² Kendisine Feridun'un “Direfşikâbiyân” isimli bayrağı verildi. Persler, bu bayrağı uğurlu sayarlardı. Ordu, yanına Kısırâ'nın bayrağını da aldı. Kaplan derisinden yapılan bu bayrak yaklaşık 7 metre enindeydi.⁴⁶³ Behmen'in lakabı “kaşlı” ve adı “Merdaşah” idi. 4000 kişilik bir süvari birliği ile beraberdi.⁴⁶⁴ Kibrinden dolayı kaşlarını yukarı doğru kalkık durması için yapıştırdı. Behmen* lakabı ise Enûşirvan I. Hüsrev tarafından verilmişti.⁴⁶⁵ İbn A'sem buradaki komutanın ismini Mihrân olarak verir ve savaşın sebebi olarak Câbân'ın Müslüman olmasını gösterir.⁴⁶⁶

“Araplara karşı en çetin ve dayanıklı acem komutan” arayışının cevabı olan Behmen 13/634 yılının Ramazan ayında ordusuyla Müslümanların bulunduğu yere

⁴⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/436.

⁴⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/437.

⁴⁶⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/594.

⁴⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/438.

⁴⁶² Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/454.

⁴⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/595.

⁴⁶⁴ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 113.

* Avesta'da Zerdüş'tün oğlu ve iyi düşüncüyü temsil eden yedi melekten biri.

⁴⁶⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 359.

⁴⁶⁶ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/132.

ulaştı. Kuss en-Nâtif denilen yerde karargâh kurdu.⁴⁶⁷ Burası el-Kuss ya da el-Mervaha olarak da bilinirdi.⁴⁶⁸ Zehebî'ye göre bu olay 14/634'te gerçekleşmiştir⁴⁶⁹ Müslümanlar da hazırlıklarını tamamladılar. Ebû Ubeyd, kendisi ölürse yerine kimlerin geçeceğini tek tek belirledi. En son kişi olarak Müsennâ'yı komutan naibi olarak belirledi.⁴⁷⁰ Bir nehir iki orduyu birbirinden ayırıyordu. Persler, "Ya siz köprüyü geçip yanımıza gelin ya da biz köprüyü geçip tarafınıza gelelim." diye sordular. Müslümanlar, Ebû Ubeyd'e: "Emir ver, onlar bizim yanımıza gelsinler." dediler. Selî de aynı fikirde idi. Ancak Ebû Ubeyd, Perslerin cesaretini kırmak için nehrin diğer tarafına geçmek istedi ve köprüye doğru yürüdü.⁴⁷¹ Belâzürî'nin ifadesine göre köprü kullanılmaz halde idi ve Ebû Ubeyd geçiş öncesi köprüyü tamir ettirdi.⁴⁷² Hîre'ye yakın olduğu için bu köprü daha çok Hîreliler tarafından Fırat'ı aşmak için kullanılırdı.⁴⁷³

Müslümanlar 5.000 kişi, karşı tarafta bekleyen Persler ise 80.000 kişi idi.⁴⁷⁴ Geçiş sırasında askerler köprüde sıkıştılar. Dar alanda düşmanla savaşmak zorunda kaldılar. Persler, beraberlerinde filler getirmişlerdi. Boyunlarında büyük çanlar olan bu filler hem görüntüleriyle hem de çıkardıkları tuhaf seslerle atları ürkütüyorlardı.⁴⁷⁵ Aynı zamanda Perslerin atları da tam zırhlıydı. Böyle bir duruma alışık olmayan Arap atları ürkütüler ve ilerleyemediler. Müslümanlar, Perslere saldıracakları zaman atlar, fillerden ve zırhlı atlardan dolayı hareket edemiyorlardı.⁴⁷⁶

Üzerinde profesyonel biniciler tarafından yönetilen, boyunlarında rahatsız edici sesler çıkartan çingiraklarla düşmana saldıran filler, klasik bir Pers savaş

⁴⁶⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 359, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/438.

⁴⁶⁸ Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/454., Hamevî, *Mu'cem'ul-Büldân*, 4/349.

⁴⁶⁹ Şemsü'd-Dîn Ebu Abdullah Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefâyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm* (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993). 3/123.

⁴⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/438.

⁴⁷¹ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/133. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/438.

⁴⁷² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 360.

⁴⁷³ Hamevî, *Mu'cem'ul-Büldân*, 2/140.

⁴⁷⁴ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/133.

⁴⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/595.

⁴⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/439.

taktiğinin* ürünüydü. Bu hengâmede Persler, panikleyen Müslümanları ok yağmuruna tutuyorlardı. Köprü taktikleri konusunda tecrübesiz olan Müslümanlar bu tuzağa rağmen Pers ordusundan 6.000 kişiyi öldürebildiler.* Ebû Ubeyd, önce filleri ortadan kaldırmak istedi. Tüm filler öldürüldü ancak bu sefer de Perslerin gizlediği büyük ve beyaz bir fil öne çıktı. Ebû Ubeyd, bu filin hortumunu kesti. Bunun üzerine çılgına dönen fil Ebû Ubeyd'i ayakları altına alıp ezmeye başladı.⁴⁷⁷

Ebu Ubeyd'in ölümünden sonra yerine geçmesini vasiyet ettiği naibi file saldırdı. Fil onu da öldürdü. Sonra sırasıyla komutanlık makamına geçen komutanlar ile savaştılar. Daha önce belirlenen komutanlar sırasıyla komutayı devralıp tek tek şehit düştüler. Pek çok Müslüman asker nehre düşerek kayboldu.⁴⁷⁸ Geride kalanlar, Persler tarafından kılıçtan geçirildi. Bu savaşta Müslümanlardan 1.800 kişi şehit edildi.⁴⁷⁹ Fırat'ta boğulanlarla beraber toplam sayı 4.000'e yakındı. Komuta sırası kendisine gelen Müsennâ meydana çıkıp askerlere şöyle seslendi: “Ey insanlar! Sakin olun, ben köprünün başında duracağım. Hepiniz son nefesinize kader bu köprüyü geçmedikçe ben geçmeyeceğim.” Bu geçiş sırasında Selî b. Kays da şehit oldu. Müsennâ da ağır yaralandı. Zırhının halkaları vücuduna geçmişti.⁴⁸⁰ Müslümanların çoğu ağır yaralıydı, bazıları da çölde kaybolmuştu, nereye ilerlediklerini bilememişlerdi. Geriye kalan az sayıdaki asker Medine'ye geri döndü. Bu savaşta şehit olanlar arasında Ensar ve muhacirden Bedir'e ya da Uhud'a katılan sahabe de vardı.⁴⁸¹

Hezimet haberini Hz. Ömer'e, Abdullah b. Zeyd b. Âsım el-Mâzinî ulaştırmıştı. Abdullah, Hz. Ömer'i minber üzerinde görmüş, Hz. Ömer ona: “Ey Abdullah b. Zeyd, ne haberler getirdin?” diye sorunca Abdullah: “Sana kesin haber gelmiştir, ey

* İkinci dünya savaşında kullanılan Sovyet T-34 tankları da benzeri bir büyüklük ve gürültü stratejisine sahipti.

* Bu savaş, taktik ve sonuçları açısından 1297'de İskoçlarla İngilizler arasında geçen Stirling Köprüsü savaşına çok benzemektedir. İngilizler, İskoçlara karşı psikolojik olarak üstün oldukları için onları beklemek ya da nehrin içinden geçmek yerine köprüden geçmeyi tercih etmişlerdi ancak bu büyük bir felakete yol açmıştı.

⁴⁷⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 360., İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/135. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/439.

⁴⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/596.

⁴⁷⁹ Halîfe b. Hayyat, *Tarih*, 125.

⁴⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/440.

⁴⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/440.

müminlerin emiri!” diye cevap verdi. Sonra Hz. Ömer'in yanına, minbere çıktı, bu haberi gizlice ona bildirdi. Bu haberi Hz. Ömer'e ilk olarak ulaştıran kişinin Abdullah b. Yezîd b. Husayn el-Hatmî olduğu da söylenir.⁴⁸² Bu haberi alan Hz. Ömer: “Allah, Ebû Ubeyd'e rahmet etsin, durumu bana bildirseydi ben onun yanında olurum” dedi.⁴⁸³ Müsennâ'nın durumunu da soran Hz. Ömer, yaralı olduğunu duyunca yanına bir birlik gönderdi.⁴⁸⁴

Bu savaş, Perslerin başarısından dolayı değil, Müslümanların taktik hataları sebebiyle kaybedilmiştir.⁴⁸⁵ Hz. Ömer, bu olayla ilgili hiçbir gaziye kınamadı. Yaşanan hadiseyi soğukkanlılıkla karşılayıp ‘Sizin sığınağımız benim.’ sözleriyle dağılan askerleri bağrına basmış ve evlerine dönmelerini sağlamıştır.⁴⁸⁶ O daha çok Sâsânîlerin merkezinde yaşananları takip ediyordu. Zira İranlıların iç siyaseti karışık bir durumdaydı. Medâin halkı bu sıralarda, Rüstem'e saldırıp onu hal' ettiler. Rüstem darbeye indirilince Persler, Medâin'e doğru hareket etmişlerdi.⁴⁸⁷ Sonra tekrar tahta getirdiler. Ancak Firuzan'ı ona ortak yaptılar. Böylece iki firkaya ayrıldılar. Persler Rüstem'i, Fehlücler de Fîrûzân'ı destekliyordu.⁴⁸⁸ Esasında Köprü Savaşı, Müslümanlar için ağır bir darbeydi, ancak Sâsânîlerin iç sorunları ve Medine'nin kararlı tutumu bu yenilgiyi önemsiz hale getirdi.⁴⁸⁹

Persler çekilirken belli şehirleri tekrar almışlardı. Ülleys halkı kendilerine egemen olan Sâsânîlere karşı isyan ettiler ve ileri gelenleri yakalayıp Müsennâ'ya teslim ettiler. İbnü'l-Esîr, Nemârik savaşında Merdânşah'ın Ektek b. Şammah tarafından öldürüldüğünü söylemişti. Ancak Köprü Savaşı sonrası Ülleys'te esir alınanlar ve öldürülenler arasında onun da adını zikretmektedir. Merdânşah'ın öldürüldüğü kesin ancak Nemârik'tan hemen sonra mı yoksa daha sonra mı

⁴⁸² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/596.

⁴⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/440.

⁴⁸⁴ İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/136.

⁴⁸⁵ Âdem Apak, “Râşid Halîfeler Dönemi”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 2: . 2/142.

⁴⁸⁶ Balcı, *İlk İslam Fetihleri ve Savaş-Bariş İlişkisi*, 225.

⁴⁸⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/597.

⁴⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/440.

⁴⁸⁹ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 107.

öldürüldüğü konusunda bir karışıklık gözükmektedir. Müsennâ bu esirleri öldürdü. Ancak esirler arasında bulunan Ebû Mihcen kaçmayı başardı.⁴⁹⁰

2.2.2.4. Büveyb Savaşı

Büveyb (البُوَيْب) savaşının ismi Mihrân ya da en-Nuhayle olarak da bilinir.⁴⁹¹ Savaş Ya'kübî ve Belâzürî'ye göre 14/635'te, Taberî, İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr'e göre de 13/634 yılında vuku bulmuştur.⁴⁹² Müsennâ b. Hârise düşmanı takibe başladı. İki Pers komutanı beraberindeki pek çok askeri esir aldı ve boyunlarını vurdu. Talebi üzerine kendisine Irak'ın çeşitli yerlerinden yardımcı birlikler gönderildi. Hz. Ömer, aralarında Cerîr b. Abdullah el-Becelî'nin bulunduğu takviye birliklerini Medine'den yola çıkardı.⁴⁹³

Cerîr, Peygamber'den (s.a.v.) Becîle kabilesini idare etme konusunda söz aldığını Hz. Ebû Bekir'e bildirmiş ancak Hz. Ebû Bekir onun bu talebini yersiz bulmuştu. Hz. Ömer ise Becîle kabilesinin toplanıp Müsennâ'ya katılmasına izin verdi. İrtidad edenlerin de asker olarak orduya katılmalarına izin verildi. Belâzürî'nin, Cerîr'in ganimetlerin dörtte birini talep etmesi ve Hz. Ömer'in bu teklifi kabul etmesi iddiası olayların gelişimine, savaş hukukuna ve Hz. Ömer'in siyasetine uymamaktadır.⁴⁹⁴ Zira aynı Belâzürî Hulvân'ın fethinden sonra Hz. Ömer'in bu sözünü yerine getirmeyip bunun yerine 2000 dirhem olarak ganimetten pay verdiğini anlatmaktadır.⁴⁹⁵

Müsennâ, bölgedeki kabilelere de haber gönderip kendisine katılmaya davet etti. Bu davete coşkulu bir şekilde cevap verdiler. Herkes akın akın Müsennâ'nın ordusuna katılmaya geliyordu. Bunlar arasında Nemr Hristiyanlarından Enes b. Hilal

⁴⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/441.

⁴⁹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 361.

⁴⁹² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 363., Ahmet b. İshak el-Ya'kübî, *Târihu'l-Ya'kübî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1967), 2/121., Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/461., İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/443., İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/597.

⁴⁹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/597.

⁴⁹⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 362.

⁴⁹⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 383.

de vardı. Arkasında Hristiyan bir birlikle savaşmaya gelmişti.⁴⁹⁶

İslam ordusunun büyük bir hezimetten sonra bu denli ilgi toplaması ilk bakışta tuhaf gelebilir. Her şeyden önce kabile reislerinin önderliğinde irtidad etmek gibi büyük toplumsal bir işe imza atıp ne olup bittiğini anlamadan İslâm toplumunun illetli fertlerine dönüşen bu kişiler için tekrar cihada çağrılmak büyük bir onurdu. Etkin pişmanlık sonrası sadakati ifade etmenin başka bir yolu yoktu. Aynı zamanda bu insanlar ve Müslümanların tamamı kendilerinin taraf olduğu bir ordunun kötü bir şekilde yenilmesinden dolayı düşmana karşı hırslanmışlardı.

Hız. Ömer de ilk defa Hâlid b. Velîd'in komutan olmadığı bir savaşta Müslüman ordusunun bu denli kırılmasından dolayı çok üzgündü. Hatta Irak'a bizzat kendisi gitmek istiyordu. Eğer ikinci defa büyük bir yenilgi yaşanırsa insanlar zafer ve hezimetleri Hâlid ile ilişkilendirecekler ve İslâm ordusunun kendisini yenileyebilen kurumsal yapısı yok olacak, kahramanlar üzerinden olaylar okunacak ve insanlar savaşlardan korkar hale geleceklerdi. Bu direnç eşiğinin atılması için ne gerekiyorsa yapılacaktı. Hristiyanların peşinde olduğu şey ise daha çok adalet ve hürriyetti. Onlar İslâm Devleti ile Sâsânîleri karşılaştırma imkânı bulmuşlar ve bir tercihte bulunmuşlardı. Hız. Ömer'in kararlı bir şekilde kendisini savaşa hazırladığı sırada Hız. Ali onu ikna edip, kendisinin Medine'de kalıp savaş dâhil her şeyi merkezden yönetmesi gerektiğine ikna etti. Bu işi yürütebilecek komutan, Sa'd b. Ebî Vakkâs idi.⁴⁹⁷

Persler, Müslümanların hamlelerini kestirince Mihrân komutasında başka bir orduyu da Müsennâ'nın üzerine gönderdiler. 12.000 kişilik Pers ordusuyla Mihrân, Kûfe yakınlarındaki Büveyb denilen yerde Müsennâ ile karşılaştı.⁴⁹⁸ Yâkût'a göre de el-Büveyb, Fırat'tan ayrılan bir nehrin ismidir ve buradaki savaş Hız. Ebû Bekir döneminde olmuştur.⁴⁹⁹ Olay nehir üzerinde gerçekleşmiştir ve herhangi bir yerleşim

⁴⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2442.

⁴⁹⁷ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/137. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/613-614.

⁴⁹⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 362-363

⁴⁹⁹ Hamevî, *Mu'cem'ul-Büldân*, 1/512.

birimi ile alakalı bilgi verilmemektedir. Ancak olayın Köprü Savaşı'ndan sonra Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiş olması daha doğru görünmektedir.

Persler, “Ya siz nehri geçip yanımıza gelin ya da biz geçip yanınıza gelelim.” deyince Müslümanlar, “Hayır siz nehri geçip yanımıza gelin.” cevabını verdiler. Bunun üzerine Persler, nehri geçip Müslümanların bulunduğu yere geldiler. Bu hadise Ramazan ayında cereyan ediyordu. Komutan Müsennâ, Müslümanlara oruçlarını açmalarını emretti. Bunun üzerine bütün ordu orucunu bozdu.⁵⁰⁰

Müsennâ askerini savaşa hazırlamaya başladı. Komutanlarla tek tek konuştu. Sabır ve sebat tavsiye etti. Askerler arasında Cerîr b. Abdullah el-Becelî de kavminden bir gurupla beraber bulunuyordu. Düşman ise üç saf halinde idi ve her safta bir fil bulunuyor ve piyadeler bu fillerin önünde düşmanı korkutacak, kendilerini cesaretlendirecek sesler çıkarıyor marşlar söylüyorlardı. Müslümanlar da aynısını yapmak isteyince Müsennâ ordusuna, “bu gürültülerden etkilenmeyin, zayıflıklarınızı, korkularınızı örtmek için böyle davranıyorlar. Sizler sessizce bekleyin” şeklinde talimat verdi.⁵⁰¹

Müsennâ, ordusuna şöyle seslendi: “Ben, üç defa tekbir getireceğim. Hazırlıklı olun, dördüncü tekbiri getireceğim zaman saldırıya geçin. Müslüman askerler onun bu emrini dinleyip itaat ettiler. Müsennâ ilk tekbiri getirince Persler acele davranıp Müslümanlara saldırıya geçtiler, âdeta onları hareket edemez duruma getirdiler.⁵⁰² Müsennâ ve Müslümanlar, kendilerine zafer ve nusreti nasip etmesi için Allah'a dua ediyorlardı.

Bu esnada Müsennâ'nın kardeşi Mes'ûd yaralanıp düşünce Benî Bekr kabilesi duraladı. Bunun üzerine Mes'ûd, "Ey Beni Bekr, sancağınızı kaldırın ki Allah da sizi yükseltsin. Benim yere yığılmam ve ölmem sizi korkutmasın dedi." Bu savaşta Müsennâ bir komutan olarak herkesin saygı gösterdiği ve adaletinden dolayı sevdiği

⁵⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/442.

⁵⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/442.

⁵⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/443. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/598.

bir kişi olduğunu gösterdi. Hem herkes gibi savaşıyor hem hikmetli hamleler yapıyor hem de güzel bir hitap ile ordusunu motive ediyordu.

Savaş oldukça uzamıştı. Müsennâ, bu işi bitirmek için doğrudan komutan Mihrân'a saldırdı. Onu bulunduğu yerden geri çekilmek mecburiyetinde bıraktı. Bu fırsatı değerlendiren Beni Tağlib kabilesinden Hristiyan bir köle Mihrân'ı öldürdü. Başka rivayetlerde Münzir b. Hasan b. Dırâr öldürmüştür ya da Münzir, mızrağını fırlatıp Mihrân'ı vurmuş, Cerîr b. Abdullah el-Becelî de onu öldürmüştür şeklinde aktarılır. Sonuçta Pers ordusu dağılmış ve kaçmaya başlamış, Müslümanlar da onların peşine düşmüştü.⁵⁰³ İbnü'l-Esîr'deki rivayette de Müsennâ, Hristiyan emir Enes b. Hilal ile birlikte planlı bir şekilde Mihrân'a hamle yaptıkları ve ortalık karıştığı bir vakit Benî Tağlibli Hristiyan bir gencin Mihrân'ı öldürüp atına bindiğini anlatılır. Müsennâ, Mihrân'ın değerli eşyalarını bu gence bırakmıştır.⁵⁰⁴ Taberî'de geçen bir rivayette Mihrân'ın Yemen valisi Bâzân'ın oğlu olduğu, Cerîr'e bunu itiraf ettiği aktarılır.⁵⁰⁵ Ancak bu haberi destekleyici bir kanıt yoktur. Netice itibariyle bu savaşta Müslümanlar galip gelmişler ve çok sayıda Pers asker savaş meydanında öldürülmüştür.

Müsennâ b. Hârise, Perslerin geçişini engellemek ve Müslümanların geçişini kolaylaştırmak için köprü başına muhafızlar görevlendirmişti. O günün kalan kısmı ile gecesi boyunca Müslümanlar Persleri takip ettiler. Yaklaşık 100 000 askerin savaş meydanında ya da nehirden boğularak öldüğü rivayet edilir.⁵⁰⁶ Bu kadar çok Pers askerin öldürüldüğü başka bir savaş görülmedi. Bu savaşın yapıldığı güne “aşar (on) günü” de denir. Çünkü on Pers asker öldüren yüz kişinin ismi sayılmıştı. Bu on kesretten galat değildir. Ayrıca dokuz kişi öldürenlerin de isimleri zikredilmektedir.⁵⁰⁷

Bu savaşta çok fazla Pers askerin ölmesinin sebebi Köprü Savaşı'nda Perslerin yaptığına benzer şekilde Müsennâ'nın, kaçmakta olan Perslerin önünü köprüde

⁵⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 9/598.

⁵⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-Târih*, 2/443.

⁵⁰⁵ Taberî, *Târîhu 'l-Ümem ve 'l-Mülük*, 3/472.

⁵⁰⁶ Belâzürî, *Fütûhu 'l-Büldân*, 363. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 9/598.

⁵⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-Târih*, 2/443.

kesmesidir. Kaçamayan ve savaşmaktan da aciz ve bitkin olan Persler bu şekilde kılıçtan geçirilmiştir. Müsennâ bu hamlesi ile ilgili pişmanlık duymuş ve bunu zillet olarak değerlendirmiş, “Ey insanlar, sakın bundan sonra böyle bir şey yapmayın. Ben hata ettim. Kendilerini koruyamayan kişileri zora sokmayın.” dedi.⁵⁰⁸ Her komutan savaş sonrası zaferin büyüklüğü ile gurur duyar. Zaferin büyüklüğünü de hezimetin büyüklüğü belirler. Ancak Müsennâ'nın bu bakış açısı İslâm'ın öğrettiği merhamet ve hikmet kavramları ile açıklanabilir. Savaş günü merhamet, hezimet getirebilir ancak yerinde, zamanında, yeteri kadar yapıldığında sadece izzet getirir. Savaş meydanında hikmetli merhamet ya da af konuları ile ilgili İslâm tarihindeki pek çok örnek bu anlayışla ortaya çıkmıştır.

Büveyb'te çok miktarda ganimet elde edildi. Zafer haberi Hz. Ömer'e bildirildi. Bu savaşta Müslümanların önde gelen şahsiyetlerinden pek çok kimse şehit olurken Sâsânîlerin itibarı yerle bir oldu. Geride kalmış Persler korkmuş ve darmadağın olmuş durumdaydılar.⁵⁰⁹ Müslümanlara karşı koyabilecek önemli bir güç gönderemeyen Persler geri çekilmeye başladılar.⁵¹⁰ Böylelikle Fırat ve Dicle arasındaki Fars beldelerine hücum etme imkânı doğdu. Irak fethinin ikinci kısmına geçilebilirdi. Artık Fırat'ın doğusu tamamen kontrol altındaydı. Iraktaki bu son savaş yani Büveyb, Şam'da gerçekleşen Yermük savaşının muadili olmuştur.⁵¹¹

2.2.2.5. Pazar Baskınları

Büveyb Savaşı'nın hemen arından Son Ülleys ya da Son Enbâr seferi yapıldı. Burası sahradan Irak'a girildiğindeki ilk kasabadır ve Enbâr'a bağlıdır.⁵¹² İki pazara baskın yapıldı. Bunlar Hanâfis ve Bağdat Çarşısı olarak anılıyordu ve buralarda Medâinli, Rebâlı ve Kudâalı tacirler ticaret yapıyordu. Önce Ülleys'te bulunan Hanafis çarşısına sonra da Enbâr'da bulunan Bağdat Çarşısı'na baskın yapıldı. Müslüman birlik, geriye dönerken Nehru's-Salihîn'de konakladılar. Bu sırada askerler

⁵⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/444.

⁵⁰⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 364.

⁵¹⁰ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 2/143.

⁵¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/599.

⁵¹² Hamevî, *Mu'cem'ul-Büldân*, 1/248.

“Bizi takip etmeye başladılar galiba, ne de çabuk!” gibi şeyler söylediğini duyunca Müsennâ, “Gizli konuştuğunuz zaman iyilik ve takvadan konuşun. Şunu bilin ki baskını haber verecek olan kişi henüz haber vereceği yere ulaşmadı. Haber vermiş olsa bile kalplerindeki korku sizi takip etmelerine müsaade etmeyecek. Baskınlar anlık olur ve kalplere korku verir. Peşinize düşseler bile sizin altınızda bu değerli binekler varken size yetişemezler. Yetişirlerse ecir ve zafer umarak onlarla savaşırım. Allah’a güvenin ve ondan iyilik bekleyin. O sizi pek çok cephede muzaffer kıldı.”⁵¹³ dedi. Müsennâ burada askerlerin gözlerinde düşmanı büyötmelerine müsaade etmiyordu. Bu tür sözlerin bir fısıltı ile başlayıp güröltüye dönüşeceğinin farkında olduğunu göstermekte ve askerlerin özgüvenlerini daima diri tutmaktadır.

Müslömanlar, Irak’ın bazı bölgelerini tekrar fethetmek zorunda kaldılar. İsyan edenlerin isyanları son buldu. Yeterince korku salındı ve güç gösterildi. Bölgedeki İslâm hâkimiyeti sağlandı. Bölgede yaşayanlar da bu gerçeği kabullendiler. Sâsânîlerden ve onların temsilcileri olan vali, muhtar ve sınır komutanlarından umutlarını kestiler. Bu mntıkada bulunan Benî Tağlib gibi kontrolsüz kabileler de dizginlendi.

Bu sırada Dicle’de Nemr ve Tağlib kabilesinin ortaklaşa direnç gösterdiği haberi gelince Uteybe ve Furât isimli iki komutan bölgeye askerleri ile birlikte intikal ettiler. Durumu kontrol altına alırken bazı düşman askerlerini Dicle’ye attılar. Dicle’de düşman askerleri, “Boğuluyoruz, bizi kurtarın!” diye bağırmaya başladılar. Uteybe ve Furât da “İşte boğulmanız, yakmanızın bedelidir.” anlamına gelebilecek bir söz söylediler. Bu olay Hz. Ömer’e intikal etti. O da bu iki kişiyi derhal Medine’ye çağırđı ve bu sözlerle neyi kastettiklerini sordu. Çünkü cahiliyye döneminde Beni Tağlib, Bekr b. Vâil’den bazı kimseleri ateşte yakmıştı. Cahiliyye döneminden kalma hesaplara İslâm devletinin müsamaha etme ihtimali yoktu. Bu iki kişi bu sözleri bir deyiş olarak kullandıklarını, “Boğulmak da yanmak gibidir.” demek istediklerini söylediler. Hz. Ömer onlardan yemin aldı ve Müsennâ’ya geri gönderdi.⁵¹⁴

⁵¹³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 2/446.

⁵¹⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 2/447.

Sevâd bölgesinde olan olaylar, ticaretin darbe alması, Sâsânîlerin ordularının sürekli yenilmesi Sâsânî elitlerini rahatsız etti. Rüstem ve Firuzan'ı çağırıp bu işe bir an önce çeki düzen vermelerini aksi takdirde bu işi kendilerinden başlayarak halledecekleri söyleyip tehdit ettiler. Poran'a bu konu iletildi ve bir şah arayışına gidildi. Sâsânîlerde, hanedanlık kanı taşıyan, ancak annesi tarafından güvenlik gerekçesi ile saraydan kaçırılmış ve o sıralarda yirmili yaşlarda olan Yezdigerd, saraya getirildi ve insanlar onun etrafında birleşti. Merzübânlar ona itaat etti. Yezdigerd, evvel emirde Hîre, Übülle, Enbâr gibi kaybedilmiş yerlere komutan tayinlerinde bulunmuştu.⁵¹⁵ Perslerin Yezdigerd'i tahta geçirme konusunda ittifak ettikleri ve Irak bölgesindeki Perslerin anlaşmayı delerek bölgedeki Müslümanlara eziyet ettikleri haberi Medine'ye ulaştı.⁵¹⁶ Bunun üzerine Müslümanlar, Irak fethini tamamlamak ve Sâsânîlere öldürücü darbeyi vurmak için hazırlıklara başladılar.

2.2.2.6. Kâdisiye Savaşı

Kâdisiye Savaşı ((القادسية)) hem Irak için hem Perslerin iç siyaseti için dönüm noktası ve Sâsânîleri esasında yıkan savaştır. Arka arkaya aldıkları ağır yenilgilerden sonra iç siyaseti ve rekabeti bir kenara koyan Rüstem ile Firuzan ortak hareket etmeye başladılar.⁵¹⁷ Kız kardeşler döneminde kızışan Pehlevî-Parsî mücadelesinde Pehlevî Rüstem, Parsî Behmen'e karşı Poran zamanında avantaj elde etmişti ancak III. Yezdigerd zamanında fiili hükümdarlıktan ordu komutanlığına düşürülmüş ve Behmen ile mücadelesini savaş meydanlarında sürdürmeye başlamıştı. Müslümanların galibiyetleri iyi incelendiği vakit, bir türlü birbirine yetişemeyen Sâsânî destek birliklerini görürüz. Rüstem ile Behmen arasındaki veya genel olarak Sâsânîlerin etkili yedi ailesinin kendi aralarındaki mücadelenin ordu sevkiyatlarına ve savaş stratejilerine etkide bulunmuş olması çok uzak bir ihtimal değildir. Belki de hesaplanmamış tek şey bedevî olarak gördükleri insanların yağma için değil çok organize bir şekilde Sâsânîleri bitirmek için savaş meydanlarında olmalarıydı. Bunu Kâdisiye ile birlikte tam olarak idrak ettiler ancak çok geçti. Bu savaşa kadar

⁵¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/448.

⁵¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/600.

⁵¹⁷ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 2/143.

gerçekleşen yirmiye yakın savaşın biri hariç tamamının Müslümanlar tarafından kazanılmış olmasına rağmen başlarına gelecek büyük tehlike konusunda ihmalkâr davranmışlardı. İç rekabetten başlarını kaldıramayan Perslerin basireti adeta bağlamıştı. Doğrusu, tedbir alsalar ve en baştan beri organize olmuş olsalardı bile sonuç değişmeyecek ve İslâm ordularının karşısında yine darmadağın olacaklardı. Zira bu konuda Sâsânîlerden daha iyi durumda olan Romalılar bile Mısır ve Şam gibi çok önemli ve değerli bölgelerin kaybına karşı koyamıyordu. Pers siyaseti geç de olsa kendisine çeki düzen vermeye karar vermişti. Kâdisiye, bu anlamda Sâsânîlerin tüm güçleriyle Müslümanlara karşı koydukları, kapasitelerini açık ettikleri bir savaştır.

Sâsânî sarayında olup bitenleri çok yakından takip eden Hz. Ömer büyük bir ordu tanzim edip Irak'a çıkardı. Kendisi de bu ordunun başında komutan olarak cihada katılacaktı ancak istişare heyetinin görüş birliği ve Abdurrahman b. Avf'ın ısrarıyla Hz. Ömer'in Medine dışına çıkmasına onay verilmedi. Daha sonra istişare heyetinin ve Hz. Ali'nin önerisiyle Sa'd b. Ebî Vakkâs komutanı seçildi.⁵¹⁸ Sa'd b. Ebî Vakkâs o sırada Necd bölgesindeki Hevâzin kabilesinin zekâtından sorumlu idi. Medine'ye çağrıldı. Hz. Ömer ona şöyle dedi: "Sen doğru bir yola gitmekte. Hayırlı bir işe başlamaktasın. Karşılaştığın musibetler karşısında dayanıklı ve sabırlı ol. Devamlı surette Allah'tan korkar ol. Bilesin ki Allah'tan korkmak, iki şeyde bir araya gelir. Biri ona itaat etmede, diğeri de ona isyan etmekten uzaklaşmakta. Ona itaat edenin itaati dünyayı sevmemek ve ahireti sevmektedir. Ona isyan edenin isyanı da dünyayı sevmek ve ahireti sevmemektedir. Kalplerde bazı hakikatler vardır ki, Allah onları meydana getirir. Bu hakikatlerin kimi gizli, kimi aşikârdır. Aşikâr olan hakikat şudur ki, hak hususunda öven ve kınayan aynıdır. Gizli olan hakikat ise, kişinin kalbindeki hikmetin dili ile açığa çıkması ve insanları sevmesidir. İnsanların seni sevmesini istememezlik etme. Çünkü peygamberler de insanların kendilerini sevmelerini istemişlerdir. Allah, bir kulu severse onu başkalarına da sevdirebilir. Bir kula gazap ederse onu başkalarına kötü gösterir. İnsanlar nazarında hangi konumda isen, Allah katında

⁵¹⁸ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/138.

da o konumda olacaksın."⁵¹⁹

Hiz. Ömer'in Sa'd'a ögütleri oldukça dikkat çekicidir. Öncelikle bu çapta büyük bir orduyu yönetmemiş olan Sa'd'ın, Hâlid kadar serinkanlı olması, askerini yönlendirmelerine karşı doğru kararları almaktan çekinmemesi ve bunu yaparken de ordunun desteğini alarak hareket etmesi gerekiyordu. Hiz. Ömer hem Ebû Ubeyd es-Sekafi ile birlikte yaşanan Köprü hezimetinin tekrarlanmaması hem de Hâlid'in yokluğu ile askeri kayıpların yaşanışı konusunda bir doğru orantı kurulmaması adına bu işin üzerine düşüyordu. Bu minvalde Hiz. Ömer, "Bana öyle ayrıntılı mektuplar gönderin ki sanki sizi görüyormuş gibi olayım."⁵²⁰ diyerek işi yakinen takip etmek istemiştir. Ayrıca on askerini başına bir onbaşı tayini, bunların Kâdisiye'de bir araya toplanması, keşif kuvvetlerinin, öncülerini, sağ ve sol cenahların, artçı kuvvetlerin, piyadelerin ve süvarileri komutanların atanmasına kadar kendisi karar veriyordu.⁵²¹

Hiz. Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı 4000 kişiden oluşan bir askeri birlikle Irak'a gönderdi.⁵²² Ordu önce yol üzerinde Zerûd ve Sirâf'ta konakladı. Belâzürî'ye göre ordu es-Sa'lebiyye mevkiinde 3 ay kadar konakladı.⁵²³ Bu sırada Medine'den Cerîr b. Abdullah ve Müsennâ b. Hârise'ye de Sa'd b. Ebî Vakkâs'a tabi olmaları emri bildirildi. Sa'd, Irak'a vardığında Cerîr ile Müsennâ onun komutası altına girdiler. Yemen ve Necid'de toplam 4.000 kişi daha yola çıktı. Amr b. Ma'dikerb ez-Zübeydî, 500 piyade, Tuleyhâ b. Huveylid el-Esedî 800 sipahi, Şurahbil es-Samt el-Kindî 700 sipahi, Furat b. Hayyan el-İclî 700 sipahi, Muğîre b. Şu'be 300 sipahi, Asım b. Amr et-Temimî 400 sipahi, Asım b. Zurare et-Temimi, 600 sipahi, Huseym b. Abdullah es-Sülemi 1.000 sipahi, Mekşuh el-Muradi 400 sipahi, Cerîr b. Abdullah el-Beceli ise 600 sipahi ile orduya katıldı.⁵²⁴ Dîneverî, toplam 20.000 kişilik bir ordu ile Medine'den çıkıldığını belirtmektedir.⁵²⁵ Kastı destek birlikleri ile birlikte oluşan toplam ordunun sayısı

⁵¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/450. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/614.

⁵²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/617.

⁵²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/616.

⁵²² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/614.

⁵²³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 365.

⁵²⁴ İbn A'sem el-Küfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/138.

⁵²⁵ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 119.

olmalıdır. Buradaki önemli komutanlar ve onların mensup olduğu kabileler haklı olarak Irak'ta yeni kurulan şehirlerin de sakinlerini oluşturdular.

Müsennâ'nın yanında 8.000 kişi vardı.⁵²⁶ Ermeni tarihçi Sebeos'un 650'lerde yazdıklarına göre Sâsânî ordusu 80.000 kişiden oluşuyordu ve Ermeni prensleri 1.000 ila 3.000 adamla Yezdigerd'e yardıma gelmişlerdi.⁵²⁷ Sebeos'un dikkatini çeken hususlardan birisi de Müslümanların çok hızlı hareket etmeleri ve komutanlarının emirlerini harfiyen uygulamalarıdır.⁵²⁸

Müsennâ b. Hârise, nükseden bir yarısından dolayı çok hasta idi. Sa'd ile görüşemedi, ancak ona Kâdisiye ile el-Uzeyb arasında bir yerde savaşmasını tavsiye etti.⁵²⁹ Bu ikisinin arasındaki mesafe yaklaşık 7 km'dir. Hendek ve Atîk ismi verilen iki yerin arasındadır.⁵³⁰ Müsennâ, savaştan hemen önce vefat etti.⁵³¹ O vefat ettiğinde Irak fetihleri başkomutanı Sa'd b. Ebî Vakkâs, Şam fetihleri başkomutanı Ebû Ubeyde b. Cerrah idi.⁵³²

Belâzürî'ye göre Kâdisiye 16/637 yılında gerçeklemiştir.⁵³³ Ancak Taberî aynı fikirde değildir. Kendisi üç görüşü ortaya koyar. İlk olarak h.14/635, ikinci olarak İbn İshak'ın iddiası olan h.15. ve son olarak da h.16. olan Vâkîdî'nin rivayetlerini aktarır ve kendisi ilkini yani h.14. yılı tercih eder.⁵³⁴ Yâkût el-Hamevî, 16. yıl⁵³⁵, Halîfe b. Hayyât h.15. yıl⁵³⁶ Zehebî h.15. yılı tercih ederken⁵³⁷ İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr de Taberî gibi bu olayı h.14. yıl içinde kaydeder.⁵³⁸ Kronolojiye bakıldığında bu savaşın

⁵²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 4/161., İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 2/452.

⁵²⁷ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 107.

⁵²⁸ Sebeos, *Sebeos' History*, trc. Robert Bedrosian (New York: Sources of the Armenian Tradition, 1985), 51.

⁵²⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 365.

⁵³⁰ Hamevî, *Mu'cem'ul-Büldân*, 4/292.

⁵³¹ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/139., İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/615.

⁵³² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/616.

⁵³³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 366.

⁵³⁴ Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/590.

⁵³⁵ Hamevî, *Mu'cem'ul-Büldân*, 4/291.

⁵³⁶ Halîfe b. Hayyat, *Tarih*, 131.

⁵³⁷ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 3/144.

⁵³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 4/160., İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/618.

15/636 senesinde gerekleŖtiđi anlaŖılmaktadır.

Müsennâ, Sa'd gelmeden vefat etti.⁵³⁹ Sa'd, Müsennâ'nın hanımı Selma ile evlendi. Bölgedeki tüm emirler onun komutasının emri altına girdiler. Hz. Ömer, Sa'd'a ek takviye birlikleri gönderdi. Böylece yaklaşık 30.000 kişilik bir ordu toplandı. Belâzürî'ye göre İslâm ordusu 9000-10.000 arasındadır. Destek olarak da Muğîre b. Şu'be ile birlikte 800 ve Kays b. Hübeyre ile birlikte 700 destek birliği gelmiŖti. Bunun dıŖında Hz. Ömer, Medine'den erzak olarak koyun ve baŖka kesimlik hayvanlar göndermiŖti.⁵⁴⁰ Zehebî ise Müslümanların 7-8 bin, Perslerin ise 40-60 bin civarında olduğunu bildirmiŖtir.⁵⁴¹

Ŗekil 26. Kâdisiye'nin uydu görünümü

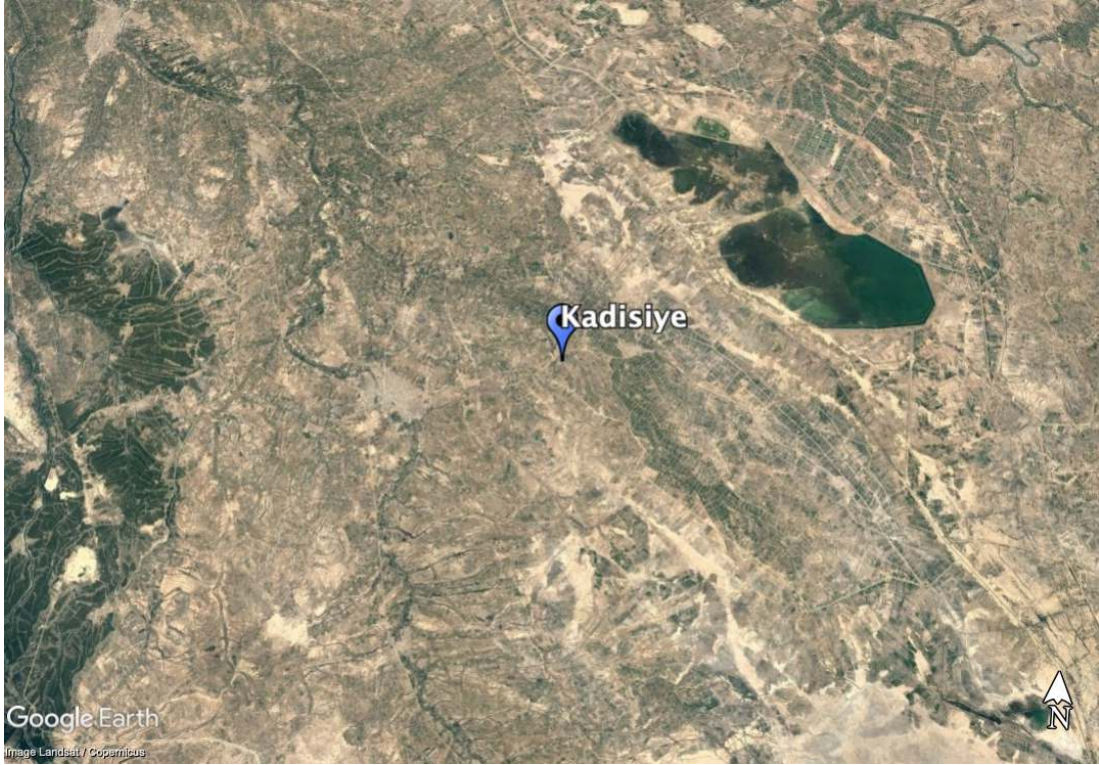
⁵³⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 365. İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/138.

⁵⁴⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 366.

⁵⁴¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 3/142.

Kâdisiye, Irak'ın kapısı niteliğindedir.⁵⁴² Bugünkü Bağdat'ın 195 km güneyinde yer alır. Güney batı yönüne 6 km çıktığı vakit Arabistan çölleri başlar. Bu durum da Hz. Ömer'in emirleri doğrultusunda sırtını çöle veren Müslümanlar için stratejik bir tercih olarak düşünülebilir. Düşmanın arkasında ise önce Fırat daha sonra da bir göl bulunmaktadır. Yâkût el-Hamevî bu gölden bahseder.⁵⁴³

Şekil 27. Kâdisiye'nin uydu görünümü

Sa'd, ordusunu Kâdisiye'de topladı ve onları nizama soktu. Aldığı emir doğrultusunda her on kişiye bir arif (onbaşı) atadı. Sancak komutanları erken dönemde Müslüman olan kişilerden seçildi. Öncü birliklerin komutanları sahabeden, kanat komutanları da dengeli bir şekilde uygun kabilelerden seçildi. Selmân-ı Fârisî davetçi elçi, Ziyâd b. Ebîhi de kâtip, Abdurrahman b. Rebîa el-Bahilî de kadı olarak görev aldı. Orduda Sa'd ile birlikte Bedir'e katılmış 99 kişi, Rıdvan biatına katılmış 300 kişi,

⁵⁴² Said Havva, *Hadislerle İslam Tarihi*, trc. M Ahmet Varol (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1989). 5/380.

⁵⁴³ Hamevî, *Mu'cem 'ul-Büldân*, 4/292.

Mekke'nin fethine katılmış 300 kişi ve 700 sahabe çocuğu bulunuyordu.⁵⁴⁴ Yine bu savaşta irtidad edenlerin savaşmalarına izin verilmişti. Sahte peygamberlik iddiasında bulunan Tuleyhâ b. Huveylid el-Esedî de saflar arasında yerini almış, kahramanca savaşmış ve ciddi yararlılıklar göstermişti.

Hz. Ömer, mektubunda Sa'd'a şu talimatları da veriyordu: “Ordu, Hecer ile ova arasında olsun. Perslere giden bütün yol ve geçitleri kapatın. Önce siz onlara şiddetli bir darbe vurun. Onların sayılarının çokluğu ve teçhizatlarının fazlalığı sizi korkutmasın. Onlar hileci ve tuzakçı bir kavimdirler. Eğer sabredip iyi savaşır, ihsanda bulunur, emanete riayet ederseniz onlara karşı muzaffer olacağınızı umuyorum. Sonra onlar hiç toparlanamayacak şekilde darmadağın olurlar. Çünkü onlar yüreksizdirler. Eğer mağlup olursanız geriye dönün ki, Hecer mıntikasına ulaşasınız. Siz onlardan daha atak ve cesaretlisiniz. Onlarsa çok korkak ve cahildirler. Nihayet Allah size fethi nasip eder ve tekrar onlara hücum edersiniz.”⁵⁴⁵ Bu mektupta da hem motivasyon hem de şok saldırısı taktiği verilmekteydi. Sâsânîlerin savaşlarda kullandığı büyük filler, bando eşliğinde dikkat dağıtıcı marşlar okuma gibi uygulamalar Müslümanlar tarafından biliniyordu ancak bu durumla yeni karşılaşacak komutanlar ve askerler vardı.

Sa'd, yoluna devam etti. Kâdisiye'ye inip konakladı. Birliklerini etrafa gönderdi. Orada bir ay süreyle ikamet etti. Perslerden hiçbirini görmedi. Durumu, Hz. Ömer'e bir mektupla bildirdi. Etrafa gönderdiği müfrezeler her yerden erzak getiriyorlardı. Bölge halkı Yezdigerd'e mektup gönderip, “Eğer bize yardıma gelmezseniz, elimizde bulunan her şeyi onlara verir, kalelerimizi de onlara teslim ederiz”⁵⁴⁶ şeklinde şikâyet ve tehditte bulundular. Hem Sâsânî ordusunun gecikmesi hem de Medâin'in umursamaz tutumu Sâsânî vatandaşlarını tedirgin ediyordu. Ancak bu gecikmenin arkasındaki siyasi sebeplerin farkında değillerdi.

Yezdigerd, Kâdisiye için Rüstem'i kurban olarak seçti. Onu askeri birliğin

⁵⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/452-453., İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/37.

⁵⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/617.

⁵⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/619.

başına komutan yaptı. Ancak Rüstem, bu görevi reddedip şöyle dedi: "Bu, savaş taktiği açısından uygun değildir. Çünkü ordu üstüne ordu göndermek, Arapları büyük bir ordu ile bir defada mağlup etmekten daha zor bir iştir." Yezdigerd ise, Rüstem'in bu itirazını kabul etmeyip kendi görüşünde ısrar etti. Rüstem, Müslümanlarla savaşmadan ikna yolu ile bu işin içinden çıkılabileceğini düşünüyordu.⁵⁴⁷ Rüstem, sefere hazırlandı ve Calinos, Hürmüzân, Mihrân, Firuzan gibi komutanlarla yola çıktı. Orduda ayrıca 33 fil bulunuyordu.⁵⁴⁸ Medâin'den kalkıp en fazla 200 km bir yol takip ederek varabileceği Kâdisiye'ye gelişi dört ay sürdü.⁵⁴⁹ Rüstem, astronomi ile ilgilenen ve rüyalara göre hareket eden bir kişi idi.⁵⁵⁰ Bu savaşta yenileceği konusunda kişisel işaretler almıştı. Yezdigerd zorlamasa idi bu savaşa girme niyetinde değildi.⁵⁵¹

Savaştan önce Sa'd b. Ebî Vakkâs, Rüstem'e ve Yezdigerd'e elçiler gönderdi. Bu elçiler, Amr b. Ma'dikerb ez-Zebîdî, Tuleyhâ b. Huveylid el-Esedî, Cerîr b. Abdullah el-Becelî, Muğîre b. Şu'be es-Sekafî, Asım b. Amr et-Temîmî, Şurahbil b. Sımt el-Kindî, Münzir b. Hasan ed-Dabî, Fırat b. Hayyan el-Iclî ve İbrahim b. Hârîse eş-Şeybânî idi.⁵⁵² Bu kişilerin sayısı Taberî ve İbn Kesîr'in eserinde farklı verilmiştir.⁵⁵³ İbn Kesîr 7 kişinin ismini verir ve Cerîr b. Abdullah, Tuleyhâ b. Huveylid ve Eş'as b. Kays'ı saymaz ve Nu'mân b. Mukarrin'i elçiler listesinde ilk sırada sayar.⁵⁵⁴ Zerrînkûb, bu elçi gönderme işini ilginç bir şekilde Arapların savaşa karşı isteksizliği ve oyalanmaları olarak yorumlar ve daha çok elçilerin Sâsânîlerin protokol kurallarına uymayan davranışlarına odaklanır.⁵⁵⁵ Ancak bu 10 kişinin farklı kabilelerden seçilmesi, kendisinden habersiz adım atılmayan Hz. Ömer'in seçimi olmalıdır. Adeta bu kişileri bir imparatorluğun başkentine elçi olarak göndererek hem kabileleri arasındaki saygınlıklarını artırıyor hem de diplomasi tecrübesi kazandırıyor. Sa'd elçilere "Bu kâfir adam benden bir heyet göndermemi ve

⁵⁴⁷ Zerrînkûb, *İslam Şafağı*, 121.

⁵⁴⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 365. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/619.

⁵⁴⁹ Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, 469.

⁵⁵⁰ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/449.

⁵⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/619.

⁵⁵² İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/155. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/620.

⁵⁵³ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/496.

⁵⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/619-620.

⁵⁵⁵ Zerrînkûb, *İslam Şafağı*, 121-122.

taleplerimizi iletmemi istiyor. Yanına gidin ve aklından geçenleri öğrenin. Belki de Müslüman olur” dedi.⁵⁵⁶

“Elçiler Medâin’e gidip şah ile görüştüler. Yezdigerd, sarayda fildişi ve abanozdan imal edilmiş bir tahtın üzerinde idi. Sağında ve solunda yönetici elitler (şahlar) ve şahzâdeler vardı. Müslümanlar salona girdiği sırada şehinşah içkisini yudumlamakta idi. Elçiler girdikten sonra bardağını kaldırıp ilgisini toplamaya çalıştı. Yezdigerd taze bir şah idi ve olgun hareket edemiyor, Müslümanların daha çok kılık kıyafeti ile meşgul oluyordu.⁵⁵⁷

Elçiler şaha yaklaştılar ve önünde durdular. Şah yere çökmelerini ya da oturmalarını söyledi. Dokuz kişi yere oturdular. Muğîre ise rahat tavırlarla zırhını ve kılıcını çıkartmadığı halde Yezdigerd’in yanına oturdu. Hatta biraz iri olduğu için şah onun sağında sıkışıp kalmıştı. Yezdigerd bu işe çok öfkelenmişti. Şahın kölelerinden biri gelip Muğîre’ye kalkmasını söyledi. O da kalkmadı. Üzerinde Arap elbisesi, elbisenin üzerinde zırh, altında kılıcı ve elinde de kırbacı vardı. Sonra arkadaşlarına dönüp Yezdigerd ile kim konuşacak diye sordu. Onlar da biz iyiyiz sen devam et dediler. Bu arada Yezdigerd’in gözü Muğîre’nin yemen işi sekizgen bürdesine takılmıştı. Önünde bekleyen tercümanına Farsça dedi ki: "Bu adamın üzerindeki elbisenin adı nedir?" "Ey Şah bu kıyafetin ismi bürdedir." diye cevap verdi tercüman. Yezdigerd, bunu uğursuzluk olarak gördü ve Arapça "Bürd" kelimesi ile sesteş olan Farsça "Burden" filini kullanarak "burdend cihan ra" dedi. "Tüm dünyayı fethettiler." dediğini anlayan Muğîre, ‘Bu şahınız aslında benim dediklerimi çok iyi anlıyor. Bu tercümanı sadece dediklerimi teyit etmek için getirtmiş.’ dedi. Yezdigerd’in Arapçası oldukça fasihti. Yezdigerd, Muğîre’ye Arapça şöyle dedi, ‘Yahu, sen dobra davranışından ve hoşuna da gittiği için sana izin vermediğim halde geldin tahtımda yanıma oturdun.’ Muğîre: ‘Bu hareketin neyini beğenmedin?’ Yezdigerd: ‘Bu hareket hoşuma gitmedi çünkü sen benim meclisime geliyorsun ve senin oturman gereken yer sana gösterilen yerdir." Muğîre: "Doğru söylüyorsun. Senin yanına oturmam benim

⁵⁵⁶ İbn A’sem el-Kûfi, *Kitâbu’l-Fütûh*, 1-2/155.

⁵⁵⁷ Havva, *Hadislerle İslam Tarihi*. 5/380.

şerefimi artırmıyor. Sadece uygun yükseklikte bir yer bulamadım. Şimdi bunları bırak da ne istiyorsun onu söyle.” Yezdigerd: "Ey Arap topluluğu, sizler bizim memleketimize tüccar olarak, yolcu olarak, çeşitli heyetler içinde geliyordunuz. Sizlere iyi davranıyorduk, soframızdan yiyor, içeceklerimizi içiyordunuz. Güzel kıyafetlerimizi giyyordunuz. Sonra bize haset ettiniz. Kavminizi geride bırakıp buraya geldiniz ve elimizdekine göz dikip bize düşmanlık beslediniz. Sizinle bizim aramızdaki durum en iyi şu hikâyede anlatılır. "Adamın birinin bir bağı var. Bir tilki o bağa girmiş yiyebildiği kadar yemiş. Bakmış ki ona engel olan kimse yok. Hemen gidip tüm tilkileri bağa çağırmış. Bu olayı göre bağ sahibi, tilkilerin inini kapatmış, içeriye girmiş ve hepsini öldürmüş. İşte sizinle bizim aramızdaki durum böyle. Eğer sizi buraya getiren şeyin açlık ve fakirlik olduğu bilmesem ben de bu bağ sahibinin tilkilere yaptığı şeyi sizlere yapardım. Eğer durum böyleyse bana böyle şeyleri haber verin ki biz de size bakalım, develerinizi bağlayıp karınlarını doyuralım, elbiseler giydirelim. Gücüm yettiğince size iyilik ederim siz de sonrasında memleketinize emniyet içinde dönersiniz. Eğer durum bu değil, amacınız benim topraklarım ve mülküm ise o vakit bilin ki başınıza felaketler yağdırır, türlü belalara sizleri düşür ederim."

Muğîre: "Açlık ve sefaletle ilgili biz eskiden çok daha kötü durumda idik. Ölmüş hayvanın eti, keler, kirpi ve bunlara benzer şeylerle beslendiğimiz oldu. Aramızda durumu en iyi olan, kardeşini öldürdükten sonra onun malına el koyandı. Elbiselerimiz koyun ve develerden elde ettiğimiz ve kadınlarımızın dokuduğu idi. Helali bilmez haramı kötü görmezdik. Allah sonunda bizlere mübarek kulu Muhammed'i (s.a.v.) Nebi olarak gönderdik ve bizi onunla karanlıktan aydınlığa çıkardı ve bizim gözümüzü açtı. Ona bir kitap indirdi. Bu kitabın adı Kur'an'dır. Bu kitapta helal, haram yazılıdır ve bizi putlardan beri kılmıştır. Aramızdaki doğru insanlar ona inandılar, yalancılar da onu yalanladılar. Yalanlayanlar doğrulayanlarla savaştılar. Sonunda onlar da ister istemez bu dine girdiler. Vefat etmeden önce tüm beldelerin bizim elimizle fethedileceğini bildirdi. Sizin memleketiniz ve senin sarayın da dâhil. Biz sana üç şeyle geldik. Bunlardan birini tercih et". Yezdigerd: Söyle dinliyorum. Muğîre: İlki Allah'tan başka ilah yok, o tektir ve onun ortağı yoktur ve

Hız. Muhammed (s.a.v.) onun kulu ve elçisidir demendir. Eğer bunu derseni seni ülkende rahat bırakıp gideceğiz. Senin iznin dışında hiç kimse senin topraklarına ayağını basamayacak. Vereceğın beşte bir harac ve zekât Müslümanların beytülmalına aktarılacaktır. Eğer bunu kabul etmezsen cizye ödersen ve kurtulursun. Bunu da kabul etmezsen Allah yolunda cihad ederiz.”

Yezdigerd: “Sözlerini çok iyi anladım. Ancak küçülen sâğır kelimesini anlamadım.” dedi. Muğîre de bu kelimeyi şöyle açıkladı: "Şâğır (itaat eden) yani sen vergini ödeyeceksin ve başında cizye ödediğine dair bir şey taşıyacaksın.” Yezdigerd buna çok sinirlendi ve "Hayatta böyle şeyleri duyacağım aklıma gelmezdi. Sizi şimdi ortadan kaldırmayı düşündüm. Eğer bu makbul olsaydı yapardım.” dedi. Protokol memurları bu işe bir son vermek için Muğîre'ye tekrar oradan inmesini söylediler ancak Muğîre bu işi çok uzattıklarını ve söyleyeceklerini söyleyip gideceğini ifade etti. Şahın para yardımı teklifine ve açık tehditlerine aldırmadan söyleyeceklerini söyledi. Yezdigerd kendi dünyasında normal olmayan bu diyaloga bir sonra vererek “Hepinizi Kâdisiye'ye gömeceğim.” tehdidi ile elçileri gönderdi ve savaş emri verdi.”⁵⁵⁸

Kâdisiye'de bekleyen İslâm ordusunun karşısında İran ordusu Zehebî'ye göre 60.000⁵⁵⁹, Belâzürî'ye göre 120.000⁵⁶⁰, İbn Kesîr'e göre 120.000⁵⁶¹ ve İbnü'l-Esîr'e göre 220.000'dir.⁵⁶² İbn A'sem'e göre de 125.000 Rüstem'in ordusu ve İran'ın dört bölgesinden gelen 100.000 kişilik destek birlikleri ile beraber toplam 225.000 kişi idi⁵⁶³ Her olayda rakamlarda ihtilaf olur. Buradaki temel sebep İslâm ordusunun başarısını efsaneleştirmek değildir. Bu ve benzeri durumlarda genelde müelliflerin bazıları asıl ordunun sayısını verirken bazıları da yedek birliklerle birlikte tüm sayıyı verdiklerini tahmin edebiliriz. İkinci sebep de ilk kez yüz bine yakın bir ordu ile savaşa çıkan Müslümanların bu alışık olunmayan rakamlarla ilgili farklılaştıkları tahmin edilebilir. Son olarak, dönemin tanıkları savaşan taraflarla ilgili sayılarla çok

⁵⁵⁸ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/155-157., İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/622.

⁵⁵⁹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 3/142.

⁵⁶⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 366.

⁵⁶¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/619.

⁵⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/452.

⁵⁶³ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/158.

ilgilenmemiş olabilirler. Eğer bu konu çok önemli olsaydı, rivayet geleneğine aşına, en küçük ayrıntıları kaydeden bu insanlar, orduların sayılarını da pekâlâ hassas bir şekilde kaydedebilirlerdi. Bizce bu konu dönemin tanıkları tarafından önemsenmemiş, sonraki dönemlerde gündeme gelmiş ve hatırlanmaya çalışılmıştır.

Görüşmelerin ikinci kısmı Kâdisiye'ye gelen Rüstem ile sürdürüldü. Savaşın önce bir anlaşma zemini arandı. Rib'î b. Âmir, Huzeyfe b. Mihsan ve Muğîre b. Şu'be, Rüstem ile birebir görüştü. Müslümanların savaş gerekçelerini ve ideolojilerini anlamak bakımından elçi Muğîre b. Şu'be ile Rüstem arasında geçen konuşmaya biraz detaylı yer vermek istiyoruz. Rüstem kibar bir şekilde giriş yapıp: "Siz komşularımızsınız. Biz size iyi davranıyor ve size ulaşacak eziyetleri önlüyoruz. Memleketinize geri dönün. Ülkemize gelerek ticaret yapmanıza engel olmayacağız." dedi. Muğîre de ona şöyle cevap verdi: "Biz, dünya peşinde değiliz. Bizim asıl istediğimiz ve amaçladığımız ahirettir. Allah, bize bir peygamber gönderdi. Gönderdiği Peygamberine şöyle dedi: "Dinime tabi olmayan kimselere şu Müslüman cemaati musallat kılacak ve bu Müslüman cemaat vasıtasıyla onlardan intikam alacağım. Dinimden yüz çeviren kişi mutlaka alçalır. Dinime bağlanan kişi de mutlaka yücelir." dedi. Rüstem: "Sözünü ettiğin din nedir?" diye sordu. Muğîre: "Bu dinin temel prensibi; Allah'tan başka ilah bulunmadığına ve Muhammed'in de O'nun Resulü olduğuna şahadet etmek, Muhammed'in (s.a.v.) Allah katından getirdiği hükümleri tasdik etmektir. Rüstem: "Başka bir umdesi de var mıdır? Muğîre: "Kulları, kullara kulluktan çıkarıp Allah'a kulluk seviyesine yükseltmektir." Rüstem: "Bu da güzel bir şeydir. Başka bir şey var mı?" Muğîre: "Bütün insanlar Adem'in çocuklarıdır. Onlar ana baba bir kardeşirler." Rüstem: "Bu da güzel. Söyler misin bana, eğer dininize girersek ülkemizden çıkıp memleketinize döner misiniz?" Muğîre: "Evet, vallahi ticaret veya başka bir barışçıl ihtiyaç dışında ülkenize yaklaşmayız." Muğîre, yanından ayrıldıktan sonra Rüstem, etrafındaki adamlarıyla İslâm'a girme konusunda istişare yaptı. Onlar, İslâm'a girmeyi reddettiler.⁵⁶⁴

Savaş dört gün sürdü. İlk güne "Ermes" (meşakkat), ikinci güne "Ağvas"

⁵⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/623.

(yardım) ve üçüncü güne “İmas” (zorlu savaş) veya Sevâd⁵⁶⁵ adı verildi. Savaşın ilk gününe Sâsânîler avantajlı başladılar. Fillerden ürken atlar, Müslümanların nizamını bozdu ve pek çok kayıp verildi. Bu filleri yönetenler öncelikli hedef haline getirilip oklarla vurulunca Müslümanlar tekrar kendilerini toparlayıp vaziyetlerini korudular. İkinci gün Şam tarafından Kâ’ka b. Amr komutasındaki öncü destek birliğinin Müslümanlara katılması motivasyon açısından büyük bir destek sağladı ve Müslümanlar Sâsânîlere fazlaca kayıplar verilmeye başladılar. Üçüncü gün ise Şam tarafından gelen Hâşim b. Utbe komutasındaki asıl destek birliği savaş meydanına ulaştı ve adeta kıyamet koptu. Gün boyunca ve gece boyunca iki taraf durmadan savaştı. Sâsânîlere göre sayıca az ancak çok azimli olan Müslümanlar, dördüncü gün mutlak bir galibiyet elde ettiler. Bu savaşta 10.000 Perslinin öldürüldüğü kaydedilir.⁵⁶⁶

Rüstem, savaşın neticesini gördükten sonra etrafındaki adamlarla beraber Medâin’e doğru kaçarken onları takip eden Müslümanlar tarafından yakalanıp öldürülmüştür.⁵⁶⁷ Dağılan Pers ordusundan Firuzan, Zağros eteklerinde bulunan ve Pers kraliyet hazinesinin de bulunduğu Nihâvend’e çekilip bir ordu hazırlığına girişirken, Hürmüzân güneye inerek zengin Hûzistan bölgesine gelerek toplayacağı vergilerle yeni bir direnç oluşturmayı hedefledi. Bunların dışındakiler de Medâin’e doğru giden yol üzerindeydiler.⁵⁶⁸

Burs dihkânı Bestam gibi akıllı Persli toprak sahipleri bir şekilde Müslümanlara yardım edip onlara köprüler temin ederek geçişlerini kolaylaştırmışlar ve Pers ordusunun ilerleyişi ve yönü hakkında Müslümanlara bilgi vermişlerdir.⁵⁶⁹

Bu savaş sırasında Perslerin direncini kıran bir başka olay da Poran’a ait olan bir arslanın, bir Müslümanın tarafından öldürülmesi olayıdır.⁵⁷⁰ Arslanın sembolik bir anlamı vardı ve bu arslan bir ok ya da mızrakla değil üzerine atlayacak kadar cesur bir

⁵⁶⁵ İbn A’sem el-Kûfî, *Kitâbu’l-Fütûh*, 1-2/161. İbnü’l- Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 2/377.

⁵⁶⁶ İbn A’sem el-Kûfî, *Kitâbu’l-Fütûh*, 1-2/167.

⁵⁶⁷ Taberî, *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk*, 3/351. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 9/635

⁵⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 9/635-636., Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 116.

⁵⁶⁹ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 116.

⁵⁷⁰ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 117.

asker tarafından öldürülmüştü. Yok olmayacaklarına ve ölünceye kadar direneceklerine yemin eden kraliçenin muhtemelen mistik anlamlarla, dini ümitler ya da milli vaatlerle gönderdiği bu sembolik hayvanın İslâm ordusunu kaosa sürüklemek ve Müslümanları korkutmak hedefi kısa sürede yok olunca bu konuya mistik anlamlar yükleyen Persler de hayal kırıklığına uğramış olmalılar.

Bu savaşla ilgili 14.000 dirhem atlılara, 7.000 dirhem yayalara pay dağıtılmıştır.⁵⁷¹ Bu savaşta daha öncesinde hiç olmadığı kadar fazla ganimet toplandı.⁵⁷² Toplanan ganimetler arasında en değerlisi ise “Direfşikâbiyân” ismi verilen kutsal Pers sancağı idi.⁵⁷³ Kâdisiye savaşına katılan Pers asıllı çiftçiler de bu savaşın sonunda Müslümanların eline geçti. Bu kişiler savaşçıdan ziyade, kazma, taşıma, onarma, yemek yapma gibi işleri görüyorlardı. Müslümanların tarafına geçen Şirzâd, onlara dokunulmamasını istedi. Böylece yaklaşık 1.000 kişi isimleri kaydedilerek serbest bırakıldı. Vergilerini ödedikleri sürece zarar görmeyeceklerdi. Bu kişilere Müslüman olma baskısı yapılmadı. Asıl düşman Sâsânî şahı ve Pers aristokrasisi idi.⁵⁷⁴

Kâdisiye Savaşı hem Müslümanlar hem de Sâsânîler için bir dönüm noktasıdır. Hz. Ömer gibi kazanımları muhafaza etmeye önem veren bir lider bu savaşın neticesi ile birlikte Müslümanların ilerlemesine izin vermiştir. Sâsânîler de hem işin ciddiyetinin farkına vardılar hem de bu farkındalığın gecikmişliğini gördüler. Âdem Apak’a göre bu savaş kazanılmamış olsaydı büyük ihtimal o güne kadarki tüm kazanımlar elden çıkacaktı.⁵⁷⁵ Sâsânî Devleti, bu savaş ve bu savaşın doğrudan neticesi olan Medâin’in fethi ile yıkılmıştır.

⁵⁷¹ Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, 2/123.

⁵⁷² Taberî, *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk*, 3/352.

* Gâve’nin Sancağı (درفش کویانی): Feridun’un alemi olarak da bilinir. İran mitolojisinde Dahhâk isimli yarı ejder yarı insan zalim hükümdara isyan eden ve onu yenen Gâve’nin açtığı kutsal bayrak.

⁵⁷³ Hayrettin Yücesoy, “Kâdisiye Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).24/136.

⁵⁷⁴ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 117.

⁵⁷⁵ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 2/147.

2.2.2.7. Medâin'in Fethi

Sâsânîlerin başkenti Medâin (المداين), Kâdisiye savaşının yapıldığı yere 160 km uzaklıkta idi.⁵⁷⁶ Bugünkü Bağdat'ın 40 km güney doğusunda Dicle nehri kıyılarına kurulmuş şehirlere verilen Arapça isimdir ve “şehirler” anlamına gelmektedir. Çünkü buraya her gelen kral bir öncekine nispeten yeni bir şehir kurmuştu. Dicle'nin doğusunda kalan şehir Tizpon* ve batı kıyılarında kalan şehir de Selukya'dır. Selukya İskender'in komutanı SeleVKos Nikator adına kurulmuş bir şehirdi. Bunun öncesinde İskenderiye ve sonrasında da Rûmiye şehirleri kurulmuştu.⁵⁷⁷ Partlar tarafından bir garnizon olarak kurulan Tizpon, MÖ. 170'ten itibaren Partların kışlık başkenti olarak kullanılmaya başlandı.⁵⁷⁸ Sâsânîler ise bu şehri başkent olarak kullanmaya devam etmişler ve şahlar genelde burada ikamet etmiştir. Her ne kadar başkent olsa da Medâin ve etrafı Persli değil Ârâmîdir ve etraf kilise ve sinagoglar ile dolu olduğu halde önemli bir ateş tapınağına rastlanmaz.⁵⁷⁹

Medâin, iki değil toplam 7 şehirden meydana geliyordu. MS. 230'da Erdeşir, Dicle'nin batı yakasına etrafı surlarla çevrili bir şehir inşa etmişti ancak Dicle'nin yatağı V. yy.da yer değiştirdi ve şehri ikiye böldü. İslâm fetihleri sırasında saraylar ve yoğun yerleşim nehrin doğu yakasında idi.⁵⁸⁰ Ya'kûbî'nin zamanı olan IX. yy.da beş şehir ayakta idi.⁵⁸¹ Bugün küçük bir kasaba olan Medâin, Eyvan-ı Kisrâ ismi verilen Sâsânîlerden kalma surlar ve kemer ile Şiilerin ziyaret duraklarından biri olarak Selmân-ı Fârisî türbesi çokça turist çekmektedir.

⁵⁷⁶ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 117.

* Yun. Κτησιφών (Ktesiphon), Far. تيسفون (Tisfûn), İng. Ctesiphon.

⁵⁷⁷ Hamevî, *Mu'cem 'ul-Büldân*, 5/74.

⁵⁷⁸ Christensen, “Sassanid Persia”, 64.

⁵⁷⁹ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 118.

⁵⁸⁰ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 118.

⁵⁸¹ Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 33.

Şekil 28. Dicle'nin en dar geçiş yerinden Medâin'in görünümü

Müslümanların Kâdisiye zaferinden sonra Şah etrafı ile birlikte şehirden çıkmıştı veya şehirde bir yerlerde saklanıyordu. Ancak ailesini ve götüreceği eşyaları çoktan yola çıkarmıştı. İstihbarattan alınan bilgilere göre ailesi ve adamları ile birlikte Hulvân'a doğru ilerliyordu.⁵⁸² Müslümanları yavaşlatmak için Dicle'nin batı yakasındaki Selukya ile doğu yakasındaki Tizpon'u birbirine bağlayan köprüyü yakmışlardı.⁵⁸³ Yezdigerd, Müslümanların geçiş yolu üzerinde, muhtemelen Batı yakasındaki Selukya şehrinde bazı noktalara zehirli yiyecekler ve içecekler bıraktı. Müslüman ordu Dicle'nin batı yakasına geldiğinde oldukça yorgundu. Müslümanların bir kısım askerler bu yiyeceklerden yedi ancak görünürde bir zayıf yaşamadı.⁵⁸⁴ Müslümanlar batı yakasını güvenlik altına aldılar ve şehir ahalisinden bazı kimseler doğu yakasına geçmek için Dicle'nin en sığ ve dar yer yerini Müslümanlara gösterdiler. Risk almamak için önce 60 daha sonra 600 asker atlarıyla birlikte doğuya geçtiler. Bu manzaraya şahit olan Persler, “insanlarla değil, cinlerle savaşağız” dediler.⁵⁸⁵ Persler bir miktar direnç gösterdiler ancak Müslümanların yoğun mancınık

⁵⁸² Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 126.

⁵⁸³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 376.

⁵⁸⁴ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/167., İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/509.

⁵⁸⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 3/158.

atışları karşısında kaçmayı tercih ettiler. Geriye Medâinli sıradan halk kalmıştı. Muhtemelen bunların arasında bulunan muhbirler Yezdigerd'e bilgi veriyorlardı ki devrik Şah, Sa'd'a Dicle'nin batısında kalmaları şartıyla anlaşmak istediği haberini göndermişti.⁵⁸⁶

Kâdisiye ile aynı yıl gerçekleşen Medâin'in fethi sırasında Selmân-ı Fârisî üç gün boyunca şehirde teslim olun çağrısı yaptı. Halk teslim oldu. Komutan Sa'd b. Ebî Vakkâs saraya ilk ayak basarken "*Orada nice bahçeler, pınarlar, ekinler, güzel konaklar, eğlenip durdukları nimetler bırakmışlardır. İşte böyle! Onları başka bir topluma miras bıraktık*"⁵⁸⁷ ayetini okudu.⁵⁸⁸ Sarayı gezerken Sa'd b. Ebî Vakkâs, bir heykelin parmağıyla bir yere işaret edebileceğini düşündü ve "bu heykel doğru yere konulmamış" dedi. Heykeli çevirip parmağının işaret ettiği yerleri araştırdılar. Orada ilk şahıslara ait mücevherlerin bulunduğu büyük bir hazine buldular.⁵⁸⁹ Hazineden bol miktarda mal, kıymetli armağan ve mücevherler çıkardılar. Medâin'de epey miktarda ganimet ele geçirildi.⁵⁹⁰ Müslümanların yaşam seviyesi Bizans ve İran toplumlarının yaşam standartlarına ulaştı.⁵⁹¹ Örneğin, sadece Medâin'den beşte birlik merkeze gönderilen pay dışında her bir sipahiye 12, her bir piyadeye de 2 at ganimet olarak taksim edildi. Meşhur bahar halısı* da askerler arasında taksim edildi. Hz. Ömer'in veya Hz. Ali'nin payına düşen kısım 20.000 dirheme satıldı.⁵⁹² Hz. Ömer, ayrıca Kisrâ b. Hüzmüz'ün elbiselerini altın bileziklerini Sürâka'ya vermiş, o da elbiseyi giymiş ve mücevherleri kollarına takmış, omuzlarına kadar kollarını doldurmuştu. Bu durum Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Mekke'den Medine'ye hicret ederken karşılaştığı Sürâka'ya verdiği müjde idi. Sürâka'nın bu halini görünce Hz. Ömer, şöyle demişti: "Hüzmüz'ün bileziklerini Beni Müdlic kabilesinden Sürâka b. Mâlik b. Cü'şüm'un kollarına

⁵⁸⁶ İbn A'sem el-Küfi, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/168., Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 119.

⁵⁸⁷ Duhan, 25-29

⁵⁸⁸ Halife b. Hayyat, *Tarih*, 92., İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/13., Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 3/158.

⁵⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/14.

⁵⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/515-519

⁵⁹¹ Sadık Eraslan, *Sosyo Politik Açıdan Asr-ı Saadet Fetihleri Hz. Ömer Dönemi* (Ankara: Ta-ha, 1999). 246.

* Hüsrev'in Bahar Halısı ya da Hüsrev'in Kış Halısı olarak da bilinen ipek, altın, gümüş ve başka değerli madenlerle bezeli I. Hüsrev tarafından yaptırılmış değerli halı.

⁵⁹² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/17.

taktıran Allah'a hamdolsun.” Daha sonra da bu kıyafetleri giymemesini, satmasını tavsiye etti.⁵⁹³ Bu iki olay da genelde yorumlandığı şekliyle bedevî kültürün medenî kültür ile karşılaşmasının şoku değildir. Hz. Ömer bir bilinçle diğer askerlere göstere göstere bahar halısı ve kral takıları gibi gösteriş nesnelerini ayaklar altına alarak yönetim anlayışının Medâin’in fethiyle değişmeyeceğini hatırlatmıştır.

Sa’d, Hz. Ömer tarafından Irak valiliğine atandı ve burada dokuz ay kaldı. Eyvan-ı Kısra’nın bulunduğu yeri mescid olarak düzenledi. Sa’d burada sekiz rekât şükür için namaz kıldı. Sonra orduya Cuma namazı kıldırdı. Bu, Irak’ta kılınan ilk Cuma namazı idi.⁵⁹⁴ Kûfe kuruluncaya kadar Müslüman aileler akın akın Medâin şehrine göç ettiler.⁵⁹⁵

Perslerin bıraktıkları evlere Müslüman aileler yerleşmeye başladılar ancak bir türlü bu şehre ve havasına alışamadılar. Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın durumu Hz. Ömer’e bildirmesi üzerine, Irak’ın kuzeyinden İran içlerine nüfuz edecek Kûfe ve yine Irak’ın güneyinden İran’a ve ötesine açılacak Basra şehrinin kurulması kararlaştırıldı. Bu iki şehir, sonraki fetihler için askeri ve lojistik merkezleri olacaktı.

2.2.2.8. Celûla Savaşı

Sâsânîler, başkent Medâin’in kaybindan sonra kendilerine bir merkez oluşturamadılar. Müslümanlar, Medâin’den yola çıkarak kuzeye ve doğuya doğru ilerlemeye başlamışlardı. Yezdigerd ise kuzeye, Hulvân’a doğru kaçmıştı.⁵⁹⁶ Hulvân Arap, Kürt ve Perslerin yaşadığı büyükçe bir şehirdi.⁵⁹⁷ Burası, Irak’tan Pers ovasına geçişteki ana yoldur. Ticaret kervanları, bu geçidi kullanarak Zağros’u aşarlar. Bu yol aynı zamanda Horasan’a bağlandığı için Horasan Yolu olarak da bilinirdi.⁵⁹⁸ 16/637 senesinde Yezdigerd’in geride bıraktığı 80.000 kişilik ordu, onları takip eden

⁵⁹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/18-19.; Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, 3/159.

⁵⁹⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 2/510.; Zehebî, *Târihu’l-İslâm* 3/159.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/13.

⁵⁹⁵ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 375.; Şakir, *İslam Tarihi*, 3/65.

⁵⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/20.

⁵⁹⁷ Ahmet b İshak Ya’kûbî, *el-Buldân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001). 1/76.

⁵⁹⁸ Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 62.

Müslümanlarla Celûla'da (جَلُولَاء) karşılaşmak üzere beklemekteydi. Celûla da tıpkı Hulvân gibi Horasan yolu üzerinde bulunan bir kasaba idi.⁵⁹⁹ Bölgedeki hareketliliği öğrenen Sa'd, önce Perslerin kalabalık bir orduya sahip olmalarından dolayı tereddüt etti. Ancak Amr b. Ma'dikerb, "bizim için endişe etmeden hoşlanmıyoruz. Dün bize zafer veren bugün de verecektir. Bize savaş farz kılındıysa savaşaacağız. Savaşta ölmenin yataktan ölmekten daha iyi olduğundan hiçbirimiz şüphe etmiyoruz. Ölüm yazıldıysa da başımıza gelecek" dedi ve aynı zamanda Şam tarafından Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın, Hz. Ömer'in emriyle Celûla'ya geleceğini hatırlattı.⁶⁰⁰ Celûla, Medâin'den gelecek İslâm ordusunu karşılamak için en uygun yerd. Eğer Müslümanlar burayı ele geçilirse ardından Azerbaycan ya da Fars bölgesine kolayca ulaşabilirlerdi. Persler Müslümanların ilerlemesini durdurmak ve geri püskürtmeyi sağlamak için bu mevkiî esas aldılar.⁶⁰¹ Belki de Yezdigerd, Irak'ı tamamen boşaltmak için zaman kazanmaya çalışıyordu. Başkenti düşmüş bir imparatorlukta yönetim dağılmış durumdaydı ve askerlerin motivasyonu emir komuta altına giremeyecek kadar kötüydü. Yenilgiyi kabullenip Horasan bölgesinde yerel şah ile oluşacak bir ittifak ile saldırı planlıyorlarsa eğer, Celûla ancak Sevâd'ın boşaltılmasına bir zemin hazırlayabilirdi.

Yezdigerd geçiş yolu üzerindeki Hulvân'da Celûla'daki karşılaşmanın sonucunu bekledi. Asıl hedefi Zağros'un doğusuna, Fars bölgesine geçip Irak'tan çıkmaktı ya da buna savaşın sonucuna göre karar verecekti. Savaş, Medâin'in fethi ile aynı yıl gerçekleşiyordu.⁶⁰² Sa'd'ın görevlendirdiği Kâ'ka b. Amr'ın komutasındaki İslâm ordusu 12.000 kişi idi.⁶⁰³ Rüstem'in kardeşi Korrezâd'ın yönettiği Pers ordusu hendekler kazmış ve güçlü bir savunma hattı oluşturmuştu. İki taraf da iyi hazırlanmıştı.⁶⁰⁴

Savaş başlamadan hemen önce Müslümanlardan Sa'd b. Ubeyd el-Ensârî isminde birisi askerlerin oluşturduğu safın dışında düşünceli ve durgun bir halde

⁵⁹⁹ Hamevî, *Mu'cem 'ul-Büldân*, 2/156.

⁶⁰⁰ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/210.

⁶⁰¹ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 123.

⁶⁰² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 376. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/24.

⁶⁰³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 377.

⁶⁰⁴ Şakir, *İslam Tarihi*, 3/65.

bekliyordu. Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkâs, neden beklediğini sorunca, Sa'd b. Ubeyd, "Köprü'de kaçmış ve orada şehit olan komutanımız Ebû Ubeyd b. Mes'ud'u yalnız bırakmıştım. Çok pişmanım. Bugünün o güne kefarete olmasını dileyerek tövbe ediyorum." dedi. Bu kişi çok çetin bir şekilde savaştı ve sonunda savaş meydanında şehit oldu.⁶⁰⁵

Cerîr b. Abdullah da ordudaki Becîlelilere, "Sakın nam ve riya için savaşmayın. Sabırlı olun. Bu düşmanı artık tanıyorsunuz. Onların en değerli silahları eğri yayları ve uzun oklarıdır. Onları size yağdırdıklarında kalkanlarınızla korunun. Çokça sabredin ve dirençli olun. Şehit olursanız cennet, hayatta kalır ve muzaffer olursanız bolluk sizi bekliyor." diyerek onları motive etti.⁶⁰⁶

Savaşın sonunda Müslümanlar büyük bir galibiyet elde ettiler. Dengeli olmayan iki ordu arasında geçen çok sert mücadelenin neticesinde Perslerden sayılamayacak kadar çok asker etkisiz hale getirildi.⁶⁰⁷ Bu savaşta Perslerin gücü kırıldı ve umutları söndü. Irak'ı kaybettiklerini idrak ettiler. Celûla yenilgisi son öldürücü darbe olan Nihâvend'i de beraberinde getirdi.⁶⁰⁸ Celûla'da sayısız esir alındı. Hatta Hz. Ömer'in kalabalık bir grubun İslâm toplumuna bir anda girmesinden dolayı "Allah Celûla esirlerinden bizi korusun." dediği rivayet edilmiştir.⁶⁰⁹

⁶⁰⁵ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/211.

⁶⁰⁶ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/212.

⁶⁰⁷ İmâduddîn İsmail b Ali Ebû'l-Fidâ, *El-Muhtasar fî Akbâri'l-Beşer*, t.y. 201., İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 2/521. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/22.

⁶⁰⁸ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, 30., İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 12/5594., İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 2/520.

⁶⁰⁹ Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 129.

Şekil 29. Celûla'nın uydu görünümü

Müslümanların Irak'taki varlığı güçlendi ve düşman savunması tamamen parçalandı.⁶¹⁰ Kaçabilen Persli askerler Celûla'nın hemen 40 km doğusundaki Hanekin köyüne geldiler. Müslümanların kendilerini takip ettiklerini bildikleri için önce Hanekin'in 30 km kuzeydoğusundaki Kasr-ı Şîrîn'e, oradan da Hulvân'a kaçtılar.⁶¹¹ Bu şehirlerin hepsi Bağdat'tan çıkan ve Horasan'a varan yol üzerinde idi. Hulvân'a çekilmek demek Cibâl bölgesine girmek, savunmayı bırakıp Irak'tan kaçmak anlamına geliyordu. Böylece Dicle'nin doğusu ve dolayısıyla Sevâd tamamen Müslümanların kontrolüne girmiş oldu.⁶¹² Celûla haberini alan Yezdigerd, Hulvân'dan ayrıldı, doğuya doğru ilerledi ve bugünkü Tahran yakınlarındaki Rey'e geldi. Bu sırada Celûla'dan Hulvân'a gelen Cerîr b. Abdullah burayı barış yoluyla teslim aldı.⁶¹³ Ensar'dan Nadle b. Muaviye de 300 kişilik birlikle Hulvân'ın etrafındaki köylere tek tek girip bölgeyi kontrol altına aldı.⁶¹⁴ Hulvân, kuzeyde Sevâd'ın bittiği dağların başladığı bir noktada kurulmuş, mamur, büyük bir şehir idi.⁶¹⁵ Bu şehir bazen

⁶¹⁰ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 115.

⁶¹¹ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/215.

⁶¹² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 378.

⁶¹³ Halîfe b. Hayyat, *Tarih*, 97. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 433. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târik*, 2/522.

⁶¹⁴ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/217.

⁶¹⁵ Hamevî, *Mu'cem'ul-Büldân*, 2/334.

Sâsânîlerin Cibâl eyaletine bazen de Irak eyaletine bağlı olarak gösterilir.⁶¹⁶

Şekil 30. Hulvân'ın uydu görünümü

Müslümanlar iki nehri takip ederek kuzeye ilerlediler. Fırat'ın üzerinde Karkisiyya ve Dicle'nin üzerindeki Tikrî'ti kontrol ettiler. Artık bu noktadan sonra Cezîre, Azerbaycan ve Fars bölgesine girip girmeyeceklerine karar vermeleri gerekiyordu.⁶¹⁷

Müslümanların Irak'taki kazanımlarının sürmesi için Halife Hz. Ömer, Utbe b. Gazvân'ı ve onun ölmesinden sonra da Muğîre b. Şu'be'yi komutan olarak Güney Irak'a gönderdi. Hz. Ömer, önceden olduğu gibi bedevilerden değil Hicazlı ve şehirli kişilerden komutanlarını seçiyordu.⁶¹⁸

⁶¹⁶ Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 191.

⁶¹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/26. Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 124.

⁶¹⁸ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 124.

Muğîre, Irak'ın yönetimi için doğru bir seçimdi ancak spekülâtif bir iftira sebebiyle Iraklılar, Muğîre'nin Medine'ye soruşturma kapsamında dönmesini sağladılar. Onun yerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi bölgeye vali olarak gönderildi.⁶¹⁹ Medine'de Muğîre'nin suçsuz olduğu anlaşılınca tekrar Irak'a gönderildi ve Kâdisiye

Şekil 31. Sevâd'ın (Irak) ve diğer İran eyaletlerinin görünümü

savaşında bulundu.

2.2.3. Sâsânîlerin Çöküşü

Sâsânî idarecileri, İslâm orduları Irak'a girdiğinde onları düzensiz Arap çeteleri olarak görmüş ve enerjilerini daha çok kendi iç çatışmalarına harcamışlardı. Irak bu şekilde kaybedildi. Sâsânîlerin diğer bölgelerinin kaybedilmesinin temel sebebi de Hz. Ömer'in genel tutumunun dışına çıkarak fethe devam etme stratejisidir.

⁶¹⁹ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 125.

Yezdigerd'in Medâin'den doğrudan Cibâl bölgesindeki Hemedan'a, Fars bölgesindeki İsfahan'a veya Horasan bölgesindeki Merv'e değil de Irak'ın çıkış kapısı diyebileceğimiz Hulvân'a kaçıp orada beklemesinin sebebi buydu. Beraberinde de merzübânlar vardı.⁶²⁰ Hem Şam bölgesinde hem Irak'ta fetihleri sürdüren, Cezîre'yi aldıktan sonra fetihleri yavaşlatan halife, Irak fethinden sonra durması gerekiyordu. Bu esnada Sâsânîlerin dört ana bölgesinden yardım isteyen Yezdigerd, geri çekildikten sonra Müslümanları tamamen yok edecek bir güce ve motivasyona sahip olmak arzusundaydı. Ancak böyle olmadı ve Persler, İskender'in ordusundan daha fazlasıyla karşı kaşıya kaldıklarını fark ettiklerinde artık çok geç idi.

İslam orduları, Zağros dağlarını aşmış, Hemedan yakınlarında, Sâsânîlerin çeşitli bölgelerinden toplanmış 100.000 civarındaki askerle karşı karşıya geldi.⁶²¹ Nihâvend Savaşı, 21/642'de gerçekleşti ve üç gün sürdü.⁶²² Sâsânî ordusu yok edildi. Nihâvend zaferine "fethü'l-fütûh" adı verilmiştir. Çünkü Sâsânîlere öldürücü darbe bu savaşla vurulmuştur. Üstelik İslam ordularının tamamı değil sadece Kûfe'de bulunan ordunun üçte biri ile zafer kazanılmıştı. Kâdisiye'den beş sene sonra ancak toparlanabilen Sâsânî ordusu bu savaş ile tamamen tükenmişti.⁶²³

Ehvâz ve Cibâl bölgesinin fetihleri tamamlandıktan sonra, Abdullah b. Büdeyl komutasındaki ordu Fars eyaletine girdi ve İsfahan'ı sulhen fethetti. Komutan, Süveyd b. Mukarrin de Cürcan ve Taberistan eyaleti merzübânları ile cizye karşılığı sulh yaptı. Kûfe'den yola çıkan Muğîre b. Şu'be komutasındaki ordular da Azerbaycan eyaletini fethetti.

İran eyaletleri tek tek düşerken Yezdigerd, İsfahan'a, İslâm ordularının geldiği haber alınca da Kirman'a, ardından Sicistan'a kaçtı. Buralarda saygı görmedi, aşağılandı, hatta kendisinden vergi istendi. Son durak olarak Merv'e geldi.⁶²⁴

⁶²⁰ Muhammed b. Ömer Vâkıdî, *Fütuhu's-Şam* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997). 2/194.

⁶²¹ Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, 433.

⁶²² Halîfe b. Hayyat, *Tarih*, 148. Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 4/114. Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 136.

⁶²³ İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 1/285-286.

⁶²⁴ Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, 452.

Yezdigerd, mülkü paramparça olmuş bir şah idi. Ancak duruma ayak uydurmak ve strateji geliştirmek yerine şehinşah gibi davranıyordu. Örneğin Kirman'da kendisine saygısızlık ettiğini düşünerek bir valiyi ayağından astırmıştı. Merv'de de kendisine ikram eden merzübânın, şahın kızıyla evlilik talebine, “sen benim kölelerimden birisin, nasıl böyle bir şey teklif edersin” diyerek terslemişti. Buna öfkelenen Merv Merzübânı, Türklerden aldığı destekle Yezdigerd'e saldırmış ve şahın adamlarını etkisiz hale getirmişti. Tek başına kalan Yezdigerd yaya bir şekilde kaçarak Merv'de bir değirmencinin evine sığındı. Merzubânın emriyle son şah Yezdigerd, bu değirmenci tarafından öldürüldü. Bir başka rivayette de Yezdigerd, Mâheveyh tarafından kuşatıldı. Öldürülmemek için yalvardı ve Araplarla anlaşma yapmayı teklif etti ancak Merzubânın adamları tarafından öldürüldü.⁶²⁵ Yine bir başka rivayette Türkler tarafından tuzağa düşürülüp öldürüldü.⁶²⁶

Hz. Ömer, doğu bölgesi anlamına gelen⁶²⁷ Horasan'a Ahnef b. Kays'ı, Sicistan'a Asım b. Amr'ı ve Mekran'a Hakem b. Umeyr'i gönderdi. Arkalarını toplamak, isyan eden şehirleri tekrar zapt etmek için de Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be'nin emriyle Cerîr b. Abdullah'ı da yola çıkardı. Hz. Ömer döneminde kısmen fethedilen doğu vilayetleri, Hz. Osman döneminde Kûfe Valileri, Velîd b. Ukbe, Saîd b. el-Âs ve Basra Valisi Abdullah b. Âmir eliyle tamamen kontrol altına alındı. Böylece İslâm orduları Hindistan sınırlarına kadar dayanmış oldu. Sâsânîlerden kalan eyaletler arasında fethedilmemiş bölge kalmadı.⁶²⁸

Nizâmülmülk, *Siyâsetnâmesi*'nde mitolojik bir hikâyeye dayanarak Yezdigerd'in beyaz bir at tarafından tepilerek öldürüldüğünü anlatır. Zalim şah olarak tanıttığı Yezdigerd'in ölümünün Persler tarafından sevinçle karşılandığını hatta bu atın bir melek (feriştah) olduğunu düşündüklerini aktarır.⁶²⁹ Şehnâme yazarı Firdevsî de

⁶²⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 453.

⁶²⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/109.

⁶²⁷ Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 382.

⁶²⁸ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 2/155-163.

⁶²⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*. 60.

XI. yy.da Yazdigerd'i kahramanlaştıran hikayeler anlatır.⁶³⁰ Son zamanlarda İranlılar arasında yayılan, Yazdigerd'in Hz. Ömer'e yazdığı iddia edilen bir mektup vardır. Hiçbir tarihi kaynakta yer almayan bu mektupta mağrur şah, İran kültürünü över, Arapları av köpeği olarak niteler.⁶³¹ Yine bugün İranlıların, Allah verdi (Hüdaverdi, Yazdan Gerd) anlamına gelen Yazdigerd'i hem isim olarak hem de soy isim olarak kullandıklarını biliyoruz. İran'da hem devrim öncesi hem de devrim sonrası tarih kitaplarında İslâm fetihlerinin Arap istilası olarak değerlendirildiğini de belirtmemiz gerekmektedir. Fethin yansımaları ile ilgili açacağımız ayrı bahiste bu konuya biraz daha yakından bakacağız.

23/644'te Nihâvend asıllı Pers, Ebû Lü'lüe Fîrûz, Hz. Ömer'i yaraladı ve daha sonra intihar etti. Hz. Ömer, 63 yaşında vefat etti. Hilâfeti 10 yıl 5 ay 21 gün sürdü.⁶³² Hz. Ömer döneminde Irak fetihleri tamamlanmış ve Sâsânî topraklarının büyük bir bölümü alınmıştı. Hz. Osman döneminde de doğu vilayetleri fethedilmiş, ordular batıya ve Akdeniz'e yönelmişti. III. Yazdigerd, 31/652'de, Hz. Osman döneminde öldü. Ölümünden sonra Sâsânî döneminde etkili olan aileler Çin ve Hindistan taraflarına göç ettiler. Bunlardan Yazdigerd'e bağlı kalmaya devam edenler takvim başlangıcı olarak son şahın tahta geçtiği 16 Haziran 632 yılını esas aldılar.⁶³³

Fetihle ilgili sıkça dile getirilen iki amil vardır. Birincisi Sâsânîler ve Bizans arasında süregelen savaşların bu iki devletin gücünü zayıflatması, diğeri de Sâsânîlerin kendi tebaasına zulmetmesinden dolayı halkın bıkmış olması ve Müslüman savaşçılara kapılarını açmış olmalarıdır. İlk görüşte romantik görünen bu açıklamalar esasında İslâm fetihlerinin asıl âmili olan İslâm'ı ve Müslümanların bizatihi tek tek gayretlerini ikinci plana atan determinist yorum olarak da okunabilir. Çünkü, kendince iki büyük gücün arasındaki savaşlar yüzlerce yıldır sürüyordu. Özellikle büyük devletler savaşta

⁶³⁰ Ulaş Töre Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sasani Devletinin Çöküşü", *Turkish Studies* 9-10 (2015): 389-428. 395.

⁶³¹ Khodadad Rezakhani, "Faking Yazdgerd", 26 Ocak 2005, <https://iranian.com/Rezakhani/2005/January/Letter/index.html?site=archive>. (Erişim 9 Ağustos 2019).

⁶³² İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/430.

⁶³³ Laura Veccia Vaglieri, *İslam Kültür ve Medeniyeti*, ed. Bernard Lewis (İstanbul: Kitabevi, 1997). 1/76.

iken bir başka gücün saldırısı ile yıkılacaklarını bilseler dünyada savaşlar olmazdı. Sâsânîler nevezhur bir devlet de değildi. Üstelik Romalılarla ve onlardan önce Yunanlılarla ilk defa savaşmıyorlardı. Tarihlerine pek çok hezimet ve pek çok zafer sığdıran uzun bir tarihe sahiptiler. Romalılar ile savaş içindeyken Türklerin saldırılarına da uğramaktaydılar. Ancak bunların hiçbirisi Sâsânîleri yıkamamıştı. İkinci olarak, kendi tebaasına adil olmaması konusu ise sanki Sâsânîler hep adil idi ve kendi toplumuyla problemleri fetih ile aynı zamana denk geldi gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Mitolojik bir kahramana dönüşen I. Hüsrev (ö. 579) dönemi dışında adalet ile övülen bir şahtan söz edilmez. Dolayısıyla bu iki konu ana amil değil sadece Müslümanların zaferinin destekleyen ikincil, üçüncül amiller olarak değerlendirilmelidir.

Ortaya çıkan verilerle bugünün penceresinden değil de o günkü teknik imkânlar ve orduların gücü konusunda çok büyük uçurumlar olmadığını da göz önünde bulundurarak bazı mülahazalarda bulunmak istiyoruz. Bize göre Sâsânîlerin yıkılma sebepleri şunlardır:

1. Sâsânîlerin yıkılışının en büyük sebebi ilk dönem İslam fetihlerine denk gelmeleri ve Müslüman fatihlerle doğrudan çatışmayı tercih etmeleridir. Üstelik başkentlerinin Müslümanlara çok yakın olması ve barış yapmak istememeleri sonlarını hazırlamıştır. Eğer Bizans'ın başkenti Kudüs ya da Dımaşk olsaydı, onların da sonu gecikmeli değil Sâsânîlerle aynı tarihlerde yıkılmak olacaktı.

2. Hz. Ebû Bekir, güçlü, zengin ve geniş nüfuz sahibi İran ve Bizans'ın her ikisine birden aynı anda savaş açması siyasi dehanın bir ürünüdür. Bu iki devlet görünüşte güçlü idiler. Esasında zulüm, dini ihtilaflar, lüks, sefahat ve iktidar rekabetleri onları zayıflatmıştı.⁶³⁴ Eğer yalnızca birine savaş açmış ve sınır boylarında küçük hedeflerle bu savaşı uzun zamana yaymış olsalardı, fetih bu kadar hızlı ve yaygın ilerlemeyebilirdi. Tam zamanında en uygun darbenin, her iki devlete aynı anda başarılı bir şekilde indirilmesinin tarihte başka bir örneği yoktur. İlerleyen yüzyıllarda Kanuni, Napolyon, Hitler gibi savaş dehaları benzeri hamleleri denemişler ancak

⁶³⁴ İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 1/279.

başarısız olmuşlardır.

3. İslâm fetihlerinin tıpkı Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi benzerinin görülmemiş olması, Sâsânîlerin tahminlerini ve stratejilerini boşa çıkarıyordu. İslâm ordularına sürekli yenilmeleri askeri, teknik ve insan kaynağı noktalarında bir eksiklik sebebiyle değildi. Ancak Müslümanlar hakkında bir fikirleri yoktu. Eğer Romalılar ile savaşıyor olsalardı sorunların üstesinden gelebilirlerdi. Müslümanların kapasiteleri, savaş teknikleri, motivasyonları, yakın ve uzak hedefleri konularında yeteri kadar istihbarata sahip değillerdi.

4. Müslümanlar hem askeri strateji üzerinde çalışmakla kalmamışlar oradaki halkı nasıl yönetecekleri konusunda hazırlıklı gelmişlerdi. Hz. Ebû Bekir, Hâlid'e yalnızca gideceği yönü değil yerlilere göstereceği tavırlarla ilgili de bilgi vermiş, karşılaşacağı Perslere ve onların topraklarında yaşayan diğer halklara iyi muamele etmesini emretmiştir.⁶³⁵ Gerek fetih sırasında gerekse fetih sonrasında Müslümanların Irak'ta yaşayan toplumsal sınıfları ve dini taifeleri çok iyi bildikleri ve bu durumu göz önüne alarak bir yönetim modeli ortaya koydukları bilinmektedir. Bu durum, siyaseten yerlilerin Müslümanlar lehinde taraf olması sonucunu doğurmuştur.

5. Sâsânîlerde din, yönetici elitlere ve askerlere yönelik idi. Fethin başladığı Irak eyaletinde ise ne Pers kültürü ne de Zerdüştlük dini yaygındı. Irak halkını Sâsânî Devleti'ne bağlayan tek şey vergi idi. Aynı dili konuşmuyor ve aynı dine inanmıyorlardı. Bu durum, imparatorluğun diğer bölgelerinde yaşayan halklar için de geçerliydi.

6. MS. 224'te Sâsânîleri kuran I. Erdeşîr'den III. Yezdigerd'e kadar gelmiş geçmiş 41 şahın yarısından fazlası zorla tahttan indirilmiştir. Bunların 18'i öldürülmüştür. Son fiili şah III. Yezdigerd iktidara geldiğinde son dört senede 10 şah değişmişti. Persler, Roma ile yaptıkları anlaşmaya güvenerek, taht kavgalarını sürdürüyorlar, taraflar dış tehditlerden azade bir biçimde biriktirdikleri hesapları görüyorlardı. Müslümanlar bu durumu, fethi hızlandırarak avantaja çevirdiler. Kavgalar bittiğinde iş işten geçmişti.

⁶³⁵ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 623.

7. MS. 582-602 yılları arası Bizans kralı olan Mauricius, savaş stratejileri üzerine yazdığı *Strategikon* isimli eserinde Persleri korkutularak idare edilen köleler olarak tanımlar.⁶³⁶ İslâm kaynaklarında da Persli askerlerin kaçışları, savaş meydanlarında yaşadıkları korkulardan sık sık bahsedilir. Özellikle Müsennâ b. Hârise'nin Perslerin oluşturduğu güçlü devlet algısını tamamen yıktığını ve insanların bildiğinin dışında bir Sâsânî profilini her fırsatta çizdiğini biliyoruz. Hz. Ömer'in onların korkaklığı ile ilgili sözleri ilgili yerlerde geçmişti. Anladığımız kadarıyla Sâsânîlerin, Persli orta ve alt sınıfta bir vatandaşlık bilinci geliştiremediğini ve askerlerin savaşmak için yeterli moral, inanç, asabiyet, ilke ve ideallere sahip olmadıklarını anlıyoruz.

8. Iraklı Araplar, Perslere güvenmiyorlardı. Aynü't-Temr'de Nemr, Tağlib ve İyâz kabilelerini toplayan Akkâ b. Ebî Akkâ'yı Mihrân b. Behram Cûbîn açıkça kandırmıştı. Önce Arap askerleri Müslümanların önüne sürüp kırdırdı daha sonra da sözünden geri dönüp müttefiklerine destek vermek yerine savaş meydanından kaçtı. Bu olay savaştan sağ kurtulan askerler ve Sevâd bölgesinde yaşayan diğer Araplar tarafından güzel bir ders olarak algılanmış olmalıdır.

9. Sâsânî topraklarında yaşayan Hristiyanlar için İslâm fetihleri toprakların elden çıkması, dini baskının gelmesi ya da kendi soylarına karşı yapılmış bir saldırı olarak anlaşılmalıydı. Müslümanları kendileri için Arnold Toynbee'nin iddia ettiği gibi özgürleştirici olarak gördüklerini düşünmek de abartılı olur. Ancak onlar için Müslüman yöneticilerin gelişi bir tür hükümet değişikliği gibiydi. Bu sebeple Müslümanlara direnmedikleri gibi belli konularda onlar adına çalıştılar.

2.2.4. Fetihle İlgili Bazı Veriler

Zenginleştirilmiş haritalar, elimizde bulunan verilerle elde ettiğimiz grafikler, fethedilen toprakları, savaşan komutanları, savaşılan bölgeleri daha anlamlı hale getirmek ve konuyu topluca görme fırsatı vermektedir. Bu noktadan hareketle şimdiye kadar elde ettiğimiz verileri ve tezimizde işlediğimiz olay ve isimleri tablolar ve

⁶³⁶ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 100.

grafiklerle tekrar zihnimize toplamaya ve bazı sonuçlar çıkarmaya çalışacağız.

Tablo 4. Irak'ta fethedilen yerler ve durumları

Yer	Olay	Durum
Übülle	Fetih	Savaşla Alındı
Hübeyre	Fetih	Savaşla Alındı
Mezar	Fetih	Savaşla Alındı
Velece	Fetih	Savaşla Alındı
Nehrü'l-Mürre	Fetih	Savaşla Alındı
Ülleys	Fetih	Savaşla Alındı
Bârusmâ	Fetih	Barışla Alındı
Bânikyâ	Fetih	Barışla Alındı
Emğîşiyâ	Fetih	Savaşla Alındı
Hîre	Fetih	Savaşla Alındı
Enbâr	Fetih	Savaşla Alındı
Aynu't-Temr	Fetih	Savaşla Alındı
Nemârik	Meydan Savaşı	Zafer
Kesker	Meydan Savaşı	Zafer
Köprü	Meydan Savaşı	Mağlubiyet
Büveyb	Meydan Savaşı	Zafer
Kâdisiye	Meydan Savaşı	Zafer
Medâin	Fetih	Savaşla Alındı
Celûla	Meydan Savaşı	Zafer
Hulvân	Fetih	Savaşla Alındı
Ehvâz	Fetih	Savaşla Alındı

Tablo 5. Irak'ta gerçekleşen savaşlar ve komutanları⁶³⁷

Savaş	Halife	Şah	Müslüman Komutan	Sâsânî Komutan
Übülle	Ebû Bekir (r.a.)	III. Erdeşir	Hâlid b. Velîd	Hürmüzd, Kubâd, Ânuşcân
Zâtü's-Selâsil	Ebû Bekir (r.a.)	III. Erdeşir	Hâlid b. Velîd	Hürmüzd(ö), Kubâd, Ânuşcân
Mezar	Ebû Bekir (r.a.)	III. Erdeşir	Hâlid b. Velîd	Kârin(ö), Ânuşcân(ö), Kubâd(ö)

⁶³⁷ Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, 484.

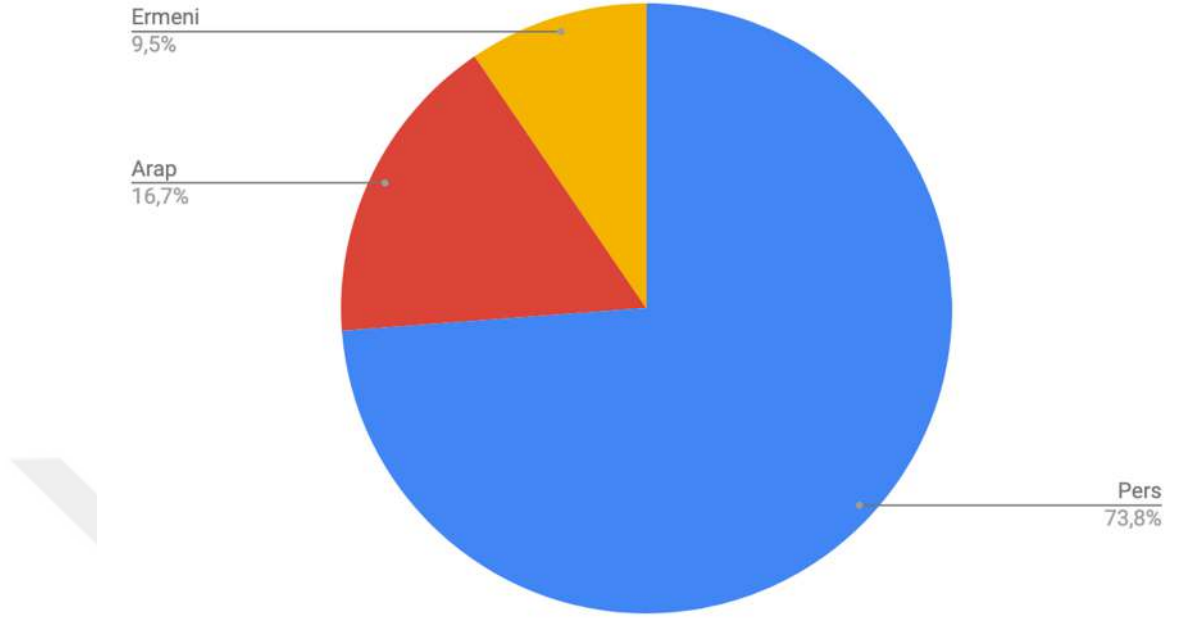
Velece	Ebû Bekir (r.a.)	III. Erdeşir	Hâlid b. Velîd	Behmen Câzuyih, Enderzgar(ö)
Ülleys	Ebû Bekir (r.a.)	III. Erdeşir	Hâlid b. Velîd	Câbân, Mâlik b. Kays (ö) (Bekr b. Vâil)
Sed	Ebû Bekir (r.a.)	Şehrbarâz	Hâlid b. Velîd	Âzâdbih ve Oğulları
Enbâr	Ebû Bekir (r.a.)	Şehrbarâz	Hâlid b. Velîd	Şirzâd
Aynu't-Temr	Ebû Bekir (r.a.)	Şehrbarâz	Hâlid b. Velîd	Mihrân b. Behram Cûbîn, Akkâ b. Ebî Akkâ(ö)
Huseyd	Ebû Bekir (r.a.)	Şehrbarâz	Hâlid b. Velîd	Zermihr(ö), Rûzbih(ö)
Müseyye	Ebû Bekir (r.a.)	Şehrbarâz	Hâlid b. Velîd	Mahbudan, Huzeyl b. İmran
Senî'	Ebû Bekir (r.a.)	Şehrbarâz	Hâlid b. Velîd	Rebîa b. Büceyr
Firâd	Ebû Bekir (r.a.)	Şehrbarâz	Hâlid b. Velîd	Hürmüzd Câzuyih
Bâbil	Ebû Bekir (r.a.)	Şehrbarâz	Müsennâ b. Hârise	Hürmüzd Câzuyih
Nemârik	Ömer (r.a.)	Poran	Müsennâ b. Hârise	Rüstem, Nersî, Câbân
Kesker	Ömer (r.a.)	Poran	Ebu Ubeyd es-Sekafî	Nersî, Calinos, Tiruyih, Vinduyih
Büveyb	Ömer (r.a.)	Poran	Müsennâ b. Hârise	Firuzan, Şehrbarâz, Behmen Câzuyih, Mihrân, Rüstem, Âzâdbih
Köprü	Ömer (r.a.)	Poran	Ebu Ubeyd es- Sekafî	Behmen Câzuyih, Calinos
Kâdisiye	Ömer (r.a.)	III. Yezdigerd	Sa'd b. Ebî Vakkâs	Rüstem(ö), Musel, Grigor, Kanarang, Vinduyih, Tiruyih
Ehvâz	Ömer (r.a.)	III. Yezdigerd	Utbe b. Gazvân	Hürmüzân
Celûla	Ömer (r.a.)	III. Yezdigerd	Hâşim b. Utbe	Mihrân b. Behram, Ferruhzâd, Fîrûzân, Varaztirots
Râm Hürmür	Ömer (r.a.)	III. Yezdigerd	Ebû Musa el- Eş'arî	Hürmüzân
Tüster	Ömer (r.a.)	III. Yezdigerd	Nu'mân b. Mukarrin	Hürmüzân
Nihâvend	Ömer (r.a.)	III. Yezdigerd	Nu'mân b. Mukarrin	Varaztirots, Behmen Câzuyih, Fîrûzân
Hemedan	Ömer (r.a.)	III. Yezdigerd	Nu'mân b. Mukarrin	Kârin

İsfahan	Ömer (r.a.)	III. Yazdigerd	Nu'mân b. Mukarrin	Şehrbarâz(ö), Behmen Câzuyih
Fars	Ömer (r.a.)	III. Yazdigerd	Ahnef b. Kays	Ferruhzâd
Rey	Ömer (r.a.)	III. Yazdigerd	Nuaym b. Mukarrin	Ferruhzâd
Demavend	Ömer (r.a.)	III. Yazdigerd	Nuaym b. Mukarrin	Merdanşah
Cürcân	Ömer (r.a.)	III. Yazdigerd	Süveyd b. Mukarrin	Şûl
Taberistan	Ömer (r.a.)	III. Yazdigerd	Süveyd b. Mukarrin	Şûl, Ferruhzâd, Cîl-i Cilanşâh
Horasan	Ömer (r.a.)	III. Yazdigerd	Ahnef b. Kays	Kanarang, Mâhuy
Nişabur	Ömer (r.a.)	III. Yazdigerd	Abdullah b. Âmir	Kanarang, Esvar, Burzin Şah
Azerbaycan	Ömer (r.a.)	III. Yazdigerd	Bükeyr b. Şeddâd	İsfendiyar, Behram
Derbend	Ömer (r.a.)	III. Yazdigerd	Sürâka b. Amr	Şehrvaraz

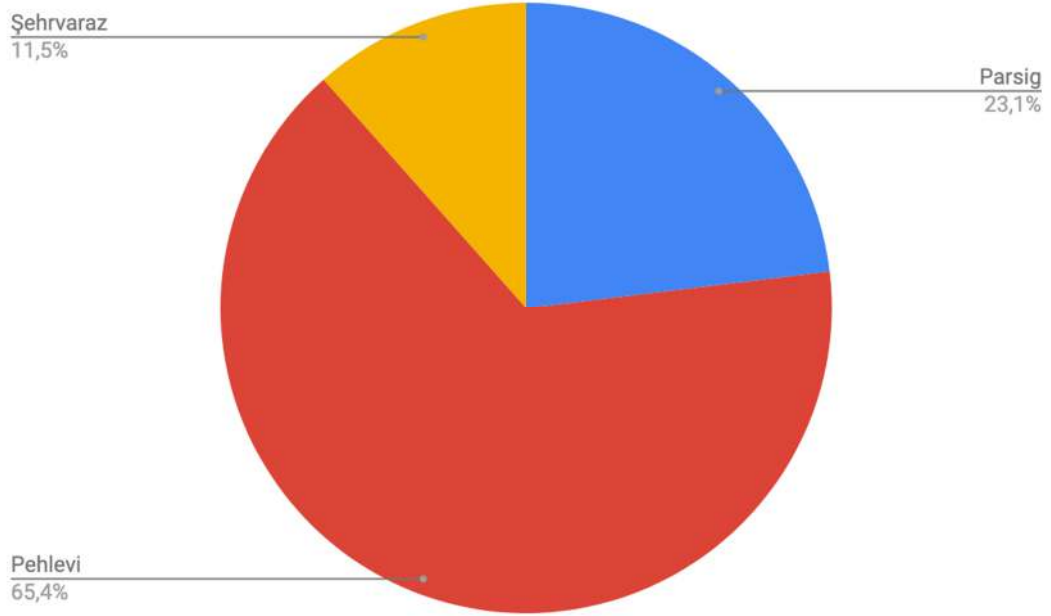
Tabloda görüldüğü üzere Sâsânî ordusu sadece Pers askerlerinden müteşekkil değildi. Aralarında Arap, Ermeni ve Türk askerler de vardı. Ancak hem Irak savunmasında hem de diğer bölgelerin savunmalarında Pers komutanlarının daha ağırlıklı olduğunu söyleyebiliriz. Persli askerler de homojen bir yapıya sahip değildi. Bir kısmı doğu ordularında görev yapan ve Firuzan'a bağlı komutanlar iken (Parsig), bir kısmı da Batı ve Azerbaycan ordularında görev yapan ve İspahbudan aşiretine mensup Pehlevîler idi. Bunların dışında bir de Roma savaşlarında görevlendirilen Şehrvaraz ordusu komutanları vardı.⁶³⁸

⁶³⁸ Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, 467.

Şekil 32. Irak fethinde uyruklarına göre Sâsânî ordusu komutanlarının dağılımı

Şekil 33. Fraksiyonlarına göre Sâsânî ordu komutanlarının dağılımı

Pehlevî komutanların sayısı esasında Nihâvend savaşına kadar Parsigler ile başa baş gidiyordu ancak Nihâvend sonrası İslâm orduları, Cibâl, Fars gibi bölgelere

girince savunma daha çok Pehlevîlere kaldı. İspat etmek güç olsa da Irak'taki bazı yenilgilerin sebepleri arasında bu parçalı ve rekabetçi orduların aidiyet sorunları olduğunu söylemek mümkündür. Destek birliklerinin neredeyse hiçbir savaşta zamanında yardıma gelememesi, savaşan ekip ile destek birliklerinin farklı fraksiyonlardan olmaları ile bağlantılı olabileceğine daha önce işaret etmiştik.

Müslüman komutanlar hakkında daha ayrıntılı bilgilere sahibiz. Hatta Irak, Cezîre, İran, Şam fatihleri ile ilgili müstakil kitaplar da kaleme alındı.⁶³⁹ Bir şehrin birden fazla komutan eliyle fethedilmiş olması ya da hangi komutan tarafından fethedildiği ile ilgili ihtilaflar olması sebebiyle, tablomuzdan komutanın bulunduğu savaşları ve fethettiği şehirleri çıkardık. Kesin bir bilgi sayılabilecek olan, hangi kabileden olduğu ve hangi halife döneminde komutanlık yaptığı bilgisini bu tabloda ön plana çıkarmak istedik.

Tablo 6. Fetih komutanları ve kabileleri

Komutan İsmi	Kabile	Dönem
Müsennâ b. Hârise	Şeybân	Hiz. Ebû Bekir
Hâlid b. Velîd	Mahzûm	Hiz. Ebû Bekir
Ebu Ubeyd b. Mes'ûd	Sakîfe	Hiz. Ömer
Sa'd b. Ebî Vakkâs	Zühre	Hiz. Ömer
Hâlid b. Arfete	Uzr	Hiz. Ömer
Zühre b. El-Huviyye	Temîm	Hiz. Ömer
Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkâs	Zühre	Hiz. Ömer
Kâ'ka b. Amr	Temîm	Hiz. Ömer
Cerîr b. Abdullah	Becîle	Hiz. Ömer
Abdullah b. Masem	Abes	Hiz. Ömer
Arfece b. Herseme	Bârik	Hiz. Ömer
Ömer b. Mâlik	Zühre	Hiz. Ömer
Haris b. Yezîd	Amir	Hiz. Ömer
Utbe b. Gazvân	Mâzin	Hiz. Ömer
Muğîre b. Şu'be	Sakîfe	Hiz. Ömer
Utbe b. Fergad	Sülem	Hiz. Ömer

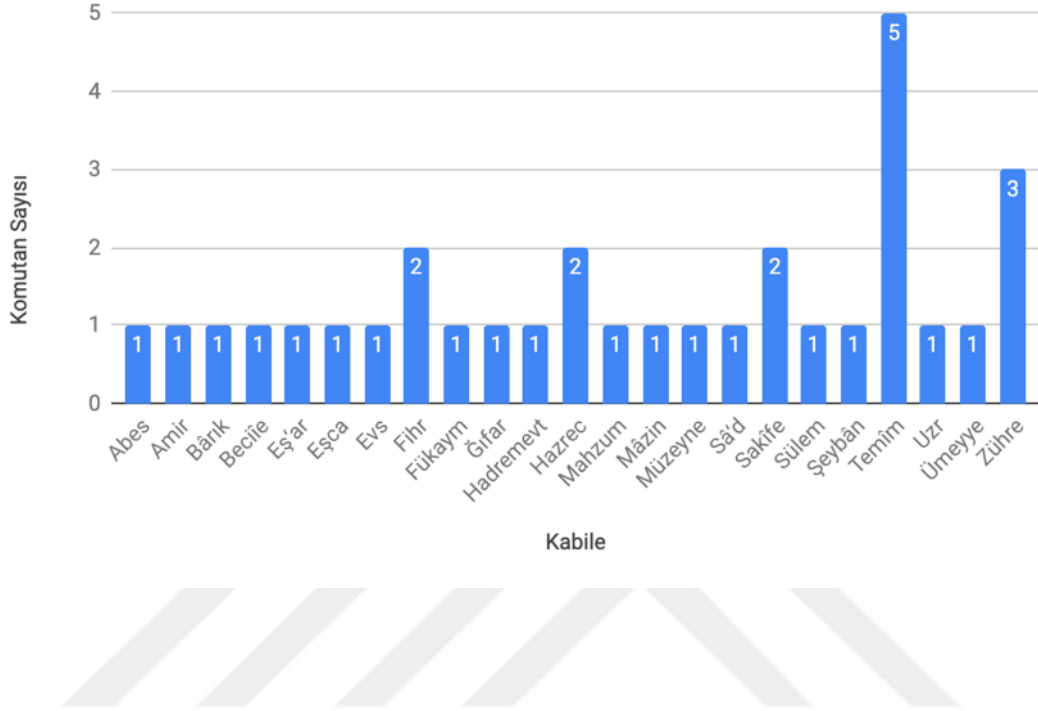
⁶³⁹ Bkz. Mahmud Şit Hattâb, *Kâdetu Fethi Bilâdi Fâris* (Beyrut: Dâru'l-Feth, 1965); Mahmud Şit Hattâb, *Kâdetu Fethi's-Şâm ve Mısr* (Beyrut: Dâru'l-Feth, 1965); Mahmud Şit Hattâb, *Kâdetu Fethi'l-İrâki ve'l-Cezîreti* (Kahire: Dâru'l-Kalem, t.y.).

Iyâd b. Ganm	Fihir	Hiz. Ömer
Süheyl b. Adiy	Hazrec	Hiz. Ömer
Abdullah b. Abdullah	Hazrec	Hiz. Ömer
Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt	Ümeyye	Hiz. Ömer
Umeyr b. Sa'd	Evs	Hiz. Ömer
Dırâr b. Hattâb	Fihir	Hiz. Ömer
Harmele b. Murayta	Temîm	Hiz. Ömer
Sülma b. Gayn	Temîm	Hiz. Ömer
Alâ b. Hadramî	Hadramevt	Hiz. Ömer
Hurkus b. Züheyr	Sa'd	Hiz. Ömer
Cüz b. Muaviye	Temîm	Hiz. Ömer
Nu'mân b. Mukarrin	Müzeyne	Hiz. Ömer
Ebu Sebre b. Ebi Ruhm	Gıfâr	Hiz. Ömer
Zer b. Abdullah	Fükaym	Hiz. Ömer
Seleme b. Kays	Eşca'	Hiz. Ömer
Ebû Mûsâ el-Eş'arî	Eş'ar	Hiz. Ömer
Huzeyfe b. Yemân	Evs	Hiz. Ömer
Sâib b. Akra'	Sakîfe	Hiz. Ömer
Nuaym b. Mukarrin	Müzeyne	Hiz. Ömer
Bera b. Âzib	Evs	Hiz. Ömer
Süveyd b. Mukarrin	Müzeyne	Hiz. Ömer
Bükeyr b. Abdullah	Leys	Hiz. Ömer
Ahnef b. Kays	Temîm	Hiz. Ömer
Mücaşi' b. Mes'ud	Sülemi	Hiz. Ömer
Osman b. Ebi'l-As	Ümeyye	Hiz. Ömer
Hakem b. Ebi'l-As	Ümeyye	Hiz. Ömer
Asım b. Amr	Temîm	Hiz. Ömer
Hakem b. Umeyr	Tâlib	Hiz. Ömer

Tablodan anlaşılacağı üzere komutanların ya Hz. Ebû Bekir döneminde irtidat etmemiş kabilelerden olduğunu ya da irtidat eden kabilede ise bireysel olarak irtidat etmemiş kişilerin komutan seçildiğini görebiliyoruz. Örneğin Cerîr b. Abdullah'ın kabilesi Becîle toptan irtidat etmişti ancak Cerîr'in kendisi dinden dönmediği gibi kendi kabilesi ile mücadele edip onları tekrar İslâm'a kazandırmıştı. Ridde olaylarına hatta yalancı peygamberlik işlerine dahi karışsa, tevbe edip Müslüman olan kişilere,

Hiz. Ömer döneminde, komuta kademesinde olmasa da rütbesiz asker olarak görev verildiğini biliyoruz.

Şekil 34. Kabilelerin Irak'ta görev yapan komutan sayıları

Kabilelerin çıkardığı komutan sayısına baktığımızda, komutanların çoğunluğunun Mekke, Medine, Taif ve Yemen asıllı olduklarını görüyoruz. Dikkatimizi çeken bir başka husus da daha çok Hîre, Bahreyn, Basra taraflarında yaşayan, Irak bölgesiyle daha içli dışlı olan kabilelere komuta kademesinde daha çok sorumluluk verildiğidir. Şeybân, Tâlib, Becîle gibi kabilelerin yanı sıra özellikle Temîm'in ön plana çıktığını görülmektedir. Zira, Temîm'in doğal bölgesi Hîre ve çevresi idi. Hatta Kûfe kurulunca da bu şehre yerleşmişlerdi.⁶⁴⁰

2.3. Irak'ın Fethinin Sonuçları ve Değerlendirmesi

Irak'ın fethi, Hiz. Ebu Bekir döneminde başlamış ve Hiz. Ömer döneminde

⁶⁴⁰ İrfan Aycan, "Temîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011). 40/418.

tamamlanmıştır. Sâsânîler, merkezin yani Irak'ın kaybedilmesi ile çökmüşlerdir. Irak'tan sonra gerçekleşen savaşlar, Perslerin hayatta kalma, Fars veya Horasan'da tutunabilme mücadelesidir. Dolayısıyla Sâsânî Devleti'ni yıkan savaş Kâdisiye (15/636), Persleri bitiren savaş da Nihâvend (21/642) savaşlarıdır.

Irak fethinden sonra bölge tamamıyla Medine'ye bağlanmış ve özellikle Hz. Osman döneminde doğuya doğru yapılacak fetihler için de bir basamak olmuştur. Yeni şehirler kurulmuş, insanlar sistemli bir şekilde bu şehirlere yerleştirilmiştir. Hz. Ömer yaptığı genel istişarelerin sonucunda çoğunluğa rağmen, Hz. Osman, Hz. Ali ve Hz. Talha'nın da bulunduğu azınlık bir görüşe göre içtihat etmiş ve Irak arazilerini Müslümanlar arasında taksim etmek yerine, arazileri olduğu gibi sahiplerine bırakıp vergilerini tahsil etmeye karar vermiştir.⁶⁴¹ Fethin sonuçlarını da belirleyen bu karar ile Müslüman komutanlar ve savaşçılar, Irak gibi tarımından çok anlamadıkları ve kişi başı düşecek arazi genişliği açısından insanın kimyasını bozacak, meşgul edecek, Hz. Ömer'in ifadesiyle fitnelere sebep⁶⁴² olacak bir mülke sahip olmak yerine fetihlere odaklandılar. Eğer Irak arazileri dağıtılmış olsaydı hem Hz. Ömer zamanında sadece o bölgeden toplanan 100 milyon dirhem gibi bir gelir⁶⁴³ elde edilemeyecek hem de az sayıdaki Müslümanların tamamı savaşı terk edip, iskân, imar, inşa, hasat işleri ile meşgul olacaktı.

Fetih kadar bir diğer önemli konunun fethin kalıcılığı meselesi olduğunu daha önce belirtmiştik. İslam fetihlerinin kalıcılığı İslâmlaşma ile sağlanmıştır. Savaşla Müslümanlara yenilen, onlara vergi ödemeye başlayan Iraklılar, üzerinden zaman geçmesine rağmen Müslümanları topraklarından kovmaya, yeniden bir devlet kurmaya kalkmamışlardır. Çünkü artık Iraklılar büyük oranda birinci ve ikinci nesilde Müslüman olmuştur. Çalışmamızın şimdiye kadarki kısmında Irak'ın fetihden önceki durumunu ve fethi incelemiştik. Bundan sonraki kısımda da Irak'ta Müslümanların kalıcılığının en temel etkeni olan İslâmlaşmayı inceleyeceğiz.

⁶⁴¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 73.

⁶⁴² Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 74.

⁶⁴³ İbn Hurdâzbih, *El-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 14.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

IRAK'IN İSLÂMLAŞMASI

Şimdiye kadar ki bölümlerde Irak'ın fetihten önceki durumunu ve fethi değerlendirdik. Şimdi de tezimizin asıl önemli kısmını yani İslâmlaşmayı ele alacağız. İslâmlaşma, fethin başarısını, bir başka ifade ile fethin sürekliliğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu bölümde, Irak'taki İslâm öncesi dini durumunu ortaya koyacağız daha sonra da kimlerin ne şekilde Müslüman olduğunu anlamaya çalışacağız.

Antik dönemin merkezî bölgesi olan Irak'ta İslâm fetihleriyle hem askeri galibiyet hem siyasi hâkimiyet hem de bunların esas gayesi olan İslâm dininin tebliği ve intişârı üst üste ve yoğun bir şekilde yaşanmıştır. Aynı durum, Şam, Kuzey Afrika, Fars ve Horasan gibi bölgeler için de geçerliydi. Gelip geçici değil kalıcı siyasi, etnik ve dini değişiklikler söz konusuydu. Batılıların, İslâm fetihlerini, antik çağın kapanışı ve orta çağın başlangıcı olarak görmelerinin asıl sebebi budur.⁶⁴⁴

M.S. VI. yy.da dünya, büyük oranda iki kutupluydu. Doğuda büyük oranda Sâsânîler ve Batıda da Roma egemendi. Mecûsîlik Sâsânîlerin, Hristiyanlık da Bizans'ın resmî dini idi. İkisinin arasında Anadolu, Ermenistan, Cezîre gibi bölgeler de çatışma alanlarıydı. Irak ve Şam da bu çatışma alanlarına yakın bölgelerdi. Dolayısıyla buralardaki etnik ve dini yapı, imparatorlukların doğal merkezlerine göre daha çeşitli idi. Müslümanlar, Irak'ta Arap, Pers, Ârâmî, Yahudi ve az miktarda Kürt, Hind, Türk, Rum, Afrikalı ve Süryânîlerle karşılaştılar. Bunlar Putperest, Hristiyan, Yahudi ve Mecûsî idiler. Iraklılar için değişen tek şey Mecûsî yöneticilerin yerine Müslüman yöneticilerin gelmesiydi. Ekonomik olarak özellikle yönetici veya rahip olmayanların hayatlarında çok fazla değişen bir durum olmadı. Hatta bazı bölgelerde

⁶⁴⁴ Robert G Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It- A Survey and Evaluation of Christian Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam* (Princeton, NJ: Darwin Press, 2007). 2., Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 3.

daha az vergi ödemeye başladılar. Sâsânîler, cizyeyi (orduya katılmayanların ödediği vergi olarak) 4, 7, 8 ve 12 dirhem olmak üzere dört kategoride 20 ila 50 yaş arası kimselerden almışlardı. Asiller, yüksek devlet memurları ve askerler ise bu vergiden muaftılar.⁶⁴⁵

Müslümanlar için ise zimmîler vergi açısından tek gruptu. Hristiyan, Yahudi, Mecûsî ya da Putperest arasında maliye açısından fark yoktu. Bu kişilerin ödedikleri vergiler de ağır değildi. Ancak Mecûsîler, Ehl-i kitap olmadıkları için vergi dışındaki konularda farklı bir statüde bulunuyorlardı. Örneğin, Bahreyn ve civarındaki Mecûsîlerden 1 dinar cizye alındı, ancak kadınları ile evlilik ve kestiklerinden yemek yasaklandı. Ayrıca çocuklarını Mecûsîleştirmeme şartı konuldu.⁶⁴⁶ Yemen bölgesinde Tebâle ve Cüreş halkının gayri müslimlerinden de 1 dinar cizye alınmasının yanında Müslümanları misafir etmeleri şart koşulmuştur.⁶⁴⁷

Bu konu bazen yanlış anlaşılmakta ve Mecûsîlerin cizye vermesi sebebiyle ehl-i kitap kapsamına alındığını zannedilmektedir. Hâlbuki putperestler de aynı şekilde cizye vermeye devam ettiler. Mecûsî ve Putperestlerle aile kurmak, aynı sofrada yemek-içmek yasaklandı. Çünkü bu grupların dini ehl-i kitap olarak kabul edilmedi.⁶⁴⁸ “Onlara Ehl-i kitap muamelesi yapın”⁶⁴⁹ mealindeki hadiste açık bir şekilde bu konunun vergi ile alakalı olduğu ortadadır.⁶⁵⁰

Müslümanlar Irak'ta farklı etnik gruplardan ve dinlerden insanlarla karşılaştılar. Bu karşılaşma ile ilgili biraz abartılı ve konuyu merkezin dışına çıkarıcı birtakım tanımlamalar yapılagelmektedir. Bunlardan biri de batının medeniyet sacayaklarından sayılan Mezopotamya ile Müslümanların karşılaşması ile ilgili bir tür İslâm'ın asimilasyonu veya daha kabul edilebilir ifadelerle heterojen kaynaşma, medeniyetlerin ittifakı, kültürel alışveriş gibi ifadeler kullanılmaktadır. Bu durum,

⁶⁴⁵ Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 135.

⁶⁴⁶ Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 135.

⁶⁴⁷ Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 137.

⁶⁴⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Haraç*, 117.

⁶⁴⁹ Muvatta', “Zekât”, 42.

⁶⁵⁰ Ahmet Yücel, “Gayri Müslim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).13/418.

İslâm fetihlerini kolonyalizm, fethedilen topraklardaki faaliyetleri de emperyalizm kavramları çerçevesinde okuma eğiliminden kaynaklanmaktadır. İslâm'ı bir din olarak değil de bir medeniyet olarak görme iddiası da yıkılan imparatorlukların mirasını sürdürme çabasıyla ilgilidir. Medeniyetler doğup, büyümesi, etkilemesi ve etkileşime girmesi, ardından ölüp mirasının onu fethedenler üzerinden devam etmesi ile İslâm dinin bir form olarak kurulan ve yıkılan devletlere ilham vermesi, farklı coğrafyalarda farklı toplumların ortak idealler çerçevesinde Selçuklu ve Osmanlı örneklerinde görüldüğü üzere metropolitan emelleri tekrar diriltebilme yetisi birbiriyle karıştırılmaktadır. Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde yaşanan fitneler, Zurvanizm ile Cebrilik, Yunan mitolojisi ile Müşebbihe, Yunan felsefesi ile Mutezile, doğu mistisizmi, gnostik Mecusî mezhepler ile batınî tarikatların ortaya çıkışı fetihlerin sonucu olarak yorumlanabilir. Eğer bu fikirler, tıpkı Aziz Pavlus'un yazdığı mektupların İncil'e dahil edilmesi gibi tüm Müslümanların kutsal kabul ettiği Kur'an-ı Kerim'in bir parçası haline gelseydi ya da icmâ yoluyla şeriata uygunluğu usulen kabul edilseydi o vakit bir vakıa olarak kolektif İslâm Medeniyetinden söz edebilirdik. Ancak tarihsel olarak böyle bir tecrübeden söz etmek imkân dâhilinde değildir.

Teknik, ticari, kamu yönetimi ve askeri konularda Bizans ve Pers devletlerindeki bazı uygulamaların Müslümanlar tarafından uyarlanması konusu ise tarihçiler tarafından abartılmaktadır.⁶⁵¹ Örneğin divan defteri tutulması konusu her devletin öyle ya da böyle yapması gereken bir işlemdir. Müslümanlar devlet olmadıkları dönemde kayda ihtiyaçları yoktu. Kayıt tutma geleneği Sâsânîler ile de başlamamıştır. MÖ. 3000'lerde vergilerle ilgili yazılı kayıtların tutulduğu bilinmektedir.⁶⁵² Eğer konu divanın teknik biçimi ise Perslerin sistemi, Bizans kayıt sisteminin aynısıdır.⁶⁵³ Bu çerçevede Sâsânîler, Roma'dan, Romalılar Sâsânîlerden ve Yunanlılardan, Yunanlılar, Mısır ve Mezopotamya devletlerinden pek çok şeyi miras almışlardır. Perslerin toprak ücreti, vergisi anlamında kullandıkları "task" kelimesi Dozy'e, Fattal'a ve Berchem'e göre Yunanca vergi anlamına gelen "taxis"

⁶⁵¹ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 27.

⁶⁵² Vlora Berisha - Rrustem Asllanaj, "Literature Review on Historical Development of Accounting", *Acta Universitatis Danubius. Œconomica* 13/6 (14 Eylül 2017). 159.

⁶⁵³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 669.

kelimesinden gelmektedir.⁶⁵⁴ Aynı şekilde bugün gümrük anlamında kullanılan Fransızca “douane”, İtalyanca “dogana” kelimesi Müslümanların kullandığı Farsça bir kelime olan “dîvân” kelimesinden geçmiştir.

Müslümanların Mekke’de ya da Medine’de bir mühimme ya da temettü defteri tutmalarına gerek yoktu ancak fetihlerden sonra böyle bir ihtiyaç hâsıl olunca bunu en kısa yoldan çözdüler. Bu tür ortak aklın çözümleri Sâsânîlerde ya da Roma’da başlamış ve Müslümanlar tarafından sürdürülmüş büyük miraslar gibi göstermek, su içmenin, tabak kullanmanın, kılıç kullanmanın kökenlerini aramaktan farksızdır. Dîvân defterinin* Farsça tutulması ise sadece bir geçiş süreci olarak yetişmiş Pers bürokratlarını kullanmakla alakalıdır. Müslümanlar, daha önce kullanmadıkları bir sistemi bilenlerden öğrenmeleri gerekiyordu. Bu sebeple dîvân kayıtları Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî dönemine kadar Farsça, Haccâc ile birlikte Arapça tutulmaya başlanmıştır.⁶⁵⁵

Birtakım araştırmacılar, tıpkı fethi ekonomik sebeplerle açıkladıkları gibi İslâmlaşmayı da ekonomik sebeplere bağlarlar. Yüzlerce yıldır Irak’ta yaşayan ve dinleri yüzünden çeşitli baskılara, işkencelere, sürgünlere maruz kalmış Yahudiler, Nestûrîler ve Mecûsîler, İslâm’ın egemen olduğu Irak’ta, o günkü dünyada kalıcı olacakları küçük bir ihtimal olan bu yeni yöneticilere daha az vergi ödemek için din değiştirdiklerini iddia ederler. Her şeyden önce gayri müslimlerin Sâsânîler dönemine göre daha az vergi ödediklerini, zimmî olmalarına rağmen yaşlı, fakir, dul ve kölelerin vergiden muaf tutulduğunu biliyoruz. Vergi miktarları hesaplanırken, Müslümanlar aldatılmamışlardır. Sâsânîlere ne ödendiğini çok iyi biliyorlardı. Arazileri, Ebû Yûsuf’un ifadesiyle kumaş ölçer gibi ölçmüşlerdi. Müslümanlar ne yaptılarsa hepsini hesaplı kitaplı yaptılar. Zimmîlere zulmetmedikleri gibi gereksiz merhamet de göstermediler. Gerektiğinde vergileri artırdılar gerektiğinde vergiden muaf tuttular.⁶⁵⁶ Bu denge içinde zimmîleri idare ettiler. Tüccar, esnaf, çiftçi, işçi, din adamı sınıfı

⁶⁵⁴ Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 71.

* Peh. kayıt, liste anlamına gelmektedir.

⁶⁵⁵ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 432.

⁶⁵⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-Harac*, 76.

dışında kalan zimmîler başıboş bırakılmadı. Askeri, bürokratik, ilmi kabiliyetleri olanlara kritik olmayan çeşitli görevler verildi.⁶⁵⁷ Tüm bu sebepler bir araya getirildiğinde yüzyıllardır kendi dinleri üzere canları pahasına yaşayan, bunun için pek çok bedel ödeyen Yahudilerin ve Hristiyanların küçük miktarlar karşılığında dinlerini değiştirdiklerini iddia etmek, bu insanları ve inançlarını hafife almaktan başka bir anlam taşımamaktadır. Çünkü Irak halkının ekonomik nedenlerle Müslüman oldukları iddiasının ekonomik bir temeli yoktur.

Hz. Ömer “eğer bir müddet daha halife olarak kalırsam Irak'ın dullarını benden sonra gelecek emire muhtaç olmayacak şekilde zengin edip bırakacağım” demişti.⁶⁵⁸ Ebû Ubeyde b. Cerrâh da Humus'u Bizans'a karşı savunamayacağını anlayınca topladığı cizyeyi halka iade etmişti. Aynı uygulamanın farklı yerlerde de yapıldığı bilinmektedir.⁶⁵⁹ Bu verilerden hareketle Müslümanların ekonomik baskı yapmak gibi bir amaçları olmadığını ancak doğal bir biçimde sosyal adalet anlayışını tebaaya gösterebildiklerini söyleyebiliriz.

Irak'ta Ârâmî Hristiyanlar genelde çiftçi, Yahudiler genelde çiftçi veya köle, Persler de bürokrat ya da askerdi. Ticareti Araplar yürütüyordu. Eskiden Irak ticareti Übüle üzerinden veya Şam üzerinden gelen ithal malların Arabistan'a veya Fars, Azerbaycan, Horasan gibi bölgelere gönderilmesi veya tersi yönde akarken, yeni durumda Şam sınırları kalkmış, Doğu Akdeniz limanlarına, Mısır'a hâkim olunmuş, Roma gölü olan Akdeniz (Mare Nostrum) Müslümanların ticaret ağına dahil olmuştu. Dışardan ithal edilen ürünlerle ilgili Müslümanlardan %2,5, Zimmîlerden %5, Harbîlerden* %10 vergi alınıyordu.⁶⁶⁰ Ticari mallarla ilgili gayri müslimler daha çok tüketici konumunda idi.

⁶⁵⁷ Mustafa Fayda, “Zimmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013). 44/430., Daniel Clement Dennett, *Conversion and the Poll Tax in Early Islam* (Delhi: Idarah-i-Adabiyat-i-Delli, 2000). 14.

⁶⁵⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 75.

⁶⁵⁹ Mehmet Erkal, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993). 8/42-43.

* Gayri müslim devletin vatandaşı.

⁶⁶⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 219.

Herhangi bir bölgenin İslâmlaşmasını yazmanın en zor tarafı yeni Müslümanlarla ile eski Müslümanların arasında keskin ayrımların yapılamamasıdır. Müslüman olan kişi Müslüman olmuştur ve artık hiç kimse onun geçmişiyle ilgilenmemektedir. Entegrasyon hemen ikinci nesilden itibaren kendini gösterir. Yeni Müslümanların sayısı, daha önce mensup olduğu din hatta etnik köken hakkında bilgilere ulaşamaz. Çünkü Müslümanların hepsi Arapça konuşmaya başlamış, aynı şekilde yaşayıp aynı şekilde davranmaya başlamışlar ve etnik-dini kökenlerini sorgulamaz olmuşlardır. Bu sebeple biz açıkça bir yerin veya kişinin Müslüman olduğu haberi geldiğinde ya da bir kişinin ismi verilirken ataları arasında bariz gayri müslim ismine rastlandığı durumları tespit edebiliyoruz. Şimdi Müslümanların fethettiği Irak'ta yaşayan halklar, onların dinleri ve fetihten sonraki durumlarını gözden geçirip satır aralarında yakaladığımız İslâmlaşma verileriyle çalışmamızı tamamlayacağız.

3.1. Irak'ta Dini Durum

Sâsânî şahları yalnızca soylarıyla değil dinleriyle de böbürlenmeyi seven diktatörlerdi. Eğer bir Sâsânî şahı Bizans'a işi düşmediyse kendi ülkesinde yaşayan Hristiyan vatandaşları ezer, Yahudileri pislik ve şer insanlar olarak görürlerdi. Zerdüştlük ile rekabete giren Mandeizm, Maniheizm veya Mezdekizm mensupları da ya sürülmüş ya da öldürülmüşlerdi. Bazı Mecûsî veya İranlı araştırmacıların Sâsânîlerin son dönemiyle ilgili “dini hoşgörü” romantizmine kendilerini kapturmalarını anlayışla karşılıyoruz. Ancak bu nitelemenin eldeki verilerle desteklenemeyeceğini de üzümlere bildirmek istiyoruz.

Sâsânîlerin son döneminde Irak, çeşitli dinlerin ve halkların bölgesi idi. Tek başına lokasyon, sosyal sınıf veya konuşulan dil, bir grubu tanımlamak için yeterli değildi. Araplaşmış Persler ya da tersi, Ârâmîce konuşmaya başlamış Araplar ya da tersi, çiftçilik yapan Araplar ya da çiftçilikten aristokratlığa terfi etmiş Ârâmîler, nüfus mübadeleleri ile yerleri değişmiş kabileler vs. Irak'ı karmaşık hale getiriyordu. İbn Kuteybe'ye göre fetih öncesi Irak; Nebâtîler (Ârâmîler), Araplar ve Perslerden

ibaretti.⁶⁶¹ Burada gerçekte Irak'ta yerleşik olan Yahudilerden ve diğer Zerdüştlük ve Hristiyanlık uzantısı dinlerden bahsedilmemiştir. Fetihten sonra zimmî statüsüne geçen gayri müslimlerin sayısı tahmini 1.500.000 - 2.500.000 kişi arasındadır. Bunların üçte biri Ârâmîdir.⁶⁶²

Daha çok yoğunlaşacağımız konu bölgenin İslâmlaşması olacağı için Iraklıları dinlerine göre ayıracağız ve din ana başlıklarının altında etnik kökenleri alt başlıklar halinde inceleyeceğiz. Zira İslâm sonrası toplumdaki sosyal sınıflar etnik kökenlere göre değil dine göre düzenlenmişti. Örneğin Pers asıllı Hasan el-Basrî ile Arap asıllı İbn Şihâb ez-Zührî aynı sosyal statüde iken, Pers asıllı Hristiyan Yahya el-Farisî ile Süryânî Yohannan bar Penkaye de aynı kategoride idi. Bu sebeple fetih sonrası incelerken başlıkları etnik kökenlere göre değil dinlere göre koyacağız.

Irak'ta hâkim devlet Sâsânîlerdi, ancak hâkim din Mecûsîlik değildi. Irak'ın en göze çarpan özelliği en büyük dini grubun Hristiyanlar olmasıydı. Sâsânî İmparatorluğunun son yüzyılında Hristiyanlaşma oranında bir artış vardı. Sadece devletin en zengin bölgesi olan Irak değil aynı zamanda Fars platosunda da Nestûrîliğin yayılması konusunda bir hareketlilik göze çarpıyordu. Yahudilik ve Hristiyanlığın organizasyonel olarak var olması ve İslâm fetihlerinden sonra da varlıklarını koruması bir bakıma Zerdüştlüğü muhafaza etti. Zerdüştlük kendi gettolarına çekilip bugüne kadar var olmayı başardılar. Bunu yaparken de Farsçanın özellikle Pehlevî Farsçasının korunmasına hizmet ettiler. Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkacak İran tarihi ve edebiyatı ile ilgili metinlerin ortaya çıkmasına katkıda bulunacaklardı.⁶⁶³

Irak'ın bir diğer özelliği de gnostik düşüncelere olan ilgisiydi. Bir dinden ziyade bir yaklaşım ve kavrayış biçimidir. Yapısı itibariyle dinlerin en temel noktası olan epistemoloji alanına girip paralel bir önermede buldukları için genelde heterodoks mezhepler veya tarikatlar olarak hemen hemen tüm dinlerde varlıklarını

⁶⁶¹ İbn Kuteybe Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007). 4/119.

⁶⁶² Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 175.

⁶⁶³ Frye, *The History of Ancient Iran*, 338.

sürdürürler. Hristiyanlıkta bilinen ilk gnostik yaklaşım Simon Magnus'ta (MÖ. 65) görülür.⁶⁶⁴ Mârûnîler, Mezdekîler, Maniheiztler gnostik yaklaşımı olan dinlerdir. Irak'taki tüm dinlerde gnostik eğilimlerden söz edilebilir ancak Mandeizm katıksız gnostik bir din olarak Irak'ta tutunabilmiştir.

Irak, dinler ve kültürler açısından tam bir müzeydi. Sümer, Bâbil, Asur, Elam, Yunan, Roma, Helen, Part, Sâsânî dinleri ve kültürleri fetihlerden sonra tenasüh, alemin ezeliği, ruhbanlık, hedonizm, elitlerin sahip olduğu kurtarıcı gizli bilgi, tek tanrıya putları veya ruhban sınıfını aracı kılma, iki tanrı, üç tanrı, çok tanrı, ateizm, deizm, kaderin inkârı, kaderin cebriliği, vahdet-i vücûd, asketizm vb. düşünce ve inançları miras olarak bırakmış; ileri dönemlerde ortaya çıkacak mezhep, tarikat veya felsefi düşüncelere zemin hazırlamıştır. Irak, daha çok çatışmanın tüm doğallığıyla var olduğu ve güçlü olanın ayakta kaldığı bir coğrafya olduğu için her dönemde bir tanrıya inanılsa da mutlaka şirk koşulmuştur. Örneğin eski Mezopotamya inancında Anu diye bilinen bir tanrının, Bel isminde bir oğlu olduğu iddia edildi ve böylece tanrı bir iken iki olur. Diğer bir örnekte de tarım tanrıçası Magna Mater'in bir kocası olduğu öne sürüldü. Bu inanç sistemlerinde pek çok tanrı kutsal sayılmakla beraber en güçlüsüne tapınılır. Mezopotamya'da güçlü olanın yanında yer alma, ancak ilk fırsatta ona isyan etme ve ikinci bir tanrıyla onu çatıştırma kültürü kadimdir.⁶⁶⁵

Irak bölgesine İslâm inancının girdiği oranda olmasa da Irak inançları da İslâm'ın çeşitli yorumlarına dahil olmuştur. Eğer İslâm dini, kaynaklar ve usul konusunda sağlam olmasaydı ve Müslüman fatihler inançları konusunda çok korumacı davranmasalardı, sadece Ârâmîler bile kültürel anlamda Arapları asimile edecek bir birikime sahiptiler.

Yeni sistemde esasında Müslümanların asimilasyonundan çok sosyal düzenin bozulmamasına yönelik çabanın olduğunu görebiliriz. Müslümanlar muzafferdiler ve yenilmiş toplumlara ikinci sınıf olarak görüyorlardı. Zimmîlerden beklenen, vergilerini ödemek ve Müslümanların düzenini bozmamak idi. Örneğin, Hz. Ömer döneminde

⁶⁶⁴ Foltz, *Religions of Iran*, 126.

⁶⁶⁵ Mircea Eliade, *Mitler, Rüyalar ve Gizemler* (Ankara: Doğubatu, 2017). 156-157.

onlarla ilgili şu karar çıkarıldı: “Zimmîlerin İslâm şehirlerinde oturmalarına pazarlarda ticaretle meşgul olmalarına müsaade edilir. Ancak domuz ve şarap alım-satımı yapmaları yasaktır. Sokaklarda haç çıkarmalarına izin verilmez.”⁶⁶⁶

Müslümanlar İslâm'ı tebliğ etmenin ötesinde Irak'ta bulunan dinlerle özel olarak ilgilenmediler. Asayiş ya da Müslümanların maslahatını etkilemediği sürece ibadetlerine karışmadılar. İslâm fetihleri başladıktan sonra fethedilen bölgelerde yaşayan gayri müslimlerin mabetleri hilâfet tarafından korundu. Hatta başta Hîre olmak üzere birçok şehirde yıkılmaya yüz tutmuş olan mabetler tamir edildi. Yine ihtiyaç duymaları halinde, zimmîlerin yeni mabet inşa etmelerine de izin verilmiştir. Nitekim Hz. Ömer tarafından 17/638'de kurulan Kûfe'de, henüz Emevîler döneminde yirminin üzerinde kilisenin yanı sıra bir de havra bulunmaktaydı. Yine 148/765 tarihinde Abbâsîler tarafından kurulan ve asırlarca bu devlete başkentlik yapan Bağdat'ta bulunan ve bir kısmı günümüze kadar gelmeyi başaran kiliseler de bu özgürlüğün bir sonucu olarak kurulabilmiştir.⁶⁶⁷ Bu durum, modern anlamda bir “açık toplum”, “dinler arası diyalog” gibi eşitlikçi ifadelere örnek teşkil etmez. Ancak, sınıflı bir toplumda egemen olan dinin, hukuki bir gereklilik olarak ötekilere karşı gösterdiği müsamaha olarak anlaşılmalıdır. Bu uygulama Müslümanların adalet anlayışının bir parçasıdır. İslâmlaşma konusunda teşvik edici unsurlardan biri olan bu rahat atmosfer, Müslüman olmasa dahi zimmîlerin isyan etmemelerine hatta savaşlarda Müslümanları desteklemelerine sebebiyet vermiştir.

3.1.1. Hristiyanlar

Hristiyanlık Pers topraklarında II. yy.da yayıldı. Bu dinin ilk yerleştiği yerlerden biri de Irak idi.⁶⁶⁸ VII. yy.da ise Müslümanlar üç Hristiyan anlayışı ile karşı karşıyaydılar: İskenderiye (Monofizit), Antakya (Diofizit) ve Konstantinopolis (Melkâiyye). Temel ayrım noktaları İsa'nın tabiatı meselesi gibi gözüküyordu.

⁶⁶⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 206.

⁶⁶⁷ Mehmet Mahfuz Söylemez, “İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2010): 99-124. 105.

⁶⁶⁸ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 290.

Monofizitçiler, 451'te Kadıköy'de alınan kararları reddederek, İsa'nın tek bir ilahî özü olduğuna inanırken, Diofizitçiler onun biri insanî diğeri ilâhî iki özü olduğuna iman ederler. Bizans ise Kadıköy Konsilindeki kararları resmi inanç olarak kabul eder ve buna göre İsa'nın özü ikidir ancak bu iki öz birbirine denk ve tektir. Bu şekilde monofizitlik ile diofizitlik arasında bir inançta karar kılarlar. Bu resmi görüşü destekleyenlere, dolayısıyla kralın yanında duranlara, kralcı anlamında Melkâiyye ismi verildi.⁶⁶⁹ Monofizit inancına sahip olanlar, Şam'da Süryânîce konuşular ve Ya'kübî olarak; Mısır'da ise Kıptîce konuşup Kıptî olarak adlandırıldılar. Diofizitler inancına sahip olanlar ise daha çok Sâsânî topraklarında ve Bizans-Sâsânî arası gidip gelen Cezîre topraklarında yaşadılar ve Nestûrî olarak adlandırıldılar.⁶⁷⁰ Bu iki grup birbirlerine düşman olarak yaşadılar.⁶⁷¹ Sâsânîler siyasi sebeplerle Nestûrî kilisesini desteklediler. Kilisenin kurumsal yapısı devlet tarafından Hristiyan tebaayı kontrol etmek için kullanıldı. Rahipler kiliselerde şah için dua ettiler, devlete isyan edenler kilise tarafından sürüldüler.⁶⁷²

Irak Hristiyanları diofizit inanca sahiptir. Bağlı oldukları kilise Doğu Kilisesi, Nestûrî, Pers Kilisesi, Doğu Süryânî ya da Asurî Kilisesi olarak da bilinir. 424 yılında Medâin'de yapılan konsül ile bağımsızlıklarını ilan ettiler ve böylece hem Şam Hristiyanları olan Yakubilerden hem de Bizans'ın resmi mezhebinden ayrılmış oldular. Konstantinopolis'e göre hem Şam hem de Irak Hristiyanları zındıktır. Nestûrîliğin kurucusu 382'de Maraş'ta doğan ve Antakya ilahiyat okulunu bitirdikten sonra Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde görev yaptıktan sonra Konstantinopolis patrikliğine* atanan Nestûr'dur. Yaşadığı çağda Hristiyan teoloji, İncil'in batınî yorumuna yoğunlaşan İskenderiye okulu ile İncil'in zahirî lafzî manasına yoğunlaşan

⁶⁶⁹ Mustafa Sinanoğlu, "Melkâiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004). 29/84.

⁶⁷⁰ Sebastian P Brock, *Fire from Heaven: Studies in Syriac Theology and Liturgy* (Ashgate Publishing, Ltd., 2006). 1.

⁶⁷¹ Theodor Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden: Aus der arabischen Chronik des Tabari* (Brill, 1973). 119.

⁶⁷² Jonathan Berkey, *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010). 25.

* Doğu Kilisesi Hiyerarşisi Sırayla: Patrik, metropolit, piskopos, başdiyakon, papaz, diyakonlar, diyakon çömezi ve papaz çırağı.

Antakya Okulu etkisi altındaydı.⁶⁷³

Kısaca Nestûrîlik mezhebini diğer Hristiyanlardan ayıran konular, İsa'yı tek tabiatlı ya da saf tanrı değil, aynı zamanda insan olarak görmeleri, dolayısıyla Meryem'i Katoliklikte olduğu gibi özel imtiyazlara sahip bir tanrı annesi olarak değil, insan olan İsa'yı doğuran saygın biri olarak bilmeleridir. Ayrıca Nestûrîler, Adem'in işlediği ilk günahın tevarüs etmediğine, çocukların günahsız doğduğuna inanırlar. Evlerinde ikon, resim, heykel bulundurmazlar. Günah çıkarmazlar, arafı reddederler, zina sebebi hariç boşanmayı haram sayarlar.⁶⁷⁴

Nestûrîlik bir bakıma Sâsânî Hristiyanlığı olmuş, Roma'dan kaçanlar için sığınılacak bir kapı haline gelmişti. Nestûrî patrik, ancak başkent Medân'de takdis edilebiliyordu. Nestûrî Hristiyanlar ne Şam bölgesindeki Yakubilere ne de Konstantinopolis'e bir yakınlık hissediyorlardı. İslâm fetihlerinden hemen sonra Nestûrîlerin toplam 200 piskoposluğu, 27 başpiskoposluğu vardı.*

Roma sadece İran'da bulunan Nestûrîlere değil aynı zamanda Şam'da bulunan Yakubilere karşı da mesafeli idi. Şam'da bulunan Süryânî bir papazın kaleme aldığı kroniklerden bu durum net olarak ortaya konmaktadır: "Herakliyus, Nestûrîleri hiç kabullenmedi, kiliselerinin talan edilmesiyle ilgili şikâyetleri ile ilgilenmedi. İntikam sahibi, melikleri dilediği gibi değiştiren, mülkü dilediğinden alıp en mütevazı olana veren yüce tanrı, hükmettikleri yerlerde zulmeden, kiliselerimizi talan edip, rahiplerimize eziyet eden bu Romalıları karşı güneyden İsmailoğullarını gönderdi."⁶⁷⁵ Sâsânîler, Roma'nın kovuşturduğu azınlıklara sığınma hakkı tanıdı.⁶⁷⁶ Ancak Iraklı Hristiyanların arası Sâsânîler ile de her zaman çok iyi değildi. Sadece Hüsrev Perviz'in

⁶⁷³ Kadir Albayrak, "Nestûrîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007). 33/15.

⁶⁷⁴ Albayrak, "Nestûrîlik", 33/16.

* XIX. yy.'a kadar büyük oranda bu sayıyı koruyan Nestûrîler, 1915'te Rusya'nın desteği ile Osmanlı Devleti'ne isyan etmişler, savaştan sonra da dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. 1951 yılında Irak'ta sadece bir tek metropolitlik kalmıştı. Bugün Nestûrî patrikliği ABD'nin Şikago şehrinde bulunmaktadır. Nestûrîlerin toplam sayısı 150.000 civarındadır. Nestûrîlerden Avrupa istilaları sırasında Keldânî Kilisesi ismiyle Katolikleşip ayrılmışlardır. Bkz. Albayrak, "Nestûrîlik", 33/16.

⁶⁷⁵ Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, trc. J B Chabot (Ernest Leroux, 1901). 412.

⁶⁷⁶ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 345.

(ö. 628) ilk dönemlerinde ve ondan sonra gelen II. Kavâd (ö. 628) döneminde kısa süreler siyasi sebeplerle el üstünde tutulmuşlardı. Onun dışındaki zamanlarda Hristiyanlar Mecûsî rahiplerin baskı altında tuttuğu bir dini grup idi.⁶⁷⁷

3.1.1.1. Ârâmîler

Ârâmîler; MÖ. 2000'lerde Suriye çölünün sınırlarında yaşarken MÖ. XII. yy.dan itibaren Asurlulara tehdit oluşturduğu için kayıtlara girmeye başlamış,⁶⁷⁸ MÖ. VIII. yy.dan itibaren Asur baskısı sebebiyle doğuya, Irak'a (Bâbil) doğru göçmüş⁶⁷⁹ daha sonraki dönemlerde Irak'ın dışında Şam ve Cezîre'ye de yayılmış, Sâmi kökenli bir halktı.⁶⁸⁰ Kökenlerinin net bilinmemesinin sebebi, siyasi birliklerinin olmayışı ve yazılarını kolayca yok olan papirüslere yazmalarındır. Ârâmîler hakkında bilinen en eski bilgiler, Eski Ahit'ten ve Asur kayıtlarından gelir.⁶⁸¹ Ârâmîce, Sâsânîlerin sonu ve fethin tamamlandığı dönemlerde Irak'ta en çok konuşulan dil idi. Irak'ta Ârâmîcenin üç lehçesi kullanılıyordu: Urfa'da konuşulduğu şekliyle Kuzeyde Süryânîce, merkezde Bâbil Talmudu lehçesi, Güneydoğu Irak'ta ise Keldânice ve Nebâtîce.⁶⁸² Araplar'ın Ârâmîlere Nebâtîler (ç. Enbât) demesinin sebebi, Ârâmîlerin Irak'ta yaşayan ve tarımla uğraşan köylüler olmasıdır.⁶⁸³ Ancak özellikle Nebâtî kökenli akademisyenler, kendilerinin Ârâmî değil Arapların kuzey kabilelerine mensup olduklarını savunurlar.⁶⁸⁴ Kesin olan Ârâmîlerin genel mesleğinin tarım olmasıdır. Medâin halkının çoğunluğu Ârâmîce konuşur. Fırat boylarında Araplara karışan Ârâmîler doğuya gittikçe seyrelirler ve Dicle'nin doğusundan başlayıp, Zağros'un batısında kalan yaylalarda da Kürtlerle karışık yaşarlar. Dicle boylarında bulunma sebebi de Sâsânîlerin göç politikasıdır. Arap ve Yunan esir köleler de tarımsal

⁶⁷⁷ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 334.

⁶⁷⁸ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 103.

⁶⁷⁹ Ali Muzaffer Dinçol, "Ârâmîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991). 269.

⁶⁸⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 228-237.

⁶⁸¹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 107.

⁶⁸² Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 169.

⁶⁸³ Mohsen Zakeri, *Sasanid Soldiers in Early Muslim Society: The Origins of 'Ayyārān and Futuwwa* (Otto Harrassowitz Verlag, 1995). 144.

⁶⁸⁴ Tony Maalouf, *Arabs in the Shadow of Israel: The Unfolding of God's Prophetic Plan for Ishmael's Line* (Kregel Academic, t.y.). 172.

işgücü hedefiyle Irak'ın çeşitli bölgelerine dağıtılması sebebiyle Irak, oldukça mozaik bir ülke oluşmuştu. Konuşulan dil ya da lehçe bir köyden diğerine farklılık arz edebiliyordu.⁶⁸⁵

Ârâmîce, Kuzeybatı Sâmi dil grubuna aittir ve Arapçaya oldukça yakındır. Ârâmîce, kolay öğrenilebilir ve konuşabilir, çivi yazısına göre daha pratik yazılabilir olmasından dolayı, bazı dönemlerde uluslararası ortak dil haline gelmiştir. Mezopotamya'da, İran'da devlet tarafından resmi dil olarak kabul edilmiş, ticaretle yaygın olarak kullanılmış ve Eski Ahit'in yazım dillerinden biri olmuştur.⁶⁸⁶ Irak'ta da Ârâmîce asıllı pek çok mekân ismi, fetihlerden sonra Arapça'ya küçük telaffuz farklılıkları ile geçti. Örneğin, Keşker Kesker'e, Meşan Meşan'a, Pellugta Felluce'ye, Prat Furat'a dönüştü.⁶⁸⁷

Ârâmîler hiçbir zaman bir devlet oluşturamamışlar,⁶⁸⁸ ancak bölgede iktidarı ele geçiren devletlerin içerisinde etkin bir unsur olmayı başarabilmişlerdir. Bunu yaparken de ister istemez egemen kültürlerden de etkilenecek dönem dönem Anadolu, Mısır ve Mezopotamya tanrılarına tapınmışlardır.⁶⁸⁹

Sâsânîler döneminde kendilerine ihsan edilen çeşitli görevler sebebiyle öne çıkan ve siyasal güç elde eden Ârâmî aileler Persleşmiştir. Örneğin, Süryânî asıllı Yezdîn ailesi, Hüsrev Pervîz döneminde (ö. 628) Sâsânîlerin Güneybatı (Horbâran) bölgesi maliye vezirliğini yürütmekteydi. Ancak babası yine aynı dönem görevden alınıp görevi Hristiyan Persli aristokratlara devredilince oğlu Şamta intikam almak için Hüsrev Perviz'i öldürdü. Şehrbarâz da Şamta'yı yakalatıp çarınıha gerdirdi. Bu aile İslâm fetihleri ile birlikte varlığını ve Nesturî kilisesi ile bağlarını korudu. Hz. Osman döneminde vefat eden Nesturî Patrik II. İşoyab'ın cenaze törenini Yezdîn ailesi organize etti.⁶⁹⁰ Bir başka örnek de Salûbe ailesidir. Hâlid ile Hîre'nin teslimi sonrası

⁶⁸⁵ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 170.

⁶⁸⁶ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 105.

⁶⁸⁷ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 178.

⁶⁸⁸ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 103.

⁶⁸⁹ Dinçol, "Ârâmîler", 270. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 106.

⁶⁹⁰ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 171.

Bânikyâ ve Basma bölgesi için sulh yapan Salûbe b. Nestûna⁶⁹¹ aslen Ârâmî idi.⁶⁹² Salûbe'nin oğlu Busbuhrî'nin iki oğlu, Hâlid ve Cemil, isimlerinden anlaşıldığı üzere Müslüman olmuş ve kendilerine Hz. Ömer döneminde Hürmüzân ile aynı oranda, iki bin dirhem maaş bağlatılmıştı.⁶⁹³ Bu aile, VII. yy.a kadar varlığını sürdürmüş ve Emevîlere danışmanlık yapmıştır. Bu konuda Cemil b. Busbuhrî maliyede Hasan en-Nebâtî de tarımsal sulamada büyük katkılar sağladılar.⁶⁹⁴ Bunların dışında Hz. Ömer'in maaş bağlattığı Müslüman dihkânlar arasında Nehru'l-Melik dihkânı İbnü'n-Nehiran, Bâbil ve Hutarniye dihkânı Bistam b. Nersî ve Etil dihkânı er-Rufeyl de vardı.⁶⁹⁵

Ârâmîleri, Araplardan ya da Perslerden ayırmanın güç taraflarından birisi de hem pagan hem Sabîî, hem Yahudi hem Hristiyan Ârâmîlerin mevcut olmasıydı. Bunun yanı sıra Persçe veya Arapça konuşan Ârâmî kökenlilerin olduğu gibi Ârâmîleşmiş Pers ve Arapların da var olduğu bilinmektedir. Şehre gelen ya da bir görev alan Ârâmî Persleşirken, şehre değil de köye yerleşip çiftçilikle uğraşan bir Arap da Ârâmîleşiyordu⁶⁹⁶ Bugün de örneğin Türkiye'de Siirt'in Pervari ilçesine bağlı Ekindüzü köyünde Ârâmîce'nin bir lehçesi olanı Keldânîce'yi konuşan köylüler Kürt kökenlidir ancak o bölgeye yerleşip tarlalarında çalıştıkları Ârâmîler sebebiyle bu dili öğrenip konuşmaya başlamışlardır.⁶⁹⁷

Ârâmîlerin Müslümanlarla ilk iletişimi 632'de, II. İşoyab'ın Medine'ye Cebrail isminde bir adamını elçi olarak 1000 Rum stateri (4000 dirhem) ve başka hediyelerle göndermesi ileldir. Elçi, Medine'ye geldiğinde Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat etmiş ve Hz. Ebû Bekir ile görüşmüştü. Ona, Irak'taki Hristiyanların durumunu, Sâsânî-Rum savaşları ile ilgili bildiği şeyleri anlattı ve Müslüman ordu ile ilgili şikayetlerini ilettili. Tabi bu hikayedeki anakronizm, fethin Peygamber (s.a.v.) vefat etmeden önce

⁶⁹¹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/225.

⁶⁹² Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 172.

⁶⁹³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 669.

⁶⁹⁴ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 176.,179.

⁶⁹⁵ Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 238.

⁶⁹⁶ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 173.

⁶⁹⁷ "Keldanice: Yok olmaya yüz tutmuş bir dilin hikayesi" (BBC Türkçe, 2017), <https://www.youtube.com/watch?v=XCESHaz6EkQ>. (Erişim 18 Temmuz 2017).

başlamış olduğu imasıdır. Bir başka kilise aktarımında da tıpkı Necran Hristiyanları gibi Irak Hristiyanlarının da Peygamber (s.a.v.) hayatta iken Medine'ye gelip anlaştıkları şeklindedir. Benzer şekilde II. İşoyab ile Hz. Ömer arasında bir anlaşmanın yapıldığı iddiası da vardır. Buna benzer emannâmeler, vergi muafiyetleri ile ilişkili olarak IX. yy.a kadar Nestûrîler arasında dolaşmıştır.⁶⁹⁸

Ârâmîlerin fatihleri karşılayışları, Suriye köylüleri tarafından evvelce gösterilmiş yakınlık ve samimiyetten daha az değildi. Bunun sebebi Persleri bir müttefik olarak görürken Arapları akraba olarak görmeleri ve Hristiyan olmalarından dolayı zaten Zerdüş olan yönetim tarafından dışlanmalarıdır.⁶⁹⁹ Fetihler sırasında Irak'ta genel olarak Ârâmîler, Müslümanlarla savaşmamıştır. Kolayca sulh imzalamışlar ve yine genel olarak dinlerini de değiştirmemişlerdir. Çoğunluğu Hristiyanlığın Nesturî mezhebine mensuptu ve öylece kaldılar. Bu kişiler Müslümanlarla sulh yapıp fırsatını bulunca isyan eden Arap ve Perslerin aksine, anlaşmalarına sadık kaldılar ve Müslüman komutanlara rehberlik, ajanlık, nehirler üzerine köprü yapımı gibi konularda destek sağladılar. Bunun karşılığında, Müslümanlar nazarında tarlalarda çalışan köle statülü köylüler olarak değil, arazi sahibi derebeyleri gibi muamele gördüler.⁷⁰⁰ İleriki dönemlerde de özellikle Irak'ın sulama kanallarının ıslahında büyük yararlılıklar gösterdiler.

Ârâmîler, Müslümanlarla Persler arasında süren savaşa bölgedeki Araplar gibi katılmadıkları için Müslümanlar tarafından kollandılar. Örneğin Übülle savaşından sonra Persler kılıçtan geçirilirken buradaki Ârâmî çiftçilere dokunulmadı.⁷⁰¹ Aynı şekilde Nehir ve Velece savaşlarında Persli askerler esir alınırken bu olaya şahit olmuş ancak karışmamış olan çiftçilere dokunulmadı ve zimmî statüsünde korumaya alındılar.⁷⁰² Hukukî hakların ötesinde Ârâmîlere özel jestler de yapıldı. Örneğin, çiftçi anlamına gelen ve çoğunluğun Ârâmî olduğu Kesker ele geçirilince, burada şah için özel üretilen ve şah ve ailesi dışındakilerin yemesinin yasak olduğu Nersîyân

⁶⁹⁸ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 343.

⁶⁹⁹ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 222.

⁷⁰⁰ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 174.

⁷⁰¹ Şakir, *İslam Tarihi*, 2/399.

⁷⁰² İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 623.

hurmaları, burada çalışan Ârâmî çiftçilere ikram edildi.⁷⁰³

Ârâmîlerin kendi kaynaklarına baktığımızda, Ninova Piskoposu ve daha sonra Erbil Metropoliti 649'dan ölümüne kadar Nestûrî kilisesinin en tepe mercii olan din adamı III. İşoyab'ın (ö. 659) kaleme aldığı bazı notlarla karşılaşırız. Hayatı önce Nestûrîlerin kendi içindeki teolojik tartışma ve rekabetle daha sonra, Monofizit Yakubîler ile ve son olarak da Cezîre bölgesi yüzünden Persler ve Bizanslılar arasında siyasi bir mesele haline gelecek olan Nestûrîlerin Hristiyanlıktaki yeri kavgası içinde geçti. İslâm fetihlerinden önce savaşlar durmuş, hayat istikrar bulmuş, bölgedeki putperest Araplar ve Zerdüş Persler Nestûrîliğe intisap etmeye başlamışlardı ki hiç beklenmedik bir anda İslâm fetihleri ile karşılaştılar. İşoyab'ın Ninova Piskoposu iken din adamlarına yazdığı mektupta “Yakubîlerin Araplar hakkında size söylediklerine kanmayın. Makul ve mantıklı hareket edip, onlarla anlaşın. Unutmayın, Sezar'ın hakkı Sezar'a, Tanrı'nın hakkı Tanrı'yadır” demektedir. Hoyland, Hristiyanların Müslümanlarla ilgili bu ilk karşılaşmasında iki cemaatin imtiyaz rekabetine girmesini ilginç bulmaktadır.⁷⁰⁴ Bir başka mektupta da “Tanrı, Araplara dünyaya hükmetme görevini verdi. Onların sizlere nasıl davranacağını iyi biliyorsunuz. Hristiyanlığa karşılar evet ama bizim inancımıza uzak değiller. Rahiplerimize ve azizlerimize saygı duyuyorlar, kiliselerimize ve manastırlarımıza yardım ediyorlar. Şimdi bu Merv Hristiyanlarının yaptıkları iş mi? Kendileri Arapların Müslümanlığa zorlamadıklarını itiraf ediyorlar. Sadece mallarının yarısını onlara bırakıp ebedi dinlerine sahip çıkacaklardı. Onlar ise dinlerini sattılar.” Hoyland, bu ifadeleri iddialı bulur ve aynı şekilde muamele gören Yakubî Hristiyanlarına nazire yaptığını iddia eder ki bu gereksiz bir yorumdur. Çünkü Müslümanların diğer dinlerle ilgili politikaları çok fazla değişiklik arz etmez. Savaşmadan sulh yaptıkları, isyan etmedikleri sürece zimmî statüsünü Zerdüş bile olsalar sürdürürler. İşoyab'ın da bu akıllıca yaklaşımı karşılıksız kalmamış, kendisine eman verilmiş, cemaati, kiliseleri ve manastırları rahat bırakılmış, cemaatinin sözcüsü olarak tanınmış, ihtiyaç ve şikâyetleri ile ilgili haftada

⁷⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/436.

⁷⁰⁴ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 179.

bir gün Müslüman vali ile görüşmesine izin verilmiştir.⁷⁰⁵

İşoyab'ın öğrencilerinden, Ninova Piskoposluğu, Erbil, Nusaybin ve Meysan Metropolitliği yapan I. Georg'tan (ö. 680) 676 tarihli Katar ve Doğu Arabistan Metropolitlerinin katıldığı bir kilise meclisi toplantı tutanağı (sinod) ve bir de 679 tarihli, Pers topraklarının rahip ve keşişlerine yazılmış bir mektup bulunmaktadır. Tutanakta alınan kararlardan 6. madde, Hristiyanların kendi aralarındaki konuları kâfir yöneticilere (Müslümanlar) taşımadan kilise içinde karara bağlanması gerektiğini söyler. 14. Madde, Hristiyan kadınların kâfirlerle evlenmemeleri gerektiği; 18. Madde, Hristiyanların kâfirlerin adetleriyle defnedilmemeleri gerektiği ve 19. Madde de din adamlarının halkları tarafından kendilerine gösterilen hürmeti kaybetmemeleri gerektiğinden ve ruhban sınıfından olmayanlardan vergi toplama konusunda ruhban sınıfının yetkili olmadığından bahsetmektedir.⁷⁰⁶ Fetihlerden sonra ve kendi ifadesiyle Hz. Hasan'ın halife olduğu dönemde piskopos olan George'tan bize kalanlar, fetihlerin artçı sonuçlarını, Hristiyanların Müslüman yöneticilere bakışlarını, Hristiyan tebaanın asimile olmama çabasını, vergi toplama konusundaki lokal cemaatlerin istihdam şeklini anlamak bakımından değerlidir.

Irak bölgesindeki fetihlerden bahseden bir başka metin de Hûzistan Kronikleri olarak geçen, 660 yılına kadar Ehvâz bölgesindeki Nesturîlerin anonim tuttuğu tarih kayıtlarıdır. Müslümanlarla Persler arasında geçen savaşlardan bahsettikten sonra “Allah Perslerin üzerine başlarında Muhammed'in olduğu İsmailoğullarını saldı. Ne surlar ne kapılar, ne zırhlar, ne kalkanlar onları durdurabilirdi. Tüm Pers topraklarını ele geçirdiler. Yezdigerd, onların üzerine sayısız ordu gönderdi. Hepsi yenildi. Rüstem bile öldürüldü. Yezdigerd ise Medâin'in duvarları arkasında sessizce bekledi ve sonra da şehri terk etti. Öleceği yer olan Merv'e kadar kaçtı. Araplar tüm Medâin'i ve tüm Irak'ı ele geçirdi. Aynı zamanda Bizans topraklarına girip Şam'ı da ele geçirdiler. Herakliyus onların üzerine ordular gönderdi. Araplar, onlardan 100.000 askeri öldürüverdi. Medâin'in düştüğüne ve buradakilerin Kûfe'ye taşındığına şahit olan

⁷⁰⁵ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 182.

⁷⁰⁶ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 192-194.

İşoyab da Kerkük'e yerleşti." "İsmailoğulları, Tanrının gönderdiği iki kralı, Rum ve Pers krallarını, mağlup ettiler." Kûfe ve Basra'nın kuruluşundan ve kurucularından haberi olan kronik yazarı, aynı zamanda kısa bir bilgilendirme ile İslâm coğrafyasını tanıtır, Mekke, Medine ve Taif'ten bahseder. "İbrahim, zengin bir bölgede büyümüş, Kenan ilindeki kıskançlıklardan bıkmış ve uzak çöllere gitmişti. Çadırda kalıp ve bu evi (Kâbe) ibadet ve kurbanları sunmak için inşa etmişti. Adı hâlâ eskisi gibi kalmıştır. Neslinden gelenlerde buradaki gelenekleri unutmamışlardır. Araplar için Kabe'de ibadet etmek yeni bir iş değildir. Burada atalarına da tazimde bulunurlar. Medine de İbrahim dördüncü oğlu Yesrib'den gelenlerin şehridir.⁷⁰⁷

Bir başka Ârâmî belge de aziz olarak kabul edilen Kuzey Irak'ta ömür geçiren Rabban* Hürmüz'ün (ö. 7. yy) öğrencileri Yahya el-Fârisî (John the Persian) menakıbıdır. Rabban Yozadak ve Abba Simon tarafından kaleme anılmıştır. Bu menkıbelerde, Rabba Hürmüz'ün Müslüman valilerin çocuklarını ölümcül hastalıklardan kurtardığı ve buna bedel olarak onları vaftiz ettiği, kendisine iftira atanların şikâyetlerini gaipten haber alıp onlara ağır cezalar verdiği ve yine bazı valilerin çocukları üzerinde başarılı şeytan çıkarma ayinleri düzenlediği bilgileri mevcuttur.⁷⁰⁸

Bunların dışında Irak'ın kuzeydoğusunda yaşayan Yohannan bar Penkaye (ö. 687) Arapların, Tanrı tarafından Hristiyanları kışkırtarak kendilerine gelip tövbe etmeleri için gönderildiğini, Müslümanların da kendi aralarında parçalanarak yine tanrı tarafından helak edileceğini dile getirmektedir. Ayrıca Müslümanların Hristiyanlara iyi davrandığını yazmakta bunun sebebinin de Müslümanların Tanrı tarafından Hristiyanlara saygı duymaları gerektiği ile ilgili emir almalarına bağlamaktadır. Müslümanların din konusunda baskı yapmadıklarını, cizye verildiği sürece rahat bırakıldıklarını aktarmaktadır. Muaviye dönemiyle ilgili de adaletin yaygın olduğunu, insanların inançlarıyla huzur içinde yaşadıklarını, ticaretin ve tarımın bollaştığını anlatmakta ancak Muaviye'nin putperestler ile Hristiyanlara aynı

⁷⁰⁷ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 205.

* Arm. rahip, keşiş anlamında.

⁷⁰⁸ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 192.

mesafede durduğunu, Hristiyanların daha imtiyazlı olmaları gerektiğini söylemektedir.⁷⁰⁹ Yine fetih sonrası durumlarla ilgili fitne dönemlerini “Arapların helâkı” olarak niteleyip beklenti içerisine girilirken durumun stabil hale geldiği Emevîler döneminde ise hamasi söylemlerden uzaklaşıldığı ve yeni yapıya entegre olunduğunu görmekteyiz.

Medâinli I. Hinanişo, fetihlerden sonra bu şehirde piskoposluk yapmaya devam etmiş, Mus‘ab b. Zübeyr ve Muhtar es-Sekafi’nin isyanına şahit olmuş, halife, valiler ve isyancılar arasındaki fitne olaylarına karışan Monofizit rahiplerle ilgili tavır almış ve piskopos atama rekabetlerinde taraf olmuş; en sonunda Kûfe Valisi Haccâc b. Yusuf döneminde sular durulunca emekli olmuş biriydi. Bir hikayesinde Kûfe’yi ziyarete gelen Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan ile karşılaşmış, halifenin İslâm dini hakkında siz rahipler ne düşünüyorsunuz sorusuna “İslam kılıç ile geldi, Hristiyanlık ve Musevilik gibi de mucizelerle desteklenmedi” cevabını verince halife Hinanişo’nun dilinin kesilmesini emretmiştir. Ancak etrafındaki adamlarının iknası sonucu bundan vazgeçmiş ve piskoposun bir daha karşısına çıkmamasını emretmiştir.⁷¹⁰ Suda yürümeye benzeyen bu tür rivayetleri tarihsel olaylar olarak değil de piskoposların halefleri tarafından uydurulmuş, selevî yüceltme amaçlı evliya menakıbı türünden edebî eserler olarak görmek gerekir.

Iraklı Ârâmî olup, Deylemîler tarafından kaçırılıp Deylem’e götürüldüğü için Yohannan Deylemî (ö. 738) olarak anılan piskopos, Kudüs’te Abdülmelik b. Mervan ile karşılaşmış Pers topraklarından sorumlu din adamı olarak muhatap alındı, kendisine kilise ve manastır inşaatlarına yardım sözü verildi. Aynı desteği Kûfe Valisi Haccâc’tan da alan Yohannan, hayatı boyunca Müslümanlar aleyhine konuşmadı ve misyonerlik faaliyetlerini Müslümanlara karşı değil putperestlere karşı gerçekleştirdi.⁷¹¹ Bu notlardan anlaşıldığına göre Müslümanlar aleyhinde konuşan piskoposların asıl problemi tarihsel olarak rekabet ettikleri diğer Hristiyan mezhepleridir. Devletten yardım alan din adamları sorun çıkarmaz iken Hinanişo gibi

⁷⁰⁹ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 195-196.

⁷¹⁰ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 203.

⁷¹¹ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 204.

siyasi müdahale ile görevi bırakmak zorunda kalan piskoposlar söylem değiştirmişlerdir.

Kuzey Irak, Erbil yakınlarında bulunan Beth Koka'da bulunan Sabrişo Manastırı'nın rahiplerinin kaleme aldığı kayıtlarda fetihle ilgili şu bahisler geçmektedir: "Araplar büyük bir kuvvetle buralara geldiler. Ancak ilahi bir güç bizim bölgemizi onlardan korudu. Artık Nemrud'un evladı Perslerin devri bitmiş, İsmailoğullarının dönemi başlamıştır." Müslümanlar zaten savaşmayan insanlara dokunmuyorlardı. Manastırlara dokunulduğu ile ilgili hiçbir haber bulunmamaktadır. Bunlar kaleme alınırken henüz fetihler tamamlanmamıştı. Yazar, Müslümanların Irak topraklarında kalıcı olduklarını düşünürken bir taraftan da Persler ile Araplara eşit mesafede uzak durmaktadır. Bu manastırda bulunmanın, kendisine dokunmayan iktidarlar ile ilgili genel kanının bir tezahürü olabilir. Ancak bir süre sonra Sabrişo (ö. 650) bizzat kendisinin tuttuğu notlarda söylemini değiştirmekte ve şunları ifade etmektedir: "Araplar topraklarımızı istila etti. Kardeşlerimiz Beth Hinik'e⁷¹² göç etti. Kalelerine kapandılar. Hacer'in yağmacı çocuklarından korundular". Sonra asıl konu olan keşişlerin kişisel kariyerleriyle ilgili hikâyelere geçiyor ve keşişlerin kale içinde sularının tükendiği bir anda Sabrişo dua ediyor ve Müslümanların üzerine pişmiş taşlar yağıyor ve böylece keşişler kurtuluyor. Bir başka hikâyede de Irak fetihleri başladığında Persli bir merzübân Sabrişo'ya gelip gelecek hakkında bilgi istiyor. Sabrişo, sapık dini bırakıp (Zerdüştlük) Hristiyanlığa geçtiği vakit her türlü beladan emin olarak bu kötü günleri atlatacağını söylüyor. Merzübân, dediğini yapıyor ve başına bela gelmiyor.⁷¹³

Hristiyanların elde ettiği haklardan biri de kendi kanunlarına göre yargılanmaktı. Ancak bu konuda Hristiyanlar, özellikle muamelat ile ilgili kanunlara sahip olmadıklarından şikâyetle İşobuk ismi verilen ve Nusaybinli Abdişo tarafından Farsça kaleme alınmış daha sonra da Süryânîceye çevrilmiş ve Hinanişo tarafından 6 kitap ve 82 babta toplanan bir külliyyat hazırlandı. Zira Hristiyanlar, muamelatta

⁷¹² David Wilmshurst, *The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318-1913* (Peeters Publishers, 2000). 168.

⁷¹³ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 210.

hukuka değil örfü göre hareket ediyorlardı. Kendi deyimleriyle Yahudilerden farklı olarak Romalı Hristiyanların hukuku farklı Persli Hristiyanlarınki farklı, hatta Ehvâz Hristiyanlarınki farklı Meysan Hristiyanlarınki farklıydı. Buna bir çare olarak bu kitap yazılmıştır. Ancak bu kitap Müslüman bir emir ile bir piskopos arasında geçen ilginç bir diyaloga konu oldu. Emir, bu kanunların hangi usulle yazıldığını ve bu kanunların İncil’de yeri olup olmadığını sordu. “Bana bu kanunların İncil’deki yerini göster ya da Müslümanların kanununa tabi olun.”⁷¹⁴ Bu küçük diyalog Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki usul farklılığını göstermesi bakımından ilginçtir. Ayrıca Ârâmîlerde, Müslümanların içinde asimile olmamak için bir çaba görünmektedir. Eğer Müslümanlar onlara zulmediyor ya da onları zorla İslâmlaştırıyor olsalardı, Hristiyanlar bu tip konuları rahatça tartışamazlardı.

3.1.1.2. Araplar

Araplar arasında Yahudiliğe, Sabîliğe intisap edenler olmuştu.⁷¹⁵ Temîm kabilesinden Mecusî, Mezdekî olanlar bile olmuştu.⁷¹⁶ Ancak bu önemsenmeyecek sayıda olanlar girdikleri yeni dinle birlikte asimile oldukları için artık ait oldukları milletle birlikte değerlendirileceklerdir. Arapça konuşmaya devam eden, Arap kimliğini koruyanlar Putperest ve Hristiyan Araplar olmuştur. Arap Hristiyanların da esasında Ârâmîleşmesi gerekirdi, ancak değineceğimiz üzere Arapların kuzeyde Hristiyanlaşma tarihi çok eski değildir. Ârâmîce’nin henüz din dili olduğu, ana dil olmadığı bir dönemde fetihler gerçekleşmiştir.

Araplar için Irak, Partlar döneminden beri doğal yurt alanı olmuştur. Karavanların gelip geçtiği bir bölge olmasından dolayı ticari imkanların genişliği, Arap kabilelerinin kendi aralarındaki kan davaları, Yemen bölgesinde doğal yaşam alanlarının daralması gibi sebeplerle Araplar, Irak’ı yurt edinmeye başladılar. Sâsânîler döneminde ise III. yy.dan itibaren Yemen bölgesinden Kudâa, Esed ve Ezd

⁷¹⁴ Wilhelm Baum - Dietmar W Winkler, *The Church of the East: A Concise History* (Routledge, 2003), 1.

⁷¹⁵ Ebü'l-Fevz Muhammed Emin Bağdâdî, *Fî Ma'rifeti Kabâili'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 436.

⁷¹⁶ Mutahhar b Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve 't-Târîh* (Port Said: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, t.y.).4/31.

kökenli kabileler, Tenûh ismi altında bir konfederasyon oluşturup, Bahreyn üzerinden Irak'a gelip yerleştiler. Sâsânîler, başta Arapları Irak'ın verimli topraklarından çıkarıp Cezîre'ye, Şam'a veya en azından çöl bölgelerine yerleştirmeye niyet etse de başta Kudâa olmak üzere kabileler Hîre ve Enbâr arasında Fırat'ın kıyılarına yerleştiler. Onların ardından ikinci dalga göçlerde bu sefer Tay kabileleri geldi. Bedevî olarak nitelenen bu gruba Ârâmîler, bedevî anlamında "tayyâye" ismini taktılar. IV. yy.da da I. Şâpûr (309-379) döneminde Necd bölgesinde bulunan Yemâme'den kabileler, İyâz b. Nizâr emirliğinde kuzeye doğru ilerlediler. Kışları Irak'ta, yazları da Cezîre'de kalıyorlardı. Ancak bu hareketlilikten rahatsız olan Sâsânîler bu kabileyi ezdi. İyâz, esir alındı ve Bizans'a sürüldü. Kendisi III. Şâpûr (383-388) zamanında Irak'a tekrar döndü ve bölgede Rebîa ile birleşerek büyük bir güç elde etti. Hîre ve Tikrît'e yerleştiler. Fetih öncesi Irak'a yapılan son dalga Arap göçü de Necd bölgesinden Benî Tağlib, Nemr ve Bekr b. Vâil* kabileleriyle V. ve VI. yy.da gerçekleşti.⁷¹⁷

Miladi V. yy. ortalarında Hristiyanlık doğuda, Yakubî, Nesturî ve Melkitler adlarıyla üç kola ayrıldığı zaman, Irak bölgesindeki Araplar Nestûrî mezhebine girip Hîre şehrinde bir cemaat meydana getirmişlerdi. 410 yılından itibaren Hîre, bir piskoposluk merkezi oldu ve Hîre Piskoposu Hosea, Nestûrî kilisesinin resmen teşekkül ettiği Selevkiya'daki konsile iştirak etti.⁷¹⁸

"Hîre'deki en eski manastır olan Deyr Mâr Avdîšo, şehirden 3 mil uzakta idi ve Katolikos Tomarşa zamanında (363-371) inşa edilmişti. Kral I. Nu'mân döneminde (405-418) Aziz Simeon Stylites, Hristiyanlığı ülkede serbestçe yaymak için izin almıştı. III. Münzir (506-554) Ârâmî Hristiyanlara iyi davranıp faaliyetlerine izin verdi; Nestûrîlere müsamaha gösterdi ve Monofizit misyonerlere müdahale etmedi. Onun başkanlığında Hîre'de Sâsânî, Bizans ve Güney Arabistan temsilcileri dinî meseleleri halletmek için toplantılar düzenlediler. Hristiyan olan eşi Hind, manastırlar kurmuştu. III. Münzir'in oğlu Amr (554-569) önceleri Hristiyanlığa cephe almışken daha sonra Hristiyan oldu. Bu dönemde Hristiyanlık Hîre Arapları arasında hâkim din

* Fetihler sırasında adı geçen İcl, Benî Şeybân, Sâlebe gibi kabileler Bekr b. Vâil'in alt koludur.

⁷¹⁷ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 215.

⁷¹⁸ Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi*, 63., Frye, *The History of Ancient Iran*, 338.

haline geldi. Hîre Arapları, Sâsânî krallarının tarafını tutan geleneksel ve en eski Nestûrîlikle bölgeye yeni gelen Yakubîlik arasında bölünmüşlerdi. 580'de tahta geçen Son Lahmî kralı Nu'mân b. Münzir 594'te aile fertleriyle birlikte Nestûrî Hristiyanlığını kabul etti ve Hîre bu tarihten itibaren Nestûrî piskoposluğunun merkezi haline geldi.”⁷¹⁹ Böylece Nestûrî Lahmîler, Ya'kûbî Gassânîlerden ayrılmış oldular. Dozy'e göre ise Lahmî emirlerinin Hristiyanlığı şekli idi.⁷²⁰ Büyük ihtimalle, Lahmî emirler, Sâsânîlerin Roma'nın heterodoks kabul ettiği Nesturî Hristiyanlığının himayesi konusundaki siyasetine uyum sağlamak istemişlerdi. Mani ya da Mezdekîlik değil ama halkın çoğunluğunun inandığı din olan Hristiyanlık, onlar için imânî bir konu olmasa da siyasi bir konu idi.

Irak bölgesinde özellikle Hîre'de yaşayan Araplar, yönetim işleri dolayısıyla Farsça, dini sebeplerle de Ârâmîce öğreniyorlardı. Hîre'de bir tür otonom yapı vardı. Kendilerine ait mahkemeleri, askerleri, memurları bulunuyordu. Sâsânîler de Araplara önemli görevler veriyorlardı. Ebû Yûsuf, Aynü't-Temr'de Müslümanlara karşı savaşanları Arap Dihkânlar olarak nitelemektedir.⁷²¹ Anlaşılan Arapların ticaret ve siyaset konusunda Irak'ta ön plana çıkması, onların Müslümanlar ile rekabete girmesine sebebiyet vermiştir. Ârâmîlerin ise kaybedecekleri bir şey yoktu. Sahip oldukları topraklar yine kendilerine bırakılıyordu ancak Iraklı Araplar artık memleketlerini eskisi gibi yönetemeyeceklerdi.

Irak Araplarının tamamı tek bir din ve mezhebe mensup değildi. Kırsal kesimlerde yaşayanlar arasında Yakubî (Monofizit)* olanlar vardı. Şehirlerde yaşayanlar ise daha çok Nestûrî (diofizit)* idi. Aynu't-Temr Araplarının bir kısmı da Musevi olmuştu. Örneğin siyer sahibi Muhammed b. İshak'ın dedesi Yesâr, Aynü't-

⁷¹⁹ Dakûkî, “Hîre”, 18/123.

⁷²⁰ Reinhart Pieter Anne Dozy, *Essai sur l'histoire de l'Islamisme* (E.J. Brill, 1879). 13-14.

⁷²¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 226.

* Hz. İsa'nın hem tanrı hem insan olarak tek tabiata sahip olduğuna iman eden Hristiyan mezhebi.

* Hz. İsa'nın tanrı ve insan olarak iki ayrı tabiata sahip olduğuna iman eden Hristiyan mezhebi.

Temr'de esir alınan Yahudi Araplardan idi.⁷²²

Yahudi ve Nestûrî olan Araplar yavaş yavaş asimile olmaya başlamışlardı. Nestûrî rahiplerin Arap dediği, kabile ismiyle değil de 'İbâd (kullar) dedikleri bazı kimseler büyük oranda Arapça değil Ârâmîce yazar, okur ve konuşur olmuşlardı.⁷²³ Bu dil değişimine çok şaşdırmamak gerek. Zira Ârâmîce ile Arapça birbirine çok yakın dillerdir. Bir de Nestûrî Araplar, din dili olarak Hz. İsa'nın da Kudüs'te iken konuştuğu Ârâmîceyi kullanmak zorundaydılar. Morony'nin şehrli Arapların büyük oranda asimile oldukları fikri Dozy'nin Arap emirlerin Hristiyanlığının şekli olduğu iddiası ile esasında kısmen örtüşebilir. Ancak bu Ârâmîleşmenin Arap ruhban sınıfıyla sınırlı kaldığını düşünebiliriz. Çünkü Hîreli Arap emirlerin Hristiyan olmasının üzerinden henüz bir nesil geçmemişti. Dozy'nin Arap emirlerinin Hristiyanlığı mecburen kabul ettiği kanısını taşıması da tebaanın umursamazlığı ile de açıklanabilir. Hristiyanlığı bir din olarak değil de bir yaşam biçimi olarak düşünürsek Hîreli Arapları anlamak daha kolaylaşacaktır. Rusların Hristiyanlığı tercih edişlerine benzer bir şekilde Hîreli Araplar da kendilerini hem bedevilerden ayıran hem de Sâsânîlere entegre etmeyen ve üstelik ağır sorumluklar da yüklemeyen bir dini seçmişlerdi. Ebû Yûsuf'un aktardığı bir rivayette de Hâlid, Hîre halkının liderlerine: "Siz Arap'sınız. O halde savaşçı kimselersiniz. Neden memleketinizi Perslere karşı korumadınız diye sorunca, "Biz şarabı ve domuzu her şeye tercih ettik. Komşumuz İran da buna rıza gösterdi. İşte biz buyuz" cevabını vermişlerdi.⁷²⁴

Irak'ta yaşayan Arap kabileler, sulh yapıp Müslüman oldular. Benî Tağlib ve Nemr kabileleri, bedevî Hristiyanlar olarak cizye ödeyip kendi dinlerinde kalmayı tercih ettiler. Ancak daha sonra cizye ödememeleri, daha doğrusu bunu aşağılanma olarak algulamaları neticesinde kendilerine iltimas gösterildi. Buna karşılık da çocuklarını vaftiz etmediler ve kabilelerinden Müslüman olacıklara engel olmadılar.

⁷²² Michael Lecker, "Muhammad b. Ishāq Sāhib al-Maghāzī: Was His Grandfather Jewish?", *Books and Written Culture of Islamic World*, ed. Roberto Tottoli Andrew Rippin (Leiden: Brill, t.y.), 26-38, erişim: 01 Ocak 2015. 36.

⁷²³ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 223.

⁷²⁴ Ebû Yûsuf, *Kitābu'l-Harac*, 233.

Bu iki kabile ileriki yıllarda Sıffin'de Hz. Ali'nin ordusuna katılmışlardır.⁷²⁵ Şehirlerde durum daha net idi. Hîre, Enbâr ve Aynu't-Temr gibi büyük şehirler başta olmak üzere, fetih bölümde detaylandığımız şekilde, şehirli yöneticiler Müslümanlarla anlaşma yoluna gitmişlerdi. Şehirlerde Müslüman olanlar Basra ve Kûfe'ye taşındılar. Zeyd b. Adî'nin oğlu gibi Hristiyan olduğu halde Kûfe'ye taşınan münferit olayların dışında Hristiyan Araplar ve Yahudiler, Hîre'de kalmaya devam ettiler.⁷²⁶

3.1.1.3. Persler

Hristiyanlar için Persler, Hz. İsa doğduğuna tanık olan millettir. İncil'de anlatılan, doğudan gelen ve münecim olarak çevrilen ancak Mecûsî oldukları bilinen üç kişi Perstir.⁷²⁷ Hz. İsa'nın gelişi ile ilgili Herod'a bilgi veren bu kişilerin Sîstân bölgesinde yaşayan Zerdüşt rahipler olduğu iddia edilir.⁷²⁸ Sâsânîlerin ilk dönemlerinde III. yy.da, İran'da 20 piskoposluk vardı. Sâsânîlerde Hristiyanlar, kayıtlara "Nasara" ve "Kıristiyan" olarak iki adla geçmiştir. Nasara, Sâsânî topraklarında yaşayan yerli Hristiyanlar için, Kıristiyan da I. Şâpûr'un (240-272) Anadolu'dan tehcir ettirdiği Hristiyanlar için kullanılmıştır. Hristiyanlar çeşitli dönemlerde Sâsânî topraklarında devletten ve Mecûsî rahiplerden eziyet gördüler. I. Şâpûr'un oğlu I. Hürmüz'ün Mecûsî rahip Kartir'i en tepe mevki olan Ahura Mazda'nın Mobed'i mevkisine getirmesiyle birlikte Kartir, ülkenin din siyasetini yönetmeye başladı.⁷²⁹ Kartir, yazıtlarında Hristiyanlığa baskı kurulmasıyla övünmüştür. Hristiyanlar için en zor dönem de Roma ile savaşta olan II. Şâpûr'un (310-379) dönemidir. Sâsânî topraklarında yaşayan Hristiyanları "bizim topraklarımızda Sezar kafasıyla dolaşan" insanlar olarak nitelemektedir.⁷³⁰ Kartir'in döneminde sadece Hristiyanlar değil, Yahudiler, Budistler, Brahmanlar ve

⁷²⁵ Ebü'l-Abbâs Ahmed Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî* (Londra: Brill, 1883). 2/218.

⁷²⁶ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 234.

⁷²⁷ Matta 2:1-11

⁷²⁸ Ernst Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, (London: Oxford University Press, 1935). 61.

⁷²⁹ Wright, *The Reshaping of Iran from Zoroastrian to Muslim*, 10.

⁷³⁰ Christian A Van Gorder, *Christianity in Persia and the Status of Non-Muslims in Modern Iran* (Lexington Books, 2010). 31.

Maniheistler de baskı görmüştür.⁷³¹ Ancak bu dönemler Hristiyanlar açısından kısa ve geçici olmuştur. Mecûsîlikten Hristiyanlığa geçenlerin öldürülmeleri gibi bazı münferit olayların dışında Pers Hristiyanlığı, teolojik olarak Roma'dan ayrılmasıyla daha kabul edilebilir bir yapıya bürünerek Sâsânî topraklarında varlıklarını sürdürdüler. Sâsânîler tarafından artık emin kabul edilen Hristiyanlar ordu komutanlığı, sefirlik gibi kritik görevlerde istihdam edilmeye başlanmışlardır.⁷³²

Persler arasında kitlesel ya da bölgesel bir biçimde Hristiyanlığa geçiş gözlemlenmedi. Ancak münferit olarak Pers asıllı Hristiyanların varlığı kayıtlara geçmiştir. Örneğin, 118 yılında Pers asıllı Erbilli Rahip Samson, dini sebebiyle Mecûsî bir rahip tarafından öldürülmüştür. Bu cinayet Erbil Kroniklerinde mahfuzdur.⁷³³ 325 yılında düzenlenen İznik Konsili'ne İran'dan Persli Yuhanna isminde bir rahip temsilci olarak katılmıştır. Ardından çeşitli risaleler bırakan İranlı Bilge olarak bilinen Afarat da(ö. 345) bir diğer Persli Hristiyan'dır. Medâin'de mukim Iraklı asil bir aileye mensup olan Izlalı Corc (Persçe ismi Mihramgohnasp) da kayıtlara geçen bir diğer isimdir. Bunların dışında VI. yy.da Mecûsîlikten Hristiyanlığa geçen Mar Abâ beraberindeki bir grubu da Hristiyan yapmıştır. 570 yılında da Tikrît'te aralarında şah ailesine mensup birisinin olduğu bir grup Hristiyan olmuştur. Son olarak bahsedeceğimiz isim de önemli kilise babalarından biri olan Bâbâi'dir (ö. 628). Pers asıllı Mecûsî iken Hristiyanlığa geçmişti. Yine burada isimlerini saymayacağımız pek çok genç dihkân çocuğu, hatta şah ailesine mensup kişiler de son dönemde din değiştirmişlerdi. Morony, bunun sebeplerinden biri olarak Zerdüştlüğün katı bir şekilde zühd kavramıyla çatışmasını zikretmektedir.⁷³⁴ Çünkü Mecûsîlik katı bir şekilde oruç tutmayı, çile çekmeyi, bekâr kalmayı yasaklıyordu. Mecûsîlik bu tür yaklaşımları olan insanlar için cazibesini yitiriyor ve üst sınıfın hazlarını destekleyen bir hedonist yaşam tarzına dönüşüyordu.

Hristiyanlığa geçen Pers kadınlar tutuklandılar. Hapishanelerde tevbe etmeleri

⁷³¹ Writer, *The Reshaping of Iran from Zoroastrian to Muslim*, 30.

⁷³² Zafer Duygu, "Doğu Kilisesi Erken Yüzyılları Özelinde Bir Değerlendirme", *The Journal of Mesopotamian Studies (JMS)* 2/1 (2017): 134-155. 137-144

⁷³³ Van Gorder, *Christianity in Persia*, 25.

⁷³⁴ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 298.

istendi ve geri dönmedikleri vakit boğularak öldürüldüler. Erkekler, üst düzey rahipler de dâhil olmak üzere çarمیha gerildiler.⁷³⁵ Hoffmann, Süryânî kayıtlarına dayanarak sonları kötü biten pek çok Pers asıllı Hristiyan'dan bahsetmektedir.⁷³⁶ Bu kişilerin ya ruhban sınıfı ya da elit kişiler olduğunu görüyoruz. Pers Hristiyanları İslâm fetihleri sırasında Sâsânîlere yardım etmediler. Yeni efendilerini barışçıl bir şekilde kabul ettiler. Bunun nedenlerinden birisi, Hristiyan Araplara duydukları yakınlık⁷³⁷ veya siyasete talip olmayan azınlık bir grup olarak daha rahat bir yaşam sürdüreceklerine dair umutları olmalıdır. Sâsânîlerin Arap veya Ârâmî Hristiyanlara değil de Pers Hristiyanlara daha çok baskı yapması, onları millî din olan Mecûsîlik içinde tutmaya çabalamaları da dikkat çekicidir.

3.1.1.4. Rumlar

Sâsânîler ile Bizans arasındaki bitmek bilmeyen savaşlar sebebiyle Bizans topraklarında yaşayan Rumlar çeşitli sebeplerle Irak'a yerleştirildiler. II. Şâpûr (309-379) zamanında Suriye'den, I. Kubâd zamanında 503'te Amed'den, Hüsrev Enûşirvan zamanında 540'ta Antakya'dan Rum esirler getirildi. Antakya'dan gelenler Medâin'in güneydoğusunda inşa edilen Yeni Antakya'ya (Rûmiye) yerleştirildiler. Bu şehir 580 yılında 30.000 nüfusa sahip, Roma hamamları ve hipodromu olan, Antakya'nın kopyası bir şehirdi. 614 yılında da Kudüs'ün Perslerin eline geçmesiyle, 35.000 çeşitli mesleklerde usta, nitelikli göçmen Irak'a getirildi.⁷³⁸ Ayrıca Heraklyus ile yapılan son savaşlardan sonra Sâsânîler ile Bizans arasındaki sınırlar tam olarak netleşmemişti. Bu sebeple Irak'ta yer yer güvenlik ve istihbarat amacıyla yerleştirilmiş Bizans askerleri ile karşılaşılabilirdi.⁷³⁹

Medâin, İskenderiye ve Urfa'dan getirilen Rum kölelerle doluydu. Ancak bu yoğunluk, Bizans'ın Sâsânîlere karşı Heraklyus döneminde üstünlük sağlamasıyla azalmış, bu esirlerin pek çoğu memleketlerine geri dönmüştü.⁷⁴⁰ İslâm fetihleri

⁷³⁵ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 399.

⁷³⁶ Bk. Georg Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer*, 2011.

⁷³⁷ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 293.

⁷³⁸ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 267.

⁷³⁹ Walter Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, trc. Mehmet Özay (İstanbul: Kaknüs, 2000). 236-239.

⁷⁴⁰ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 267.

zamanında Rûmiye'nin Hâlid döneminde zapt edilmesiyle burada yaşayanların bir kısmı Kûfe'ye, Dârü'r-Rûmiyyîn mahallesine yerleştirildi.⁷⁴¹ Bu kişiler Atiyye b. Sa'd b. Cünâda⁷⁴² gibi Kûfe doğumlu olup annesi veya babası Rum asıllı olanlar gibi zamanla Müslümanların arasına kaynadılar ve etnik kimliklerini kaybettiler.

3.1.2. Mecûsîler

Persler, Zerdüş'te kadar Hindular ile ortak bir dine inanıyorlardı. Ârîlerin İndra, Mithra ve Varuna ismini verdiği üç tanrılar vardı.⁷⁴³ Zerdüş'ün tebliğ ettiği din ise monoteist bir teoloji içeren, putperestliği reddeden inanç ve düşüncelerden ibaretti. Söderblom'a göre Zerdüş'ün Ahura Mazda ismini verdiği ilah ile Yahudilerin tek ilah kabul ettiği Yehova aynı tonda monoteizm içeriyordu.⁷⁴⁴ Ancak daha sonra İran'ın eski inanç ve geleneklerinin mezcedilmesiyle yeni bir din ortaya çıktı. Modern Batı kaynaklarında, Zerdüş'ün isminden dolayı Zoroastrianism veya Ahura Mazda isminden hareketle Mazdeizm olarak adlandırılan bu dine Müslümanlar, Sâsânîler döneminde büyük bir güce sahip olan rahip sınıfı Mecî'den (Mecûş) kaynaklı Mecûsîlik dediler. Eski Yunanlılar da onları Magusaea olarak bilirlerdi.⁷⁴⁵ Ayrıca ateş kültüyle ilgili inanç ve ritüelleri sebebiyle Ateşperestlik adıyla da anılırlar.⁷⁴⁶ Bu din hem Pers inancını Hind inancından bir miktar kopardı hem de Perslerin egemen olduğu Kuzey Hindistan bölgesindeki Mahayana Budizmini de şekillendirdi.⁷⁴⁷

Mazdeizm'in Zerdüş'ten önce de var olduğu Zerdüş'ün bu dini reforme ettiği ve Zerdüş sonrası dinin de Mazdeizm ismiyle devam ettiği, fetihlerden sonra da Hindistan'a kaçan Mecûsîlerin, Parsi ismiyle bugüne kadar geldikleri bilinir.⁷⁴⁸ Grousset'e göre bugün Parsîler, Zerdüşlüğün gnostik yorumu üzerine inançlarını

⁷⁴¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 263.

⁷⁴² İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/422.

⁷⁴³ Felicien Challaye, *Dinler Tarihi* (İstanbul: Varlık Yayınları, 1998). 99.

⁷⁴⁴ Challaye, *Dinler Tarihi*, 100.

⁷⁴⁵ Warwick Ball, *Tek Dünyaya Doğru & Antik İran ve Batı* (İstanbul: Ayrıntı, 2015). 253.

⁷⁴⁶ Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003). 28/279.

⁷⁴⁷ Boyce, *Zoroastrians*, xiii.

⁷⁴⁸ Challaye, *Dinler Tarihi*, 98.

sürdürmektedirler.⁷⁴⁹ Kanada Ontario Zerdüş t cemaati ile yaptığım yazışmalarda anladığım kadarıyla bugün Zerdüş tler, Ahura Mazda'nın tek ilah olduğ una inanmaktalar. Ancak ateş de Ahura Mazda'nın bilgisini ve ışığını sembolize ettiğ i için tanrısaldır. Dolayısıyla Zerdüş tler için ateş, tapınılan bir ilah değil ancak tapınılan bir temsildir. Her şeyin bir tek şeyden neşet ettiğ i ve bunun ışık tanrısı Mithra ile olduğ u inancına sahip Zerdüş t öncesi Aryan dinleri, böylece ihya edilmektedir.

Etimolojik olarak kelimeyi incelediğ imizde de “mecûs” (Peh. Maguş, Arm. meçoşe), İran'da rahiplere verilen isimdir. Arapça'ya Ârâmîceden geçmiş ve genel olarak tüm Zerdüş tler için kullanılmış tır.⁷⁵⁰ Özel anlamda Zerdüş t rahip, genel anlamda tüm Zerdüş tlerin tümü için kullanılan Mecus kelimesinin Yunanca karşılığ ı “magi” kelimesidir.⁷⁵¹ İncil'in Matta bölümünde doğudan gelen ve Magi olarak hitap edilen kişiler, “Bilge Kişiler” olarak tercüme edilir. Matta'daki hikâyede de Kral Herod, Kudüs'e gelen 3 Magi'yi yanına çağırarak ona yıldızlara bakarak kendisine bilgi vermesini, yani kehanette bulunmasını ister. İncil uzmanlarının genel kanaati bu Magilerin, Mecûsî rahipler olduğ u şeklindedir.⁷⁵² Grek-Roma kültürünün geçmişten getirdikleri rahiplerin aynı zamanda kahin olması gerektiğ i inancı ile peygamberler “prophet” (İng. prophecy, kehanet; prophet, kahin) kelimesini uygun görmelerinin bir uzantısı olarak biraz yıldızlardan anlayan doğulu rahiplere verdikleri *Magi* kelimesinin sonraları sihir anlamında “magic”, ve sihirbaz anlamındaki “magician” kelimelerine de kaynaklık sağlamış olması çok uzak bir ihtimal değildir.

Batılıların Zoroastrianism olarak tanımladıkları dini Zerdüş tlük olarak çevirmek Zerdüş t'ün getirdiğ i dinin İslâm fetihlerinin sonuna kadar muhafaza edildiğ i gibi bir kanı oluşturmaktadır. Doğrusu, İran dinlerini genel olarak Mazdeizm olarak adlandıırırsak Zerdüş t'ün getirdiğ i din zamanla monoteizmden düalizme evrilmiştir. Sonrasında Mandeizm, Maniheizm ve Mezdekizm tecrübelerinden sonra da devlet

⁷⁴⁹ Challaye, *Dinler Tarihi*, 105.

⁷⁵⁰ Kara, Cahid. İslâm Coğrafyasında Mecûsiler, 29.

⁷⁵¹ Muhammad A Dandamayev, “Magi”, *Encyclopædia Iranica*, 01 Ocak 2000, <http://www.iranicaonline.org/articles/magi>. (Erişim 29 Temmuz 2019)

⁷⁵² Dwight Longenecker, “We Three Kings" Who were the Magi?”, erişim: 19 Temmuz 2019, <https://www.catholiceducation.org/en/controversy/common-misconceptions/we-three-kings-who-were-the-magi.html>.(Erişim 19 Temmuz 2019).

eliyle ruhbanların otoritesinde elitist bir düalizme ve ulusal bir dine dönüşmüştür. Müslümanların kavramlaştırdığı Mecûsîlik, bugün olmasa bile Sâsânîlerin son dönemlerindeki durumla ilgili yapılabilecek en doğru tanımlamadır.

Mecûsîlik tarihsel olarak dört aşamadan geçerek günümüze kadar varlığını değiştirerek sürdürmüştür. İlk olarak Zerdüşt'le başlayan ilk dönem; ikinci olarak Daryuş sonrasında başlayan ve milâttan sonra III. yy.ın ilk yarısına kadar devam eden dönem; üçüncü olarak Milâttan sonra VII. yy.a kadar süren Sâsânîler hanedanı dönemi ve son olarak Sâsânîlerin yıkılışı ile başlayan ve günümüze kadar devam eden dönem. İlk dönemde putperest ve düalist bir dine inanan Persler, Zerdüşt ile birlikte monoteizm ile tanışmışlardır. İkinci dönemde Hahâmenîşlerin topraklarının genişlemesi ile Zerdüşt'ün öğretisi doğuda ve batıda yayılmış, Yunan, Hind, Yahudilik ve Hristiyanlıkla karşılaşmış ve bu etkileşimlerden heterodoks akımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. İskender'in Hahâmenîşleri yıkmasıyla birlikte Zerdüşt inancı da tahrifata uğramış ve zayıflamıştır. Üçüncü dönemde Sâsânîlerin iktidara gelmesiyle birlikte bu muharref Zerdüştlük inancı başrahip Kartir'in çabalarıyla resmi ve milli din olarak kabul edilerek tekrar canlanmıştır. Son dönem de Mecûsîliğin, İslâm fetihlerinden sonra dünyanın çeşitli yerlerine dağılan azınlık bir din haline geldiği dönemdir.⁷⁵³ Zerdüştlük sadece Perslere has bir din olmuş ve bu sebeple Irak'ta Persli olmayan unsurlar başka dini inançlarla yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla Irak dâhil tüm eyaletlerde yönetici olmak Persli ve Zerdüşt olmakla eş anlamlı hale gelmiştir.⁷⁵⁴

Zerdüştlük, Zerdüşt ile başlamıştır. Kendisi Harezmi bölgesinde doğmuştur.⁷⁵⁵ Ne zaman yaşadığı tartışmalıdır. Aristo'ya göre MÖ. 6000'lerde, Bîrûnî'ye göre İskender'in doğumundan 258 yıl önce MÖ. VI. yy.da yaşamıştır. Ancak son dönemde genel olarak kabul edilen görüş MÖ. 1000'lerde yaşadığı şeklindedir.⁷⁵⁶ “Mecûsî kaynaklarına göre Zerdüşt, küçüklüğünden itibaren diğer çocuklardan farklı olarak sürekli bir arayış içerisindeydi. Nitekim yirmi yaşına geldiğinde onda önemli

⁷⁵³ Gündüz, “Mecûsîlik”, 280.

⁷⁵⁴ Jamsheed K. Choksy, *Conflict and Cooperation: Zoroastrian Subalterns and Muslim Elites in Medieval Iranian Society* (New York: Columbia University Press, 1997). 4.

⁷⁵⁵ Rezi, *Zerdüşt*, 16.

⁷⁵⁶ Rezi, *Zerdüşt*, 15-16.

değişiklikler görülmeye başlandı; sık sık dağlara ve ıssız yerlere giderek inziva hayatı sürmeye çalışıyordu. Otuz yaşındayken Tanrı'nın temsilcisi melek Vohu Mana ile (iyi düşünce) karşılaştı. Kendi ifadesiyle Zerdüş't bir peygamberdir (manthra). İlk vahiyleri getiren Vohu Mana, onu ruhsal olarak yüce tanrı Ahura Mazda'ya götürmüştür. Vahiyler, Avesta kitabında Sümerce dilinde yazıya dökülmüştür.⁷⁵⁷ Zerdüş't, Ahura Mazda'yı "bilge rab" olarak nitelemektedir. Bu rab, her şeyin yaratıcısıdır. İlk dönem Zerdüş'tleri günde beş kez dua ederler. Namaza benzeyen bu ibadetten önce abdeste benzer şekilde su ile vücutlarının belli yerlerini yıkarlardı. Dini bayramları, yılda bir kez kutladıkları Nevruz'dur. Ahlaki olarak Zerdüş'tün öğretisi üç sözüyle özetlenir: "İyi düşünce, iyi söz ve iyi amel." İnsanlar öldükten sonra hesaba çekilirler. İyilikleri ağır basanlar geniş bir köprüden geçip cennete girer. Kötülükleri ağır basanlar da incelik kılıç gibi keskinleşen köprüden geçemeyip cehenneme düşerler.⁷⁵⁸

Zerdüş't, yaşadığı dönemin politeist kültürüne karşı monoteizmi temel alan yeni bir inancı yaymaya başladı.⁷⁵⁹ Ancak 10 yıl boyunca kuzeni dışında hiç kimse ona rağbet etmedi. Doğuda bir ülkenin kralı olan ancak tarihsel olarak kim olduğu henüz tespit edilememiş Kral Viştaspa ve tebaası Zerdüş'tün dinine iman etti. Ancak, Kral Viştaspa, bir savaşta Türklere yenildi ve bu savaşta Zerdüş't öldürüldü.⁷⁶⁰ Ancak onun öğretisi Pers krallıkları üzerinden aynı formda olmasa da devam etti. Bu kültürden etkilenen padişahlar, isimlerinin önüne Key Hüsrev, Key Kavus, Key Lehrasp, Key Viştasep gibi hem siyasi hem de dini lider olduklarının göstergesi olarak Key ön adı aldılar.⁷⁶¹

Zerdüş'tlük dininin özü İran'ın Fars eyaletinde muhafaza edildiği iddia ediliyordu ancak yapılan sonra araştırmalardaki eğilim, Fars bölgesinde korunan dinin orijinal Mazdeizm olduğu ve Zerdüş'tün reformlarından çok etkilenmediği

⁷⁵⁷ Rezi, *Zerdüş't*, 32.

⁷⁵⁸ Gündüz, "Mecûsîlik", 281.

⁷⁵⁹ Gündüz, "Mecûsîlik", 279.

⁷⁶⁰ Gündüz, "Mecûsîlik", 280.

⁷⁶¹ Rezi, *Zerdüş't*, 27.

yönündedir.⁷⁶² Ancak bu aşırı yorum düalizmin Perslerde süreklilik arz eden bir inanç olduğu düşüncesiyle tercih edilmektedir.

Mecûsî rahiplerin hiyerarşik yapısında, piramitin en tepesinde “Magopatan Magopat” denilen rahiplerin rahibi, en yetkili rahip ve altında bölgelere göre tanınmış magopatlar bulunurdu. Ruhban sınıfı, tüm Mecûsîlerin dini işlerinden, şahın tacından, evliliklerden, boşanmalardan, yargı kararlarından sorumluydular. Mahkemeler dünyevî ve dini olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Dini mahkemeler Mecûsîliğe karşı işlenen suçlar, dinden çıkma vs. konularına bakıyordu. Şah, sözde en tepe yargıç idi ama bazı durumlarda magopatan magopat daha yetkili olabiliyordu.⁷⁶³ Rahiplik babadan oğula geçmekteydi. Din adamları sınıfı bu şekilde tıpkı Brahmanlardaki gibi bir kast sistemi oluşturmuştu.⁷⁶⁴

Hristiyanlıktaki patriklik gibi Mecûsîlerde de her bölgenin bir magopatı vardı. Irak'ta Meysan, Beth Aramaye ve Adiabene magopatlıkları vardı. Bunların da sorumluları ve yönettikleri alt rahipler ve ayin yöneten hirpatlar vardı.⁷⁶⁵ Mecûsîler, kare şeklindeki ateş tapınaklarında, hirpatların ezberlediği dualarla ayinlerini ifa etmekte ve günde üç kez ateşi tazelemektedirler. Avesta'dan okunan kutsal metinler Pehlevîce'dir. “Bu bölümler Yesna, Visperad, Yeşt, Videvdad (Vendidat) ve Hurde Avesta (küçük Avesta) olarak bilinir. En eski metinler yetmiş iki kısımdan meydana gelen Yesna'da bulunur. Yesna'nın on altı kısmı geleneksel olarak Zerdüşt'e atfedilir ve Gatalar (ilâhîler) diye adlandırılır.”⁷⁶⁶

Zerdüştlük ile ilgili elimizdeki metinler İran'daki ve Hindistan'daki Zerdüştlük vasıtasıyla bize ulaşmıştır ve en eski el yazısı XIII. yy.dan kalmıştır.⁷⁶⁷ Avesta'nın büyük bir bölümü kaybolmuş, tahmini üçte birlik bölümü hafızalarda kalmıştır. Sâsânîler döneminde ve İslâm fetihlerinden sonra dahi rahipler tarafından Avesta

⁷⁶² Ghirshman, *Iran*, 314.

⁷⁶³ K. D. Irani - Morris Silver, *Social Justice in the Ancient World* (Greenwood Publishing Group, 1995), 80.

⁷⁶⁴ Challaye, *Dinler Tarihi*, 99.

⁷⁶⁵ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 283-284.

⁷⁶⁶ Gündüz, “Mecûsîlik”, 281.

⁷⁶⁷ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 148.

yorumu olarak kaleme alınmaya devam etmiştir. Zend adı verilen bu Avesta yorumlarının Sâsânîler dönemindeki son versiyonu Enûşirvân Hüsrev'in mührüyle imparatorluğun dört bölgesine gönderilmişti.⁷⁶⁸ Avesta yerine Zend'den beslenenler, insan yorumunu ilahi sözün önüne geçirenler, Zendîkler* bir diğer deyişle zındıkların bu bakış açısı Yahudilerdeki Ferîsîlerin din anlayışına çok yakındır. Zaten Ferîsîlerin Zerdüştlükten etkilendikleri iddiası da yeni değildir.⁷⁶⁹ Zendîk kelimesi Ermeniler üzerinde "Eznik" olarak fetihlerden sonra heterodoks düşüncelere sahip olanlar için kullanılmıştır.⁷⁷⁰ Müslümanların zındık kelimesini kullanmaları ise büyük ihtimalle pratik gerekçelere dayanıyordu. Bu sözle hem maksat hâsıl oluyor hem de tekfire bağlı hukuki sonuçlardan kaçınılmış oluyordu.

Mecûsîler kendilerinin monoteist bir inanca sahip olduklarını iddia ederler. Ancak bu inançta, Hinduizmde de var olan, vahdet-i vücûd teolojisi vardır. 612 yılında Medâin'de Hristiyanlığa geçen meşhur rahip Mihramguşnasp (İng. George of Izla) arasındaki tartışmada, Mecûsî rahip, tek bir tanrıya taptıklarını, ateşe tapmadıklarını, ateş vasıtası ile tanrıya taptıklarını, Hristiyanlar için haç ne ise Mecûsîler için de ateşin o olduğunu iddia etmesi üzerine, Mihramguşnasp, Mecûsî geçmişinin de verdiği hâfıza ile ona Avesta'dan "ateşin tanrı" olduğu ibaresini gösterince Mecûsî rahip, "evet, o tanrı özünün bir parçası, bu yüzden saygı gösteriyoruz" demiştir.⁷⁷¹ Ancak Zerdüştlere doğrudan ateşe taptıkları düşüncesi yaygın bir yanılgıdır. Zerdüştlere ilk dönemlerinde namaz ibadeti olduğu ve doğuya, güneşe doğru namaz kıldıkları, kapalı mekanlarda da güneşin yönünü göstermesi amacıyla güneşi ve aydınlığı temsilen ateş yaktıkları bilinmektedir. Bu ateş kibleyi ve aydınlığı temsil etmektedir. Günümüzde yaşayan Zerdüştlere açıklaması bu şekildedir. Dolayısıyla Zerdüştlükteki ateş, Hristiyanlardaki haç ile benzer bir konumdadır.

Mecûsîlerin ölümden sonra hesap, cennet ve cehenneme iman ettiklerini

⁷⁶⁸ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 285.

* Avesta'nın yerine onun tefsiri olan Zend'i okuyanlara Zendîk denmektedir. Onu asıl kitap olan Avesta'nın önüne geçirdikleri için heteredoks yani Zındık kabul edilirler.

⁷⁶⁹ Louis Finkelstein, *The Pharisees: The Sociological Background of Their Faith*, Third Edition, Second Impression edition (Jewish Pub. Society, 1938). IX-XI

⁷⁷⁰ Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber*, 40.

⁷⁷¹ Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer*, 42.

biliyoruz.⁷⁷² Grek ve Hind düşüncelerinin arasında gelişen Mecûsîlik, iyilik ve kötülük kavramını hem felsefi hem de mistik olarak çok tartışınca, bu konu akidenin en önemli hadisesi haline gelmiştir. İslâm'da “zayıf” olarak nitelenen, Hristiyanlıkta “güçlü” bir figür olan şeytan, Mecûsî düşüncede tanrının kötü olanı yaratmayacağı düşüncesiyle, “kötüyü yaratma” yetkisine sahip olarak tanrılığa yükselmiştir. Böylece insan, iyinin yaratıcısı Ahura Mazda ile kötülüğün yaratıcısı Ehrimen arasında seçim yapan bir varlığa dönüşmüştür. Sonra Zurvanizm isimli ve yönetici elitlerin arasında yayılan bir mezheple, bu iki tanrısal öğretinin üzerinde üçüncü ve bunlara galip gelen bir zaman tanrısı olduğu, bu tanrının cebren insanların seçimlerine karar verdiği, insanın rüzgârın önündeki bir yaprak gibi iradesizce yaşadığı fikri ortaya çıkmıştır. Zurvanizm esasında Mezopotamya merkezli Bâbil astronomik determinizminin bir armağanıydı, ancak Sâsânîlerin son dönemlerine doğru Zurva, tanrısal bir figürden çok Ahura Mazda'nın subûti sıfatlarından biri olmuştu.⁷⁷³

Zerdüş inancında önemli kültlerden biri olan Milenyum beklentisidir. 3000 yılda bir devir değişecektir. Zerdüş'ün milenyumunu bittikten sonra Oshedar'ın milenyumunu başlayacaktır. Bu milenyumun bitme ve başlama vakitleri büyük acıların ve yıkılışların ya da yükselişlerin vaktine denk gelmektedir. Bu konudaki beklentilerden biri de Türklerin doğudan gelip tüm Sâsânîleri ele geçirecekleri beklentisiydi. Sonra İslâm fetihlerini buna bağlayanlar oldu. Kimisi de Hindistan'a kaçan Mecûsîlerin bir gün Şah Behram önderliğinde içinde bin adet filin olduğu bir orduyla gelip Müslümanlardan intikam alacağı, mescidleri yıkacağı, şeytanı yenip, Arapları, Türkleri ve Rumları yok edeceği, Sâsânîleri yeniden kuracağı beklentisiydi.⁷⁷⁴

Fetihlerden hemen önce Sâsânî topraklarında Zerdüşler etkin idi. Onların dışında Irak'ta sürgünde bulunan az sayıda Maniheist, bir miktar da Mezdek olduğu söylenir. Ayrıca Merv kilisesi tarafından yönetilen Nesturî Hristiyanları ve Herat,

⁷⁷² James W Boyd - Donald A Crosby, “Is Zoroastrianism Dualistic or Monotheistic?”, *J. Am. Acad. Relig.* 47/4 (1979): 557-588. Almut Hintze, “Monotheism the Zoroastrian Way”, *Journal of the Royal Asiatic Society* 24/02) (01 Nisan 2013): 225-249. 244.

⁷⁷³ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 289.

⁷⁷⁴ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 303-304.

Merv, Kabil, Gazne ve Belh'te tapınaklara sahip hatırı sayılır da Budist nüfus vardı. Irak'ın fethinden sonra Mecûsîlerin bir kısmı Fars eyaletine, bir kısmı da Hindistan'a göç ettiler.⁷⁷⁵ Hindistan'daki Mecûsîler halen cedleri buraya İran'dan gelmiş Parsilerdir.⁷⁷⁶ Bu kişiler orada ticari ve siyasi alanlarda önemli mevkiler elde ettiler.⁷⁷⁷ İngilizler sömürgecileri Hindistan'ı işgal etmeden önce Hindistan mahkemelerinde resmi dil Farsça idi.⁷⁷⁸ Safevîlerin İran bölgesini Şiîleştirmeleri neticesinde Hindistan'daki Zerdüşt Parsi cemaati de hareketlenip neo-mecûsî metinler ürettiler ve Farsçada kullanılan Arapça kelimelerin yerine Farsça karşılıklar türettiler.⁷⁷⁹ Parsis olarak adlandırılan Mecûsîler İngiliz sömürgecilerle birlikte hareket ettikleri için imtiyazlı ve zengin bir sınıf haline geldiler. Buna bir teşekkür babından İngiltere'de milletvekili olan ilk Hindli, Dadabhai Naoroji de Mecûsîdir.⁷⁸⁰ Bugün sadece Mumbai civarında yüz binden fazla Mecûsî yaşamaktadır.⁷⁸¹ Hindistan Zerdüştları, İran'daki devrimden sonra Yezd şehrindeki Zerdüşt okuluna finansal destek sağlamaya devam etmişlerdir.⁷⁸² Bugün ABD, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'ya göç edenlerin dışında İran'da 25.000 civarında bir kitleye sahiptirler.⁷⁸³

Irak'ta kalan Mecûsîler, resmi dini kabul edip, Sünnî Müslümanlar oldular.⁷⁸⁴ Hürmüz, Câbân gibi erken dönemlerde Müslümanlar olduğu gibi İbn Mukaffa (ö. 142/759) gibi daha geç dönemlerde Müslüman olanlar da oldu. Bazıları da Müslüman olduğu halde eski inançlarını terk edememişlerdir. Emevîlerin son dönemlerine doğru ortaya çıkan Bihâferîd b. Mâhfervedîn, Çin'den Irak'a gelip yeni bir kutsal kitap ile Mecûsîliği yeniden ihya etmeye çalışmıştır. Ebû Müslim tarafından tövbeye çağrılan Mâhfervedîn, Müslüman olduğunu ilan etti ancak faaliyetlerini sürdürdü ve bunun

⁷⁷⁵ Vaglieri, *İslam Kültür ve Medeniyeti* 1/76. Garthwaite, *İran Tarihi*, 112.

⁷⁷⁶ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 489.

⁷⁷⁷ Yakub Kenan Necef Zade, *Manevi Cepheden Tarihte İran* (İstanbul: Neşriyat Yurdu Yeni Şark Maarif Kütüphanesi, 1967). 21.

⁷⁷⁸ Furon, *İran*, 22.

⁷⁷⁹ Katja Föllmer, "The Pre-Islamic Past as Part of Iranian National Memory", *Remembering the Past in Iranian Societies*, ed. Philip G Kreyenbroek Christine Allison (Wiesbaden: Harrassowitz, 2013). 61.

⁷⁸⁰ Foltz, *Religions of Iran*, 210.

⁷⁸¹ Rezi, *Zerdüşt*, 39.

⁷⁸² Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, 55.

⁷⁸³ Writer, *The Reshaping of Iran from Zoroastrian to Muslim*, xii.

⁷⁸⁴ Habip Demir, *Horasan'da Şiilik* (Ankara Üniversitesi, 2016). 36-43

üzerine öldürüldü. Ancak fikirleri Sîsaniyye, Üstâdiyye veya Bihâferîdiyye isimleriyle X. yy.a kadar devam etti.⁷⁸⁵ Bu sebeple Halife el-Mehdî ve el-Hadî dönemlerinde düalistçilere karşı mücadele başlatılmış, yakalananlar idam edilmiştir. Hârûnürreşîd, bu kişilerin Bağdat'tan temizlenmesi için özel memurlar tayin etmiştir.⁷⁸⁶

Mecûsîlik her ne kadar Sâsânîlerin tümünün inandığı bir din olmasa da yönetici elitlerin tamamının Mecûsî olduğunu söyleyebiliriz. Irak, MÖ. 500'lerden fethedilene kadar bin seneden fazladır kesintisiz olmasa da Perslerin hakimiyeti altındaydı. MÖ. 120'lerde inşa edilip başkent olarak kullanılan Tizpon, yine fethedilene kadar merkez olma özelliğini sürdürmüştü. Her ne kadar başkent ya da kışlık başkent Irak'ta bulunsada Persler, Irak'ta azınlık idi. Irak'ta yaşayan bir Persli, tıpkı bugün Irak'ta bulunan bir Amerikalı gibi ya yönetici, ya asker, ya da din adamı olmalıydı. Belirgin bir politika ile Sâsânîler, askerlerini Irak'ın güney ve batısındaki daimî garnizonlara, yöneticileri şehir merkezlerine, az sayıda çiftçiyi de Fırat ve Dicle arasındaki köylere yerleştirdiler. MS. III. yy.dan itibaren İsfahan, İstahr gibi şehirlerden getirilen soylu aileler, Enbâr, Aynu't-Temr ve Hîre garnizonlarında iskân edildiler.⁷⁸⁷ Sâsânîlerin diğer bölgelerinde olduğu gibi Irak'ta da Persler homojen bir sınıfı oluşturmuyorlardı. Askerler, din adamları ve bürokratlar, kendi arasında bağımsız hiyerarşisi, kendilerine has ayırt edici kıyafetleri olan sınıflardı. Böylece hem Pers olmayanlardan hem de Persli diğer sınıflardan ayırt ediliyorlardı. Serbest meslek sahipleri ise çiftçi, çoban, esnaf ve tacirlerden oluşuyordu. Bu sınıflar aynı zamandan Sâsânîlerin ideal toplum yapısını da yansıtıyordu. Ülkeyi koruyan askerler, dini koruyan din adamları, sistemi koruyan yöneticiler ve bu işleri finanse eden meslek sahipleri ülkeyi ayakta tutuyordu. Bu durum, Erdeşir'in, "asker olmadan lider, para olmadan asker, refah olmadan para, adalet olmadan refah olmaz" şeklinde ifade ettiği ideal güç döngüsüne işaret etmektedir.⁷⁸⁸ Bu elitler, İslâm gelmeden önce Mecûsîliğe çok sıkı sıkıya bağlı kişiler

⁷⁸⁵ Ahmet Saim Kılavuz, "Bihâferîd b. Mâhfervedîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992). 6/138.

⁷⁸⁶ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 491.

⁷⁸⁷ Michael G Morony, "The Effects of the Muslim Conquest on the Persian Population of Iraq", *Iran* 14 (1976): 41-59. 41.

⁷⁸⁸ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 182-183.

değillerdi. VI. yy.da Mecûsilikten Hristiyanlık ve Maniheizme geçiş Persler arasında yaygındı.⁷⁸⁹

Morony, Irak'a yoğunlaştığı için Mes'udî'de ya da Belâzürî'de gördüğü şekliyle Kârin, Mihrân gibi aileleri, Ermeni asıllı Calinos'u, İspahbedleri, bazı merzübânları ve tüm bölgesel dihkânları Iraklı olarak görür.⁷⁹⁰ Dihkânlar, Nersî gibi bazı yerel ikta sahipleri, Enderzgar gibi Irak'ta doğduğu kesin bilinen bazı orta sınıf komutanlar haricindekilerin hepsini Irak ile ilişkilendirmek doğru olmaz. Zira İran'ın yedi önemli ailesinin, imparatorluğun dört bir tarafında egemen oldukları topraklarda varlıklarını sürdürdüklerini ancak başkent bulduğu ve dolayısıyla taht kavgalarının yaşandığı, İslâm fetihleri sırasında savaflara ev sahipliği yapan Irak'a da adamlarını göndermiş olmaları, onları Iraklı ya da kendi isimlendirmeleri ile Horbarânlı yapmaz.

Zimmî statülü Mecûsî Persler bürokraside ve tercüme faaliyetlerinde Müslümanlarla yan yana çalıştılar. Kayıtların Farsça tutulduğu ya da tercüme faaliyetlerinin popüler olduğu dönemlerde önemli ve rahat mesleklerde istihdam edildiler. Müslüman olan Persler, dillerini de değiştirip Arapça konuştular, Farsçayı unuttular. Bu sebeple tercüme işleri Mecûsilere kalmıştır. Zamanla Mecûsî Persler artık kendi dillerinde de Arap harflerini kullanmaya başlamışlardı.⁷⁹¹ Bu kitleler de zamanla ya Müslüman ya da göç ettiler. Irak'ta Mecûsî varlığı kalmadı.

Kürtler, Zağros dağının yaylalarında ve eteklerinde yaşayan, genellikle hayvancılıkla uğraşan, küçük bir kısmı Irak'ın doğusuna girmiş, daha çok yağma ve yol kesme gibi işlerle meşguldüler. 639'da Hûzistan savunmasında Hürmüzân'a saldırmışlar ve Müslümanlara katkıda bulunmuşlardı. Ancak bu olaydan beş yıl sonra Hûzistan'da Müslümanlara karşı patlak veren Bayruz ayaklanmasına da destek vermişlerdir. 35/656 yılında Dînever bölgesini yağmalamaları sebebiyle Hulvân valisi Kürtlere baskı kurdu. 37/658 yılında da bölge Kürtleri, Hâricî ayaklanmasına

⁷⁸⁹ Foltz, *Religions of Iran*, 208.

⁷⁹⁰ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 186-189.

⁷⁹¹ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, trc. Fuad Köprülü (İstanbul: Akçağ, 2004). 67.

katıldılar. 81/701 yılında da Haccâc'a karşı ayaklanan İbnü'l-Eş'as ile birlikte hareket ettiler. Kürtler arasında daha kuzeyde, Cibâl ve Azerbaycan'ın güneyinde yaşıyorlardı. Hûzistan ve Irak bölgesi azınlık olduğu yerlerdi. Zerdüşt Kürtlerin büyük bir kısmı Müslüman oldu. Müslüman olanların büyük bir kısmı Rebîa ve Mudar kabilelerine katılarak Arapların arasında eridi. Hristiyan olanlar ise dağlarda yaşamlarını sürdürdüler. Hâricîlik, X. yy.a kadar Irak'taki Müslüman Kürtler arasında etkili olmayı sürdürdü.⁷⁹²

3.1.3. Yahudiler

Yahudilerin, bugünkü Irak topraklarına yerleşmesi antik çağlara dayanır. İncil'e göre, İsrail Krallığının İsa'dan önce 722'de Asur Kralı 3. Salmanzar tarafından yenilgiye uğratılması sonrasında, bir kısım Yahudi, Med Ülkesi ve Mezopotamya'ya yerleştirilmiştir. Medler ile iş birliği yapan Buhtunnasır ise, Asurluları yenmiş ve Yahudileri Bâbil ve çevresine yerleştirmiştir.⁷⁹³ MÖ. 539'da Hahâmenîş Şahı Kuruş'un Bâbil'e girmesiyle köleleştirilmiş Yahudiler serbest bırakıldı.⁷⁹⁴ Kudüs'e dönmelerine izin verilen Yahudiler, Eski Ahit'te bu kraldan "kutsal yağla meshedilmiş" olarak bahsettiler. Suriye'de bulunan çivi yazısı tabletler Kuruş'un bu ihsanını doğrulamıştır.⁷⁹⁵ İlerleyen dönemde, Ermeni Kralı II. Tigran'ın MÖ. 83-71 yılları arasında Filistin'i işgali sırasında, pek çok Yahudi Kuzey Mezopotamya'ya yerleştirilmiştir. Yahudilik, zamanla bölgede yayılmış ve geniş bir kitle tarafından kabul edilmiştir. Bu bölgedeki Yahudiler, İsrail Devleti kurulana dek varlıklarını sürdürmüştür.⁷⁹⁶ Sayıca en fazla oldukları dönem Partların yıkılışı ile Sâsânîlerin ilk dönemleri, III. yy. ile V. yy. arasındadır. Bu dönemde nüfusları yaklaşık yarım milyondur.⁷⁹⁷

Sâsânî topraklarındaki Yahudiler daha çok Irak'ta ve Fars bölgesinde yaşadılar.

⁷⁹² Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 266.

⁷⁹³ Şâkir Kesrânî, *el-Yehûd fi İrân Dirâsetun Tarihiyyetun İctima'iyetun* (Beirut: Merkezu'l-Hadâra li Tenmiyyeti'l-Fikri'l-İslâmî, 2011). 27.

⁷⁹⁴ Kesrânî, *el-Yehûd fi İrân*, 27.

⁷⁹⁵ Ball, *Tek Dünyaya Doğru*, 51.

⁷⁹⁶ Serkan Yenal, "Yahudi ve Iraklı Kürt İlişkilerinin Tarihsel Analizi", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, 2 (2018): 120-131. 121.

⁷⁹⁷ Jacob Neusner, *Talmudic Judaism in Sasanian Babylonia: Essays and Studies* (Leiden: Brill, 1976). 95.

Bunun dışında Taberistan ve Mâzenderân bölgesinde de yoğun Yahudi nüfusunun bulunduğu, bunların fetihlerden sonra ya Müslüman olduğu ya da göç ettikleri tahmin edilmektedir.⁷⁹⁸ Irak'taki yoğun Yahudi nüfusunun sebebi de sürgünlerdir. İlk gelenler MÖ. VI. yy.daki diasporada Bâbil'e yerleştirilenlerdi. İlk geldikleri dönemde yerli halk putperest idi. Partlar ve Sâsânîler döneminde zamanla putperestler kayboldu, sinagoglar inşa edildi ve Ârâmîler arasında bile Yahudilik yayılmaya başladı. Kûfe yakınlarında bulunan Veh-Erdeşir ve Veh-Kavad bölgeleri neredeyse tamamen Yahudi idi. Enbâr'ın güneyinde Fırat kıyılarında bir yerleşim yeri olan Pumbadita, Neharda (Nehru'l-Mâlik) ve Mohaza, Kutha, Sura, Nereş'te Yahudiler çoğunlukta idi. Azınlık olarak Irak'ın hemen hemen her yerinde Yahudi bulunurdu.⁷⁹⁹ Şehirlerin dışında da Yahudi çiftçiler yaşardı. Zaten Yahudi nüfusunun büyük çoğunluğu çiftçi ya da köle idi.⁸⁰⁰ Çok az zengin, kuyumculukla uğraşan ve refah içinde yaşayan kitle dışında Yahudilerin geneli orta ve alt tabakadandı.⁸⁰¹

Yahudilerin Irak'taki durumu I. Şâpûr'dan beri pek iyi sayılmazdı.⁸⁰² Özellikle MS V. yy.dan sonra zor zamanlar yaşamaya başladılar I. Kubâd (488-531) ile başlayan baskılara dayanamayan Yahudiler isyan ettiler. Liderleri Mar Zutra başta olmak üzere pek çok Yahudi yakalanıp idam edildi. II. Hüsrev Enûşirvân (531-579) zamanında rahat bir dönem geçirdiler ancak ondan sonra gelen IV. Hürmüz (579-590) döneminde yine zulüm gören Yahudiler ilk fırsatta komutan IV. Behram'ın isyan hareketine katıldılar. Kısra tahttan indirildi ve gözleri oyuldu. Behram da öldürülünce onun yerine gelen ve Sâsânîlerin son uzun süreli şahlık yapan kişisi II. Hüsrev Perviz (591-628) Yahudilere ve diğer isyancılara karşı Bizans İmparatoru Mavrikios'tan (582-602) yardım istedi. Bizans'tan gelen 40.000 kişilik ordu ve komutan Hürmüzân'dan gelen 10.000 kişilik destek birliği ile isyanlar bastırıldı. Buna karşılık II. Hüsrev Perviz, Ermenistan'ı Bizans'a iade etti ve imparatorun kızı Mariya ile evlendi. Bu dönemde Sâsânî Hristiyanlarına hiçbir şekilde dokunulmadı. Ancak isyana destek veren

⁷⁹⁸ Kesrânî, *el-Yehûd fî İrân*, 33.

⁷⁹⁹ Donner, *The Early Islamic Conquests*, 169.

⁸⁰⁰ Donner, *The Early Islamic Conquests*, 170.

⁸⁰¹ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 306-310.

⁸⁰² Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber*, 68.

Irak'taki Yahudiler tek tek yakalanıp idam edildi. Yahudilerin son re'sü'l-câlûtu (reş galuta, sürgündeki cemaatin lideri) idam edildikten sonra fetihlere kadar devlette Yahudileri temsil edecek bir dini cemaat lideri atanmasına müsaade edilmedi. Aynı şekilde Bizanslılar tarafında da büyük baskılara maruz kalan Yahudiler hem fethe yardımcı olmuş hem de bu bölgelerde Müslüman fatihleri davul ve zurnalarla karşılayan bir merasimle cizyelerini ödemişlerdir.⁸⁰³

İslam fetihleri rivayetlerinde Yahudilerin yoğun yaşadığı yerleşim yerlerinin isimleri geçmez ve Yahudilerden söz edilmez. Çünkü Ârâmîler gibi Yahudiler de Müslümanların Irak'taki muhatapları ya da düşmanları değildi. Hîre gibi büyük şehirlerde Yahudiler vardı.⁸⁰⁴ “Medâin'de Behüresîr (Behrasîr) adıyla zikredilen şehrin bazı kesimleri VI. yy.da terk edilmiş durumdaydı ve nüfusunun büyük bir kısmı Yahudi idi.”⁸⁰⁵ Kendilerine ait çok sayıda medresede Bâbil Talmud'u okutulurdu.⁸⁰⁶ Sâsânîler bir Yahudi cemaat liderinin bulunmasına izin vermediği için Yahudileri, bu medreselerin öğretmenleri yönlendiriyordu.⁸⁰⁷

Yahudiler, Sâsânî dönemlerinde kendi kimliklerini korumak için özellikle Pers dili ve kültürünün adaptasyonu konusunda direnç gösterdiler.⁸⁰⁸ Ancak kendileri Ârâmîce konuşmakta ve Talmud'un Ârâmîce tercümesini okumakta beis görmediler.⁸⁰⁹ Mecûsîler ile Yahudilerin arası da pek iyi değildi. Abdest alan, kurban kesen, kendilerine has cenaze törenleri olan Yahudilere iyi gözle bakılmıyordu. Mecûsîlere göre Yahudiler pisliğin ve yeryüzündeki fesadın kaynağıydı.⁸¹⁰ Ama Yahudiler Mecûsîlerden çok Hristiyanlar için büyük tehdit oluşturuyordu. O

⁸⁰³ Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde İslam Dünyasında Yahudiler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016). 44-50.

⁸⁰⁴ Abdülhâlik Bakır, “Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre”, 2018. 47.

⁸⁰⁵ Casim Avcı, “Medâin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003). 28/290.

⁸⁰⁶ Donner, *The Early Islamic Conquests*, 169.

⁸⁰⁷ Arslantaş, *Emeviler Döneminde İslam Dünyasında Yahudiler*, 46.

⁸⁰⁸ Simcha Gross, “Rethinking Babylonian Rabbinic Acculturation in the Sasanian Empire”, *Journal of Ancient Judaism* 9/2 (28 Mart 2018): 280-310.

⁸⁰⁹ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 309.

⁸¹⁰ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 314.

dönemlerden kalma şehit albümlerinde aşırı Yahudi düşmanı bir dil vardır.⁸¹¹

İslam fetihlerinden önce Yahudilerin sayısı oldukça azalmıştı. Fetihten sonra Medâin ve Hîre arası bölgede, eskiden olduğu gibi yaşamaya devam ettiler. Fetihlerden sonra Yahudiler büyük bir avantaj elde etmişler, Sâsânîler tarafından kilisenin insafına bırakılmış, dışlanmış bir cemaat olmaktan çıkıp, zimmî statüsü ile Hristiyanlarla eşit seviyeye kavuşmuşlar ve daha önce ellerinde olmayan haklar elde etmişlerdi.⁸¹² Haccâc, bir keresinde “Hariciler ile savaşmak istemeyen, gitsin Hîre’de Yahudi ve Hristiyanlarla beraber yaşasın.” demişti.⁸¹³ Hem hukuken hem de sosyal anlamda Yahudi ve Hristiyan unsurlar eşitlenmişti.

Iraklı Yahudiler arasından bir kişi 644-677 yılları arasında Felluce’nin köylerinden biri olan Beth Aramaye’de bir Yahudi, Mesih’in geldiğini iddia etti ve etrafına 400 kişi topladı. Bu kişiler, 3 kilise yakıp yerel emiri öldürdükten sonra Kûfe’den gelen İslâm ordusuna yenildiler ve öldürüldüler. Buna benzer ikinci bir olayda da Muhtar es-Sekafi’nin ayaklandığı VII. yy.ın son çeyreğinde, Ebû İsa el-İsfahânî isminde bir Yahudi’nin peygamberlik ilanını. Hz. İsa ve Hz. Muhammed’i (s.a.v.) peygamber olarak tanıyor, İncil ve Kur’an’ı okumaya teşvik ediyordu. Okuma yazması olmadığı halde ayetler okuyor, kendisine vahiy indiğini iddia ediyor, şarabı ve boşanmayı yasaklıyordu. Bir süre sonra kendi ordusunu kurup ayaklandı. İslâm ordusu tarafından bu isyan bastırıldı ve kendisi öldürüldü. Ancak taraftarları onun ölmediğini, dağda bir mağarada yaşamını sürdürdüğünü iddia ettiler. Buna benzer iddialarla Irak bölgesinde Yahudiler arasından başka sahte Mesihler ve sahte Peygamberler de X. yy.a kadar çıkmaya devam etti.⁸¹⁴

Yahudiler, İslâm öncesi dönemde Sâsânîlerin vatandaşları arasında, zaman zaman Mecûsîler ile sürtüşen, zaman zaman kendi aralarındaki reformistler ile mücadele eden, bazen kazanan bazen kaybeden, bazen Talmud’u mahkemelerde

⁸¹¹ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 309.

⁸¹² S D Goitein, *Jews and Arabs: A Concise History of Their Social and Cultural Relations* (Dover Publications, 2005). 97.

⁸¹³ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 309.

⁸¹⁴ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 327-328.

muamelat hukuku olarak kabul ettirecek, kendi okullarını, kendi sosyal alanları kurup koruyacak kadar Yahudi, bazen de tamamen Pers kültürüne adapte olup, konumlar elde edip bunları kaybetmemek için Yahudi kimliğini rafa kaldıracak kadar savrulgan; orta ve zayıf bir kitlenin, umutsuzluğun ve mesîhî hareketlerin galip geldiği bir topluluğu oluşturmuşlardı. Yahudilerin sosyal statüsünü de göstermek adına Hz. Ömer döneminde yaşanan şu hadiseyi aktarmak istiyoruz. Hz. Ömer, yaşlı ve âmâ birisinin dilendiğini gördü. Hangi dine mensup olduğunu sordu. Adam “Yahudi’yim” dedi. Hz. Ömer, “seni bu hale düşüren nedir?” diye sordu, dilenci de “ödemekle mükellef bulunduğum cizye, ihtiyaç ve yaşlılıktır” dedi. Hz. Ömer adamın elinden tuttu, kendi evine götürdü, ona bir miktar sadaka verdi. Beytül-mâl haznedarına gönderdi ve şöyle emretti: “Bu adama ve benzerlerine bakınız. Vallahi biz bunlara insafli davranmalıyız. Gençliğinde cizyesini alıp sonra yaşlılığında böyle perişan vaziyette bırakmamız doğru olmaz. *“Sadakalar, Allah’tan bir farz olarak ancak fakirler, miskinler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâm’a ısındırılacak olanlarla köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir”* (Tevbe 9/60) ayetinde geçen fakirlerden kasıt Müslümanlardır. Miskinlerden kasıt ise ehl-i kitabın fakirleridir. Bu adam ehl-i kitabın miskinlerindedir” dedi.⁸¹⁵

Sâsânîler açısından büyük bir tehlike arz etmeyen Yahudiler, Müslümanlar için de uysal tebaa haline dönüşmüştü. Müslüman olan Yahudiler, kolaylıkla Arapça öğrenip konuşmaya başlamışlar ve zaten saflığı şüpheli bulunan etnik kimliklerini terk etmişlerdir.

İslam fetihlerinin başlaması ile birlikte, Hicaz yarımadasını, gerektiğinde sığınılacak bir güven adası haline getirmeyi hedefleyen Hz. Ömer, buralarda yaşamakta olan gayri müslimleri -bütün zararlarını tazmin ederek- Irak’a yerleştirmiştir. Bu kitlelerden Hayber, Fedek, Teyma Yahudileri; Enbâr, Hîre ve Kûfe’ye yerleşmiş, buralarda havralar inşa etmiş, canları ve malları devletin güvencesi

⁸¹⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-Harac*, 206.

altına alınmıştır.⁸¹⁶ Arabistan'ın güneyinden, Necran bölgesinden sürülen Yahudiler de Kûfe'de Negrâniyye mahallesine yerleştirildiler.⁸¹⁷

Bölgede bir süre kalan veya Perslerin diğer bölgelerine dağılan Yahudiler, varlıklarını bugüne dek sürdürdüler. Konunun bütünlük içerisinde anlaşılması için Sâsânî bakiyesi Yahudilerin tarihini kısaca özetlememiz gerekmektedir. Abbâsiler döneminde sadece Kûfe'de 7.000 civarında Yahudi yaşıyordu. Câhız (ö. 868), yaşadığı dönemde, Bağdat'ta Yahudilerin sadece dericilik, boyacılık, berberlik, kasaplık gibi işlerle uğraştığını söylemektedir.⁸¹⁸

Kendi hallerinde Irak'ta ve Sâsânîlerden kalma diğer bölgelerde yaşantılarını sürdüren Yahudiler, Safevîler döneminde özellikle Şah İsmail, Şah Abbas ve Şah II. Abbas döneminde büyük sıkıntılar çektiler. Bunun temel sebebi XVI. ve XVII yy.da Avrupa'da Yahudilerin baskı altına alınması ve Avrupalılar ile iyi ilişkiler kurma hevesinde olan yeni şahların bu konuda Avrupa'ya paralel bir siyaset izlemeleridir.⁸¹⁹ Afşarlar döneminde (1736-1796) Yahudilerle ilgili çeşitli iskân politikaları uygulandı ve onlara imkân verildi. Özellikle Nadir Şah'ın Meşhed'e yerleştirildiği tüccar Yahudilere, şahın özel kasası emanet edilmişti. Kaçarlar döneminde 1839'da saldırıya uğrayan ve baskı altında bırakılan Meşhed Yahudileri, Müslüman olduklarını ilan ettiler ancak gizli olarak Yahudi inançlarını sürdürdüler.⁸²⁰ Cedîdü'l-İslâm ya da Cedîdî denilen bu kişilerden önemli Şii din adamları çıktı. Bugün hâlâ varlıklarını sürdürmekte olan Cedîdîler hakkında pek çok çalışma mevcuttur.⁸²¹ Bu kişilerden Hacı ya da Kербelaî kişiler vardır.⁸²² İran'da 1979 devriminden önce 150.000 civarında olan Yahudi nüfusu bugün 15.000 civarına düşmüştür. Ancak Yahudiler bugün İran'da

⁸¹⁶ Söylemez, "İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 100.

⁸¹⁷ Donner, *The Early Islamic Conquests*, 236.

⁸¹⁸ Şevki Dayf, *Tarihü'l-Edebi'l-Arabî* (Dâru'l-Meârif, t.y.).4/65.

⁸¹⁹ Kesrânî, *el-Yehûd fi İrân*, 41.

⁸²⁰ "The Jewish Community of Mashad", *Beit Hatfutsot*, erişim: 24 Eylül 2019, <https://dbs.bh.org.il/place/meshed-mashhad>. *Beit Hautfutsot*, (Erişim 24 Eylül 2019)

⁸²¹ Bkz. Raphael Patai, *Jadid al-Islam: The Jewish "New Muslims" of Meshhed* (Wayne State University Press, 1997).

⁸²² Mehrdad Amanat, *Jewish Identities in Iran: Resistance and Conversion to Islam and the Baha'i* (I.B.Tauris, 2013). 101. 127. 138. 250.

rahat bir şekilde yaşamaktadırlar.⁸²³ İsfahan’da gördüğüm bazı Yahudiler, kendilerinin 2500 yıldır İran’da olduklarını ve tarihi ipek yolu ticaret geleneğini sürdürerek İstanbul Kapalı Çarşı’nın Yahudi esnafı ile irtibatlarını devam ettirdiklerini anlattılar. Irak’ta ise XX. yy.ın başındaki İngiliz işgalinden önce Bağdat’ın üçte biri Yahudi idi ve sayıları 200.000 civarındaydı. İsrail kurulmadan önce Irak’ta toplam Yahudi nüfusu 150.000’e düşmüştü. Bugün ise Irak’ta neredeyse hiç Yahudi kalmamıştır.⁸²⁴

3.1.4. Mandeistler

Pers dinleri arasında gnostik anlayışı en saf haliyle gösteren din Mandeizmdir. Mandeizm, Ârâmîce bilgi anlamına gelen Manda kelimesinden türer.⁸²⁵ Diğer ismi Sabîî ise Ârâmîcenin bir lehçesi olan Mandeistlerin konuştuğu Mandencede vaftizci anlamına gelen subbî kelimesinden gelir. Arap komşuları da bu iddiayı destekler şekilde bu gruplara suya dalıp yıkananlar anlamıyla “muğtesile” derlerdi.⁸²⁶ Çünkü Mandeistler ya da Sâbiîler, Hz. Yahya’yı (Hristiyan kaynaklarda Vaftizci Yahya) Peygamber olarak tanırlar. Hz. İsa, Mandeistlere göre Hz. Yahya’nın havarilerinden biridir. Kimileri tarafından Sâbiîler olarak da adlandırılan bu grup, inançlarını Haran Gawaita (Batınî Harran) isimli kitapta topladılar. Bu grup, sapkın kabul edildiği için Roma’da barınamadı ve tahmini M.S. I ve III. yy. arası Partların izni ile İran topraklarına yerleştiler. İslâm kaynaklarında geçen ve putperest oldukları bilinen Harran Sâbiîleri ile Mandeist Sâbiîlerin etnik kökenleri aynı olabilir ancak dinleri tamamen farklıdır. İbnü’n-Nedîm’e göre ilki Harrâîler veya Harnânîler iken Abbâsîler döneminde Me’mûn’un baskısı sebebiyle Sabîî olduklarını iddia etmişler ve bu sebeple kendilerine Harran Sâbiîleri denmiştir rivayetini ortaya koyar. Daha sonraları Harran Sâbiîleri zamanla meşhur olmuş ve gerçek Sâbiîleri gölgede bırakmıştır. Taberî

⁸²³ Kim Hjelmgaard, “Iran’s Jewish community is the largest in the Mideast outside Israel – and feels safe and respected”, 01 Eylül 2018, <https://www.usatoday.com/in-depth/news/world/inside-iran/2018/08/29/iran-jewish-population-islamic-state/886790002>. (Erişim 24 Eylül 2019)

⁸²⁴ Joe Shute, “Remembering the last Jews of Iraq”, 24 Kasım 2017, <https://www.telegraph.co.uk/men/thinking-man/remembering-last-jews-iraq>. (Erişim 24 Eylül 2019)

⁸²⁵ Foltz, *Religions of Iran*, 126.

⁸²⁶ Şinasi Gündüz, “Sâbiîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008). 35/341.

ve Mes'ûdî, Sâbiîliği putperestlik ile eşanlamlı olarak kullanırlarken, İbnü'n-Nedîm, Abdülkâhir el-Bağdâdî, Bîrûnî gibi âlimler de Irak Sâbiîlerini ayırmışlar ve onlara gerçek Sâbiîler, bataklık Sâbiîleri, Vâsîtîler gibi isimler vermişlerdir. İbn Hazm ve Şehristânî gibi âlimler de ilk Sâbiîler ve şimdiki Sâbiîler ayrımı yapmışlar ve ilk Sâbiîlerin muvahhid ve yaygın bir din iken yoldan saptıklarını ve onlara Hz. İbrahim'in gönderildiği, Sâbiîlerden iman edenlere Hanîf dediği ve iman etmeyenlerin ise putperest bir şekilde yaşamlarını sürdürdüklerini söylerler.⁸²⁷ Buradaki karmaşa muhtemelen farklı dillerde sesleri benzeyen kelimelerin birbirine karışması ya da tıpkı Müslüman olmak Hanîf olmak gibi bir etnik gruba ya da coğrafyaya hapsedilemeyecek bir ismin farklı zamanlarda farklı insan grupları için kullanılması ve bu insanların da zaman içerisinde değişmesi üzerine ortaya çıkmış bir durumdur. Müslüman alimlerin pek çoğunun bu konuda görüş bildirmelerinin sebebi de Sâbiîlerin isim olarak Kur'an'da geçmesidir. Bu sebeple Irak'ta yaşayan bu önemsiz grup ile Yahudilik ve Hristiyanlık ile yan yana zikredilen Sâbiîliğin aynı olamayacağı kanısı ortaya çıkmış, putperestlik ya da Hz. İbrahim'in halkının inandığı din olmalıdır diye düşünülmüştür. Irak'ta yaşayan bu küçük eklektik inanca sahip insanlara Mandeist terimini kullanarak bu işin içinden şimdilik çıkacağız.

Mandeistlere göre insan, karanlığı temsil eden beden ile aydınlığı temsil eden ruh arasındadır. Karanlıktan aydınlığa doğru bir yolculuk içindedir. Mandeist cemaati üyesine, bilen kişi, arif anlamında Manden ya da Mandaye denir. Onlar doğru yolu bilen kimselerdir. Bu bilgi herkese malum değildir. İnançları ve ritüelleri, Yahudilik ile Mecûsilik inanç ver ritüelleri ile benzerlik gösterir. Mandi adını verdikleri kutsal binaların önüne gelip, abdest, gusül gibi ibadetleri yaparlar ancak içine girip ibadet etmezler. Zebur okuyup, günde beş vakit namaz kılarlar.⁸²⁸ Mandeistlerde büyü, şeytan çıkarma, ailelerin arasını bozan şeytani alet etme teknikleri, lanetleme, astroloji işleri yaygındır. Sâsânîlerin yıkılmasını, dünyanın sonu olarak bekliyorlardı. Ancak fetihlerle değil, Fırat ve Dicle'nin tüm Irak'ı sular altında 50 yıl boyunca bırakacağı,

⁸²⁷ Gündüz, "Sâbiîlik", 35/343.

⁸²⁸ Gündüz, "Sâbiîlik", 35/343.

doğudan ve batıdan Sâsânîlerin işgal edileceği ve sahte bir Mesih'in çıkıp insanları yönlendireceğini söylüyorlardı.⁸²⁹

Hz. Âdem'den beri var olduklarını ve tek hak dine inandıklarını iddia eden Mandeistler, Filistin bölgesinde Yahudiler arasında doğmuş Hz. Yahya'ya iman edenler olarak bilinirler. Yahya'nın öğretileri, Yahudiler tarafından Kudüs valisi Herod'a şikâyet edilir ve büyük bir baskıya maruz kalırlar. Yahya, başı kesilerek idam edilir. 60.000 civarındaki taraftarı Irak'a doğru göç eder. MS. 3. yy.da Mecûsîlik baskısı altında kalıncaya kadar rahat yaşadılar. İslâm fetihlerinden sonra da muhtemelen Mecûsîler ya da Paganlar gibi sosyal düzeni bozmadıkları için işlerine karışılmadı. Normal hayatta Arapça konuştular, dini ibadetlerini Manden dili ile yaptılar.⁸³⁰

Kutsal metinlerinden kabul edilen ve hazine anlamına gelen *Ginza* kitabı, daha çok sözlü gelenek ile oluşmuş ve İslâm fetihlerinden sonra derlenmiştir. Fetihlerden sonra ehl-i kitap statüsü ile varlıklarını sürdüren Mandeistler, Kaçarlar döneminde çeşitli salgın hastalıklarla kırılmışlar ve son olarak Irak-İran savaşında da çeşitli kayıplara uğramışlardır. Avrupalı kaynaklara XVI. yy.dan sonra giren Mandeistler, ilgileri olmadığı halde ilk önce Yahya Hristiyanları olarak adlandırıldılar. Portekizli misyonerler tarafından Yahya Hristiyanları olarak bilinen bu insanlar, İngiliz East India Company isimli sömürge şirketinin kayıtlarına böylece geçmişlerdir.⁸³¹

“Günümüzde 80-100.000 civarında bir topluluk olan Sâbiîler, gnostik öğretileri ve kendilerine has dilleriyle oldukça zengin bir dinî literatüre sahiptir. Genellikle Güney Irak'ta Fırat ile Dicle'nin birleştiği bataklık bölgelerde, Basra ile Bağdat gibi şehirlerde ve İran'da Kârûn nehri boyunca yer alan yerleşim birimlerinde yaşarlar. Ayrıca başta İsveç, Danimarka, Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya ve

⁸²⁹ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 411.

⁸³⁰ Gündüz, “Sâbiîlik”, 35/343.

⁸³¹ Foltz, *Religions of Iran*, 127.

Kanada olmak üzere birçok Batı ülkesinde yerleşik Sâbiî cemaatleri bulunmaktadır.”⁸³²

3.1.6. Maniheistler

El-Milel ve'n-Nihâl kitaplarında Mâniyye, Mâneviyye veya Mennâniyye olarak da geçen Maniheistler, Mecûsîlik, Hind dinleri, Yahudilik ve Hristiyanlığı bir potada gnostik bakış açısı ile eritmiş bir dindir. Bu dinde Mitraizm gibi Zerdüşî öncesi eski İran izlerine dahi rastlanır.⁸³³ Kurucusu Mani (ö. 277), Medâin doğumlu bir Partlıdır.⁸³⁴ Mani, küçükken gökten kendisine bilgiler geldiğini iddia eden Futtuk isminde bir babanın oğlu olarak büyüdü ve babasının kurduğu dini terk etti. Daha sonra Mısır'a Hermes'in, Yunan'a Platon'un ve Yahudilere İsa'nın gelmesi gibi kendisinin de tüm bunları birleştirmek için geldiğini, bu dinlere son formu veren kişi olduğu iddiasıyla ortaya çıktı. I. Şâpûr (ö. 270) tarafından desteklenen hareket imparatorlukta yayıldı, ancak Şâpûr'un oğlu I. Behram (ö. 266) döneminde Mecûsî rahip Kartir'in iknası sonucu devlet tarafından baskılanmaya başlandı.⁸³⁵

Mani dini, esasında Şâpûr'un beklentilerini karşılıyordu ancak Şâpûr'un ölümü ile Mezdek rahiplerinin hışmına uğradılar. Özellikle kuzeyli bir rahip olan Kartir, Behram'ın Maniliğe karşı tutumunda önemli rol oynamıştır. Doğuda Budizm zirve dönemindeydi ve Kuşan İmparatorluğu'nun kurucu imparatoru Kanişka tarafından devlet dini olarak seçilmişti. Batıda ise Hristiyanlık Mezopotamya'yı etkisi altına almış, Bâbil'e ise Yahudilik hâkim olmuştu. Üstelik Hristiyanlığa yakın olan Manilik, Hristiyanlar tarafından ilgiyle karşılanıyordu.⁸³⁶ Dolayısıyla Mazdeizm yalnızca sınırlardaki bu rakip dinler tarafından değil içeride Manilik tarafından da tehdit edilmiş olmuştur. Şâpûr'un oğlu Narşah kısa süreliğine iktidarı ele geçirdiğinde Maniliğe karşı kampanya yürüten Kartir ortadan kayboldu. Batı sınırlarında yaşayan Araplar da

⁸³² Gündüz, “Sâbiîlik”, 35/344.

⁸³³ Challaye, *Dinler Tarihi*, 98.

⁸³⁴ Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum*, 92.

⁸³⁵ Şinasi Gündüz, “Maniheizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003). 27/575.

⁸³⁶ Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum*, 96.

Maniliğe intisap ettiler. Narşah'ın Roma savaşları için bu Araplara ihtiyacı vardı. Aynı zamanda epeyce Mani, Mısır'da ikamet etmekteydi. Bu dönem Mani ve Hristiyanlığın tekrar İran'da etkili olabileceği bir dönemin başıydı. Ancak Konstantin'in Hristiyan olmasıyla politika tamamen değişti. Hristiyanlığın Roma'nın devlet dini olmasıyla birlikte dönemin şahı II. Şâpûr, Sâsânî topraklarındaki Hristiyanlara zulmetmeye başladı. Çünkü Hristiyanların Romalıları destekledikleri düşünülüyordu. Aynı şekilde Roma topraklarındaki Maniler de Romalılar tarafından Sâsânî ajanı muamelesi görüyordu. Bu dönemde Mazdeizm İran'da yeniden güçlendi. Devlet kendini korumak için refleks göstermiş ve Mecûsî rahipleri göreve çağırmıştı. Anahita ve Mitra gibi tapılan kültler varlıklarını sürdürdü. Maniheizm ülkeden çıkarıldı. Hristiyanlık Fırat'ın batısına, Budizm Helmend'in ötesine, Afganistan ve Hindistan'a çekildi.⁸³⁷

Mani'nin ahlak anlayışı ruhun azat edilmesi üzerine kuruludur. İnsanlar, seçilmişler ve dinleyiciler olarak iki kısma ayrılır. Seçilmişler ışık saçan bir grup iken ikinci grup yani dinleyiciler günahlarının bağışlanmasını dileyen ve ruhlarının evrilerek seçilmiş olmasını uman insanlardır.⁸³⁸ Seçilenler evlenmezler, et yemezler. Ancak işitenler evlenebilir, et yiyebilirler ancak davranışlarına dikkat etmek durumundadırlar. Bu yeni inanıştan dua ve oruç olmakla birlikte bir imgeye tapınma ya da kurban yoktur. Vaftiz, cemaat olma, günah çıkarma gibi pratikler de vardır.⁸³⁹ Mani dini genel olarak iyi-kötü, karanlık-aydınlık ayrımı yapan düalist ve elitisttir. Ölenlerin ruhlarının hareketliliğine inanılır. Yahudiliğin kötülük tanrısı tarafından kurulduğuna, Musa'nın ve ondan sonra gelen Yahudi peygamberlerin şeytan olduğuna inanılan, evliliği yasaklanması, vejeteryanlık gibi Hristiyanlık ve Hind dinlerinden gelme asketizme sahip bir dindir.⁸⁴⁰

İsa en baştan beri ışık tanrısı tarafından yaratılmış, mutlak iyiliğe yönlendiren bir figürdür. Musa, ise daha önce bahsi geçtiği üzere karanlığı temsil eder. İsa, Âdem'i, Havva ile ilişkiye girmemesi konusunda uyarır. Âdem ile birleşemeyen Havva kendi

⁸³⁷ Ghirshman, *Iran*, 317.

⁸³⁸ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 297.

⁸³⁹ Ghirshman, *Iran*, 316.

⁸⁴⁰ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 405.

babası ile birleşir ve Kâbil doğar. Daha sonra Kâbil ile birleşir ve Hâbil doğar. Bu uygunsuz işler devam ederken Âdem bir şekilde kanıp Havva ile ilişkiye girince, Âdem'in gerçek oğlu ve gnostiklerin atası Şît doğar. Âdem Şît'e doğru yolu gösterir. Âdem ve onun nesli ışık âlemine yükselir. Havva ve nesli ise cehenneme gider. Ruhların ışık âlemine yükselmesine paralel olarak dünyada zulüm ve şiddet artar. Mithra (deccâl) ortaya çıkıp insanları saptırmaya çalışacaktır. Büyük bir savaş patlak verecek ve ardından dünyaya yalnızca günah ve kavga hâkim olacaktır. Daha sonra ışık elçisi İsâ Mesîh ikinci defa yeryüzüne gelecektir ve insanları yargılamaya başlayacaktır. Maniheiztler ona katılarak sağ tarafına oturacak ve meleklerle dönüştürülecektir. Onun solunda yer alan günahkârlar ise cehenneme atılacaktır.⁸⁴¹ Senkretik bir din olan Manilik, esasında görüldüğü üzere herkes tarafından kabul edilebilir, ortak bir dini anlayış için tasarlanmıştır. Mani döneminde epeyce kitap kaleme alınmış, hatta izah için çizimler yapılmıştır. Gelişmiş misyonerlik ağları ve devlet müsamahasıyla yayılmasına izin verilmiş bir denemedir. Müridler, Mani'yi Mecûsîlere “Zerdüşt'ün manevi oğlu,” Budistlere “geleceğin Buda'sı” (Maitraya) ve Hristiyanlara “Faraklit” şeklinde anlatırlar.⁸⁴²

Genç Sâsânî İmparatorluğu'nun ülke dışında ilerlediği bir dönemde halkının Roma'ya karşı seferber olmasını isteyen I. Şâpûr, Mani'nin öğretilerine yakınlığı ve onunla dost oldu. Şâpûr, Mani'ye bu yeni öğretiyi yayma ve misyonerlik yapma konusunda hürriyet tanıdı. Görünen o ki, Şâpûr, Maniheizmi bir devlet dini yapmak istemişti. Bir başka sebep de İstahr merkezli İran dinleri, Hristiyanlığa karşı kan kaybetmesiydi.⁸⁴³ Maniheiztler III. yy.dan itibaren özellikle Mezdekîlerin baskısı altında kalmış olsalar bile Irak'ta varlıklarını sürdürdükleri gibi Anadolu'dan Asya'ya kadar yayılma imkânı bularak VI. yy.da Hristiyanlığın en büyük rakibi haline geldiler.⁸⁴⁴ Fetihten önce Sâsânîler tarafından ezilen bir grup haline gelmiş, sayıları

⁸⁴¹ Gündüz, “Maniheizm”, 27/375

⁸⁴² Gündüz, “Maniheizm”, 27/575.

⁸⁴³ Ghirshman, *Iran*, 315-316.

⁸⁴⁴ Gündülz, “Maniheizm”, 27/575.

azalmış ve başka yerlere göç etmişlerdi.⁸⁴⁵ Sâsânî topraklarından sürülen Maniheistler batıda Anadolu'ya ve doğuda Türkistan taraflarına gittiler.⁸⁴⁶

Fetihlerden sonra Irak'a Orta Asya taraflarından tekrar dönüp yerleşenlerin olduğu, bunların Haccâc döneminde kovuşturulduğu kaydedilmiştir. Maniheistlere karşı gösterilen bu tavizsiz tutum hem Emevîlerin geri kalan dönemlerinde hem de Abbâsîler döneminde devam etmiştir.⁸⁴⁷ Sâsânîlerin son dönemlerinde daha çok doğuya doğru yayılma imkânı bulan bu din, Irak'ta en sonra V. yy.da etkin idi. Fetihlerle birlikte zimmî statüsü alan Maniheistlerin yayılmasına imkân verilmemiştir.

3.1.5. Mezdekîler

Bu reformist mezhebin çıkışı konusunda farklı iddialar dolaşsa da Kubâd'ın saltanatı (MS. 488-496, 498-531) döneminde yaşayan Mezdek b. Bâmdâd tarafından yayıldığını ve onun ismiyle anıldığını biliyoruz. Bu kişi aslında Maniheist idi.⁸⁴⁸ Ancak daha sonra Mani inançlarını ıslah etmek iddiası ile ortaya çıktı. Fakir halk kitleleri tarafından kabul gördü, Zerdüşt'ün halifesi olduğuna inanıldı ve geniş halk kitlelerine yayıldı.⁸⁴⁹ Perslerin Mezdekân dediği bu grubun lideri Kubâd döneminde desteklendi, ancak Enûşirvan Hürmüz döneminde bastırıldı. Kendisi, 80.000 taraftarıyla birlikte Nehrevan taraflarında kılıçtan geçirildi. İslâm fetihlerinden önce baskı altında tutulan bir yeraltı dini haline gelmişti.⁸⁵⁰ Ancak Mezdekî fikirler Hürremdîniyye adıyla fetihlerden sonra yaşamaya devam etti.⁸⁵¹

“Hareketin doktrini Maniheist olmaktan çok düalist ve genelde gnostiktir. Mezdekîliğin taşıdığı çizgiler sebebiyle Maniheizme yakınlığı söz konusu edilse de Maniheizmden çok Mecûsî bir karakter göstermektedir. Bu hareket ilk defa muhtemelen Mecûsîliği, sınıf engellerini aşır seçkinci olmayan bir şekilde bütün halka hitap edecek tarzda takdim etme teşebbüsü olarak ortaya çıkmıştı. Çünkü

⁸⁴⁵ Donner, *The Early Islamic Conquests*, 169.

⁸⁴⁶ Choksy, *Conflict and Cooperation*, 4.

⁸⁴⁷ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 407.

⁸⁴⁸ Challaye, *Dinler Tarihi*, 108.

⁸⁴⁹ Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum*, 103.

⁸⁵⁰ Donner, *The Early Islamic Conquests*, 169.

⁸⁵¹ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 297.

Mezdekîliğin temel görüşlerini teşkil eden mülk ve kadında ortaklık fikri Avesta'da mevcuttu.⁸⁵²

Hîre hükümdarı Amr b. Adiy, Mani dinine girmiş olanları himaye ediyordu. Sâsânî şahı, Mezdekîlerin hamisi Kubad döneminde (488-531) Hîre emiri Münzir'i Mezdekîliği kabul etmeğe zorlanmış, reddedince yerine bu teklifi kabul eden Kinde Emîri Hâris b. Amr emir olarak kabul görmüştü. Ancak Kubâd'dan sonra şah olan Hüsrev, Mezdekîleri bertaraf edince Münzir tekrar emir olmuştu.⁸⁵³ İslâm fetihlerinden önce Irak'ta Mezdekîler muhtemelen Maniheist olmuş ya da Irak'ı terk etmişlerdir. Müslümanların Irak'ta Mezdekîlerle karşılaşmasıyla ilgili bir kayda rastlamadık.

3.1.7. Putperestler

Irak'ta Helen ve Partlar dönemlerinden kalma putperest kültler Yahudiler ve Hristiyanlar arasında folklorik olarak yaşamaya devam ediyordu. Ancak bazı köylerde Ârâmîler ve yine güneybatıda kırsal bölgelerde yaşayan Araplar, VI. yy.a kadar putperesttiler.⁸⁵⁴ Hristiyanlık öncesinde Hîrelilerde de 593'te Nu'mân b. Münzir'in din değiştirmesine kadar putperestlik hâkimdi. Putları Uzza idi.⁸⁵⁵ Bir dönem Arap kabilelerinden Benî Lahm, Müşterî Yıldızı'na (Jüpiter); Tay, Süheyl Yıldızı'na (Canopus); Benî Misem, Dirame Yıldızı'na; Benî Esed'in de Utarid Yıldızı'na taptığı kaydedilmektedir.⁸⁵⁶

Irak'ta şeytana tapan Persli çiftçiler ve dağ eteklerinde güneşe tapan Kürtler hatta Kesker ve Niffar arasında kalan bir köyde yılan tapanlar, Ayn'ün-Nemr köyünde de hurma ağacına tapanlar mevcuttu. Ay, Jüpiter, Venüs, Merkür ve Mars gibi gök cisimleri dışında sayısız insan formunda ve başka formlarda, Yunan,

⁸⁵² Kemal Has, "Mezdekiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004). 29/523.

⁸⁵³ Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi*, 65.

⁸⁵⁴ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 384.

⁸⁵⁵ Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi*, 65.

⁸⁵⁶ Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013). 85.

Mezopotamya, Helen ve Pers kùltlerinin kadim putlarına sahiptiler.⁸⁵⁷

Sâsânîlerin son dönemlerinde putperestler, putlara kestikleri kurbanlarla, büyü ve astrolojik işlerle tanınırlardı. Câhız, Müseylemetü'l-Kezzâb'ın Übülle, Enbâr ve Hîre çarşılarında çok gezindiği, buralarda karşılaştığı astral paganlardan büyü, illüzyon, kehanet işlerini öğrendiğini yazar.⁸⁵⁸ Basra ve Vâsıt arasındaki bataklıkta yaşayan Şâbiyân, Kimâriyyûn adı verilen gnostik pagan bir topluluk da varlıklarını bu bataklıklarda X. yy.a kadar sürdürdüler. Bunlar yedikleri her şeyi mutlaka yıkar, yıldızlara hürmet eder ve putlara taparlardı.⁸⁵⁹

İslam fetihlerinden sonra az sayıdaki putpereste eman verildi. Mecûsîlerle aynı muameleyi gördüler. Cizye alındı, kadınlarıyla evlenilmedi, kaplarından yemek yenilmedi.⁸⁶⁰ Ancak Hz. Ömer, 22/643 yılında verdiği emir ile büyücülükle uğraşmaya devam eden herkesin öldürülmesini emretti. 26/647'de Kûfe'de mescidin avlusuna devesiyle gelen Batro isminde bir büyücü, insanları etrafında toplayıp göz alıcı gösteriler yapmaya kalkınca Ezd kabilesinden Cündeb b. Ka'b, adamı oracıkta öldürdü. Kûfe valisi Velîd b. Ukbe, Cündeb'in tutuklanarak kısasen boynunu vurdurmak istedi. Sonra buradaki mesele, zimmî olup olmadığı, kendisine büyü yapanı Hz. Peygamber'in (s.a.v.) öldürtmediği gibi pek çok mesele tartışıldıktan sonra Cündeb serbest bırakıldı.⁸⁶¹ III. İşoyab'ın anlattığına göre (648-658), Beth Aramaye kasabasında Hristiyanlardan çok putperestler yaşıyordu. Yohannan bar Penkaye'ye göre de yaşadığı dönemde fetihlerden hemen sonra bile Irak'ta güneşe, aya, şeytana tapınlar, Tammuz kùltünü sürdürenler vardı. Keldânîler ise yıldızlara tapmaya devam ediyorlardı.⁸⁶²

Irak'taki putperestler arasında kaynaklarda geçtiği üzere çeşitli insan kurban etme ayinleri gözlemlenmişti. Şatru paganları, bir ritüel olarak bir bebeği kaynatıp,

⁸⁵⁷ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 384-387.

⁸⁵⁸ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 394.

⁸⁵⁹ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 409.

⁸⁶⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-HaraC*, 117.

⁸⁶¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/190. Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 397.

⁸⁶² Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 397.

hamurla kek yaptıkları, benzer şekilde Harran Sâbiülerinin de Ağustos'ta şarap mevsiminde bir erkek bebeği kaynatıp, etini hamur, safran, Hint sümbülü, karanfil ve yağ ile yoğurup kek haline getirdikleri ve hiç kullanılmamış bir fırında pişirdikleri bilgileri mevcuttur.⁸⁶³ Morony, her ne kadar paganların bu ritüellerinin İslâm fetihlerinden sonra da devam ettiğini tahmin etse de bu konuda elimizde hiçbir delil bulunmamaktadır. Ayrıca, büyücülerin yakalandığı yerde öldürülmesini emreden, katil konusunda da net bir şekilde kısas kuralını uygulayan bir hukukun böylesi bir ritüele izin vermesi beklenemez.

Bugün putperest özelliklere sahip olan Yezîdîler dışında⁸⁶⁴ Irak'ta putperest diyebileceğimiz bir grup kalmamıştır. Ancak putperest unsurlar az ya da çok Yahudilik ve Hristiyanlıkta özellikle büyü, şeytan çıkarma, şeytanın sebep olduğu hastalıkları iyileştirme, astrolojik olaylarla kaderi görme gibi uygulamalarla birlikte yaşamaktadır.⁸⁶⁵

3.1.8. Diğerleri

Irak'ta mevzubahis ettiğimiz kitlelerin dışında az da olsa Türkler, Hindliler, Afrikalılar da vardır. Partlar zamanında sınır güvenliğini sağlamak amacıyla imparatorluğun doğusunda yaşayan Türkler ve doğu İranlı kabileler Irak'a yerleştirilmişti. Sâsânîler zamanında I. Kubâd'ın ordusunda Hunlu askerler olduğu biliniyordu. Bu askerler Diyarbakır (503) ve Urfa (544) kuşatmalarında savaştılar. Hüsrev Perviz de Herat taraflarından 8.000 kadar Türkü Kâdisiye'ye, Müslümanlarla savaşmaları için göndermişti.⁸⁶⁶ Irak'ta bulunan Türklerin çok az bir kısmı Hristiyan geriye kalanı putperest olduğu söylenir.⁸⁶⁷ Ancak bunu kanıtlayacak kesin deliller bulunmamaktadır. Türkler ilk geldiklerinde muhtemelen Şaman ya da Maniheizt olmalıdır. Daha sonra da büyük ihtimal Müslüman olanlar Araplaştı, Maniheizt

⁸⁶³ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 398.

⁸⁶⁴ Sanjeev Sanyal, "Who will give refuge to the last pagans of Iraq?", 12 Ağustos 2014, <https://www.japantimes.co.jp/opinion/2014/08/12/commentary/world-commentary/will-give-refuge-last-pagans-iraq/>. *Japan Times* (Erişim 12 Mayıs 2019).

⁸⁶⁵ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 429.

⁸⁶⁶ Zekeriyâ b Muhammed Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd* (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.). 239.

⁸⁶⁷ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 270.

kalanlar ya da Mecûsî olanlar Persleşti ve Hristiyan olanlar Ârâmîleşti. Çünkü Emevîler döneminde Irak'ta yaşayan kendi dillerini konuşan homojen Türk yerleşkeleri bulunmamakta ancak Türkler dışardan göç ile gelmekteydi.

Fetih öncesinde ve sonrasında Irak'ta görülen bir diğer grup da Hindlilerdi. Sâsânî ordusunda görevli Zutlar, V. Behram (420-438) zamanında Hindistan'dan getirilmiş, camız sürüleri besleyen bir gruptu. Sayâbiye da körfezin kıyılarına yerleşmiş bir başka Hindli gruptu. V. Behram, 4.000 kadar Hindli müzisyeni Sâsânî topraklarına getirmişti. Flüt üfleyen bu gruba Kara Lorlar denirdi. Zut ve Sayâbiye askerlik, Kara Lorlar ise müzikle uğraşırken bir başka yerleşik grup, İndigârlar da ticaretle meşgul Hindlilerdi. Asker olan Zutlar ve Sayâbiye fetihler sırasında Müslüman oldular ve Basra'ya yerleştirildiler. Ebû Salim es-Zuttî komutasında bir grup Zut birliği, Basra'da hazineyi korumakla görevliydi. Cemel'de (36/656) Hz. Ali'nin ordusunun içinde bulundular. İbnü'l-Eş'as ayaklanmasına katıldıkları için Haccâc tarafından Basra'dan çıkarıldılar.⁸⁶⁸ Hâlâ beslemeye devam ettikleri camızlarla birlikte Kesker kırsalına yerleştirildiler.⁸⁶⁹ Bu grupların önceki dinleri hakkında da bilgi yoktur. Tüccar ve müzisyen olan Hindlilerin akıbeti hakkında da herhangi bir malumata sahip değiliz. Daha mobil ve savaşımlara karışmamış olan bu kitle muhtemelen Medâin'in düşüşü ile birlikte Hindistan'a dönmüş olmalıdır.

Yine dinleri hakkında ve nasıl Irak'a geldikleri noktasında bilgi sahibi olmadığımız bir başka grup da Zencîlerdir. Basra'da yaşadıkları, Haccâc'a karşı ayaklanan Abdullah b. Cârud ile beraber hareket ettikleri bilgisi vardır.⁸⁷⁰ Bunların dışında fetihler devam ettikçe Sicistan'dan, Buhara'dan insanlar getirilip Basra'ya yerleştirildiler.⁸⁷¹

⁸⁶⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 541-543.

⁸⁶⁹ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 277.

⁸⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 4/388.

⁸⁷¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 545. 576.

3.1.9. Etkileşimler

Bugün Irak Arapçası ya da Mezopotamya Arapçası denilen lehçe esasında Bâbil Ârâmîcesi, Süryânîce, İbrance, Farsça, Kürtçe ve Türkçe gibi dillerden etkilenmiştir. Bu konuda batıda özellikle İncil konusunda uzman filologlar Kur'an-ı Kerim'in otantikliği konusunda bazı bulgular bulmak gayretiyle araştırmalar yapmışlar ancak etkileşimin mahalli konuşma diliyle sınırlı telaffuz benzeşimlerinden ibaret kaldığını anlamışlardır.⁸⁷² Dilin dışındaki karşılıklı dinler ve adetler konusunda da karşılıklı etkileşimler söz konusudur.

Hahâmenîş Kralı I. Erdeşir (ö. MÖ. 424) döneminde bir resme formu verilmiş Anahita'ya tapma kültü bir Bâbil ve Grek imitasyonu olarak İran'a sokulmuştu. Belki de amaç imparatorlukta herkesi ortak bir dinde buluşturmak. Benzer bir şekilde Buda'ya tapma formu da Greko Roman kültürden etkilenmiştir. Sâsânîler iktidara geldiklerinde Fars eyaleti Anahita ve Ahura Mazda kültürlerinin merkeziydi. Anahita geleneğinin kalesi de İstahr idi ve buradaki mabette hem Sâsân hem de onun babası önemli görevler almışlardı.⁸⁷³ Sâsânîlerin Hind'den Roma'ya kadar uzanan geniş coğrafyasında etkileşimler elbette bununla sınırlı değildi.

Zerdüş, Buda, İsa gibi olağanüstü bir şekilde doğduğunu ve tanrı tarafından gönderildiğini iddia eden Mani'nin öğretileri, Bâbil ve İran kültürlerinden oluşuyordu. Budizm ve Hristiyanlıktan etkilenmişti. Mani inancı, kâinat anlayışı ile gnostisizm, ilahiler ile Bâbil, bazı fikirler ile Zerdüşlük ve Hristiyanlık, ruh göçü anlayışı ile Budizm ve isim kökenleri itibariyle de Süryânî etkileri üzerinde barındırılmıştır.⁸⁷⁴

Normal şartlar altında Müslümanların Şam, Mısır, Fars, Horasan gibi yerlerde büyük bir etkileşime girip dönüşüm yaşamaları, asimile olmaları gerekirdi. Ancak asimilasyona karşı büyük bir direnç ortaya konuldu ve Müslümanlar çok büyük oranda

⁸⁷² Francisco del Rio Sanchez, "Influences of Aramaic on Dialectal Arabic", *Archaism and Innovation in the Semitic Languages*, ed. Juan Pedro Monferrer-Sala - Wilfred G E Watson (Cordoba: Oriens Academic, t.y.), 129-136.

⁸⁷³ Ghirshman, *Iran*, 314-315.

⁸⁷⁴ Ghirshman, *Iran*, 315-316.

oldukları gibi kaldılar.⁸⁷⁵ Bunun en büyük sebebi ilk fatihlerin ve sâkinlerin sahabe ve tabiîn olmasıdır. Bu iki grup, dinde otantik, sentetik ayrımını yapabilecek bilgi ve yönleme sahiptiler ve bu konuda aşırı hassas insanlardı. Fethedilen bölgelere gönderilenler de bir amaçla gönderilmişti. Ancak ilerleyen dönemlerde hiçbir sosyal değişim olmamıştır ya da yeni Müslümanlar eski anlayışlarını beraberlerinde getirmemişlerdir diyemeyiz. Nesiller ilerledikçe, nüfus arttıkça çeşitli senkretik tezler ortaya çıktı. Ancak bu çıkışlar ya devlet eliyle ya da ulemâ marifetiyle heterodoks ilan edilip bertaraf edildiler.

Irak'taki en yaygın din, İslâm öncesinde Hristiyanlık idi. Hristiyanların da dikkat çeken dışa vurumları da ruhbanlık anlayışıydı. Manastırlara kapanan, evlenmeyen, yıkanmayan, sert yünden kıyafetler giyen bu insanların yaşam tarzıyla ilgili şu ayet indirilmiştir: *“Sonra bunların peşinden art arda peygamberlerimizi gönderdik. Onların arkasından da Meryem oğlu İsa'yı gönderdik, ona İncil'i verdik ve kendisine uyanların kalplerine şefkat ve merhamet duygusu koyduk. (Kendiliklerinden) icat ettikleri ruhbanlığa gelince; biz onu onlara farz kılmamıştık. Allah'ın rızasını kazanmak için onu kendileri icat etmişlerdi. Fakat ona da gereği gibi uymadılar. Biz de içlerinden iman edenlere mükâfatlarını verdik. Fakat onlardan birçoğu da fâsık kimselerdir”* (Hadîd 57/27). Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisine asla evlenmemek, sürekli oruç tutmak, sabahlara kadar her gün namaz kılmak kararı alan üç kişiye mânî olması⁸⁷⁶, Selmân-ı Fârisî'nin yine ibadette aşırıya gidip ailesini ihmal eden Ebü'd-Derdâ'yı uyarması⁸⁷⁷ hadiselerinden anlaşılacağı üzere İslâm dini zühde izin veren ve teşvik eden ancak ruhbanlığa mesafe koyan bir dindir. Irak'ta İslâm fetihlerinden sonra ruhbanlık benzeri bir tutum sergileyen ilk kişi Âmir b. Abdullah b. Abdülkays el-Enbârî isimli, Enbârlı ancak Basra'da yaşayan bir kişidir. Hz. Osman zamanında evlenmiyor, et yemiyor, Cuma namazlarına katılmıyor, sürekli oruç tutuyordu. Önce Basra Valisi Abdullah b. Âmir daha sonra da Şam Valisi Muaviye

⁸⁷⁵ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 315.

⁸⁷⁶ Buhârî, “Nikâh”, 1.; Müslim, “Nikâh”, 5.; Nesâî, “Nikâh”, 4.

⁸⁷⁷ Buhârî, “Savm”, 51., Buhârî, “Edeb”, 86.

tarafından sorgulandı. Tüm suçlamaları çeşitli cevaplarla savuşturmuştur, herhangi bir ceza almamıştır.⁸⁷⁸

Irak ahalisinden Fudayl b. İyâz, Mâlik bin Dînâr, Râbia el-Adeviyye, Abdülvâhid b. Zeyd gibi isimler de, sahabenin zühd anlayışını bir kademe yükselterek, zühdü asketizme yakınlaştırmışlardır. İslâm öncesi Irak'ta yaygın olan evlenmeme, sürekli ağlama, cezbe, normal evlerin dışında kulübelerde yaşama, ilahi aşk gibi pratikleri ve kavramları ihya ettikleri anlaşılmaktadır. Basra'da Pers asıllı Müslüman Ebü'l-Âliyye kendisini ziyarete gelen Ebû Ümeyye Abdülkerim'in üzerinde yün bir kıyafetle görünce "Bu kıyafet rahiplerin kıyafetidir, Müslüman Müslümana karşı güzel giyinir." diyerek onu azarlamıştı.⁸⁷⁹

İranlı tarihçi Abdülhüseyin Zerrînkûb'un iddiasına göre insan amellerini sürekli iyilik ve kötülük çatışması zaviyesinden Mecûsî İranlılar, Müslüman olduktan sonra ahlaki bakış açılarını sûfi felsefe çerçevesinde sürdürmeyi başarmışlardır.⁸⁸⁰ Ali Şerîatî'ye göre de Sâsânî medeniyeti yerini Sâsânî, Sâmi, İslâm, Yunan, İsrail öğelerinden oluşmuş bir medeniyete bırakmıştır. Fetihlerden sonraki ilk yüzyıl Müslüman olan İranlıların dini İslâm idi ama kültürü Zerdüşî, Sâsânî ve İranî idi. İranlılar iki yüzyıl boyunca kılıçların kınlarına soktular ama davalarını Şiilik ile sürdürdüler. Şerîatî'ye göre Şiilik, Arapsız İslâm'ın, Arap karşıtı İslâm'ın adresidir. İran, İslâm'a gerçek din olan Şiilik ile fikhın dar kalıpların sığmayan bir hakikat arayışı olan tasavvufu armağan etmiştir.⁸⁸¹

Batınî tasavvuf anlayışının temellerini İran değil de Hind-İran yani Aryan bakış açısının katı Semitik Monoteizme katkısı olarak görenler, fenâ kelimesinin, yok olma, bir olma, erime anlayışının Budizm ve Hinduizm'den etkilendiğini iddia etmişlerdir. Bu etkilenme İran'ın doğu vilayetlerinden Horasan'dan merkeze yapılan göçler

⁸⁷⁸ İbn Sâ'd, *Tabakât*, 9/107-113.

⁸⁷⁹ İbn Sâ'd, *Tabakât*, 9/117.

⁸⁸⁰ Bkz. Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu*, trc. Nurcan Altun (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2014). 14.

⁸⁸¹ Bkz. Şeriatî, *İran ve İslam*, 40. 65.

neticesinde olduğu ayrıca Irak'ta hali hazırda var olan Hristiyan ruhbanlık anlayışı ile de sūfizmin desteklendiğini iddialarını ortaya atmışlardır.⁸⁸²

Annemarie Schimmel'in keskin bir şekilde ortaya koyduğu kanun odaklı seriatten (nomos-oriented), aşk odaklı dine (eros-oriented) evirilişi olarak tanımladığı sūfizm⁸⁸³, gnostisizm ve asketizmden tonlar taşıyan bir yaklaşım biçimi olarak fetih sonrası Sāsânî topraklarında çıkmış daha sonra Müslümanların yaşadığı bölgelere yayılmıştır. "Aşk dini" şeklinde tanımlanan bu yaklaşımın taraftarlarının ortaya koyduğu sadece edebiyatla sınırlı olmayan sembolizm, batınîlik, müzik, semâ, insanın karanlık bedenden aydınlık ruha doğru seçilmiş kişilerin nezaretinde herkese malum olmayan bilgiler vasıtasıyla yola çıkması gibi konular Eski İran dinlerinin etkisini göstermesi bakımından önemlidir.⁸⁸⁴

Irak Şiîlerinin ve onlarla organik bağı olan İran Şiîliğinin ve İran tasavvuf geleneğinin geçmişe doğru velî-i fakih, rehber, mercî-i taklîd, nâib-i âm veya molla, imam, velî, pîr gibi isimlerle ortaya çıkardığı elit, sıradan insanlardan ayrı, mâsum dînî sınıf ile Zerdüştlük'teki katı çizgilerle toplumdan ayrılan ruhban sınıfı (mobâdân) arasında bağlantı kuranlar olmuştur. İranlı filozof Shayegan, Sünnîlikte, Siîlikteki kadar hiyerarşik, halk üzerindeki nüfuzu çok derin ve kurumsal bir din adamları sınıfının varlığını sürdürülebilir bir şekilde korumasını Zerdüştlük kültürüne dayandırır.⁸⁸⁵ Şiîlikte, Zerdüştlükteki gibi derin dini imam kültü, İran'ın dört bir yanına yayılmış yadır türbeleriyle, muazzam sayıda mürşitler, evliya ve seyitler silsileleriyle, ruhban sınıfı ve azizlik kütleriyle de Hristiyanlığa benzeşmektedir. İran Şiîlerindeki dini imam Zerdüştlükten "magus"ları ile aynı özellikleri taşır ve İran, İslâm dünyasında ruhban sınıfına sahip tek ülkedir. Muharrem ayınları de Mecûsî kahraman Siyâvuş'un Turan'ın despot hükümdarı Efrâsiyab tarafından kafası kesilerek öldürülmesi ile ilgili tutulan Zerdüştlük yasalarına benzemektedir.⁸⁸⁶

⁸⁸² Berkey, *The Formation of Islam*, 152-153.

⁸⁸³ Leonard Lewisohn, *Hafiz and the Religion of Love in Classical Persian Poetry* (I.B.Tauris, 2015). 162.

⁸⁸⁴ Foltz, *Religions of Iran*, 183-184.

⁸⁸⁵ Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç*, trc. Haldun Bayrı (İstanbul: Metis, 2012). 173.

⁸⁸⁶ Ball, *Tek Dünyaya Doğru*, 242.

Irak'ta Ğâliyye ismi verilen gruplar, tenasüh, hulûl, sihir, başta Hz. Ali olmak üzere onun soyundan gelen bazı imamları ilahlaştırma, esrarlı ve remizli ifadeler kullanma, metinleri batınî yorumlama, dini bilginin beyyin değil de gizli ve belli kişilerin elinde olması, peygamberliğin imamlar üzerinden devam etmesi, masumiyet, karanlık ve aydınlık, cennetten bir ilah, yeryüzünde bir başka ilah gibi pek çok Mezopotamya kökenli inanç ve pratiğe sahiptirler. Ğaliyye genelde Şii ğulâtı olarak anlaşılır ama daha geniş çerçevede etnik, siyasi ve tasavvufî bazı akımları da içine alır. Keysâniyye, İsmailiyye, Sebeiyye, Nusayriyye, Yezidiyye, Meymuniyye gibi pek çok grup bu kapsama girer.⁸⁸⁷ Ğulat gruplarının genelde çıkış noktasının Irak olması bizi şaşırtmamalıdır. Örneğin Ğulat gruplarından biri olan Muğiriyye'nin kurucusu Muğire b. Sa'id el-İclî'nin (ö. 737) reenkarnasyon fikri, tanrının ışık olduğunu iddia etmesi, büyü yapması ve gnostik önerileri Pagan, Maniheist ve Mandeist öğretilerden hiç de farklı değildir.⁸⁸⁸

İslâm dünyasının klasik çağdaki en ünlü ateist ve materyalisti olan İbnü'r-Râvendî'nin hocaları ve zındık olarak nitelenen İbn Tâlût, Nu'mân b. Ebi'l-Avcâ', Ebû İsâ el-Verrâk ve Maniheist oldukları bilinen Beşşâr b. Bürd ve Ebân b. Abdülhamîd el-Lâhikî hocalarından gözleriyle görmediklerine inanmama (sansüalizm), cin ve melekleri inkâr, Kur'an'ın i'câzı fikrini reddetme, peygamberleri ve mucizeleri inkâr, naklin gereksizliği, aklın vahye üstünlüğü, bilimin nübüvvet fikrine zıt olduğu, ibadetlerin saçmalığı gibi fikirleri üzerinde İran zındık literatürünün etkisi ağır bir şekilde görülmektedir.⁸⁸⁹

İbn Hazm'a (ö. 456/1064) göre Râzî'nin (ö. 313/925) beş ezeli prensibi Mecûsîlerden mülhemdir.⁸⁹⁰ İranlı filozof hem İsmailîlerle hem de Abbasi hilafeti ile arası iyi olan, Moğol işgali sırasında da Hülâgû'ya danışmanlık yapan Nasîrüddîn

⁸⁸⁷ Mustafa Öz, "Ğâliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996). 13/335.

⁸⁸⁸ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 499-501

⁸⁸⁹ Hayrani Altıntaş, "Dehriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994). 9/108.

⁸⁹⁰ Altıntaş, "Dehriyye", 108.

Tûsî'nin ölüm, yaşam, ölüm ve zaman ile ilgili fikirleri İsmailîlikle paralel olarak Mecûsîlikten etkilendiği konusunda çalışmalar mevcuttur.⁸⁹¹

İbn Ebü'l-Hadîd'e (ö. 656/1258) göre "İrak devamlı olarak heveskâr insanlara, şaşkırtıcı inançlara ve ilginç mezheplere sahip kişiler yetiştirmiştir. Zaten iklim sakinleri gözü açık, araştırmacı, inançları ve görüşleri inceleyici mezheplere karşı da sorgulayıcı olmuşlardır. Kısırâlar döneminde bunların arasından Mani, Deysan, Mezdek ve benzeri tipler ortaya çıkmıştır. Hicaz ehli böyle bir kafa yapısına sahip olmamıştır." Dozy'e göre de "Şia mezhebinin temelinde Pers kültürü vardır. Çünkü Araplar hür yaşamaya alışkındırlar. Persler ise krallıkla idare edilmeye ve krallığın veraset yoluyla yine kral ailesine geçmesine alışmışlardı. Bu yüzden halifenin seçimine anlam veremiyorlardı. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) erkek evladı yoktu. Öyleyse amcasının oğlu Ali, ondan sonra gelmeye daha layıktı. Dolayısıyla Ebû Bekir, Ömer, Osman gibi halifeler onun hakkı olan hilafeti gasp yoluyla almışlardı." Şa'bî (ö. 104/722) ve İbn Hazm ise Irak Şiâsının Yahudilikten etkilendiğini düşünmüşler, bazıları da Şia'da Budizm etkileri gözlemlemişlerdir.⁸⁹²

İbnü'l-A'râbî'nin doğudaki mümessili Sühreverdi'nin (ö. 587/1191) ışık metafiziğine dair ileri sürdüğü fikir ve düşünceler onun Maniheizt-Zerdüşst tesiri altında kaldığını aklımıza getirmektedir.⁸⁹³ Bu kısım uzatılıp daha spekülâtif boyutlara taşınabilir. Bu iddiaları üreten kişiler, ilgili kaynaklarda tezlerini çeşitli argümanlarla desteklemişlerdir.

Bu etkileşimler ve alternatif yol arayışları, yetkisiz otorite tesisi ve eski alışkanlıkları ihya teşebbüsleri olarak görülmelidir. Bu denemelerin doğal olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca benzer tasavvur ve teşebbüsler, geçmişte olmuş bitmiş bir olaylar değildir. Hâlâ devletlerin, toplumların, dini anlayış ve yaşantıların değiştiğini gözlemleyebiliriz. Burada önemli olan her dönemde ortaya çıkan dini görüşlerin resmî değer kazanıp kazanmadığıdır. Din noktasında İslâm'ı diğerlerinden ayıran en önemli

⁸⁹¹ Bkz. Henry Corbin, *Cyclical Time & Ismaili Gnosis* (Londra: Roudledge, 1983). 1-47.

⁸⁹² Muhammed Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, trc. Sıbğatullah Kaya (İstanbul: Yeni Şafak, t.y.). 44.

⁸⁹³ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 804.

özellik kaynak ve metot konusunda sabit referanslara sahip olmasıdır. Zaten bir grubun ğulâtlık, kâfirlik gibi hukukî sonuçları olan kelimelerle nitelenebilmesi ve böylece tarih kitaplarında zikredilmeye değer olabilmesi için İslâm ile ilgili değişken olmayan bir sabit tanımın olması gerekirdi. İslâm bu iki konuda da diğer dinlerde olmayan hazinelere sahiptir. Eğer usul-i din ve sabit kaynaklar olmasaydı sadece Irak'ta bile İslam dini diye bir din ayakta kalamazdı.

3.2. Irak'ta İslâmlaşma

Kozmopolit bir yönetim hedefiyle büyük bir şemsiye altında farklı etnik unsurları ve dinleri bir ara tutmaya çalışan Roma ve Pers İmparatorluklarının yüzyıllardır Hristiyanlık, Yahudilik ve Zerdüştlük üzerinden birbirleriyle rekabete giriştikleri bir sır değildir. İslâm, ancak büyük bir ideal etrafında bir arada tutulabilecek kadim dünya halklarına, kozmopolitan Roma/Pers tezine alternatif olarak "ümme" fikriyle farklı unsurları bir arada tutan ve gayri müslimlerin de güvenliğini vaat eden bir sistemi teklif etmişti. Fetih kısmında geçtiği üzere Müslüman komutanlar, savaştan önce muhataplarına Müslüman olmayı ya da Müslümanlara güvenip kendi yaşamlarına devam etmeyi teklif etmişlerdir. Ancak onların Pers ya da Roma idaresine bağlı kalmalarına müsaade etmemişlerdir. Çünkü bu İslâm'ın devlet yönetim tezinin çatısını oluşturan ümme ve cihad fikirlerine tezat oluşturacak ve Müslümanların güvenliğini tehlikeye atacak bir durumdu. Bu sebeple insanlar, Müslümanların idaresi altında ya Müslüman olarak ya da Müslümanlara güvenip onların emanı altına girmeyi kabul ederek yaşayabilirlerdi. Aksi durumda savaşmak veya o toprakları terk etmek durumunda kalacaklardı.

İzini sürdüğümüz konu, erken dönem İslâm tarihçilerinin temel meselelerinden biri olmamıştır. Bu sebeple Iraklıların İslâmlaşma hikayesini daha çok satır aralarında arayacağız. Bu konuda özellikle ilk üç neslin konu edildiği tabakât kitapları bize önemli ipuçları verecektir. Aslen İranlı veya Iraklı olan Müslümanların biyografileri dışında, bölgelerin topluca İslâm'a girip girmedikleri konusunda bize veri sağlayan harac kitaplarını, bölgesel inançlar ve kültürler ile ilgili sınırlı bilgiler veren coğrafya kitaplarını, dönemin gayri müslim şahitlerinin tuttıkları kronikleri ve son dönemlerde

yapılan niceliksel analizleri de kaynak olarak kullandık. Bunların dışında genel olarak fethedilen bölgelerde yaşayan halkların Müslüman olmasıyla ilgili çağdaş yansımaları ve yorumları çalışmamızın sonuna ekledik.

Elbette, Sâsânîler gibi geniş bir coğrafyaya, farklı etnik ve dini yapılara sahip bir devletin bakiyesinin toptan, homojen, ilerlemeci ve doğru orantılı bir şekilde İslâm dinine girdiğini iddia edemeyiz. Ancak fethin ana hatlarını takip ederek önce Irak bölgesinde bulunan şehirli Hristiyanların İslâm ile muhatap olduğunu, en son da Taberistan ya da Cibâl bölgesinde bulunan göçebe heterodoks inanç sahiplerinin daha geç Müslüman olduğunu, bir kısım soylu ve dolayısıyla sâbık idarede pay sahibi olan Zerdüşî ailelerin de daha doğruya; Çin'e ve özellikle Hindistan'a sığındıklarını, dînî ve etnik yapılarını koruduklarını biliyoruz. Birbiri ile senkronize hareket etmeyen tüm bu olayları tek bir problemin içerisinde ele almak ve buradan alınacak çıktılarla çeşitli yargılara varmak elbette bizi çeşitli yanılgılara sürükleyebilir. O sebeple biz, tarihçilerin sıkça düştüğü manipülatif ayrıntılar akımına kapılarak ehem-mühim dengesini yitirmek yerine, fetihlerin doğrudan muhatabı olan, ister Hristiyan olsun ister Yahudi ya da Zerdüşî, tüm Sâsânî halkının Dört Halife döneminde başlayan birinci dalga İslâmlaşma serüvenini anlamaya çalışacağız.

Her fetih hareketi esasında büyük toplumsal, ekonomik, sosyal, siyasi, sosyolojik ve psikolojik depremlere, travmalara ya da yeni açılımlara, ivmelenmelere yol açmaktadır. Fethin sadece fethedilen toplumlar üzerinde değil aynı zamanda fatih toplumlar üzerinde de etki ve sonuçları vardır. Iraklıların Müslümanlaşması kadar Müslümanların da Iraklılaştığını söyleyip İran kültürünün İslâm ile eş değer ve rekabet edebilecek bir yüksek kültür (Hochkultur) derecesinde olduğunu iddia etmeyeceğiz. Ancak Arap, Pers, Berberî, Rum ya da Türk fark etmez, Müslüman unsurlar arasında tıpkı imanları konusunda uyarılan bedevîlere⁸⁹⁴ benzer şekilde İslâm'ı üst kimlik olarak kabul etmemiş ve İslâm'a karşı elinde bulunan yenik kültür ile direnç geliştirmiş bir karşı duruşun da varlığını inkâr etmeyeceğiz. Bu durum Arabistan'ın İslâmlaşması sürecinde de farklı gelişmemiştir. Irak'ta Zurvanistlerden Cebriyye'ye,

⁸⁹⁴ Hucurât, 49/14.

Mezdekilerden Hürremiyye'ye uzanan spesifik ya da genel olarak ezoterik ve mistik yorumların İslâm felsefesine ve tasavvufuna etkileri olmuştur. Bu etkiler sadece Persler ile ilgili değil diğer tüm iddiası olan yenik toplumların savunma mekanizmalarından biridir. Fars, Mezopotamya ve Horasan havzalarının İslâmlaşmasının bu boyutunun ve sonuçlarının da altını çizerek, bu geniş ve derin alanı meraklı araştırmacıların ilgisine havale edeceğiz.

Bu çalışma sırasında bugünün İranlılarından veya Iraklılarından yola çıkıp geriye doğru bir çözümleme yapmayacağız. Zira bu bizi ister istemez senkretizm tuzağına düşürecektir. Özellikle ihtida olaylarını eski ve yeni kültürün birbirleriyle kaynaşması ve orta bir yol bulması şeklinde anlayan ve “bağdaştırmacılık” kelimesiyle Türkçeleştirilen senkretizm, esasında bir din antropolojisi önerir. Bu öneri, toplumların geçmişten neleri taşıyıp bugüne getirdiklerini anlamaktan öte İslâm dinini biraz daha genişletip “İslam Medeniyeti” kategorisine sokmak, antikleştirmek, içindeki heterodoks düşüncelere var olduğundan daha fazla alan açmak gibi sonuçlar doğurur. Örneğin, günümüz Anadolu Alevîliğinin temeli olarak kimi araştırmacılar antik Anadolu kültür ve inançlarına, kimileri Irak din ve kültürüne atıf yaparken, sonraları Kürt kökenli bazı Alevî yazarlar, yaptıkları popüler yayınlarda, Zerdüştlük ve Mezdekizm gibi eski İran dinlerini Alevîliğin temeli olarak görmeye başlamışlardır.⁸⁹⁵ Yani bir taraf Alevîliğin Türk kökenli olduğunu diğer taraf da Kürt/Pers kökenli olduğunu ispata çabalarken esasen odaklandıkları nokta Alevilik değil; senkretik hatta eklektik bir düşünce olan Aleviliğin gölgesinde bir etnik kimlik inşası çabasıdır. Tarih metodolojisi bağlamında da içinde vıgistik sorunlar barındıran bu yaklaşım türü kaynakları sabit kalabilen İslâm dini için işlevselliğini yitirmektedir.

Tebliğ faaliyetleri, misyonerlikten farklı olarak kurumsal olarak yürütülen, kaydı tutulan, performansı ölçülen bir faaliyet alanı değildir. Tebliğ Müslümanlar için doğal bir eylemdir. Bir olaydan ziyade bir olgudur. Su içmek veya evlilik bir olgu olarak tarih kitaplarında yer almaz ama büyük bir kral su içerken ölürse ya da yapılan

⁸⁹⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000). 10.

bir evlilik ile iki devletin ilişkileri değişirse o vakit bu olgular “olay” olarak tarih kitaplarına girer. Bu bölümde Müslümanlar için su içmek, evlenmek gibi sıradan bir durum olan tebliğ ya da temsil faaliyetlerinin başka sebeplerle kayda giren taraflarını olay alanına çekmeye çalışacağız. Kullanacağımız belli kavramlar ve ulaşacağımız yargılar kaynakların doğrudan ifade etmediği, bizim yorumlarımızla bu kapsama sokulan veriler olacaktır. Örneğin, bir sahabe Medine’den çıkıp, Şam veya Irak’a gidiyor, oraya yerleşiyor ve etrafında mescid merkezli bir ilim halkası oluşuyor hatta fıkıh konusunda bir ekol oluşturuyorsa bu konuyu, fıkıh tarihi açısından değil davet, tebliğ, irşad, talim yönleriyle ele alacağız.

Çok genel hatları ile Sâsânî topraklarında yaşayan insanların ilk İslâm fetihleri ile İslâm dinine girdiklerini hatta Abbâsîler dönemine gelindiğinde bölgenin tamamının Müslüman olduğunu, XVI. yy.da Türk Safevî devleti ile birlikte şileştiklerini, günümüze kadar da İran’ın ve kısmen Irak’ın genel Şîî yapısını koruduğunu biliyoruz. Özellikle Irak gibi, İran’ın diğer eyaletlerine göre daha heterojen bir bölgede İslâmlaşmanın başarılı olması oldukça enteresandır. İcl kabilesi Hristiyanlarından Benû Nâciye’nin Müslüman olduktan sonra dinden çıkıp önce Hristiyanlığa geçmeleri sonra da Hâricîlere katılıp Hz. Ali ile savaşmaları⁸⁹⁶ bir de Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin Basra valisi olduğu dönemde bir Yahudinin Müslüman olduktan sonra dinden dönmesi olayı⁸⁹⁷ dışında açıktan bir ridde olayına rastlanılmamıştır.

Irak’ın fethinden hemen sonra Hz. Ömer, bölgenin İslâmlaşması için bazı tedbirler almıştır. Basra ve Kûfe şehirlerinin kurulmasıyla tebliğ ve talim faaliyetleri başlamıştır. Bu şehirlere yerleştirilen sahabiler, bir taraftan bölgenin İslâmlaşma sürecini hızlandırmış diğer taraftan ilim hayatının gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.”⁸⁹⁸ Böylece Irak’ın Müslümanlar tarafından fethedilmesi, Irak’ın Haçlılar, Moğollar, İngilizler ya da Amerikalılar tarafından işgal edilmesinden farklı

⁸⁹⁶ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 443.

⁸⁹⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 278

⁸⁹⁸ İbrahim ed-Dakûkî, “Irak - Kültür ve Medeniyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999). 19/103.

bir biçimde kalıcı olmuştur. Kalıcılığın temelinde de detaylandıracağımız İslâmlaşma faaliyetleri yatmaktadır.

Fethedilen bölgelerde genel olarak İslâm'ın kabul edilişi iki şekilde olmuştur.

1. Fetih Sırasında Müslüman Olanlar: Bu taife, fetih öncesi yapılan davete icabet edip, Müslümanlarla savaşmak ya da onlara cizye vermek yerine, teslim olmak, onlarla aynı statüde olmak hatta onlarla birlikte fetihlere katılmak, yeni durumda imtiyazlı olmak, sınıflı İslâm toplumlarında birinci sınıf olmak gibi neticeleri olan bir tercihte bulunmuşlardır. Bunların bir kısmı samimî bir şekilde iman ederken bir kısmı da çeşitli fitne ve isyan olaylarına katıldılar. Bu kişilerin ne sebeple Müslüman oldukları ve gerçekten inanıp inanmadıkları konusu tarihin tespit edebileceği bir konu değildir. Ancak bu insanlar, şehirlere inşa edilen mescitlere devam etmek zorundaydılar. Bu mescitlerdeki ders halkalarına katılmasalar dahi, Cuma vaazlarını dinlemek durumdaydılar. Dolayısıyla ilk nesilde gerçekleşme bile ikinci veya üçüncü nesilde İslâmlaşma tamamlanmış olacaktı.

2. Fetihden Sonra Müslüman Olanlar: Bu grup Müslümanlarla savaşmayı ya da vergi ödeyip kendi dinlerinde kalmayı tercih etmiş ancak zamanla Müslümanların tebliğ ve temsiline, İslâm devletini h. I. asırdaki dünyaya yayılışına ve adalet anlayışına şahit olarak Müslüman olmuş kimselerdir. Bu durum, Irak'ta ve başka bölgelerde hâlâ devam ettiği için belirli bir zaman sınırlaması koyamamaktayız.

Fethin kendisi başlı başına İslâmlaşma için en büyük amildir. Fetih ile Müslüman olanlar İslâm olma teklifini ilk önce kabul edenlerdir. Fetihden hemen sonra uygulanan iskân politikası da insanların İslâm dinini tercih etmeleri için bir zemin oluşturmuştur. İskânlarla birlikte doğal bir şekilde gelişen evlilikler vesilesiyle de özellikle ikinci nesil, Irak'taki Müslüman toplumun önemli bir kısmını oluşturmuştur. Tüm bu aşamalarda uygulanan davet, teklif, izah, temsil ve teşvik yöntemleri de çalışmamızda tebliğ kapsamında değerlendirilmiştir.

3.2.1. Fetih ve İslâmlaşma

İnsanların İslam'ı kabul etmeleri siyasi olarak onların İslam Devleti'ni ve Müslümanları tanıdıkları, onları kabul ettikleri anlamına gelmektedir. Onların Mümin olması yani cennete girecek derecede bir imana sahip olmaları ise devletin ilgilenmediği bireysel bir konudur. Devlet, Müslüman olan bireylerin namaz kılmaları, zekât vermeleri, cihada çağrıldıklarında Müslümanlarla birlikte saf tutmaları ile ilgilenir. Bu durum onların başı boş bırakıldıkları anlamına gelmemektedir. Eğitimleri ve Müslüman topluma entegre olma çabaları İslam âlimlerinin eliyle ve Müslüman toplumun içerisinde doğal bir biçimde sürdürülmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de bedevîlerin "iman ettik" demelerine karşın *“de ki: Siz iman etmediniz. Ancak Müslüman olduk deyin. İman sizin kalplerinize girmemiştir. Eğer Allah'a ve resulüne itaat ederseniz Allah, yapıp ettiklerinizden hiçbir şey eksiltmez. Çünkü Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir”*⁸⁹⁹ buyrulmaktadır. Ayrıca meşhur Cibril Hadisinde⁹⁰⁰ İslâm'ın şartları ile imanın şartları açıklanmıştır. Bir başka hadiste “Ben, insanlar Allah'tan başka ilah olmadığına ve benim Allah'ın elçisi olduğuma şahitlik edip, namazlarını kılıp zekâtlarını verinceye kadar onlar ile savaşmakla emrolundum...”⁹⁰¹ buyruğu çerçevesinde düşünüldüğünde Müslüman komutanların fetih sırasında “ya Müslüman olun, ya cizye ödeyin yoksa savaşırız” sorusu ile neyin önerildiği daha net anlaşılmaktadır. Onlardan beklenen teslim olarak İslam olmaları ve kendilerini Müslüman kabul edip namaz kılmaları ve zekât vermeleridir. Müslüman komutanları insanları İslâm'a davet ederken gerçekten onların Müslüman olmalarını arzulamaktaydılar; zimmî kalmaları ve cizye ödemeleri üzücü bir tercihti. Savaştan önceki durum tam bir ikna süreci gibiydi. Bu ilk davet, üç kez tekrarlanırdı ve yerel dille yapılırdı.

⁸⁹⁹ Hucûrat, 49/14.

⁹⁰⁰ Buhârî, “İmân”, 37.; Müslim, “İmân”, 5.; Tirmizî “İmân”, 4.; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 16.; Nesâî, “Mevâkî”, 6.

⁹⁰¹ Buhârî, “İman”, 17.

Müslümanlar, bir yeri fethettiklerinde esirlerle tek tek konuşurlar, onlara İslâm'ı anlatırlardı. Ziyâd b. Cez ez-Zübeydî'nin anlattığı bir olayda Mısırlı Hristiyanlar, kendi dinlerinde kalmak ve Müslüman olmak konusunda serbest bırakılmışlar, İslâm'ı tercih eden biri olduğu zaman, fetih sırasındakinden daha gür bir tekbirle Müslüman askerler coşmakta, ancak cizye verip Hristiyan kalmak isteyen birini duyduklarında ise sanki Müslüman biri dinden dönmüş gibi üzülmeğe diler.⁹⁰² Aynı şekilde Hâlid, Hîre'nin fethi sırasında cizye ödemeyi tercih eden Adî'ye "Helâk olasınca, yazıklar olsun sana. Küfür insana yolunu kaybettiren bir çöl gibidir" demiştir.⁹⁰³

Selman-ı Fârisî, bir savaş öncesinde Perslere "Durunuz, Resûlullah'tan (s.a.v.) işittiğim gibi ilk önce sizi Allah'a ve Resulüne davet edeyim" demiş ve "Biz sizi İslâm'a davet ediyoruz. Eğer kabul ederseniz bize tanınan haklar size de tanınacak, bize yüklenen vazifeler size de yüklenecek. Eğer Müslüman olmayı kabul etmezseniz, zelil ve hakir olarak cizye vereceksiniz. Bunu da kabul etmezseniz size karşı savaşır ve sizi öldürürüz" mealinde Farsça şartları sıralamıştır. Persler de: "İslam'a davet meselesine gelince, Müslüman olmayız, cizyeye gelince, onu da vermeyiz. Savaşa gelince, biz de size karşı savaşırız." diyerek cevap vermişlerdir. Selmân onları üç defa tekraren davet etmiş, kabul etmediklerini görünce ordusuna hücum emri verdi.⁹⁰⁴

Medâin'in fethinden sonra da Sa'd b. Ebî Vakkâs, Beyaz Saray'ın etrafında Selmân-ı Fârisî aracılığı ile Farsça olarak üç gün boyunca halkı İslâm'a davet etti.⁹⁰⁵ Müslüman olanlar oldu, cizye ödeyenler ilk asırda, ikinci veya üçüncü nesilde Müslüman oldular, savaşanlar da ya öldü, ya kaçtı ya da cizye ödemeyi kabul etti ve zamanla İslâm'ı tercih etti. Bu noktadan bakıldığında İslâmlaşmanın en temel sebebi Irak'ta fetihtir. Cizye ödemeye devam edip aynı zamanda uzun yüzyıllar dînî cemaat

⁹⁰² Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Raşidîn Devri* (İstanbul: Kubbealtı, 2016). 143.

⁹⁰³ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/222.

⁹⁰⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 291.

⁹⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/111.

olarak ayakta kalanlar Nestûrîler oldu. Mecûsîler, Putperestler, Yahudiler ve Nestûrîlerin yine büyük bir bölümü zamanla İslâmlaştı.

Fetihle birlikte Müslümanlar olanları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Teslim olup hemen Müslüman olan siviller.
2. Savaş sırasında Müslümanların tarafına geçerek Müslüman olan askerler.
3. Esir alındıktan sonra Müslüman olanlar.
4. Müslüman olmayan esirlerden doğan Müslüman çocuklar.

İlk Müslüman olanlar yeni duruma entegre olmuş, Arapça konuşmaya başlamış, etnik kimliğini ikinci plana atmış kişilerdi. Bu kişilerin Müslümanlaşma konusunda teslimiyet içinde olduklarını söyleyebiliriz. Irak'ta dilini ve etnik kimliğini koruyan gruplar, Ârâmî Hristiyanlar, Yahudiler ve Mecûsîler, ayrıca Müslüman olduğu halde dilini koruma konusunda titiz davrananlar açık veya gizli İslâm'a karşı direnç göstermişlerdir.

Müslümanların cizye önerisini kabul edenlerle, savaşıp yenildikten sonra anlaşma yapanların ödedikleri vergi miktarları farklı oluyordu. Savaşmayan, ordunun gelmesini de beklemeden Müslüman olanların durumu Ebû Yûsuf'a sorulmuştur. Kendisi aynı zamanda uygulamanın nasıl olduğunu da bize anlatır şekilde şu cevabı vermiştir: “Savaşmadan kendi topraklarında ve kendiliklerinden Müslüman olan harbîler hakkında hükmün ne olacağını soruyorsunuz. Şüphesiz ki onların kanları haramdır. Müslüman oldukları anda ellerinde bulunan mallar onlara aittir. Ellerindeki topraklar da kendilerindir. Bu araziler tıpkı Medine arazileri gibi oşür arazisi olur. Taif ve Bahreyn de aynıdır. Araplardan sahrada yaşayan insanlar da aynı hükme tabiidir. Onlar Müslüman olduktan sonra arazilerinden çıkarılmazlar, o topraklara nesilden nesile varis olurlar, alıp satarlar. Keza halkı Müslüman olan bütün memleketler de aynı hükme tabiidir.”⁹⁰⁶

Bir şekilde Müslümanlarla anlaşmış, cizye ödemeye başlamış kişiler eğer

⁹⁰⁶ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, 111.

üzerine bir senelik cizye tahakkuk ettikten sonra Müslüman olmuşsa o takdirde sadece tahakkuk eden cizye alınır. Eğer bir zimmî, senesinin dolmasına bir veya iki gün kala veyahut bir ya da iki ay kala ya da daha az ya da daha çok müddet kala Müslüman olursa, sene bitmeden Müslüman olduğu için bir şey tahsil edilmez.⁹⁰⁷ Bu cizye ile ilgili kısımdır. Bu kimseden herhangi bir mal alınmışsa geri verilmez. Hz. Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkâs'a gönderdiği mektupta şu emri vermiştir: "Her kim harp ve hezimetten sonra İslâm davetine icabet ederse o da Müslümanlardan bir ferttir. Lâkin onun malı Müslümanlarındır. Zira Müslümanlar onun malını, o İslâm olmazdan önce elde etmişlerdir. İşte bu benim emrim ve sana yollanan ahdimdir."⁹⁰⁸ Teşvik amacıyla bazen bir grubun Müslüman olması sebebiyle, yaşadığı şehrin halkına ihsanda bulunulmuştur. Örneğin, Ülleysli iki kişi Müslüman olmuş, bunun üzerine Hz. Ömer cizyeyi tüm Ülleyslilerin üzerinden kaldırmıştır.⁹⁰⁹

Irak'ta yaşayan Hristiyan Araplar, Velece ve Aynü't-Temr'de Persler ile beraber Müslümanlara karşı savaşmışlardı. Bu olaydan sonra çözülen Irak Arapları büyük oranda İslâm'a geçtiler ve fethede yardım ettiler. Bazı kabileler de Hristiyan zimmî olarak kalıp Müslümanlar lehine ajanlık yaptılar ve onlara lojistik destek sağladılar. Müslümanlarla savaşan, sulh yapmayan Araplar da esir alınmıştır. Bu esirler de Müslüman olmuşlar ve onların nesillerinden büyük âlimler ve komutanlar çıkmıştır. Ebû Yûsuf'a göre Hîre-Şam arasında 5000 kişi esir alınmış ve Medine'ye getirilmiştir.⁹¹⁰

İlk fetihlerle beraber Müslüman olmuş, mevâlî olarak yaşamlarını sürdürmüş veya hür kalmış insanların varlığından haberdarız. Zira sadece bu kişilerin içerisinde çıkan ünlü insanların sayısı bile hatırı sayılı miktardadır. Bu noktadan hareketle, hayatında önemli başarılarla imza atmamış ya da bir başka deyişle tabakât kitaplarına girecek şekilde ilimle uğraşmamış kişilerin var olduğunu ve bu kişilerin sayılarının meşhur olanlardan fazla olduğunu tahmin etmek zor değildir. Bu işi bazı batılı

⁹⁰⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 201.

⁹⁰⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 57.

⁹⁰⁹ Osman Eskicioğlu, *İslam Hukukunda Vergiler Yahya b. Adem ve Kitabu'l-Haracı* (İzmir, 1966). 21.

⁹¹⁰ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, 228.

araştırmacıların yaptığı gibi belli rakam ve formüllere döküp, genel rakamlara ulaşma niyetinde değiliz. Ancak bazı meşhur isimleri burada hatırlatmak isteriz. Örneğin, yeni Müslüman olan ailelerin ikinci ve üçüncü nesillerinden Muhammed b. Sîrîn, Musa b. Nusayr, Muhammed b. İshak, Hasan el-Basrî, Ebû Hanîfe b. Nu'man gibi pek çok önemli isim çıkmıştır. Bu kişilerin soyları türemiş İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. Ayrıca bu şekilde ünlü aileler de Müslümanların arasında var olmaya devam etmişlerdir. Örneğin, Aynü't-Temr'de esir alınanlar arasında olan Hürmüz isimli bir Persli Basra'ya yerleşmiş, Müslüman olmuş ve onun soyundan gelenlere de Herâmize (Hürmüzler) ismi verilmiştir.⁹¹¹

3.2.2. İskân ve İslâmlaşma

Fetihler devam ederken Müslüman askerlerin kalacağı garnizonların şartlarının iyileştirilmesi, daha uzun süreli kalmaya elverişli hale getirilmesi, aileleri ile ikamet etmelerine uygun olması gibi fikirler, zamanla büyük bir projeye dönüştü. Müslüman savaşçıların kalmaktan hoşlanmadığı mevcut şehirlerin dışında, yeni, daha büyük çapta, yeri iyi tespit edilmiş, planlı büyükşehirler kuruldu. Kûfe, Basra ve Fustat gibi şehirler garnizon şehirler olarak belirlendi. Bu şehirler askeri amaçlarla kurulmasına rağmen zamanla ilim ve kültür şehirleri oldular. Kûfe, Hîre yakınlarına; Basra, Übülle yakınlarına kuruldu.⁹¹² Bu şehirlere hem Arabistan'dan hem de Irak'tan göçler oldu. Elbette mevcut şehirler de tamamen terk edilmedi. Irak'ta Kûfe, Basra, Vâsıt gibi yeni şehirler Müslümanların şehirleri iken Medâin, Hîre, Meysan gibi eski şehirler de gayri müslimlerin kalmaya devam ettiği yerler oldu. Müslümanları sadece askerler ve aileleri olarak hesap etmemek gerekir. Fetih tamamlandığında Irak'ın merkezinde en fazla 12.000, güneyinde ise en fazla 4.000 asker vardı. Sadece kişilerle Irak'ta iskân ve egemenliğin tamamlandığını düşünmek de yanlış olur.⁹¹³ Ayrıca bu askerler Fars, Cezâire, Horasan gibi bölgelerde fetihlere devam ettiler. Asıl iskân, Hicaz dahil Arabistan'ın dört bir bölgesinden kabilelerin göçleri ile gerçekleşti.

⁹¹¹ Halife b. Hayyat, *Tarih*, 119.

⁹¹² Donner, *The Early Islamic Conquests*, 227.

⁹¹³ Donner, *The Early Islamic Conquests*, 221.

Müslüman olmamış, cizye vermeye devam eden kişiler, ödedikleri cizye karşılığında Müslümanların himayesini kazanıyor, askere gitmiyor, suç işlemedikleri, hainlik yapmadıkları, olası isyanlara destek vermedikleri müddetçe kendi hayatlarını sürdürüyorlardı. Zimmîler, Müslümanların köleleri değildi. İstedikleri gibi onların üzerinde tasarruf hakkına sahip olunamazdı. Selmân-ı Fârisî'ye zimmîlerle ilgili bize neler helaldir diye sorulunca, şu cevabı vermiştir: “Yol tarif ederler, bilmediklerini sana öğretirler. Onlardan birisiyle arkadaşlık edersen yemeğini yersin. O da senin yemeğini yer. Bineğine binersin. O da senin bineğine biner. Ancak onun işlerine mâni olmazsın ve zararına sebebiyet vermezsin.”⁹¹⁴ Beraber yaşama (convivencia) kültürü konusunda esasen var olan kuralların tatbiki konusunda ilk örnekler Irak ve Şam bölgesinde yaşanmıştır. Cizye ödemeye devam etmek isteyen gruplar için Müslümanların adalet anlayışlarını ortaya koyan bu etkileşim alanı, pek çok insanın münferiden İslâm'ı tercih etmelerine sebebiyet vermiştir.

İslâmlaşmanın ekonomik boyutuna baktığımız zaman, Persli azınlık bir kısım elitlerin göçü dışında Irak'tan nüfus eksilmemesine ve yeni Müslümanlarla birlikte nüfusun artmasına rağmen Irak'tan toplanan gelir, Sâsânîler zamanında 150 milyon dirhem iken Hz. Ömer döneminde 100 milyon dirheme düşmüştür.⁹¹⁵ Üstelik Sâsânîler döneminde Persli soylular emlak vergisinden muaf oldukları halde bu miktara ulaşabilmişlerdi.⁹¹⁶ Hz. Ömer, savaşla elde edilen topraklarda yaşayan bir gayri müslimin, İslâm'ı kabul etmesi halinde kendisinden artık cizye alınmamasına; buna karşılık onun toprağından eskisi gibi harac alınmasına dair bir karar vermiştir. Julius Wellhausen, cizye ve haracın aynı vergi olduğunu zannetmekte, delil olarak da bu tabirlerin bazen birbirinin yerine kullanılmasını göstermektedir. Nedkoff ise bu iki kavramın apayrı kavramlar olduğu halde sehven karıştırıldığını söylemektedir. Dennet'e göre de bu iddianın sahibi Wellhausen'dir, daha sonraları da bu fikri Becker, Caetani, Grohman, Lammens, Bell, Hartman gibileri benimsemiştir. Varmak istedikleri nokta İslâmiyet'i kabul ile tüm vergilerin düşeceği meselesidir.⁹¹⁷ Ancak,

⁹¹⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 205.

⁹¹⁵ İbn Hurdâzbih, *El-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 14. Demirci, “Sevâd”, 578.

⁹¹⁶ Vaglieri, *İslam Kültür ve Medeniyeti*, 1/103.

⁹¹⁷ Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 93-94.

savaşlara, göçlere ve sistemin tamamen değişmesine rağmen toplanan vergi miktarının 100 milyon dirheme ulaşması büyük bir başarıdır. Gayri müslimler, Müslüman olduktan sonra vergiden muaf olmamışlardır. Onların İslam'a giriş sebebinin vergi olduğunu düşünmek yanlıştır.

Müslüman fatihler, komutanlar, valiler çoğunlukla Mekke, Medine ve Taif'ten gelen şehirlilerdi. Irak'taki yeni tebaa ise yarı şehirli ve yarı bedevî bir yapıdaydı. Hicaz'dan gelen şehirli Araplar, Irak'ta Hîre ve Medâin gibi hazır şehirlere girip yerleşmek ya da her şeyi olduğu gibi bırakıp yalnızca vergi toplamak yerine Irak'ı baştan aşağı dizayn etmeye kalkmışlardır. Sümerlerden Sâsânîlere kadar o bölgeden gelmiş geçmiş uygarlıklarının sembolü olan Uruk, Bâbil, Selevkiya, Tizpon gibi şehirlere gölgede bırakacak şehirlere inşa etmişlerdir. Hulefâ-i Raşidîn döneminde Kûfe ve Basra, Emevîler döneminde Vâsıt ve Abbâsîler döneminde Bağdat'ın kurulması, Irak'ın demografik yapısını her defasında yeniden düzenlemiştir. Her yeni kurulan şehir bir önceki şehri metrukluğa doğru giden bir sürece sokmuştur. Siyasi değil ticari saiklerle ayakta duran ve gelişen Basra dışındaki diğer şehirlere kaderi de farklı olmamıştır. Basra, Kûfe ve Vâsıt, Irak'taki fetih öncesi büyük şehirlere geride bırakarak Enbâr ve Bağdat ile birlikte yüzlerce yıl Irak'ın en büyük şehirlere arasında yerini almıştı. Kûfe ve Basra, Emevî hanedanlığı süresince, Bağdat kuruluncaya kadar Irak bölgesinin iki başkenti olarak konumlandılar. Kûfe kurulduğunda ona çok yakın olan Hîre zamanla önemini yitirdi ve X. yy.da viraneye döndü.⁹¹⁸ Aynı şey Basra kurulduğunda Übülle'nin, Bağdat kurulduğunda da Medâin'in başına gelmişti. Medâin halkı tümünden Bağdat'a göçmüş ve şehir terk edilmişti.⁹¹⁹

Fırat ve Dicle'nin arası fetihlerden sonra yapılan toprak ıslah çalışmaları ve sulama kanalları ile verimli arazilere dönüştü. Zamanla Fırat ve Dicle'nin yataklarını değiştirdiği gözlemlenmiştir. XVI. yy.a kadar Fırat ve Dicle birleşip Şattu'l-Hayy olarak Vâsıt'e uğrarken sonraları yatak değiştirip Şattularab olarak körfeze inmiştir.

⁹¹⁸ Mukaddesi *İslam Coğrafyası*, 120.

⁹¹⁹ İbn Havkal, *Sûreti'l-Arz*, 220.

Bazen de Hille gibi küçük sulama kanalları büyümüş ve bugünkü Hille Nehri'ni oluşturmuştur.⁹²⁰ Tüm bunları gerek siyasi ve ziraî gerekse de coğrafi şartların değişimi ile Irak'ın yüzyıllar boyunca bugüne gelinceye kadar şekillenmesine sebebiyet vermiştir. Irak'ta özellikle tecrübeli olan Ârâmîlerin bölgede kalmaları teşvik edilmiştir. Ârâmîler, Irak tarımının temelini oluşturmaktaydı. Bu çiftçilerden biri Müslüman olmuştu. Hz. Ali ona “Eğer toprağını işlersen, senin üzerinden cizyeyi kaldırırım, (vergiyi) toprağından alırız. Eğer oradan başka bir yere göçersen, o toprakta senden daha fazla biz hak sahibi oluruz.” demiştir.⁹²¹ Müslüman emirler, Ârâmîlerin Irak'ta kalmasını her dönemde teşvik etmişlerdir.

Müslümanların Irak'taki ilk mescidi, Medâin şehrinde,⁹²² Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın emriyle Tâk-ı Kısra denilen, Sâsânîlerin övünç kaynağı, devasa sütunlarla çevrili alana bir minber konularak oluşturulmuştur. Batılı yazarlar bu hareketi bir meydan okuma olarak okumaktadırlar.⁹²³ Ancak tanıdığımız kadarıyla Müslümanlar intikam, meydan okuma gibi hamasi duygularla hareket etmiyorlardı. Ancak çok planlı ve hızlı hareket davranıyorlardı. Orada namaz kılma sebepleri tamamen pragmatik sebeplerle, mekânın cemaatle namaz kılmaya uygun olmasıyla ilgilidir. Sonrasında Medâin'e büyük mescitler inşa edilmedi. Zira, Irak'ta Müslümanların çoğunluğu artık iki şehirde yaşayacaklar, eski şehirlere, köylere, kırsal yerlere ya da alışık olmadıkları alanlara yerleşmeyeceklerdi. Hz. Ömer özellikle bedevilerin eski yaşam biçimlerine dönmelerini istemiyor onların yeni şehirlerde büyük şehirlerde farklı insanlarla beraber yaşamalarını arzuluyordu.⁹²⁴

Müslümanlardan Irak'taki insan yapısını ve yaşam tarzını bilmeyen kimselerin asimilasyona uğramaması için de önlemler alındı. Bu konuyla ilgili en etkili yol, sınıflı bir toplum oluşturmak ve Müslümanları birinci sınıfa yerleştirmektir. Böylece hiç kimse aşağı tabakalara benzemek istemeyecekti. Aşağı tabakalardaki insanların da Müslüman olmadan, imtiyazlı sınıfın üyesiymiş gibi idare etmelerine de müsaade

⁹²⁰ Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 25-27.

⁹²¹ Eskicioğlu, *Yahya b. Adem*, 97.

⁹²² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 415.

⁹²³ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 432.

⁹²⁴ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 132.

edilmeyecekti. Bu konuyla ilgili Hz. Ömer'in emirleri şu şekildedir: “Zimmîlerin hiçbirisinin elbise, binek hayvanı ve kıyafetinde Müslümanlara benzemesine müsaade edilmeyeceği kendilerine anlatılmalıdır. Onlar Müslümanların bellerine bağladıkları kuşak yerine kalın iplikten yapılmış kemerleri bellerine bağlamaya mecbur bırakılmalıdır. Keza başlarına çizgili kalensüveler giymelidirler. Atların eğerlerindeki tümseğin tahtadan yapılması, pabuç bağlarının ikili olması, ve genel olarak elbise ve kıyafetlerinde Müslümanları taklit etmemeleri tavsiye olunur. Kadınları, cins binek develere binemez. İlk yapılan sulh anlaşmasında yazılı olmadığı halde şehirlerde havra ve kilise inşasına müsaade edilmez, teşebbüs edenler men edilir. Kilise ve havra, fethedilmeden önce yapılmışsa yıkılmaz, mevcut haliyle terk edilir ya da mescide çevrilir. Ateşgedeler de aynı hükme tabiidir.”⁹²⁵

Hz. Ömer, Irak'a gelmiş bulunan Müslümanların ilk etapta yerli halkla iç içe yaşamasını istememiştir. Bunun için Sa'd b. Ebî Vakkâs'a bir mektup yazarak yeni bir şehir inşa etmesini istemiştir. İlk etapta iki şehrin kurulmasına karar verildi. Hz. Ömer, halifeliği sırasında Basra ve Kûfe'yi ziyaret etmek istemiş fakat buna imkân bulamamıştır.⁹²⁶

Irak toprakları, Hz. Ömer zamanında on kısma ayrılıp, hazineye devredildi. Râvî bunların altısını hatırlamıştır:

1. Savaşta öldürülenlerin arazileri
2. Savaştan kaçıp ülkelerini terk edenlerin arazileri
3. Şahlara ait olan araziler
4. Şahlara yakın aristokrat ailelere ait araziler
5. Sulak araziler
6. Atların otlaması için ayrılmış meralar

Bu arazilerden toplanan gelir yaklaşık 7 milyon dirhemdir. Bu arazilere “savafî” dendi. Deyrülcemâcim (82/701) olayında dîvân defterleri yakılınca bu

⁹²⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 206.

⁹²⁶ Bkz. Akbaş, *Sahabenin Cihad ve Daveti*, 71-74.

arazilerin bir kısmı karıştı ve insanlar hak iddialarında bulundu.⁹²⁷ Kitâbü'l-Harâc kitaplarının da yazılma sebebi bu olaydır. Dîvân kayıtlarından 60 sene sonra bu hadise meydana gelince babaları veya dedeleri hakkında yanlış bilgi verip silinen kayıtları avantaja çevirmek isteyenler olmuş olabilir. Ancak Abbâsî devleti ile Emevî devleti arasında bir tür hükümet değişikliği boyutunda bir sürekliliğin sağlanması amacını da görmek gerekmektedir. Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler döneminde kimlere ne tür emanlar verildi ve hangi miktarlarda vergi ödemelerine karar verildiyse, Abbâsîler de bu anlaşmaları aynen sürdürmek istemiştir.

Basra, Kâdisiye savaşından önce Hz. Ömer'in emriyle Utbe b. Gazvân tarafından kurulmuştur. Basra'nın planını çizip uygulayan da yine Utbe'dir. Buraya Basra ismi verilmesinin sebebi siyah taşlı olmasındandır.⁹²⁸ Konum olarak bugünkü Basra'ya 25 km, o günkü Übülle'ye 23 km uzaklıktaki bir mesafede, Hureybe harabeleri ismi verilen, önceki zamanlar da Persler tarafından karakol olarak kullanılan bir yere kurulmuştur.⁹²⁹ Basra'da mescidin bina edileceği yeri belirleyen ve mescidin planını çizen de Mihcen b. el-Erda el-Eslemî'dir.⁹³⁰ Utbe'den sonra Muğîre b. Şu'be ondan sonra da Ebû Mûsâ el-Eş'arî Hz. Ömer döneminde burada valilik yaptı.⁹³¹ Ebû Mûsâ, kamıştan yapılan mescidi kerpiçle sağlamlaştırıp genişletti ve askerler de Hz. Ömer'den izin alıp evlerini kerpiçten yapmaya başladılar ve ailelerini de yanlarına aldılar.⁹³² Böylece Basra askeri kamp olmaktan çıkıp bir şehre dönüşmeye başladı. Basra'da üç büyük Cuma mescidi, üç büyük çarşı ve bir büyük kütüphane mevcuttu. Basra, içinden geçen kanallar ile meşhur idi.⁹³³ Sulama ve toprağın ıslahı sebebiyle Basra ve etrafı oldukça mümbit bir hal almıştı. Basra ile Übülle arası, Übülle Nehri boyunca sağlıklı solum kesintisiz bir şekilde bahçe ve bostanlarla kaplıydı.⁹³⁴

⁹²⁷ Eskicioğlu, *Yahya b. Adem*, 99-100. Donner, *The Early Islamic Conquests*, 241.

⁹²⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/1.

⁹²⁹ Abdülhalik Bakır, "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/108.

⁹³⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/9.

⁹³¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 366.

⁹³² Bakır, "Basra", 5/109.

⁹³³ Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 45-46.

⁹³⁴ İbn Havkal, *Sûreti'l-Arz*, 212.

Kûfe şehri de yine Hz. Ömer'in emriyle Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından kurulmuştur.⁹³⁵ Çakilla karışık kuma "kûfe" denir.⁹³⁶ İlk valisi Sa'd b. Ebî Vakkâs, ikincisi Ammâr b. Yâsir ve üçüncüsü de Muğîre b. Şu'be'dir. Basra'dan farklı olarak Kûfe halkı buraya atanan hemen her vali hakkında Hz. Ömer'e şikâyetle bulundu. Valileri namaz kıldırırları ya da adaletleriyle ilgili konularda eleştirdiler. Kûfe'de yalnızca Muğîre vali olarak bir süre tutunabildi ve Hz. Ömer'in vefatına kadar orada kaldı.⁹³⁷

Ebü'l-Hayya, Müslümanların ilk şehir plancısı olarak bilinmektedir. Hatta onun sadece şehrin inşa planında değil kabilelerin yerleşim organizasyonunda da etkili olduğu söylenmektedir.⁹³⁸ Kaotik ve kendiliğinden büyüyen bir şehir değil açıkça ve detaylıca planlanmış orada yaşayacak insanların istediği gibi bir şehir olmuştur.⁹³⁹ Sokakların genişliği dışında, makro planda doğa şartlarına, şehrin içindeki rüzgâr sirkülasyonuna, kabilelerin yerleşecekleri mahallelerinin seçimine varıncaya kadar çalışılmıştır.⁹⁴⁰ Kûfe'ye plansız bir şekilde göç edenler için bile ayrılmış bir bölge vardı. Bu geçici kampta ikamet edenlerden uygun görülenler şehre alınıp belirlenen mahallelere yerleştiriliyorlardı. Günümüzde yapılan kazı çalışmalarında bulunan ilk temeller bu titizce çalışılmış şehrin ilk hatlarını gün yüzüne çıkarmıştır.⁹⁴¹

İskânı ve demografik dağılımı etkileyen önemli sebeplerden biri de değişen idari yapılarıdır. Bir yerin başkent olması bugün de gelişmesi ve göç alması bakımından en önemli sebeptir. O sebeple Irak, daha çok Hz. Ali döneminde ve Abbâsîler döneminde ön plana çıkan bir bölge olmuştur. Müslüman fatihler ve idareciler eyalet, şehir ve nahiyeleri belirlerken de titiz davranmışlardır. Genelde Emevî vergi politikasını sürdüren Abbâsîlerin idarî birimlerde de muhafazakâr davrandığını tahmin edebiliriz. Fetihlerden sonra hiçbir şehir yıkılmamıştır. Büyük şehirler ve eski

⁹³⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 397.

⁹³⁶ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası*, 120.

⁹³⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 400. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/527.

⁹³⁸ Donner, *The Early Islamic Conquests*, 235.

⁹³⁹ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 134.

⁹⁴⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 395.

⁹⁴¹ Donner, *The Early Islamic Conquests*, 228.

başkentlerin isimleri etrafındaki küçük şehirleri ve nahiyeleri de içine alır şekilde hem şehir hem bölge ismi olarak kullanılır oldu. Bu eyalet şehirler, önce Hulvân, Kûfe ve Basra oldu sonra bunlara Vâsıt ve Bağdat eklendi. Kûfe'ye bağlı kasabalar: Hammam İbn Ömer, Camiayn, Sûrâ, Nil, Kâdisiye, Aynu't-Temr; Basra'nın kasabaları: Übülle, Şikk Osman, Zebân, Bedrân, Beyân, Nehrû'l-Melik, Dubba, Nehrû'l-Emîr, Ebü'l Hasîb, Süleymânân, Abbâdân, Mutavviye, Kındel, Meftah, Caferiyye; Vâsıt'ın kasabaları: Fem-ü Sulh, Dermekân, Kurakuba, Siyâde, Bazibin, es-Sekr, et-Tîb, Kurkub, Karyetu'r-Reml, Nehr Tira, Lehbân, Besâmiye, Êdise; Bağdat'ın kasabaları: Nehrevân, Beredân, Kare, Deskere, Terastan, Haruniyye, Celûla, Bâcisra, Bakuba, İskâf, Beherz, Kelvaza, Derzican, Medâin, Gîl, Sîb, Deyru'l-Akûl, Nûmaniye, Cercerâyâ, Cebbul, Nehr Sâbus, Abertâ, Bâbil, Âbdes, Kasr Hubeyre; Hulvan'ın kasabaları, Hanikin, Zebûcan, Şelâşilan, el-Câmid, el-Hurres-Sîrevân ve Bendenîcân.⁹⁴² Görüldüğü üzere Arapçanın yanında hem Farsça hem de Ârâmîce yerleşim yeri isimleri bulunmakta ve şehirlerin büyüklüğüne göre yönetim alanı genişletilmektedir. Anlaşılacağı üzere, Müslümanlar veya zimmîler yalnızca yeni ya da eski kentlerde iskân edilmemiş, dini kimliklerine ve mesleklerine göre kırsal kesimlere de yerleştirilmişler ya da hali hazırda yerleşik olanlarla ilgili radikal değişiklikler yapılmamıştır.

Irak'ta kurulan şehirlere önce Araplar yerleştirildi. Basra'da en etkin grup Temîm ve Bekir b. Vâil kabileleriydi. Temîm kabilesi, Übülle'nin fethinden sonra Basra kurulunca da Ahnef b. Kays liderliğinde şehre öncelikli olarak yerleşmişlerdi.⁹⁴³ Hicaz'dan göç eden Kureyş, Kinâne ve Kays Aylan ise Temîm'e göre sayıca daha azdı. Doğu Arabistan ve Ummân'dan gelip buraya yerleşen Abdülkays ve Ezz ise sonraki dönemlerde etkin olmaya başlamışlardır. Hîre'de yaşayan Kudâa, Yanuh, Kelb gibi kabileler fetihlerden sonra Kûfe'ye değil de Basra'ya yerleştirilmiştir.⁹⁴⁴

Ebü'l-Hayya, Kûfe'yi dört kısma ayırdı. Her bir kısma “menhec” denilen on beş ana yol yaptırdı. Ana caddeler ve ara yollar 27m, 20m, 14m ve 5m genişliğinde

⁹⁴² Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 118.

⁹⁴³ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 247.

⁹⁴⁴ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 228.

planlandı. Kuzey tarafı beş, güney tarafı dört, doğu ve batı tarafları üçer cadde ile birbirinden ayrıldı. Her kabile için bir mahalle tahsis edildi. Kûfe'ye ilk yerleşen kişiler Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd ve Ebu'd-Derdâ'dır.⁹⁴⁵ Süleym, Sakîf, Hemdân, Becîle, Tağlib, Esed, Neha', Kinde, Ezd, Müzeyne, Temîm, Esed, Âmir, Cedîle ve Cüheyne de Kûfe'ye ilk yerleşen kabilelerdir."⁹⁴⁶ Şehrin merkezine Hicaz'dan gelenler yerleşti. Diğer kabileler kendi mahallelerini ve mescitlerini kurdular. Örneğin, Hadramevt'ten gelen Kindeliler, Cüheyne ve Avd arasında, kendi mezarlıklarını ve mescitlerini de içine alacak genişlikteki bir bölgeye Eş'as b. Kays'ın önderliğinde yerleştiler. Tay kabilesi de Bişr Mezarlığı tarafına yerleşti. Kûfe'de en kalabalık grup Ensar'dan sonra Becîle kabilesi idi. Kâdisiye savaşında ordunun dörtte birini oluşturan Becelîler, Kûfe'de ciddi bir nüfusa sahip olmuşlardı.⁹⁴⁷ Her kabile kendi mahallesine, mescidine ve mezarlığına sahipti. Vakit namazlarını mescidde kılarlar, cuma günlerinde merkezdeki mescidde toplanırlardı. Arapların yakın zamana kadar çatışma içinde olan tüm Arap kabileleri, Pers, Ârâmî ve Yahudilerden yeni Müslüman olanlar Kûfe'ye yerleşmişlerdi. Bu, çok büyük ve hızlı bir inşa ve iskân tecrübeydi.

Henüz sosyal hareketlilikler gözlenmiyordu. İnsanlar yeni yaşamlarına ayak uydurmaya çalışıyorlardı. Taşındıkları bu yeni şehir sadece kırsal kesimden gelenler için değil aynı zamanda Hîre, Taif, Medâin gibi şehirlerden buraya taşınanlar için de farklı bir durumdu. Çünkü ilk İslâm şehirleri organik bir şekilde büyümüş değil, düşünülmüş, planlanmış şehirlerdi.

Kûfe ve Basra için Irâkeyn (iki Irak) ve Mısreyn (iki şehir) tabirleri kullanılmıştır. Irak'ta İslamlaşmanın merkezi bu iki şehirdir. Üçüncü şehir Vâsıt, daha geç dönemde, Emevîlerin Irak valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi tarafından Basra ile Kûfe arasına Şamlı askerleri yerleştirmek için kurulmuştu. Bir ara Kûfe'nin önüne geçen Vâsıt, zamanla önemini kaybetti ve tamamen yok oldu. "Ancak uzun süre Kûfe ve Basra Irak bölgesinin iki idarî merkezini oluşturmuş, Irak'ın güneyinden sorumlu

⁹⁴⁵ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası*, 120.

⁹⁴⁶ Casim Avcı, "Kûfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002). 26/339.

⁹⁴⁷ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 240.

olan Basra valisi aynı zamanda Ehvâz, Fars, Kirman, Mekrân, Sicistan ve Horasan'ı; orta ve kuzeyinden sorumlu olan Kûfe valisi de Hemedan, Rey, Kazvin, İsfahan ve Azerbaycan'ı da idare etmiştir.” Hz. Ali döneminde ön plana çıkan Kûfe başkent olarak seçilmişti. Emevîler zamanında da, Basra ile birlikte Ummân, Bahreyn, Kirman, Sicistan, Horasan ve Mâverâünnehir'i kapsayan Irak eyaletinin merkezi olmuştur.⁹⁴⁸

Kûfe'de yerleşim kabaca şu şekilde olmuştur:

Kuzey Kûfe:

1. Süleym
2. Sakîf, merkez ve merkeze çıkan iki cadde boyu
3. Hemdân, merkeze çıkan bir cadde boyu
4. Teym ve Tağlib, bir cadde boyu

Güney Kûfe:

1. Esed, merkeze çıkan bir cadde boyu
2. Nehâ, merkeze çıkan iki cadde arası
3. Kinde, merkeze çıkan iki cadde arası
4. Ezd, merkeze çıkan bir cadde boyu

Doğu Kûfe:

1. Ensar
2. Müzeyne, merkeze çıkan bir cadde boyu
3. Temîm ve Muhârib, merkeze çıkan bir cadde boyu
4. Esed ve Amir, merkeze çıkan bir cadde boyu

Batı Kûfe

1. Becîle, merkeze çıkan bir cadde boyu

⁹⁴⁸ Avcı, “Kûfe”, 26/339.

2. Cedîle ve karışık bir grubun olduğu bölge
3. Cüheyne ve karışık bir grubun olduğu bölge

Kûfe’de bütün kabileler bir dengeye göre yerleştirilmiş, bir kabileye mensup olmayanlar veya Persler Batı bölgesine iskân edilmiştir. Her kim evinden çıkıp merkeze doğru caddeyi takip ederse mescide çıkıyordu. Bu yeni durumda, bazı kabileler diğerlerine sayıca ve kuvvetçe baskın hale gelmişti. Bu durumu Hz. Ömer’e bildiren Sa’d, kendisinden kabileleri dengelemek için izin istedi. Hz. Ömer’de kendisine olumlu yanıt verip ensâb konusuna hâkim bazı adamlar gönderip Kûfe’nin yedi gruba bölünmesini emretti:

1. Grup: Kinâne ve Müttetikleri (Ehâbiş, Cedîle vs.)
2. Grup: Kudâa, Becîle, Kinde, Hadramevt ve Ezd.
3. Grup: Mezhic, Himyer, Hemdân ve Müttetikleri
4. Grup: Temîm ve Hevâzin
5. Grup: Esed, Gatafân, Muhârib, Nemr, Dubey’a ve Tağlib
6. Grup: İyâd, Ak, Abdülkays, Hicr, Hamra’
7. Grup: Belirtilmemiş

Kûfe’nin bu yedili sistemi Muaviye dönemine kadar devam etti. Onun zamanında Kûfe, dörtlü sistemle yeniden organize edildi.⁹⁴⁹

Basra hakkında ise Kûfe kadar detaylı yerleşim bilgileri yoktur. Çünkü Basra daha çok Bahreyn bölgesinden maaile gelen 1000 mücâhid ile kurulurken Kûfe, tüm Arabistan’dan maaile göçen 20.000 mücâhid ile kurulmuştur.⁹⁵⁰ Yerleşimlerden yirmi sene sonra Basra’nın nüfusu 50.000⁹⁵¹ iken Kûfe’nin nüfusu 80.000 idi.⁹⁵² İstahrî, Kûfe’nin IV/X. yy.da Basra ile aynı nüfusa sahip olduğunu söylemiş, ancak Kûfe’nin mimari yapısının, çarşılarının, havasının daha iyi olduğunu belirtmiştir.⁹⁵³ Bugün Kûfe, Necef şehri içinde 110.000 nüfusa sahip bir semt iken Basra’nın nüfusu yaklaşık

⁹⁴⁹ Donner, *The Early Islamic Conquests*, 235.

⁹⁵⁰ Donner, *The Early Islamic Conquests*, 228-230.

⁹⁵¹ Bakır, 5/109.

⁹⁵² Avcı, “Kûfe”, 26/339.

⁹⁵³ Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 75.

2,5 milyondur.⁹⁵⁴

Araplar, coğrafi koşullara göre oranın örfü sayılabilecek kılık kıyafet, binek, yemek türleri ve mutfak eşyaları konusunda rahat davranmışlardır. Iraklı Arapların alışık olduğu uzun, kollu ve desenli Pers kaftanı, altına şalvar ve başlarına takke gibi kıyafet modası Müslümanlar tarafından da uygulandı. Örneğin, Enes b. Mâlik, bir cenazeye Arap atı ile değil de “birdan” denilen Pers savaş atının üzerinde, ince siyah bir elbise içinde ve başında kendisini güneşten koruyacak küçük bir kumaş parçası ile çıkınca insanlar onu dihkân zannetmişti.⁹⁵⁵

Basra şehrinde bazı gruplar, Hz. Osman’ın şehit edilmesi olayına karışacak; Basra ve Kûfe, Cemel olayında karşı karşıya gelecekti. Kûfe tarihsel seyir içerisinde Şîlik merkezlerinden biri halinde gelirken Basra Sünnî yapısını koruyacaktı.⁹⁵⁶ Bu sebeple Basra, 201/817’de Zencîler, 310/923’te Karmatîler tarafından yakıldı ve yağmalandı.⁹⁵⁷ Kûfe ise Şîliğin bastırılmasıyla önemini zamanla yitirdi. 579/1184’te İbn Cübeyr, Kûfe’yi surları yıkılmış harap bir şehir olarak görmüştü.⁹⁵⁸ Kûfe bugün nüfusun çoğunluğunun Şîi olduğu Necef sınırları içerisinde kalmıştır. Basra, 1494-1495 yıllarında su sıkıntısı sebebiyle kurulduğu yerden bugünkü bulunduğu yere taşınmıştır.⁹⁵⁹

Irak’ta Arapların yerleştiği şehirler Kûfe ve Basra’dan ibaret değildi. Aynu’t-Temr, Enbâr, Medâin ve Hulvân tamamen terk edilmiş değildi. Müslüman aileler, garnizon şehirlere yerleştirildiler. Medâin, daha çok Kûfe ile iletişim halinde idi. Buradaki hâkim kabile ise Ezd idi, ancak Ensardan da buraya yerleşenler oldu. Örneğin, Huzeyfe b. Yemân, Medâin’e yerleşti.⁹⁶⁰ Köylere de iskânlar sağlandı. Örneğin, Hz. Ömer, 30/640 yılında Necran Hristiyanlarından 40.000 kişiyi Kûfe’ye

⁹⁵⁴ “Population of Cities in Iraq (2019)”, *World Population Review*, erişim: 16 Ekim 2019, <http://worldpopulationreview.com/countries/iraq-population/cities/>. (Erişim 16 Ekim 2019)

⁹⁵⁵ İbn Sa’d, *Tabakat*, 9/17.

⁹⁵⁶ Bakır, Abdülhalik, 109.

⁹⁵⁷ Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 45.

⁹⁵⁸ Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 75.

⁹⁵⁹ Bakır, “Basra”, 5/109.

⁹⁶⁰ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 251.

yakın köylere yerleştirdi. Bu kişilerin pek çoğu Müslüman oldu ve sayıları 10.000'e düştü. Hristiyan kalanlar ise Kesker taraflarına göç ettiler.⁹⁶¹

İslâm fetihlerinden sonra Irak'ta yaşayan Perslerin pek çoğu ya savaşlarda öldü ya da Sâsânîlerin diğer bölgelerine kaçtı.⁹⁶² Irak'ta diğer unsurlar kalırken Perslerin gitmesi anlaşılabilir bir durumdur. Öncelikle Persler, Müslümanların savaş sırasındaki asıl muhatapları idiler. Irak da kendi aslı vatanları değildi. Asker, bürokrat ve din adamları ilk elden Irak'ı terk etmiş olmalıdırlar. Geriye kalan tüccar, esnaf, çiftçi sınıfı içerisinde de bir şekilde Sâsânî gücü marifeti ile Irak'ta tutunan veya devlete vergi toplayan, dihkânlık yapan, ticaretle uğraşanlar, Zağros'un doğusuna göç etmişlerdir.

Sâsânî ordusundan bazı birlikler toptan Müslüman oldu. Hamra', Esâvire, Seyâbice, Zut ve Endeğâr isimindeki birlikler fetihlerde asker olarak Müslümanların saflarına geçip Perslere karşı savaştılar. Genel olarak Hamra' Kûfe'ye, diğerleri de Basra'ya yerleştiler. Hamra' ve Esâvire, Farsî ve Deylemî iken, Seyâbice, Zut ve Endeğâr birlikleri Sind (bugünkü Pakistan'ın bir bölgesi) kökenlidir.⁹⁶³ Geriye kalan Persler, şehirlerde esir alınan ve Müslüman olan mevâlîlerden oluşuyordu.⁹⁶⁴

Kubâd isimli komutanlarıyla birlikte Hamra' (kırmızı) birliği, Kâdisiye savaşından önce İslâm'a geçmiştir. Bu birlik, Kâdisiye savaşında büyük yararlılıklar gösterdi ve diğer Müslümanlarla eşit bir şekilde ganimete ortak oldu. Celûla Savaşı'nda Ka'kâ'nın emrinde savaştılar. Hulvân düştükten sonra da garnizon birliği olarak buraya yerleştirildiler. Fetihlerden sonra Sâsânî topraklarının çeşitli bölgelerine dağılan Hamrâ'nın bir kısmı da Kûfe'ye yerleşti ve Ziyâd'ın valiliği zamanında polis teşkilatına (şurta) alındılar. Kûfe'ye yerleşen Persli askerler arasında Hüsrev Perviz'in emriyle kurulan, Deylemîlerden oluşan ve Şehinşah Birliği denilen bir kıta da 4.000 özel askerle Hamra' birliğinin bulunduğu bölgeye yerleştirilmiştir.⁹⁶⁵ Bu askerler de Kâdisiye'de Müslüman olmuşlar ve özellikle Medâin'in düşmesinde önemli

⁹⁶¹ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, 110, Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 66-67

⁹⁶² Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 191-193.

⁹⁶³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 543.

⁹⁶⁴ Bakır, "Basra", 5/109.

⁹⁶⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 401.

yararlılıklar sağlamışlardı. Kûfe’de mahallelerinde kendilerinin inşa ettiği Deylemî mescidine devam ederlerdi. Muaviye döneminde Kûfe’de sayılarının çok artması sebebiyle, problem oluşturma ihtimaline binaen Hamra’ ailelerinin bir kısmı Basra’ya bir kısmı da Şam’a gönderildi. 60/680’lerde 20.000 civarında Hamra’, Kûfe’de ikamet etmekteydi.⁹⁶⁶ Muhtar es-Sekafî isyanı sırasında Hamra’ birlikleri Muhtar’dan aldıkları ücretle isyana dâhil oldular ve Ubeydullah b. Ziyâd’a karşı gönderilen ordunun içerisinde bulunup isyana açık destek verdiler.

Deylemlî ve genelde piyade olan bu birliğin dışında bir de Esâvire ismi verilen süvari birlikleri vardı. Bunlar da topluca İslâm’a girmişlerdi. Bu birliğin başındaki isim Siyâh el-Usvârî’dir. Bu kişi, Yezdigerd Hulvân’dan Fars bölgesine geçerken onu koruyan birliğin başındaydı. Kendisi bir süre sonra soylulardan seçilmiş 300 kişilik özel bir birlikle Hûzistan savunmasına gönderilmişti. Ancak kendisi ve beraberindekiler Müslüman oldular. Kâfirlere karşı Müslümanlarla beraber savaşma ancak Arapların kendi aralarında bir çatışma çıkarsa tarafsız kalma, istedikleri yere yerleşme, ordudan kendilerine ödenek ayrılması, Müslümanlarla beraber yaşama şartıyla Ebû Mûsâ el-Eş’arî döneminde Hz. Ömer’in onayıyla Basra’ya yerleştirildiler. Ebû Mûsâ ile Siyah arasında geçen bir konuşmada Siyah: “Başta sizin gibi sert savaşmadık. Çünkü aynı düşüncelere sahip değildik. Korumaya çalıştığımız ailelerimiz de yoktu. Başta bu dine korunmak için girdik. Ancak Allah bize çok hayırlar ihsan etti.” demiştir.⁹⁶⁷

Sâsânî ordusundan Müslüman olan Seyâbice ve Zut birlikleri ve bunların dışında yeri yurdu olmayan Persli askerler de Müslüman olup Esâvire ile birlikte hareket etmeye başladılar. Ayrıca Hindistan ve Malezya’dan gelip Basra’ya yerleştirilen bazı gruplar da Temîmîlerin müttefikleri olan Esâvire ile beraber hareket ediyorlardı.⁹⁶⁸ Bu gruplar Hamra’ birliğinin tersine Cemel ve Sıffîn çatışmalarına taraf olmadılar. Ancak Abdullah b. Zübeyr’in Rebeze olayına ve İbnü’l-Eş’as ayaklanmasına katıldılar. Bu sebeple Haccâc onlara çok kızdı, evlerini yaktırıp, onları

⁹⁶⁶ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 197-198.

⁹⁶⁷ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 540.

⁹⁶⁸ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 542.

şehirden kovdu. Zutları da Esâvireden ayırarak, Kesker'in güneyine yerleştirdi. Daha sonraki çeşitli yol kesme olaylarına karışan Sindli gruptan Zut ve Seyâbice, Muaviye döneminde ve Velîd b. Abdülmelik dönemlerinde Şam ve Antakya'ya sürüldü.⁹⁶⁹ Daha sonraki dönemlerde sadece Deylemîler ile ilgili Gazneli Mahmut'un Irak'ı almasından sonra soygun yaptıkları, kadınlara tecavüz ettikleri, sahabeye küfrettikleri, namaz kılmadıkları konusunda şikâyetler gelmiştir.⁹⁷⁰

Irak bölgesindeki asayişle ilgili alınan kararlar ve bunların infazı bugün kaba bir şekilde XX. yy. ulus devlet milliyetçiliği çerçevesinde değerlendirilir. Gerçekte, Emevîler, Arap olan ile olmayanı ayırmakla ilgilenmiyorlar, siyasetten ve savaştan iyi anlayan aristokrat kitlelerin tehditlerine karşı devleti ayakta tutmaya çalışıyorlardı. 700'lerden sonra Perslerin bu birlikleri hakkında bir habere rastlamayız. Ya göç etmişler ya da İslâm toplumuna entegre olmuşlardır.⁹⁷¹ Robert Mantran'a göre özellikle Irak'ta yaşayan Persli idareciler, Müslüman olmakta gecikmeyerek, kaos ve siyasi karışıklıklar yerine sosyal nizamı tercih etmişlerdir.⁹⁷²

Irak'ta yaşayan Mecûsî din adamları Hindistan'a, kraliyet ailesi de Çin'e göç etmiştir. Savaşa doğrudan bulaşmamış ailelerden bazıları da Zerdüş kalmaya, günümüze kadar devam etmişlerdir. Müslüman olanlardan bir kısmı Irak'ta kalıp Kûfe ve Basra'ya yerleşirken bir kısmı da Medine'ye getirilmiştir. Kûfe'de babası Arap annesi Persli olan ikinci nesilden birçoğunun annesi Celûla savaşında esir alınanlardır. Hz. Ali döneminde yirmili yaşlara gelen bu nesilden dîvân kayıtlarına 8.000 tanesinin ismi girmiştir.⁹⁷³ Celûla'da esir alınıp serbest bırakılan Perslerle ilgili Hz. Ömer'in çekinceleri olduğunu ve bu kitlenin daha sonra Sıffin savaşına katıldığını Dîneverî kaydetmektedir.⁹⁷⁴ Bu dönemde ailesi Medine'ye getirilenlerden biri de Hasan el-Basrî'dir. Meysan'da ailesi esir alınmıştı ve kendisi Medine'de doğmuştu. Daha sonra pek çokları gibi o da Medine'den Irak'a döndü ve ömrünün geri kalanını Basra'da

⁹⁶⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 541-545.

⁹⁷⁰ Nizamülmülk, *Siyâsetnâme*, 86.

⁹⁷¹ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 208.

⁹⁷² Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, trc. İsmet Kayaoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981). 57.

⁹⁷³ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 195-196.

⁹⁷⁴ Ahmed Bin Ebu Hanife, *Kitâbu'l-Ahbâri't-Tivâl* (Leiden, 1888). 129.

geçirdi. Medine'den çıktığında 16 yaşındaydı. Basra'ya yerleşmeden önce de Sîstân ve Horasan taraflarında çeşitli görevler ifa etmişti.⁹⁷⁵ Tüm bunların dışında Sâsânî topraklarının başka bölgelerinde esir alınıp Irak'a getirilenler de oluyordu. Irak'ta vergi memurluğu yapan Salih b. Abdurrahman'ın ailesi Sicistan esirlerindendi, ancak Basra'ya getirilmişlerdi.⁹⁷⁶

Pers asıllı tacirlerin pek çoğu Irak'ı terk ettiler. Ancak Pers asıllı olup, son dönem Sâsânîleri ile arası iyi olmayan ya da ticarî konularda imtiyaz sahibi olamamış kişiler yeni ortamı değerlendirmek için Irak'a döndüler. Bunlardan biri olan Hemedan asıllı Sâsân soyundan Rûzbih, Bizans-Sâsânî sınırında silah kaçakçılığı yaptığı için güvenliğinden endişe duyup Bizans'a sığınmıştı. Savaş bitip, Müslümanlar galip gelince Irak'a, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın yanına geldi. Müslüman oldu ve Kûfe'ye yerleşmesine, orada bir inşa etmesine izin verildi. Yine yüksek aristokrat sınıfından Nersî'nin oğlu Bestam ve Yezdigerd'in oğlu Fîrûz'a harac ve cizye ödemeleri karşılığında rahatça yaşamlarını sürdürmelerine izin verildi.⁹⁷⁷

Irak'ta kalan Mecûsî Perslerden tıpkı Hristiyan ve Yahudilerden alındığı gibi cizye alındığını biliyoruz. Ancak hangi taifeden olursa olsun, köle veya cariyelerden vergi alınmamıştır. Bu durum bu tabakadan olanların İslâm'a geçmesini teşvik etmiştir. Bir rivayette, Amr b. Meymûn b. Mihrân, babası ve ninesinden dinlediği şu olayı aktarmaktadır: "Selsele'de vergi memuru olan Mesrûk'a çok miktarda ticari eşya ile uğradım. Bana 'Sen kimsin?' diye sordu. 'Ben mükâteb bir cariyeyim.' dedim. Ben Arapça bilmiyordum, Farsça söyledim. Tercüman, sözlerimi tercüme etti. Mesruk: 'Köle ve cariyelerin malından zekât alınmaz.' dedi ve beni serbest bıraktı."⁹⁷⁸ İsimlerden anlaşıldığı kadarıyla râvinin dedesi fetih sırasında Pers asıllı Mecûsî bir köle iken ve Arapça bilmeyen biriymiş oğlu Müslüman oluyor ve torunu bir olayı Müslümanların ilmî usulüyle Arapça olarak Ebû Yûsuf'a aktarıyor. Bu ve benzer olaylardan anlaşıldığı kadarıyla Pers asıllı olup daha aşağı sınıflara mensup gruptan

⁹⁷⁵ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 196.

⁹⁷⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 500.

⁹⁷⁷ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 199.

⁹⁷⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 221.

Müslüman olanlar, daha çok Basra'ya yerleştirilmiştir. Bunların bir kısmının, Hâricî ayaklanmalarına katıldığı bilinmektedir.⁹⁷⁹

Persler, Basra ve Kûfe'nin dışında Medâin, Hulvân, Vâsıt, Kesker gibi şehirlerde yaşamlarını sürdürdüler. Medâin, her ne kadar Kûfe'nin gölgesinde kalsa da Bağdat'ın kuruluşuna kadar şehir olma özelliğini sürdürdü. Bu şehirlerde genel olarak askerler, bürokratlar, tacirler ve onların çocukları ikamet etti. Dihkânlar ise kırsal bölgeler, daha önce yaşadıkları köylerde yaşamlarını sürdürdüler. Çiftçiler de Basra civarındaki verimli bölgelerde kaldılar. Müslümanlar, Irak'a, Sâsânîlerin yaptığı gibi Persli çiftçi nakli yapmadılar. Bu çiftçiler, daha önce Ehvâz'da bulunan Persli çiftçilerin uzantılarıydı.⁹⁸⁰ Persler zaten çiftçilikte iddialı sayılmazlardı. Yeni durumda daha çok kâtiplik, vergi memurluğu, tercümanlık gibi bürokratik işlerde istihdam edildiler. Çiftçilik, Ârâmîlerin, ticaret ve savaş da Arapların işiydi.

Perslerden Hristiyan olanlar genelde Irak'ın kuzeyindeki Hristiyan Ârâmî köylerine yerleştiler. Kimileri de Berâz Sûrîn gibi manastırların yöneticisi oldular. Fetih sonrası dönemlerde Pers asıllı Sûrîn ailesinden, Rûzbihân ailesinden, Şehrîad ailesinden papazlar hatta metropolitler çıktı. III. İşoyab'ın dahi Pers asıllı olduğu iddia edilir.⁹⁸¹ Morony, Irak'ın güneyine ya da büyük şehirlere yerleşen Perslere göre bu kişilerin Pers kimliklerini daha çok muhafaza ettiğini söyler. Ancak Kuzeydekilerin Ârâmîleşmedikleri ile ilgili elimizde bir delil yoktur. Doğrusu, Irak özelinde Müslüman olan Persler, Hasan el-Basrî'nin Ebû Hanîfe'nin ailesinde olduğu gibi Arapça konuşmaya başlayıp Pers kimliklerini birkaç nesil içinde kaybetmişlerdir. Ali Şerîatî'nin ifade ettiği şekliyle İran kültürüne İslâm'ın içinde eritmek için öncelikle İranlıların dili değiştirilmiştir.⁹⁸² Bunun aynısı kuzeyde de yaşanmış olmalı ki biz Ârâmîce konuşanların hepsinin Nestûrî olduğunu düşünmekteyiz.

Perslerin sadece devletleri yıkılmamıştı. Yeni durumla birlikte dinleri, sosyal ve bireysel hayatları da değişmişti. 670 yılında Ninovalı İshak bu durumu şöyle

⁹⁷⁹ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 199.

⁹⁸⁰ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 201.

⁹⁸¹ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 202-203.

⁹⁸² Şerîatî, *İran ve İslam*, 55-56.

özetlemektedir: “Bir hana girip bir gece kalacaklar gibi (Müslümanlar) geldiler ama dünya turuna çıkmış ama asla geri dönmeyecek kişiler olarak kaldılar. Perslerin ileri gelenlerinden kimi kral, kimi vali, kimi hekim, kimi kadı idi. Kimi yazar, kimisi hitap eder, kimi yargılar kimi de orduları idare ederdi. Zenginlerdi, toprakları, malları-mülkleri vardı. Şimdi, ölümleriyle ne iktidarlarının bir hükmü, ne onlara saygıyla eğilen adamları, ne de korku içinde bırakan tahtları kaldı.”⁹⁸³

O dönemde Arapların Pers etkisinde kalmasıyla ilgili bazı anakronik yorumlara sık rastlarız. En yumuşak değerlendirmelerden birinde Morony, Ebû Ubeyde'nin, Ali b. Ebî Tâlib'in Perslerden gelen yiyecek veya hediye tekliflerini reddettiğini ancak Muaviye döneminden itibaren Perslerle daha iç içe yaşandığını, Pers cariyelerin yemek sunumları ve yaşam tarzları ile Arapları etkilemeye başladıklarıyla ilgili oryantal fanteziler kurgular. Elimizde Müslümanların, Pers kültürüne adaptasyonu, asimilasyonu ve alterasyonu ile ilgili bir veri mevcut değildir.

Ârâmîler ve Yahudiler ile ilgili özel bir iskân politikası dikkat çekmemektedir. Ârâmîler, Beth (Ar. بيت, ev) ile başlayan genelde Fırat kıyılarında, Dicle ve Zağros arası yerlerde ve Kuzey Irak'ta; Yahudiler ise Enbâr'ın güneyinde Fırat çevresinde Neharda, Mohaza, Kutha, Sura, Nereş gibi şehirlerde kaldılar. Medâin, Hîre gibi büyük şehirlerde olanlar da aynı şekilde yerlerinde kaldılar. Herkes yerleştikten sonra ortaya çıkan ikinci nesil Müslümanlar artık yalnızca Müslüman ailelerden değil, Mecûsî, Yahudi ve Hristiyan ailelerden de geliyordu.⁹⁸⁴

Müslümanlar için mescid yalnızca şehirlerin değil hayatın da merkezindeydi. Bu sebeple hem eski şehirlere mescidler inşa edildi hem de yeni kurulan şehirler Cuma mescidine göre planlandı ve kabileler kendi mahallelerine yerleşirken ilk yaptıkları iş mescid inşa etmek oldu. Basra mescidini ilk Müslümanlardan Mihcen b. el-Erda el-Eslemî isimli Benî Sehm kabilesinden bir sahabe, çiziminden yer tespitine kadar

⁹⁸³ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 207.

⁹⁸⁴ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 431.

projelendirmiştir.⁹⁸⁵ Yalnızca Medâin, Kûfe ve Basra'da değil, aynı zamanda Enbâr, Tikrît, Musul gibi şehirlere de ilk iş olarak mescid inşa edilmiştir.⁹⁸⁶

Mescidler sadece Müslümanların yaşam, birlik beraber alanı değil, yeni Müslümanların kaynaşma ve teslim olmaktan iman etmeye geçiş yaptıkları alanlar olmuştur. Mescidler, meraklı gayri müslimler için de adeta bir vitrin gibidir. Dinler, kültürler, devletler konusunda adeta mezarlığa dönen Irak'ta yerliler, bir Müslüman nasıl biridir diye merak ettiğinde, Kûfe'de ya da Basra'da şehrin merkezine inmesi, mescidi görmesi ve etrafındaki pazarda dolaşması kâfi idi. Buralarda yalnızca Irak'ta kalıcı olmaya gelmiş kararlı yeni insanları görmediler, aynı zamanda Cezîre'nin, İrminiyye'nin, Mısır'ın, Şam'ın, Filistin'in, Horasan'ın tek tek düştüğü haberlerini duydular. Bu atmosfer, samimi bir şekilde Müslüman olanlara gurur, samimi olmayanlara korku, cizye ve İslâm olma konusunda kararsız olan gayri müslimlere de cesaret vermiş olmalıdır.

3.2.3. Tebliğ Yoluyla İslâmlaşma

Irak'ta yeni Müslümanların ilk tanıdığı Müslümanlar, sahabe ve tabiîn idi. Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra sahabe, çoğunluğu Mecûsî ve Hristiyan olan bölgelere İslâm'ı tebliğ etmek için gittiler. Kısa zamanda büyük başarılar elde ettiler. Hem gayri müslimleri İslâm'a davet ediyorlar hem de yeni Müslüman olanların eğitimiyle ilgileniyorlardı."⁹⁸⁷

Kûfe'ye Abdullah b. Mes'ûd başta olmak üzere Rıdvan Biati'ne katılanlardan 300 sahabî uğramıştır. Bunların yetmiş tanesi ayrıca Bedir ehliendir. Bu sahabîler de bölge halkının eğitiminde ve bölgenin İslâmlaşmasında ve Müslümanlaşmasında önemli rol oynamışlardır.⁹⁸⁸ Abdullah b. Mes'ûd bir öğretmen olarak, Hz. Ömer'in

⁹⁸⁵ İbn Sâ'd, *Tabakât*, 9/9.

⁹⁸⁶ Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, 433.

⁹⁸⁷ Akbaş, *Sahabenin Cihad ve Daveti*, 59.

⁹⁸⁸ Mehmet Akbaş, "Hz. Ömer Dönemindeki Fetihlerin Ardından Gerçekleştirilen Tebliğ Faaliyetleri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2011): 115-137. 120.

“Ona çok ihtiyacım vardı, ancak sizi (Kûfelileri) kendime tercih ettim.” mektubuyla Kûfe’ye gönderilmiştir. Mescidin hemen yanında evi vardı ve tüm işi eğitirdi.⁹⁸⁹ Ammâr b. Yâsir’in de perşembe günleri Kûfe Mescidinde dersi vardı.⁹⁹⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*’ında Kûfe’ye taşınan ashop ve tabiînden 149 kişinin ismini vermektedir.⁹⁹¹

Ebû Mûsâ el-Eş’arî, Basra’da yalnızca bir vali değil, aynı zamanda o şehrin imamıdır. Müslümanlar için bir emir, gayri müslimler için de İslâm dininin davetçisi vazifesine sahiptir. Enes b. Mâlik, İmran b. Husayn, Osman b. Ebi’l-Âs ve Süfyân b. Mâlik, Hz. Ömer tarafından Basra’ya yeni Müslüman olanlara Kur’an ve fıkıh öğretmek için gönderildiler.⁹⁹² Bu isimlerin dışında Utbe b. Gazvân, Semüre b. Cündeb, Ebû Bekre, Ma’kıl b. Yesâr, Abdullah b. el-Muğaffal gibi pek çok sahabî Basra’ya yerleşmişlerdi. İbn Sa’d *Tabakât*’ında Basra’ya yerleşen sahabe ve tabiînden yine 149 kişinin ismini vermektedir.⁹⁹³

Irak’ta ve diğer Sâsânî eyaletlerinde kırsal bölgelerin İslâm’a girmesi şehirlere göre daha geç olmuştur. 10 yılda biten fetihler esasında şehirler ve ulaşılabilen yerleri kapsıyordu. Ardından gelen iskân ve tebliğ faaliyetleri de fethedilen ve yeni kurulan şehirler üzerinden ilerliyordu. Dolayısıyla, göçebelerin yaşadığı dağlarda İslâm’ın tamamen yayılması XIII. yy.1 buldu.⁹⁹⁴ Aşiretler genelde toptan İslâm’a giriyordu. Örneğin, Rebî b. Ziyâd el-Hârisî, Zarang isimli bir Zerdüşî aşireti, İslâm’a davet etti ve onlar da topluca Müslüman olmayı kabul etmişlerdi.⁹⁹⁵

Irak’ta görev yapan valiler, kadılar günlük hayatta insanların Müslümanlaşması için büyük çaba harcıyorlardı. Ammâr b. Yâsir’in Kûfelilere bir vali olarak sürekli nasihat ettiği bilinmektedir. Örneğin bir konuşmasında şunları söylemişti: “Kim de şu üç özellik bulunursa bütün imanı kendinde toplamış sayılır: Yokluk anında verebilmek, insanlara karşı insafı olmak ve bütün insanlara selam

⁹⁸⁹ İbn Sâ’d, *Tabakât*, 8/122.

⁹⁹⁰ Ebû Yusuf, *Kitâbu’l-Harac*, 96.

⁹⁹¹ İbn Sâ’d, *Tabakât*, c. 8.

⁹⁹² İbn Sâ’d, *Tabakât*, 9/6.

⁹⁹³ İbn Sâ’d, *Tabakât*, c. 9.

⁹⁹⁴ Foltz, *Religions of Iran*, 208.

⁹⁹⁵ Choksy, *Conflict and Cooperation*, 78.

vermek.” Onun insanlar arasında dolaşan sözlerinden biri de “Allah’ım! Beni salihlerden kıl, salih kullarına verdiklerinden bana da ver!” şeklindeki duasıdır.⁹⁹⁶

Irak denilince ilk akla gelen isimlerden biri de Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’dir. Kendisi Basra mescidini ilim merkezi haline getirmiş ve vaktinin büyük bir kısmını ilim halkaları için ayırmıştı. İnsanlara fıkıh öğretmediği ya da onları bilgilendirmediği bir anı yok gibidir. Namaz kıldırıp da selam verdiğiğinde insanlara dönüp onların Kur'an okumalarını dinliyor ve doğru okumaları konusunda eğitim veriyordu. Basra Mescidinde ilim talebeleri çoğalınca onları halkalara ayırırdı. Cihada çıktığında dahi insanlara ilim ve fıkıh öğretmekten geri kalmazdı.⁹⁹⁷

Kûfe ve Basra arasında İslâmlaşmanın ötesinde Müslümanlar arasında İslâmî ilimler noktasında öyle büyük gayretler cereyân etmiştir ki bu iki şehir büyük âlimler çıkarmış ve bu âlimler öğrencileri ile birlikte ekolleşmişlerdir. Bu iki şehir arasındaki ilmî rekabeti daha küçük ölçekte Haçlı seferlerinden sonraki dönemlerde Oxford ve Cambridge arasında da yaşandığını biliyoruz.

Kûfe’de, Alî b. Ebî Tâlib (ö. 40/661), Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. el-Ecda‘ (ö. 63/683), Amr b. Şürahbîl (ö. 63/683), Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 73/692), Esved b. Yezîd (ö. 75/694), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), Âmir b. Şerâhîl eş-Şa‘bî (ö. 104/722), Hammad b. Ebî Süleyman (ö. 120/738), Âsım b. Behdele (ö. 127/745), Hamza b. Habîb (ö. 156/773), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve daha pek çok isim fıkıh, hadis, dil ve kıraat konularında eğitimler verdiler. Daha sonra Kûfe’de fıkıhta Vekî‘ b. Cerrâh, Ebû Hanîfe, onun meşhur talebeleri Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî; kıraatta Ali b. Hamza el-Kisâî; dilde Mufaddal ed-Dabbî, Ebû Ca’fer er-Ruâsî, Ebû Amr eş-Şeybânî, Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, Ebû Abdullah İbnü'l-Arabî ve şiirde Mütenebbî, tarihte; Muhammed b. Sâib el-Kelbî, Ebû Mihnef, Avâne b. Hakem. Seyf b. Ömer, Hişâm b. Muhammed el-Kelbî gibi isimler yetişmiştir.

⁹⁹⁶ Akbaş, “Hz. Ömer Dönemindeki Fetihlerin Ardından Gerçekleştirilen Tebliğ Faaliyetleri”. 121.

⁹⁹⁷ Akbaş, “Hz. Ömer Dönemindeki Fetihlerin Ardından Gerçekleştirilen Tebliğ Faaliyetleri”. 123.

Basra'da ise İmrân b. Husayn (ö. 52/672), Enes b. Mâlik (ö. 93/711), Abdullah b. Mugaffel (ö. 59/679), Büreyde b. el-Husayb (ö. 63/682), Ebû Ümame el-el-Bâhilî (ö. 86/705), Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693), Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), Katâde (ö. 117/735), Ebü'l Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ve daha ismini sayamadığımız pek çok isim Basra'da bir ilim havzası oluşturdular. Daha sonraki dönemlerde Basra'dan, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Câhız, Kindî, Mukaddesî gibi isimler çıkmıştır.

3.2.4. Evlilikler Yoluyla İslâmlaşma

Kâdisiye zaferinden sonra Irak'ta kalıcı olmaya başlayan ve sayıları artan mücahidler ile yerli kadınlar arasında evlilikler başladı. Bu kadınların kimisi hür, kimisi esir alınan cariyelerdendi. Bu evliliklerin sayısı ve çeşitliliği gün geçtikçe artıyordu. Medine'den gelen savaşçılarla Irak'taki Yahudi ve Hristiyan kadınlar arasındaki evliliklerin artışını Medâin valisi Huzeyfe b. Yemân'dan öğrenen Hz. Ömer, bu duruma bir kısıtlama getirmek istedi.⁹⁹⁸ Ancak bu doğal ve yoğun fiilî duruma engel olmak imkansızdı. Sonraki dönemlerde bu evliliklerden doğan çocuklar yeni nesil Müslümanların önemli bir bölümünü oluşturdular.

Bu evliliklerin en ünlüsü Hz. Hüseyin ile son şah III. Yazdigerd'in kızı Şehrbânû arasındaki evliliğidir. Bazı rivayetlerde de şah ailesi ile irtibat kurulmadan Gazâle isimli bir Pers kızından iddiaya göre Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin doğmuştur.⁹⁹⁹ İran-Şii kaynaklarında bu olay biraz daha detaylandırılmaktadır. Rivâyete göre Yazdigerd'in bir kızı Medine'ye esir olarak getirilmiş; Hz. Ali, Hz. Ömer'e kızın istediği kişi ile evlenmesine izin verelim, demiştir. Hz. Ömer de bu teklifi kabul etmiş; kız, erkekler arasında gezinmiş ve Hz. Hüseyin'i seçmiştir. Hz. Ali, bunun üzerine kızın ismini sormuş, o da "Cihânşah (dünyanın şahı)" deyince Hz. Ali,

⁹⁹⁸ Bk. Ali Aslan Topçuoğlu, "Yahudilik-Hristiyanlık ve İslâm Hukuku'na Göre Nikâh Akdine Etkisi Bakımından Din Farklılığı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/2 (01 Nisan 2010): 79-120.

⁹⁹⁹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/303. İbn Sâ'd, *Tabakât*, 5/156. Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân* (Beyrut: Daru Sadir, t.y.). 3/267

“Hayır, senin adın bundan sonra Şehrbânû (memleketin hanımı) olsun.” demiştir.¹⁰⁰⁰ O günkü sosyal yapıyla uyumsuzluğu bariz olan bu rivâyetin dışında son bir rivayet daha vardır. Yazdigerd’in üç kızı Medine’ye getirilmiş, Hz. Ali, Hz. Ömer’e bu kızların şah kızı olduğunu ve onlara daha farklı muamele yapmak gerektiğini söylemiştir. Hz. Ömer onu haklı bulmuş ve bunun üzerine Hz. Ali, üçünü de satın alıp birini oğlu Hüseyin’e, birini Hz. Ebû Bekir’in oğlu Muhammed’e, diğerini de Hz. Ömer’in oğlu Abdullah’a hediye etmiş ve sırayla bunlardan Ali Zeynelâbidîn, Kasım ve Salim doğmuştur.¹⁰⁰¹

Benzer bir iddia da Halife Velîd b. Abdülmelik’in Fîrûz isimli bir Sâsânî prensinin kızı olan Şahfarand ile evliliğidir.¹⁰⁰² Fîrûz, Yazdigerd’in oğludur ve onun iki kızını Kuteybe b. Müslim esir olarak getirmiştir. Biriyle Velîd b. Abdülmelik diğeriyle de Haccâc evlenmiştir. İlk evlilikten Emevî Halifesi Yezîd b. Velîd (III. Yezîd) doğmuştur.¹⁰⁰³ Dolayısıyla Zeynelâbidîn’in annesi, Yezîd b. Velîd’in annesinin halasıdır. Ziyâd b. Ebîhi, Maryana isimli Persli bir asil kadınla evlenmiş, bu evlilikten hem Basra hem de Kûfe valiliği yapacak Ubeydullah b. Ziyâd doğmuştur.¹⁰⁰⁴ Bu rivayetlerin tümüne ihtiyata yaklaşmak gerekmektedir.

¹⁰⁰⁰ Sarah Bowen Savant, *The New Muslims of Post-Conquest Iran*, Reprint edition (Cambridge University Press, 2015). 104.

¹⁰⁰¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3/267.

¹⁰⁰² Choksy, *Conflict and Cooperation*, 80.

¹⁰⁰³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3/267.

¹⁰⁰⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 359.

Şekil 35. Tahran'ın güneyinde kalan Rey şehrindeki Şehribânu Türbesi.

Bu meşhur örneklerin dışında farklı evliliklerle de karşılaşırız. Örneğin, Kûfeli Arap dilinin ünlü isimlerinden ve aynı zamanda Ahmed b. Hanbel'in hadis aldığı kişilerden biri olan Ebû Amr eş-Şeybânî'nin babası Pers, annesi de Ârâmîdir.¹⁰⁰⁵ Meşhur Arap şairlerinden İbnü'r-Rûmî'nin (ö. 283/896) de babası Bizanslı (dedesi Hristiyan ve ismi Gregorios) annesi ise Pers asıllı bir hanımdır.¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰⁵ Hulusi Kılıç, "Ebû Amr eş-Şeybânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994). 10/98.

¹⁰⁰⁶ İsmail Durmuş Mustafa Çuhadar, "İbnü'r-Rûmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000). 21/186.

Kādî Şüreyh¹⁰⁰⁷ (ö. 80/699), Atâ b. Yesâr¹⁰⁰⁸ (ö. 103/721), Süleymân b. Yesâr¹⁰⁰⁹ (ö. 107/725), Hasan el-Basrî¹⁰¹⁰ (ö. 110/728), Muhammed b. Sîrîn¹⁰¹¹ (ö. 110/729), İbnü'l-Mukaffa¹⁰¹² (ö. 142/759), Muhammed b. İshâk¹⁰¹³ (ö. 151/768), Fazl b. Sehl¹⁰¹⁴ (ö. 202/818), Ma'mer b. el-Müsennâ¹⁰¹⁵ (ö. 209/824), İsâ b. Ebân¹⁰¹⁶ (ö. 221/836), Hasan b. Sehl¹⁰¹⁷ (ö. 236/851), Alî b. Rabben et-Taberî¹⁰¹⁸ (ö. 247/861), İbnü'l-Hasîb¹⁰¹⁹ (ö. 252/866), Belâzürî¹⁰²⁰ (ö. 279/892), İbnü'l-Müneccim¹⁰²¹ (ö. 300/912), Ebü'l-Fazl Bel'amî¹⁰²² (ö. 329/940), Ebû Alî el-Fârisî¹⁰²³ (ö. 377/987), İbn Dürüsteveyh¹⁰²⁴ (ö. 347/958) gibi pek çok isim ikinci nesilden itibaren Arap, Pers, Ârâmî ve Yahudilerin aralarında yaptıkları evliliklerden doğmuşlardır.

¹⁰⁰⁷ Şükrü Özen, "Kādî Şüreyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001). 24: 119

¹⁰⁰⁸ Ahmet Özel, "Atâ b. Yesâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991). 4/37.

¹⁰⁰⁹ Orhan Çeker, "Süleyman b. Yesâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010). 38/109.

¹⁰¹⁰ Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997). 16/291.

¹⁰¹¹ Ahmet Yücel, "İbn Sîrîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999). 20/358.

¹⁰¹² İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000). 21/130.

¹⁰¹³ Mustafa Fayda, "İbn İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999). 20/93.

¹⁰¹⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Fazl b. Sehl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995). 12/275.

¹⁰¹⁵ Süleyman Tülücü, "Ma'mer b. Müsennâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003). 27/551.

¹⁰¹⁶ Şükrü Özen, "İsâ b. Ebân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000). 22/480.

¹⁰¹⁷ Nahide Bozkurt, "Hasan b. Sehl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997). 16/351.

¹⁰¹⁸ Necip Taylan, "Ali b. Rabben et-Taberî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989). 2/434.

¹⁰¹⁹ Ömer Mahir Alper, "İbnü'l-Hasîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000). 21/71.

¹⁰²⁰ Mustafa Fayda, "Belâzürî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992). 5/392.

¹⁰²¹ Ahmet Hakkı Turabi, "İbnü'l-Müneccim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000). 21/155.

¹⁰²² Ayla Demiroğlu, "Ebü'l-Fazl Bel'amî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992). 5/590.

¹⁰²³ Mehmet Reşit Özbalkıç, "Ebû Alî el-Fârisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994). 10/88.

¹⁰²⁴ Mehmet Reşit Özbalkıç, "İbn Dürüsteveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999). 19/420.

3.2.5. İslâmlaşmanın Sonuçları

Irak'ta fetih sonrası başlayan İslâmlaşma hareketi meyvelerini ilk nesilde vermeye başladı. Yeni Müslüman kitle mevâlî ya da hür olsun, genelde buldukları havzadan çıkmadılar. Hayatlarında ve mesleklerinde radikal değişiklikler olmadı. Irak'ta bulunanlar genelde Irak'ta kaldılar. Çiftçilikle uğraşanlar çiftçiliğe devam ettiler. Bürokrat olanlar bürokraside yeni görevler aldılar. Askerler de Müslüman orduların içinde savaşmayı sürdürdüler. Yeni Müslümanlar için yeni diyebileceğimiz tek sınıf belki de ulemâ sınıfıdır. Genelde ikinci nesilden pek çok âlim, Müslümanların arasında etkin oldular. Ancak oranları nüfusları nispetindeydi. Yeni Müslümanlar, bariz bir şekilde belli mezhebe yönelmediler. Toptan belli bir isyana katılmadılar ya da toptan belli meslekleri icra etmediler. Doğal bir dağılımla kim ne yapıyor idiye nüfusları oranında dahil oldular. Bu doğal bir entegrasyonun göstergesidir.

Irak'ta ilk nesil Müslümanlar Hanefî, Mutezilî, Sûfî okullar arasında dağılırken daha geç Müslüman olanların Şafîî, Eş'arî ve Sûfî okullar arasında dağılım gösterdikleri iddia edilmektedir.¹⁰²⁵ Yeni Müslümanlar hakkında bu ve buna benzer pek çok spekülâtif yorum yapmak mümkündür. Ancak bu değerlendirmeler yanıltıcıdır. Çünkü Irak İslâm dünyasının merkeziydi ve her anlayışın ve her mezhebin Irak'ta bir karşılığı vardı. Tabakât kitaplarından anladığımız kadarıyla Yeni Müslümanlar da klişe “mevâlî sınıfı” anlatımına uymayacak şekilde İslâm dünyasının önemli bir parçasını oluşturuyorlardı. İsyân edenlerden, fitne çıkaranlardan, aşırı uç mezhepler kuranlara baktığımızda mevâlîleri gördüğümüz gibi, ulemâya, umerâyâ baktığımızda da onları görmekteyiz. Çünkü ilk dönemde net bir şekilde mevâlî ayrımı yapılmamakta hatta halifeler de dahil olmak üzere Araplar, çocuklarını mevâlîlerle evlendirmektedirler. Böylece Arap olmadığı halde Selmân-ı Fârisî'ye “sahabe” unvanı veren anlayış, Hasan el-Basrî'ye tabîîn, Ebû Hanîfe'ye de “tebeu't-tâbiîn” unvanını vermekten geri durmamıştır. Bu dönemde etnik ayrım yapmak bize çok sağlıklı sonuçlar vermemektedir. Ayrıca ridde savaşlarından sonra Müslüman olan

¹⁰²⁵ Richard W Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period an Essay in Quantitative History* (Cambridge: Harward University Press, 1979). 88.

Araplarla, Irak'ın fethinden sonra Müslüman olanlar arasında en fazla 10 sene gibi bir zaman dilimi vardır. Ayrıca yeni Müslümanların muhatap olduğu sahabenin bile önemli bir kısmı bir Müslüman anne ve babadan doğmamıştır.

Iraklıların ilk öğretmenleri olan sahabe, bu kitlelere sevgi, adalet, merhamet, insaf ve imanı öğretti. Doğru ile yanlış, iyi ile çirkin ayrımını tevhid ile şirk ayrımı üzerinden gösterdiler.¹⁰²⁶ Bu durum özellikle Irak gibi bir bölge için oldukça önemlidir. Yeni Müslümanlar, güzel sözlü misyonerlerle değil doğal bir şekilde dinlerini temsil eden gerçek kişilerle beraber bu kişilerin oluşturduğu canlı bir toplumda yaşadılar. İlk Müslümanların din öğrendiği kişilerin sahabe ve tabiîn olması bölgede İslâmiyet'i kabul eden kitlelerin Müslümanlaşmasındaki en önemli etken olmuştur.

Irak'ta yeni Müslümanlar etnik olarak Arap, Ârâmî, Yahudi, Pers, Hind ve Afrika kökenliydi. Arapların İslâmlaşması Arabistan'dan sonra Şam ve Irak fetihleriyle tamamlanmıştı. Azınlık Hristiyan Araplar dışında putperest ya da başka bir dine inanan Arap kalmamıştı. Ârâmîlerin İslâmlaşması da Irak ve Şam fetihleri ile başlamıştı. Müslüman olduktan sonra Arapça konuşmuşlar ve Ârâmî kimliklerini kaybetmişlerdir. Hristiyan kalanlar da Şam'da Yakûbî, Irak ve Cezîre'de Nestûrî olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Perslerin İslâm'a girişi ise Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde başlamış ve henüz nihayete ermemiştir. Bunun en büyük sebebi Sâsânî coğrafyasının genişliği, farklı Pers soylarının bulunuşudur.

Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde üç tür Pers asıllı Müslüman ile karşılaşmaktayız. İlki düzenli ve görevli bir biçimde Arap yarımadasında bulunan İranlılar, köle olarak getirilenler ve köle veya görevli olmadığı halde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelip Müslüman olanlardır. Sâsânîlerin Yemen, Ummân, Bahreyn'de Sâsânî valileri, askeri birlikleri ve onların aileleri bulunmakta idi. Bu kişilerin yerli kadınlarla evliliklerinden "ebnâ" ismi verilen yarı Persli bir topluluğun oluştuğunu bilmekteyiz. Bu kişiler, Müslüman oldular. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken ona bağlı kaldılar, hatta

¹⁰²⁶ Fayda, *Hulefâ-yı Raşidîn Devri*. 144.

Kısrâ'nın davet mektubunu almasından sonra hiddetlenip Medine'ye bir birlik gönderme emrini yerine getirmediler.¹⁰²⁷ Peygamber (s.a.v.) vefat ettikten sonra da ridde olaylarına katılmadıkları gibi yalancı peygamber Esved el-Ansî'yi ortadan kaldırdılar. Fetih dönemlerinde de İslâm ordularına katıldılar.¹⁰²⁸

Yemen Perslerinin dışında, risalet öncesi dönemlerden kalma gerek Mekke ve Medine'de gerekse Taif'te, Pers asıllı cariye ve kölelere rastlıyoruz. Bunlardan bir kısmının İslâm'ın ilk dönemlerinde Müslüman olduğunu geriye kalanın da ileriki dönemlerde İslâm'a girdiğini öğreniyoruz. Son olarak da çeşitli vesilelerle Peygamber'in (s.a.v.) yanına gelip, İslâm'ı öğrenip Müslüman olan İranlılar ile karşılaşılıyor. Pers asıllı olan ve Irak'a yolu düşen veya Iraklı olup Pers asıllı olmayan Müslümanlardan bazılarını seçtik. Onların hayat hikâyesini, İslâmlaşmanın evrelerini içerden dinlemek adına burada zikredeceğiz.

Bu kişiler fetihlerden önce Müslüman olmuş olsalar da fethi ve yeni Müslümanlara etkileri bakımından oldukça önemlidirler. Bu kişilerin en ünlüsü Selmân-ı Fârisî'dir. İsfahanlıdır ve Müslüman olmadan önceki ismi Mâbeh b. Bûzenşah olduğu, babasının dihkân ve dindar bir Mecûsî olduğu rivayet edilir.¹⁰²⁹ Bir başka rivayette de babası Sâsânî ordusunda sipahi olarak görev yapan Esâvire askerlerindedir.¹⁰³⁰ Ceyli ya da İsfahan'ın Cey mahallesinden olduğu zikredilir. Selmân'ın Ehvâz eyaletinde bulunan Râmhürmüz şehrinden olduğu da iddia edilmiştir.¹⁰³¹ Memleketinden ve Mecûsîlikten çıkıp Şam, Musul, Nusaybin ve Ammûriye'yi (Emirdağ, Hisar Köyü) ziyaret etti.¹⁰³² Buralarda tek kalmış, muhtemelen o dönemde Roma'nın baskılarından dolayı gizlenen ve sayıları az olan muvahhid Hristiyanlar ile karşılaştı ve her biri ölmeden onu bir diğerine yönlendirdi. Böylece beklenen bir peygamber olduğunu öğrendi ve bu din adamlarının

¹⁰²⁷ Mustafa Fayda, "Bâzân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992). 5/283.

¹⁰²⁸ Hüseyin Algül, "Esved el-Ansî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995). 11/441.

¹⁰²⁹ Mehmet Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahabiler* (İstanbul: İFAV, 2011). 258.

¹⁰³⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 1/513.

¹⁰³¹ Askalânî, *el-İsâbe*, 3/141.

¹⁰³² Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahabiler* 259.

yönlendirmeleri neticesinde Hicaz'a yöneldi.¹⁰³³ Benî Kelb kabilesinden birileri onu istediği yere götürmek bahanesi ile parasına ve mallarına el koydular ve Selmân'ı Benî Kureyza'dan birine sattılar. Bu şekilde Medine'ye geldi ve mükâteb köle olarak hayatına devam etti.¹⁰³⁴ Burada kendisinden önce Müslüman olmuş Pers bir cariyeye olan ve gerçek ismi bilinmeyen Emetü'l-Fârisiyye¹⁰³⁵ olarak kayıtlara geçen hanımefendi vasıtası ile Peygamber'e (s.a.v.) ulaştı ve Müslüman oldu.¹⁰³⁶ Hz. Muhammed (s.a.v.), Selmân'ın borcunu kapatarak azat etti.¹⁰³⁷ Selmân b. İslâm veya Selmân el-Hayr olarak da bilinir. Hicret sonrası neredeyse bütün olaylara şahit olmuştur. İbn Abdi'l-Berr'e göre Bedir'e, genel kanaate göre de Uhud'a şahit oldu ve daha sonra tüm savaşlarda bulundu. Dört Halife döneminde de İslâm fetihlerine özellikle İran'ın fethine aktif olarak katıldı. Irak'taki ilk temaslarda ve davetlerin Farsça yapılmasında görev aldı. Medâin valiliği yaptı.¹⁰³⁸ Bir süre Kûfe'de yaşadı¹⁰³⁹ ve Hz. Ali döneminde, Medâin'de vefat etti. Selmân gibi soylu ve Persli bir Müslümanın Irak'ta halkın İslâm'a davetinde görev alması, Arapça bilmeyen dihkânların ve Esâvire askerlerin Müslüman olmaları konusunda önemli ipuçları vermektedir.

Selmân, karakter olarak güçlü ve sabırlı idi. Başına onca iş gelmiş olmasına ve alışık olmadığı pek çok farklı coğrafyada zor şartlarda yaşamış olmasına rağmen hedefinden bir an şaşmamıştı. Küçük ayrıntılara takılmazdı. Örneğin, Medâin'de yolda yürürken şeker kamışı yüklü bir adam dikkatsizlik sebebiyle Selmân'ı yola sıkıştırmış ve canını acıtmıştı. Ancak ağzından sadece "gençlerin emirliğine kadar ölmeyesin" diye bir cümle çıktı. Bir başka olayda da Medâin'deki Persler, alaycı bir şekilde Farsça ona "İşte kurt geldi." dediklerinde "Boş verin, hayır bugünden (fetih) sonradır." diye karşılık veriyordu. Medâin'de emir iken eğersiz bir şekilde eşeğe biniyor ve arkasından koşan çocukları uzaklaştırmak isteyenlere de aynı cümleyi kuruyordu,

¹⁰³³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/87.

¹⁰³⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/88.

¹⁰³⁵ Askalânî, *el-İsâbe*, 8/29

¹⁰³⁶ Askalânî, *el-İsâbe*, 7/507.

¹⁰³⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/125.

¹⁰³⁸ Askalânî, *el-İsâbe*, 3/141.

¹⁰³⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/96.

“Bırakın, hayır ve şer bugünden sonrasdır.”¹⁰⁴⁰ Kendi soydaşlarının içinde mütevazı ama muzaffer bir komutan gibiydi. Ait olduğu kimlik konusunda bir karmaşası yoktu. Fetihlerde Farsça bir şekilde kendi vatandaşlarını İslâm’a davet eden, Müslümanlarla karşı karşıya gelmek isterlerse kendilerini çetin bir savaşın beklediğini hatırlatan ve savaş koptuğu zamanlarda da Persler ile savaşan yine oydu.¹⁰⁴¹

Herkesin birbirini kabilesi ile tanıttığı bir gün Selmân, Pers kimliğini ön plana çıkarmamış ve “ben Selmân b. İslâm’ım” demiş ve Müslüman kimliği ile kendisini tanıtmış, bunun üzerine Hz. Ömer de “Ben de Selmân b. İslâm’ın kardeşiyim” diyerek ümmet anlayışına bir Kureyşli olarak katkıda bulunmuştur.¹⁰⁴² Kabileciliğin ve asabiyetin en güçlü formu olarak mikro milliyetçiliğin zirve olduğu Arap yarımadasında Selmân hiçbir zaman “yabancı” muamelesi görmemiştir. Arap olmayışı ya da Arapça aksanı sorun olmamıştır. Selmân, Persli oluşu ile övünmemiş, Araplara eski Pers krallarının masallarından bahsetmemiş, Mecûsî kültürü İslâm kültürüne taşımamıştır. Hatta doğu mistisizmi ya da Mezopotamya’da karşılaştığı Hristiyanlık ruhbanlığı dahi onun İslâm algısını değiştirmemiştir. Ebü’d-Derdâ çok zahid bir kişi olduğu, sürekli geceleri ibadetle geçirdiği, sürekli oruç tuttuğu ve ailesi ile çok ilgilenmediği için onu uyarmış, ifrat ve tefrite kaçmadan, Resûlullah’ın (s.a.v.) yaşadığı şekilde İslâm’ı ona tavsiye etmiş, ruhbanlığa gidecek yolları kapatmıştır. Bu tavsiyeleri duyan Resulullah (s.a.v.): “Selman, şüphesiz ki ilim olarak doyunluğa ulaşmıştır” buyurmuş, Hz. Ali (r.a.) de onun ilmini ve fikhını övmüştür.¹⁰⁴³

Selmân, sahabe arasındaki yerini, Peygamber’in (s.a.v.) ona yakınlığını, Hz. Ömer ve Hz. Ali’nin ona karşı dostluğunu hiçbir şekilde fırsata çevirmemiştir. Irak’ta ortaya çıkan fitne olaylarına karışmamış, kimseyi karşısına almamış, taraf tutmamış, kendini ya da Müslümanlığını ilgilendirmeyen işlerle ilgilenmemiştir. Bu sebeple Selmân-ı Fârisî bugün İran’da ara ara ortaya çıkan nasyonal Şiilik söyleminde çok fazla alem şahsiyet haline getirilememektedir. Ancak diğer taraftan sırf Pers

¹⁰⁴⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, 4/99.

¹⁰⁴¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 2/452-453

¹⁰⁴² Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, 1/544.

¹⁰⁴³ İbn Sa’d, *Tabakât*, 4/96-97.

kimliğinden dolayı da Şiiler tarafından irtidad ettiği iddia edilen sahabe arasında da sayılmamaktadır.

Zikredeceğimiz bir diğer isim Rüseyd'dir. Ensar'dan Benî Muaviye'nin kölelerinden birisidir. Sahabedir ve kendisinden hadis rivayet edilmiş, Uhud'a katılmıştır.¹⁰⁴⁴ Uhud savaşı sırasında müşriklerden birini öldürdükten sonra "Alın size, işte bir Pers çocuğu!" diye seslenince, Peygamber (s.a.v.) kendisine "Neden, ben bir Ensar delikanlısıyım demedin ki? Bir kavmin mevlası, o kavimden sayılır" buyurmuştur. Rüseyd, bir başkasını daha öldürdükten sonra İşte Ensar'ın delikanlısı diye bağırınca Peygamber (s.a.v.) gülümsemiş, "Ne güzel söyledin Ebû Abdullah" buyurmuş ve bunun üzerine Rüseyd'in lakabı Ebû Abdullah olmuştur. Rüseyd'in soyu devam etmemiştir.¹⁰⁴⁵ Selmân, İslâm kimliğini almış tikel bir örnek değildir. Rüseyd'de görüldüğü gibi Pers kimliği, Arap kimliği gibi ikinci plana itilmiş ve İslâm kimliği üst kimlik olarak benimsenmiştir.

Yemen'de bulunan Ebnâ da İslam fetihlerine Persli olarak katkıda bulunan ve muhtemelen Sâsânîlerin yıkılışından sonra Müslüman olan Persler için kahraman olarak görülen kişilerdi. Yemen'e asker olarak gönderilen Pers askerlerin soyundan gelen Ebnâ arasında ilk Müslüman olan kişi Bâzân'dır. Onun dışında Dâzuyeh el-Fârisî, Horzâd b. Bezrec el-Fârisî, Sa'd b. Bâluyeh el-Fârisî, Merkburd el-Fârisî, Bâbuyeh el-Fârisî, Hasre el-Fârisî, Ebû Ukbe Abdurrahman el-Fârisî, Hürmüz b. Mahan el-Fârisî, Bahreyn Merzubanı Usayht gibi isimler fetihlerden önce Müslüman olan Perslerdir. Onlardan biri olan Yemen Valisi Bâzân'ın oğlu Şehr, babası vefat edince Peygamber (s.a.v.) tarafından San'a'ya vali tayin edilmişti. Esved el-Ansî, yalancı peygamber olarak ortaya çıkınca, Şehr onunla savaştı, ancak öldürüldü. Bunun üzerine yine Ebnâdan Esved, Şehr'in Âzâd isimli karısıyla evlendi. Âzâd, Ebnâdan Fîrûz ed-Deylemî'nin amcasının kızı idi ve Esved'in öldürülmesinde önemli bir rol üstlenmişti.¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴⁴ Askalânî, *el-İsâbe*, 12/171.

¹⁰⁴⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/354, İbnü'l-Esîr, *Üsüdü'l-Ğâbe* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1989). 3/372.

¹⁰⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsüdü'l-Ğâbe*, 2/381.

Fetihler esnasında kritik görevlerde bulunan bazı ünlü komutanlar henüz savaşın sonucu belli olmadan Müslüman olmuşlardır. Müslüman olan Pers komutanların en ünlüsü Hürmüzân'dır. Ehvâz bölgesinin valisi olan bu soylu kişi, Kâdisiye ve Celûla'da Müslümanlarla savaşmış ancak Hûzistan'ın fethinden sonra Medine'ye esir olarak getirilmiştir. Hz. Ömer'den eman alan bu kişi, bilahare Müslüman olmuş ve İslâm fetihleri konusunda danışmanlık yapmıştır.¹⁰⁴⁷ Kâdisiye sırasında Müslümanlardan işittiği "Allah dilerse olur, dilemezse olmaz" sözünden etkilenerek Müslüman olan Azad Merd b. Hürmüz el-Fârisî¹⁰⁴⁸, Tüster fethinde adamlarıyla birlikte Ebû Mûsâ ile görüşerek Müslüman olan Siyah el-Fârisî¹⁰⁴⁹ ve Nemârik savaşından sonra Müslüman olan ünlü komutan Câbân¹⁰⁵⁰ bu kategoride sayılabilecek isimlerdir.

Hz. Ebû Bekir (r.a.) döneminde Hâlid b. Velîd'in komutasında Irak bölgesinde fethedilen Aynu't-Temr'de Musa b. Nusayr'ın babası Nusayr ve Muhammed b. Sîrîn'in babası esir alınmıştı.¹⁰⁵¹ Aynu't-Temr gayri müslimlerin yaşadığı bir yerdir. Bunların arasında Hristiyanlar ve Persler de bulunmaktadır. Muhammed b. Sîrîn'in nispet edildiği Sîrîn onun annesidir.¹⁰⁵² Bu isim eğer Farsça kadın ismi olarak kullanılan Şîrîn ise, annesinin Fârisî olma ihtimali doğar. Ancak İbn Sa'd'a göre onun annesinin ismi Safiyye'dir ve Hicazlıdır. Hz. Ebû Bekir'in mevlâsı olmuştur ve İbn Ömer'den, Ebû Hureyre'den hadis işitmiştir. 6 kardeşten biri olan Muhammed, Aynu't-Temr'in fethinden 28 yıl sonra Hz. Osman'ın hilafetinin 10. Yılında, kardeşi Enes b. Sîrîn de 11. yılda doğmuş¹⁰⁵³ ve Enes b. Mâlik'in hizmetine girmiştir. Enes, Muhammed'in babası Sîrîn'i azad etmiştir.¹⁰⁵⁴ Muhammed b. Sîrîn'in künyesi, Ebû Bekir idi.¹⁰⁵⁵ Kardeşi Muhammed gibi kardeşleri Enes, Yahya, Ma'bed de sika râviler

¹⁰⁴⁷ Osman Çetin, "Hürmüzân-ı Fârisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998). 18/498.

¹⁰⁴⁸ Askalânî, *el-İsâbe*, 1/193.

¹⁰⁴⁹ Askalânî, *el-İsâbe*, 3/223.

¹⁰⁵⁰ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1-2/132., İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/435.

¹⁰⁵¹ İbnü'l-Esîr, *Üsüdü'l-Gâbe*, 2/395.

¹⁰⁵² Hamevî, *Mu'cem 'ul-Büldân*, 4/199.

¹⁰⁵³ İbn Sâ'd, *Tabakât*, 9/203.

¹⁰⁵⁴ Ahmet Yücel, "Muhammed b. Sîrîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999). 20/358.

¹⁰⁵⁵ İbn Sâ'd, *Tabakât*, 9/215.

olarak tabakât kitaplarında yerlerini almışlardır. Muhammed b. Sîrîn Basra'da ve Kûfe'de yaşamıştır. Basra'da iken Hasan el-Basrî ile birlikte Basra mevâlîlerinin iki efendisinden biri olarak bilinirdi.¹⁰⁵⁶ Musa'nın babası Nusayr da azad edildikten sonra Şam'a yerleşti ve Halife Muaviye'nin yakın muhafızlarından biri oldu. Ölünceye kadar ona hizmet etti. Musa da bu şekilde devlet ve siyasetin içerisinde yetişti.¹⁰⁵⁷ Musa da bir mevâlî olarak başladığı serüvenini İfrîkiye Valisi olarak sürdürdü ve Endülüs Fatihi olarak zirveye taşıdı.

Tabiînin önde gelen isimlerinden Hasan el-Basrî, 21/642 tarihinde Medine'de doğdu. Anne ve babası, Irak'ta bulunan Meysan fethi sırasında teslim olmuşlardır ve Pers asıllıdır. Babasının adı Feyrûz'dur, Zeyd b. Sâbit'in veya Enes b. Mâlik'in halasının kölesi olduğu için Ensarî olarak anılır.¹⁰⁵⁸ Annesi, Peygamber'in (s.a.v.) eşi Ümmü Seleme'nin hizmetinde bulundu. Hasan el-Basrî'nin çocukluğu Ümmü Seleme'nin yanında geçmiştir. Hem annesi hem de babası azat edildi.¹⁰⁵⁹ Babasının isminden anlaşılacağı üzere Hasan el-Basrî, Pers asıllıdır. Kardeşi Saîd bir muhaddis, diğer kardeşi Ammâr da bir zahid olarak bilinir. Hasan el-Basrî'nin Farsça bildiğini bazen Ferkad es-Sencî ile aralarında Farsça konuştukları rivayetlerinden anlıyoruz.¹⁰⁶⁰ Basra'da Arap olmayan, kuvvetle muhtemel bir Persli hanımla evliliğinden iki oğul bir kız sahibi oldu. Basra'da bir müddet kadılık yapmış daha sonra kendi isteğiyle ayrılıp ölümüne kadar ilimle meşgul olmuş, 120 sahabeden ilim almış ve yüzlerce öğrenci yetiştirmiştir. Ayrıca Afganistan fetihlerine katılmıştır.¹⁰⁶¹

Meşhur siyer âlimi Muhammed b. İshak b. Yesâr'ın (ö. 151/768) dedesi Yesâr, Muhammed b. Sîrîn ve Musa b. Nusayr'ın babası ile aynı dönemde Aynu't-Temr'de esir alınanlar arasında idi.¹⁰⁶² Muhammed, Süryânîce bilirdi. Bağdat'ta vefat etti.¹⁰⁶³ İddia edildiği gibi Süryânîceyi Mısır'da öğrenmemiş olmalıdır. Zira yaşadığı dönemde

¹⁰⁵⁶ İbn Sâ'd, *Tabakât*, 9/207.

¹⁰⁵⁷ İsmail Hakkı Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Musa b. Nusayr* (Ankara: Araştırma, 2002). 17-18.

¹⁰⁵⁸ Uludağ, "Hasan-ı Basrî". 16/291.

¹⁰⁵⁹ İbn Sâ'd, *Tabakât*, 9/162.

¹⁰⁶⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/176.

¹⁰⁶¹ Uludağ, "Hasan-ı Basrî". 16/291.

¹⁰⁶² İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/333.

¹⁰⁶³ Fayda, "İbn İshak", 20/93.

Süryânîceyi öğrenmesi için bir neden yoktu, babası Nestûrî Hristiyan olduğu için zaten Ârâmîceyi bilmesi gerekmekteydi ve son olarak Mısır gitme sebebi Süryânîce öğrenmek değil, Medine’de yaşadığı bazı problemlerdir.¹⁰⁶⁴ Tüm bu veriler ışığında İbn İshak’ın Ârâmî Hristiyan ya da Ârâmîleşmiş Arap Hristiyan bir aileden geldiğini söyleyebiliriz.

Bağdat’ın Kerh mahallesinde doğan Ma’rûf b. Fîrûzân el-Kerhî’nin (ö. 200/815) ailesi Hristiyan ya da Vâsıtlı bir Sâbiîdir. Hristiyan bir öğretmen tarafından dövülünce evde kaçtığı ve yıllar süren ayrılıktan sonra Müslüman olup evine döndüğü, ailesinin de onunla birlikte Müslüman oldukları bilinmekte ve Ma’rûf’un zahit bir kişi olarak yaşadığı kaydedilmektedir.¹⁰⁶⁵

Basra’dan Medâin’e gelerek burada kadılık yapan ve sika bir râvi olarak bilinen Benî Temîm mevlasından Âsım el-Ahvel (ö. 141/758)¹⁰⁶⁶ tabiîndendir. Ataları Horasan’dan göç etmiş Medâinli Şuayb b. Harb de aynı şekilde tabiîn neslindedir. Şuayb daha sonraları Mu‘tezilî görüşleri benimsemiş, Mekke’ye yerleşmiş ve ölünceye kadar orada kalmıştır.¹⁰⁶⁷

İbn Sâ’d’ın *Tabakât* eserinde yaptığımız taramada babalarının isimleriyle dikkat çeken tâbiînden Ebû Meymûne el-Medenî el-Fârisî, Yusuf b. Mihrân el-Basrî, Yusuf b. Mahek el-Mekkî, Said b. Merzuban, Musa b. Dihkân, Ebû Dihkâne, Ubeydullah b. Dihkân ve tebeu’t-tâbiînden Yezîd el-Farisî el-Basrî, Yezîd b. Hürmüz el-Medenî, Ebü’l-Melih el-Fârisî, Ebû Ammâre Kays el-Fârisî ve Abdurrahman b. Hürmüz el-Arec gibi isimlerle karşılaştık. Ancak bu kişilerin haklarında detaylı bilgi bulunmamaktadır.

Görüldüğü gibi yeni Müslümanların hemen ikinci nesilde İslâm toplumuna uyum sağladıklarını anlaşılmaktadır. Bunun ötesinde pek çok alanda önemli başarılarla

¹⁰⁶⁴ Mithat Eser, “Eseri Günümüze Ulaşan İlk Siyer Müellifi İbn İshak’ın Güvenilirliği”, *İSTEM*, 13 (01 Aralık 2009): 261-280. 263.

¹⁰⁶⁵ Reşat Öngören, “Ma’rûf el-Kerhî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003). 28/67.

¹⁰⁶⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 9/331.

¹⁰⁶⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, 9/332.

imza attıkları görülmektedir. Bu konuda bu kişilerin gayreti kadar İslâm toplum yapısının asayiş sorunu çıkarmadıkları sürece yeni Müslümanların ilerlemesine, çeşitli mevkiiler kazanmasına engel olmayan bir sisteme sahip olmasının da payı vardır.

Emevîler döneminde Müslüman olan pek çok gayri müslim azat edilmiştir. Bu teşvik ile pek çok kişinin Müslüman olduğu bilinmektedir.¹⁰⁶⁸ Irak'ın Müslümanların yönetim merkezi olması şehirleşmeyi ve şehirlileri doğrudan etkiledi. Ancak kırsal kesimlerde, coğrafi olarak devletin ulaşmasının zor olduğu noktalarda insanlar eski dinleri üzere kaldılar ve İslâmlaşmaları yavaş oldu. Bu sürecin XII. yy.a kadar devam ettiği bilinir. Hatta uzun yıllar izole bir şekilde köylerde Mecûsî bir şekilde yaşayan halkın İslâm'a girdikleri ilk dönemlerde mihrabın önünde kıbleyi belirtir şekilde ateş yaktıkları, hac için Mekke'ye gidenlerin ibadetlerinin kabul olması için Zerdüş tapınaklarını, bir Müslümanın adına türbeleştirip ziyaret ettikleri bilinmektedir.¹⁰⁶⁹

Peki, Irak'taki İslâmlaşma ile ilgili acaba bazı rakamlar verebilir miyiz? Verirsek ne kadar isabet etmiş oluruz? Öncelikle söylemeliyiz ki Hulefâ-i Raşidîn dönemiyle ilgili hatta Emevîler dönemi ile ilgili kesin rakamlar vermemiz imkânsızdır. Çünkü insanların nüfusunu ancak dîvân kayıtlarından yola çıkarak tahmin edebilir, cizye ödeyenlerin oranını da genel nüfusa göre yıl yıl artış ve eksilme hızına göre İslâmlaşma oranlarını söyleyebilirdik. Ancak dîvân kayıtları İbnü'l-Eş'as ayaklanması sırasında 700'lerin başında yandığı için Abbâsîler döneminde Kitâbü'l-Harâc kitapları yazılmıştır. Ancak Amerikalı araştırmacı Richard W. Bulliet, yeni Müslümanların sayısı konusunda niceliksel bir analiz denemesinde bulunmuş ve tabakât kitaplarında geçen isimler ve künyeler üzerinden İslâmlaşma oranını hesaplamaya çalışmıştır. Örneğin, Muhammed b. Ahmed b. Rüstem isimli bir kişinin dedesi olan Rüstem'in yaşadığı dönemde, Rüstem'in ya da oğlu Ahmed'in Müslüman olduğu ön kabulü ile verileri analiz edip grafikleştirmiştir. 6000 civarında gerçek kişinin biyografilerinden yola çıkmıştır.¹⁰⁷⁰

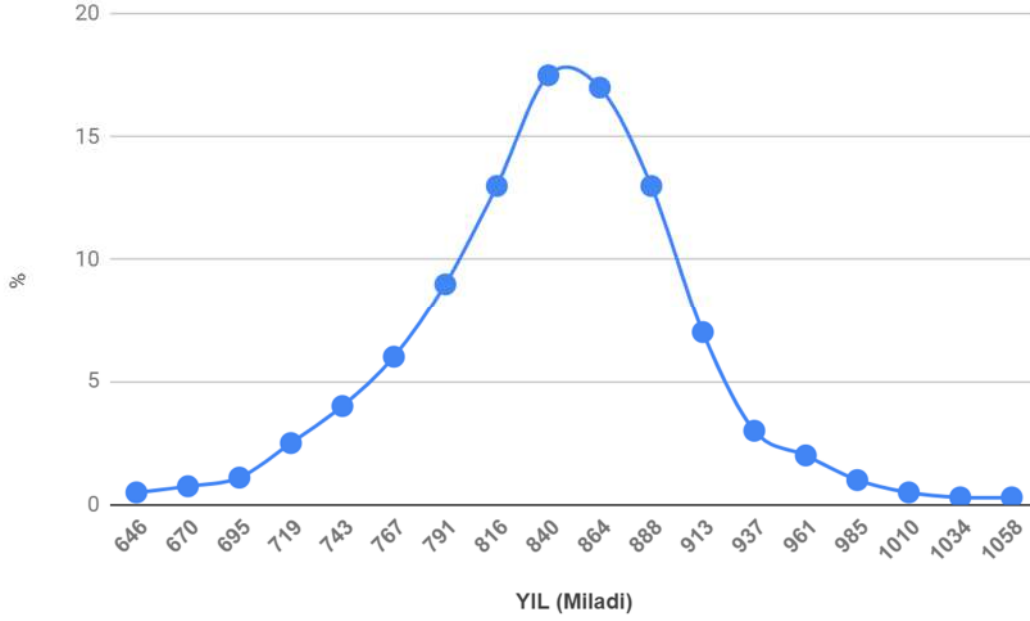
¹⁰⁶⁸ Choksy, *Conflict and Cooperation*, 77.

¹⁰⁶⁹ Choksy, *Conflict and Cooperation*, 88.

¹⁰⁷⁰ Bulliet, *Conversion to Islam*, 18-21.

Yazarın iddia ettiği ölçekte, İran halkının İslâm'dan dönmemesi ve İslâmlaşmanın tamamlanması, Irak'ta kalan ve Müslümanlarla birlikte yeni bir ilim geleneğinin inşa edilmesi noktasında gayret sarf eden bir neslin var olduğunu görmek bakımından bu veriler değerlidir.

Şekil 36. İran'da İslâmlaşma eğrisi¹⁰⁷¹

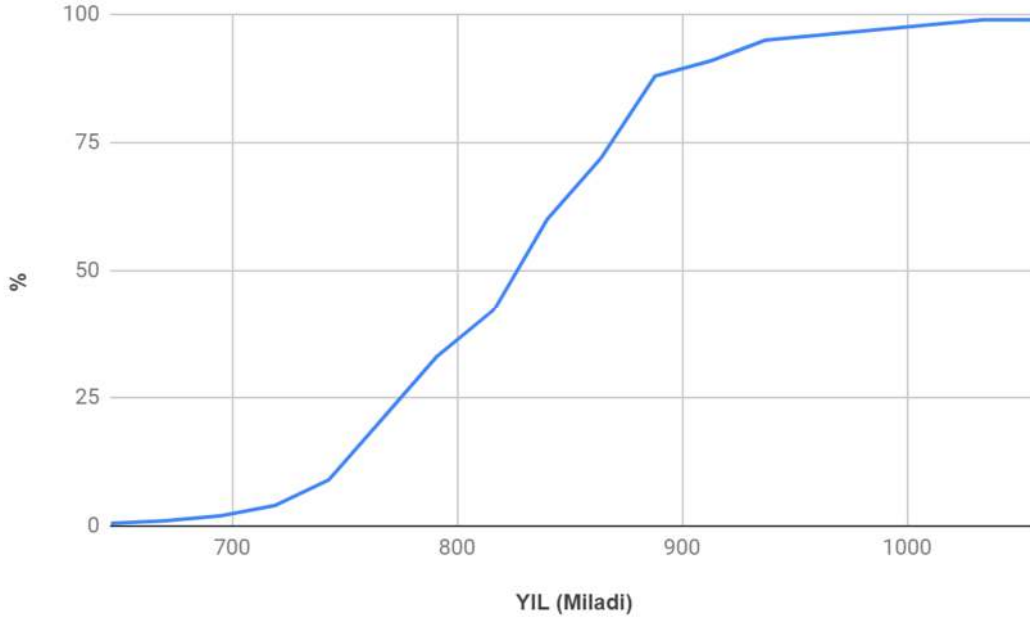

Bu grafik çan eğrisi şeklinde hangi yıl, toplumun yüzde kaçının Müslüman olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Bulliet, burada her 5.000 kişiden birinin önemli bir kişi çıkaracağı faraziyesi üzerinden hareket etmektedir. Tabiki bu yüzde hesabının sağlanması, kanıtlanması imkânsızdır. Doğru olduğunu varsayarsak 646 ve 695 yılları arası oranın küçük olmasının sebebi, henüz Müslüman olmuş insanların birkaç yıl içerisinde âlim olamayacakları gerçeği ile ilgili olmalıdır. Aynı mantıkla ilk yıllarda İslâmlaşma oranı, çok daha yüksek seviyelerde olmalıdır ki ihtida etmiş bir milyon kişiden 200 kişi, tabakat kitaplarına bir yüzyıl sonra girebilsin. Bu grafikte,

¹⁰⁷¹ Bulliet, *Conversion to Islam*, 23.

dikkat edilmesi gereken bir başka konu da Abbâsîler döneminde İran asıllı kişilerin özellikle bürokraside, çeviri faaliyetlerinde istihdam edilmeleriyle makam sahibi olan kişilerin de artık tanınmaya ve kayıtlara girmeye başlamış olmasıdır.

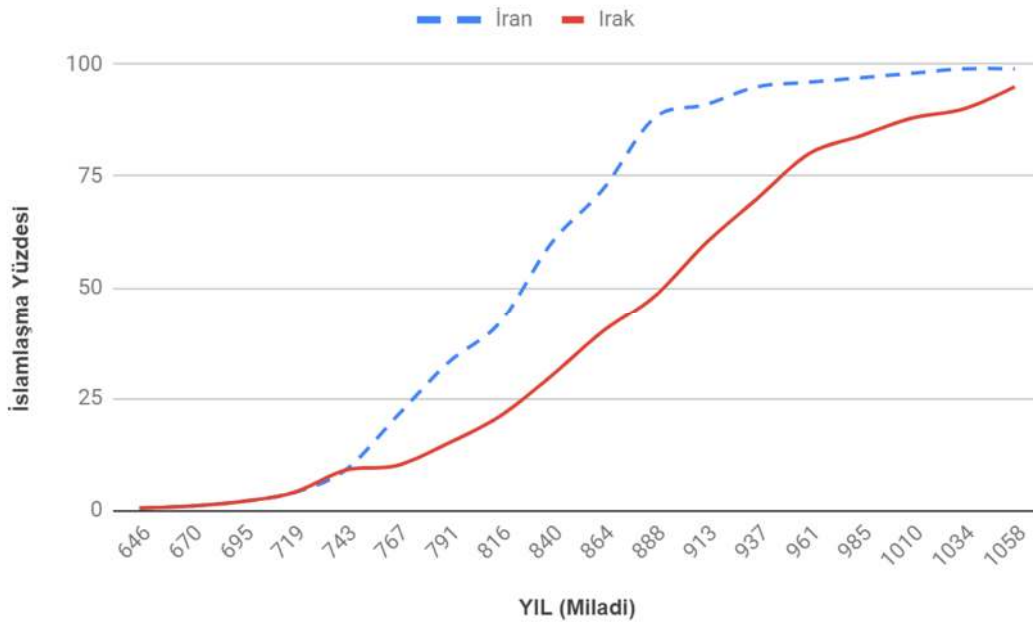
Şekil 37. İran'da kümülatik İslâmlaşma eğrisi¹⁰⁷²

Bu grafik de bir önceki çan eğrisi grafiğinin kümülatif hâlidir. Ulema sınıfı baz alındığı için sanki Dört Halife Dönemi ve Emevîler Döneminde hiç İslâmlaşma olmamış ve tüm ivmelenme Abbâsîler Döneminde olmuş gibi bir görüntü ortaya çıkmıştır. Yine, hattı zatında Müslüman oldukları ve belli bir konuda yetişmiş, önemli kişiler oldukları için tabakât kitaplarında kendilerine yer bulan insanlardan elde edilen bir veri olduğu için sanki XI. yy.da İran halkının %100'ünün Müslüman olduğu yanlışlığı grafiğe yansımış olmaktadır.

¹⁰⁷² Bulliet, *Conversion to Islam*, 23.

Şekil 38. Irak-İran karşılaştırmalı kümülatif İslâmlaşma eğrisi¹⁰⁷³

Irak ile ilgili Bulliet'in yaptığı tahminlerde ortaya çıkan sonuç, İslâmlaşmanın Irak'ta İran'a göre daha yavaş ilerlediği şeklindedir. Irak'taki din çeşitliliğinin Sâsânîlerin diğer eyaletlerine nazaran daha fazla olduğu, özellikle Nestûrîlerin Müslümanlaşmasının daha geç ve yavaş olduğu sonucu ortaya konmak istenmiştir. Son olarak Irak ile ilgili Bulliet, fetihten sonra Irak'ın %3'ünün İslâmlaştığını, h. III. asırda da %84'e ulaştığını tahmin etmektedir.

Bu çalışmanın sorunlu üç noktasından ilki, çalışmanın sadece tabakât kitabında yer alacak kadar önemli kişiler, mesela âlimler üzerinden değerlendirme yapması ve oradaki oranlarla halkın İslâmlaşma oranını aynı kabul etmesidir. İkincisi, Pers olmadığı halde Pers ismi koyan ya da künye alan, Müslüman olduğu halde Pers ismini kullanmaya devam eden kişileri ayırtmaması ve son olarak da yeni Müslüman olmuş, henüz Arapçayı yeni öğrenen ilk neslin tabakât kitaplarına girecek bir başarı gösterememesi gibi doğal bir durumu dikkate almaması ve ilk dönemlerde İslâmlaşmanın yavaş ilerlediği sonucunu çıkarmasıdır.

¹⁰⁷³ Bulliet, *Conversion to Islam*, 82.

3.3. Fetih ve İslâmlaşma Üzerine Yapılan Çağdaş Değerlendirmeler

Bu kısımda genel olarak fetih ve özel olarak Irak'ın fethiyle ve İslamlaşma ilgili daha çok modern dönem değerlendirmelerini bir araya getirdik. Birbirinden çok farklı görüşleri toplayıp iki gruba ayırdık. Birinci grup fethin ve fetihlerin kalıcılığını İslâm dinine bağlarken ikinci gruptakiler ise fethin sebebini öncelikli olarak siyasi ve ekonomik temellere dayandırmaktadırlar. Elbette, aynı gruptaki yorum sahiplerinin olaylara birebir aynı noktadan baktıklarını iddia etmiyoruz. İslâm'ı fethin ana âmili olarak görenler arasında İslâm'ın yıkıcı bir din olduğu iddiasında olanlar bulunmaktadır. Aynı grupta fetihleri İslâm'ın ve Müslümanların başarısı olarak gören ve çoğunluğu oluşturan araştırmacılar da vardır. Ancak biz bu iki yaklaşımı İslâm'ı fethin ana sebebi olarak görenler kategorisinde değerlendirdik. İkinci grupta, sanki İslâm diye bir din hiç yokmuş gibi ekonomik ve siyasi sebepler arayanlar, yenilginin tüm sorumluluğunu Sâsânîlere yıkanlar veya İslâm'ın fethine katkısını itiraf etmekle beraber öncelikli motivasyon kaynağının ekonomik olduğunu iddia edenlerin hepsini bir araya getirdik. Bu bölümü, fethin tarihi kadar önemsiyoruz. Çünkü, tarih yazımını etkileyen bu yorumlar, güncel tahliller değil tarihi bugünden geriye doğru etkileyen fikirlerdir.

Fetih ve İslamlaşma konusunda fikir beyan eden kişileri Müslümanlar ve oryantalistler olarak ayırabilirdik. Ancak bazı Müslüman araştırmacıların oryantalistlerden daha katı bir biçimde tarihte bir dönem yaşamış Müslümanları töhmet altında bırakan mesnetsiz iddialar ortaya attıklarını gördük. Oryantalistleri de tek bir grupta toplayamadık. Zira, artık geçmişte kalmış modern çağda yaşamış oryantalistler ile bugünün revizyonist oryantalistleri arasında ortaya çıkan bariz yaklaşım farklılıkları, bunu yapmaya engeldir.

Klasik İslam tarihi yazarlarından alıntı yapmadık. Çünkü müelliflerimiz daha çok olayları aktarmakla iktifa etmişler ve muzaffer tarafın tarihçisi olmanın avantajı ile sayfalarca gereksiz yorumlar yapmaktan kaçınmışlardır. Bu sebeple çoğu çağdaş yorumcuların ortaya attıkları iddialara kaynaklık teşkil etmemişlerdir. Fetih konusunda yazan herkesin fikirlerini bir araya getirme iddiasında da değiliz. Sadece akademik dünyanın düşünceleri ile de yetinmedik. Fetih ve İslamlaşma konusunda

ifrat, tefrit ve mutedil olan, bizce ilgi çeken veya değerli olan görüşleri bir araya getirdik. İlk olarak İslâm'ı, fethin en önemli sebebi olarak gören araştırmacıların görüşlerini değerlendirebiliriz.

3.3.1. Fetih ve İslâmlaşma Konusunu Dini Açıdan Değerlendirenler

Mustafa Fayda'ya göre cihad, saldırganlık, şursuz bir imha ve istilâ hareketi değil belli bir gaye ve prensiplerle ortaya konan bir barış, güvenlik, dirlik ve düzen çözüdür. Müslümanların müşterek bir merkezden emir alarak, yalnızca Allah rızası için îlâ-yı kelimetullah etrafında birleşerek Kur'an-ı Kerim'den hız ve kuvvet alarak gerçekleştirdikleri bu fetihler, insanlık tarihinin gördüğü en mühim hadiselerden biri olmuştur. Müslümanların en büyük silahı sarsılmaz, tamaha ve zafiyete düşmeyen imanlarıdır. Onlara bu çılgınca cesareti veren şey İslâm dini, onun kitabı Kur'an-ı Kerim ve Peygamberi Hz. Muhammed'dir (s.a.v.). Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, Hz. Peygamber zamanında temelleri atılmış olan İslâm fetihlerini sürdürmeyi îmânî bir borç bildiler. Bu harekât hak ve batılı birbirinden ayırma gücüne ve dirayetine sahip, teşkilatçı bir yapıya sahip olan Hz. Ömer zamanında zirveye taşındı. Hz. Osman zamanında da olanca hızıyla devam etti. Hz. Ali döneminde duraklayan fetihler Emevîler döneminde kaldığı yerden devam etmiştir. Fethedilen bölgelerdeki insanlar Müslüman olmaya zorlanmamış, onları devletin himayesine alınmıştır. İslâm fetihlerinin kalıcılığının iki sebebi vardır. Birincisi İslâm dininin arz ettiği ehemmiyet ve ikincisi de Müslümanların fethettikleri toprakları adaletle idare etmeleridir.¹⁰⁷⁴

Mehmet Ali Kapar'a göre Hz. Hz. Ebû Bekir ilk verdiği hutbede izleyeceği siyaseti açıklamıştır. Bu hutbeye bağlı olarak insanları cihada teşvik etmiş ve böylece Irak-Şam fetihleri başlamıştır. Ardından gelen Hz. Ömer, 10 yıl 6 ay süren hilafeti süresince fetih politikasını devam ettirdiği gibi fethi kalıcı kılacak politikalarla şehirler kurmuş, insanları yeni yerlere yerleştirmiştir. Bu dönemde devlet kurumsallaşmış, gelirler kaydedilir olmuştur. Hz. Osman döneminde de fetihler karada devam etmiş aynı zamanda deniz seferlerine başlanmıştır. Tüm bu büyük başarılar, Medine

¹⁰⁷⁴ Fayda, *Hulefâ-yı Raşidîn Devri*, 146.

devletinin ve ordusunun seviyesini, Müslümanların Hz. Peygamber'in vefatından sonra da güçlerini kaybetmediklerini göstermesi açısından önemlidir.¹⁰⁷⁵

Şibli Numanî de Fayda ile benzer görüşlere sahiptir. Numanî'ye göre Batılı tarihçilerin öne sürdüğü yenilginin sorumlularının daha çok Persler ve Rumlar olduğu iddiaları kısmen doğru olsa da bunlar, asıl konuyu saptırmaya yönelik aldatıcı önerilerdir. Persler son dönemlerde güçlerinin zirvesinde değillerdi, halk da yönetimden hiç memnun değildi, ancak bu onların gelen ilk orduya yenilip tamamen yıkılmalarını gerektirmezdi. Hem Persler hem Rumlar asker sayısı ve teçhizat konusunda Müslümanlardan daha üstündü. Müslümanların zaferinin gerçek sebebi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) onlara aşıladığı, Hz. Ömer'in teşvik edip kuvvetlendirdiği şevk ve cesaretti. Bu noktada fetihleri, İskender ve Cengiz gibi kana susamış, katliamları dillere destan liderlerin işgalleriyle kıyaslamak Hz. Ömer'e ve Müslümanlara haksızlık sayılır.¹⁰⁷⁶

Hasan İbrahim Hasan'a* göre fethin en önemli sebebi, İslam'ın bizatihi kendisi ve oluşturduğu toplumdur. İranlılar idari zulümden ve askerlik hizmetinden kurtuldukları için Müslümanları iyi karşıladılar. Zulüm gören diğer din mensupları da cizye karşılığında rahata kavuşmuşlardı. Hasan'a göre Sâsânî topraklarında yaşayan insanlar asla zorla Müslüman olmadılar. Araplar onlara güzel muamelede bulundular. Müslüman olmayan küçük bir grup ateşe tapmaya devam etti. Müslümanlar, onların mabetlerine dokunmadı.¹⁰⁷⁷ Genel kanaati dile getiren Hasan'ın görüşleri tarihsel veriler ile örtüşmektedir.

Suriye asıllı, Suudi Arabistan, Kuveyt, İngiltere, Katar gibi ülkelerde eğitim-öğretim ve yayın faaliyetlerinde bulunan Muhammed Sürûr Zeynelâbidîn (ö. 2016), "Mecûsîlerin Geri Dönüşü" isimli, İslâm dünyasında yankı uyandıran kitabında

¹⁰⁷⁵ İsmail Hakkı Atçeken Mehmet Ali Kapar, *İslam Tarihi*, ed. Ahmet Önkal (İstanbul: Hikmetevi, 2018). 105-108.

¹⁰⁷⁶ Şibli Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, trc. Talip Yaşar Alp (İstanbul: Mahya, 2015). 172-175.

* 1892-1968 yılları arasında yaşamış, T. W. Arnold'un öğrencisi Mısırlı tarihçi.

¹⁰⁷⁷ İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 1/288.

Sâsânîlerin Müslümanlara yenilmesiyle ilgili öne sürülen gerekçeleri reddetmektedir. Zeynelâbidîn'e göre Sâsânîler, fetihten önce köhneleşmiş, zafiyete uğramış durumda değillerdi. Bilakis, Bizans savaşlarından sonra sistemi yenilemişler ve eksikliklerini gidermişlerdi. Sâsânî ordusu İslâm ordusuna göre çok daha güçlü durumdaydı. Bu sebeple Müslümanlar, Pers askerleriyle savaşmak yerine Bizanslılarla savaşmayı tercih ederlerdi. Zaten fetih yetmiş yıldan fazla sürmüş ve yirmi binden fazla Müslüman şehit olmuştu. Alınan yerler defalarca tekrar isyan etmiş, Müslümanlar Irak'ta hem Araplarla hem de Perslerle uğraşmak zorunda kalmışlardı.¹⁰⁷⁸

Cemal Hamdan'a* göre İslâm fetihleri, yayılmacı emperyal bir yapıya sahip olmakla birlikte fethettiği yerlere özgürlük götürmüştür. Müslümanlar yayılmacıdır ancak sömürgeci değildir. Roma'nın ve Sâsânîlerin sömürdüğü yerlerdeki insanları özgürleştirmiştir. Zira bu bölgelerdeki egemen güçler İslâm fetihlerinden önce bölge halklarının mülkiyetini talan ediyor ve dini konularda onlara zulmediyorlardı. İslâm fetihlerinden sonra yine aynı bölgelerde milliyetçi yaklaşımlar gözlemlenmez. Tam tersine karşılıklı evlilikler, insani ilişkiler, kaynaşmalar koşulsuz teşvik edilir. Yine Hamdan'a göre İslâm, dini, kavmiyetçiliğin üzerinde tuttuğu için tüm bölgeleri etkisi ve baskısı altında bırakan bir metropol kurmamıştır. Başkentler yalnızca idari merkez olarak kullanılmış ve gerektiğinde kolayca Arap Yarımadası'ndan çıkıp Şam'a, sonra Bağdat'a, sonra Mısır'a veya Endülüs'e taşınabilmiştir.¹⁰⁷⁹ Hamdan'ın yaklaşım genel olarak isabetli ancak kullandığı dil bakımından tepkiseldir. İslam fetihlerini bağımsız bir şekilde ve kendi terminolojisiyle değerlendirmek daha doğru bir yaklaşımdır.

ABD'de ekonomi tarihi uzmanı olarak görev yapan Mahmood İbrahim, fethin Mekke ticaretinin gerilemesi ve bundan kaynaklanan ekonomik zarar ve kaybı telafi etmek amacıyla başlatılmış olduğu şeklinde görüş ileri süren F. Gabrieli ve M. A. Shaban'ı tenkit etmiştir. İbrahim'e göre bu, materyalist bir yaklaşım olup, konunun

¹⁰⁷⁸ Muhammed Surur Zeynelabidin, *Mecûsîlerin Geri Dönüşü*, trc. Hüsrev Subaşı (İstanbul: Guraba, 2014). 66.

* Mısırlı coğrafyacı, araştırmacı, 1993 yılında Mısır'da vefat etti.

¹⁰⁷⁹ Cemal Hamdan, *İstiraticiyetü'l-İsti'mar ve't-Tahrîr* (Mısır: Daru'l-Hilal, 1999). 149.

manevi boyutunu göz ardı etmektedir. Zira din veya manevi mükâfatlar bu yayılmanın amilleridir.¹⁰⁸⁰

Üç ciltlik İran Tarihi çalışmasında Hasan Pirniya*, Irak'ta bulunan şehirli esnaf ve işçilerin Arap fetihlerini kabullendiğini çünkü bu sınıfın Zerdüşť rahipleri ve onların etkisiyle son dönemde Sâsânîlerle problem yaşadıklarını belirttikten sonra kırsal bölgelerde yaşayan Perslerin, özellikle Hazar çevresindekilerin uzun süre İslâm'a direndiğini, Müslüman olanların da Emevîlere karşı direndiğini yazar. Bu direniş, Emevîlerin devrilmesiyle bitmemiş, Abbâsîler döneminde bir süre iyi ilişkiler kurulmasına rağmen bir süre sonra rahatsızlık artmış ve tükenmekte olan Sâsânî siyaset anlayışının son nesilleri h. III. yy.dan sonra tekrar canlanmıştır.¹⁰⁸¹ İran'da siyasi ve mezhepsel gerekçelerle Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler dönemine karşı geliştirilen olumsuz tarih okumasına katkıda bulunan Pirniya, konuyu dini çerçevede ancak siyasi bir biçimde inceler. İlk dönem Müslüman olanların Müslüman olma gerekçesini Zerdüşťlerin olumsuz tutumuna bağlarken, geç Müslüman olanların direncini de muhatapları olan Sahabenin veya sonraki dönemlerdeki Emevîlerin din anlayışına bağlar.

İranlı akademisyen Ebulfazl İzzetî, genel olarak İslâm'ın yayılmasıyla ilgili daha çok siyasî yönünün çalışıldığından şikayetle *İslâmın Yayılış Tarihinine Giriş* isimli müstakil bir çalışma hazırlamıştır. Bu çalışmada vurgulanan ana fikir, tarihte hiçbir siyasi gücün kuvvetle yayılamadığıdır. İslâm'ın özelliği ise temelde din, bu dine Pers ve Türk medeniyetinin katkısı ile ortaya çıkan yeni anlayıştır. Bu anlayış, insanlara hoşgörülle bakan bir eğilime sahiptir. Özellikle sûflilik İslâm'ın yayılmasında etken olmuştur.¹⁰⁸² İzzetî, İslâm'ı İslam dininin yayılışının ilk ve en büyük sebebi olarak ortaya koyduktan sonra kültürel, siyasi ve ekonomik sebepleri sıralayarak bir denge

¹⁰⁸⁰ İbrahim Mahmood, *Merchant Capital and Islam*, (Austin: University of Texas Press, 1990) 102. akt. Ahmet Turan Yüksel, "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1996): 169-196. 182-184.

* İran'da Kaçarlar döneminde 4 kez başbakanlık yapmış, hukukçu ve tarihçi. 1935'te vefat etmiştir.

¹⁰⁸¹ Hasan Pirniya, "Târîhe İrân Gable Ez İslâm", *Târîhe İran*, ed. Abbas İkbâl Âştîyânî Hasan Pirniya Pervîz Bâbâyî (Tahran: Müessesese-i İntişârât-i Negâh, 2013). 234-235.

¹⁰⁸² Bk.Ebulfazl İzzeti, *İslâmın Yayılış Tarihinine Giriş*, trc. Cahit Koytak (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003)..

oluşturmaya çalışır. Sûfliğin İslâm'ın yayılmasındaki katkısını öne çıkarma sebebi ise İran yayılmacılığını kendince Arap yayılmacılığının alternatifi olarak görmesidir.

İsfahan Üniversitesi tarih profesörlerinden Seyyid Asğâr Mahmud Âbâdî, Sâsânîlerin yıkılışı ile ilgili yaptığı değerlendirmede “Araplar ilk kez Arabistan dışına Hz. Ebû Bekir döneminde saldırdılar. Sâsânîlerin zafiyetlerini çok iyi biliyorlardı. Nihâvend Savaşı'nda Persli askerler neredeyse hiç savunma yapmadan dağılıp gitmişler, Araplar bir zorluk yaşamadan Sâsânî topraklarının tamamına yayılmışlardı. Yezdigerd kaçtığı yerde öldürülmüş ve imparatorluk Müslümanların eline geçmişti.” demektedir. Âbâdî'ye göre Sâsânîler, Müslümanlara kolayca teslim olmuşlar ve fetih sonrasında Müslümanlar, büyük bir medeniyetin, Sâsânî medeniyetinin imkânlarını keşfetmişlerdir. Bu medeniyet Müslümanlara kusursuz devlet yönetimini miras bırakmıştır. Yazar, daha sonra Sâsânîlerin eşi benzeri olmayan bir medeniyeti nasıl oluşturdukları anlatmakta ve bu medeniyetin unsurları hakkında detaylı bilgiler vermektedir.¹⁰⁸³ Dolayısıyla Âbâdî, fetih üzerinden Pers nostaljisi yapmakta ve yenilerek tarihe karışmış Sâsânîleri ihya ederek bugünün ulus fikrine katkıda bulunmaktadır.

Philip Khuri Hitti'ye göre 12 asırlık bir imparatorluğun son imparatoru hiç de asaletine layık olmayan bir şekilde kaçarken ölmüştür. Aynı imparatorluğun yeniden kendine gelmesi için 8 asır ya da daha fazla bir süre gerekti. Müslümanlar bu fethi 10 yıl içerisinde çocuklar ve köleler de dâhil 35-40 bin kişilik bir ordu ile başarmışlardı. Fetihden sonra 3 asır süren Arap-İslam hâkimiyeti altında kalan bu millet, ruhunu yeniden canlandıracak ve ihmale uğramış dilini de tekrar ihya edecekti.¹⁰⁸⁴ Hitti, bir Arap milliyetçisi olarak tıpkı Pirniya ve diğer modernleşme dönemi İranlı tarihçilerin yaptığı gibi Arap Ulusu'nu tarih üzerinden yeniden inşa etmektedir. Bu bakış açısına göre fetih ile ilgili İslâm da dahil olmak üzere her ne başarı varsa, tümü Araplara aittir. Elbette fetih hareketinin etnik bir hareket olmadığı ile ilgili tarihsel veriler, tarihçi olan

¹⁰⁸³ Seyyid Asğâr Mahmud Âbâdî, *Târîhe İrân der Ahde Sâsâniyân* (Tahran: Parseh, 2014). 314-323

¹⁰⁸⁴ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 225.

Hitti'nin dikkatinden kaçmamıştır. Ancak Hitti, yalnızca kendi kurgusunu besleyen verileri kullanarak hedefine ulaşmıştır.

Thomas Walker Arnold'a göre Sâsânîleri temsil eden son hanedan mümessillerinin saltanat devirleri korkunç anarşi içinde geçmişti. Zerdüşt rahipleri devlet işleri üzerinde büyük nüfuza sahipti. Hükümdarın hususi meclislerinde en kuvvetli azaları idiler. Zerdüştler, İran'da bulunan ve kendilerinden ayrılmış olan çok sayıdaki diğer mezhep cemaatlerine baskı yapıyorlardı. Bu tarikatların dışında Yahudi, Hristiyan, Sabîî, Gnostik, Maniheizt ve Budistlere yapılan baskılar, bunlara inananların içinde, resmi dine ve onu destekleyen yönetime karşı düşmanlık hissi uyandırmıştı. Bu durum Arap istilasına bir özgürleştirme rengi vermiştir. Küçük bir harac ödemek suretiyle hürriyete kavuşacaklar ve askeri hizmetlerden muaf olacaklardı. Harac ödeyerek dini hürriyete kavuşmak yalnızca Yahudiler ve Hristiyanlar için değil aynı zaman Zerdüştlere, Sâbiîlere, putlara, ateşe ve taşlara tapanlara da temin ediliyordu. Böylece İran'ın fethinde ordu bozguna uğramış, halk da hiç mukavemet göstermemişti.¹⁰⁸⁵ Arnold, diğer klasik dönem oryantalistlerinin yaptığı gibi yenilginin faturasını mağluplara çıkartarak Müslümanların galibiyet sebeplerinin hafifletmektedir.

Fetih konusunda en duygusal yaklaşıma sahip olan isimlerden biri olan Ye'or Bat*, belli örnekleri gizlemek, bazı satır aralarına projeksiyon tutmak konusunda fazlaca amatör davranarak, hırs, açgözlülük, istila, soygun, talan, barbarlık, vahşet, anarşi, soykırım, katliam, aşağılama, işkence, tecavüz gibi kelimelerin tümünü birden sıklıkla cihat ile ilişkili olarak kullanmaktadır. Bat için zimmî kelimesi, emniyetsizlik, aşağılanma, işkencelere maruz kalma gibi negatif yüklemelerle doludur. Bat'ın temel teorisi İslâm, barbar-bedevî Araplar tarafından kurulan ve medeniyetler için tehdit olan bir dindir. Cihad da İslâm'ın emrettiği ve Müslümanların daimî bir şekilde yapmaya memur oldukları bir ibadet biçimidir. Dolayısıyla ekstrem ya da radikal İslâm diye bir

¹⁰⁸⁵ Thomas Walker Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, trc. Hasan Gündüzler (Ankara: Akçağ, 1982). 209-210.

* 1933 Kahire doğumlu, Gisèle Littman ismiyle de yazan, Yahudi asıllı Mısırlı, sonradan evlilik sonucu İngiliz vatandaşı olan araştırmacı.

şey yoktur, İslâm'ın bizatihi kendisi bütün olumsuzlukları tüm doğallığı ile içinde barındırır. Bu fikre temel oluşturması bakımından ilk dönem İslâm fetihlerini değerlendiren Bat, İslâm fetihlerini bir fikrin hızlı bir şekilde yayılmasından ziyade Arap Yarımadasındaki bedevilerin Sâsânî ve Roma'da bulunan genelde Nestûrî ve Monofizit olmakla İslâm'a diğer Hristiyanlardan daha yakın olan, yani hem etnik hem de dini olarak aralarında çok büyük fark olmayan bedevî unsurların, kısa bir sürede değil iki yüzyıllık ardı arkası kesilmeyen saldırılarının neticesinde gerçekleştiğini öne sürmektedir. Irak'ın fethi sırasında bölgede bulunan Arap kabileleri Medine'ye gelerek Perslerin eksikliklerini anlatmışlar ve Arabistan'dan çıkan ordu kuzeyde bulunan ve hali hazırda Fırat kıyılarını talan eden bedevîlerin de desteği ile avantajlı hale gelmiştir. Fethettikleri yerlerde Arap bedevîler, büyük hırs ve açgözlülükle yerleşik medeniyetlere kaos ve anarşi getirmişlerdir. Fetihlerden sonra da başlayan elde tutma çabalarının bir sonucu olarak birbirlerine düşman olan kabileler fethedilen yerlere yerleşmişler ve kendi bedevî kültürlerini ve çatışmalarını bölgeye taşımışlardır. Irak'taki yerlilerin evlerine el konulmuş, malları yağmalanmış, siviller katledilmiş, kalanlar esir edilmiş ve din adamları aşağılanmıştır.¹⁰⁸⁶ Tarihsel olarak bir değer taşımayan bu yorumlar, Mısır gibi Fransızlar ve İngilizler tarafından sömürülmüş ülkelerdeki belli gruplar tarafından yürütülen fetih tarihi ile kolonizasyon tarihini etik düzeyde eşitleme ve bu yolla sömürgecileri veya sömürgeci kültürü sterilleştirme faaliyetleri kapsamında değerlendirilmelidir.

Fransız hukukçu ve oryantalist Georges-Henri Bousquet, 1956 yılında yayımladığı bir makalede fethin ardındaki ekonomik faktörlere ikinci planda yer vermiştir. Ona göre, ganimet cazibesi gibi birtakım ekonomik unsurlardan daha çok dinî teslimiyet savaşçıları motive etmiştir. Hatta başlangıçta ganimet vaatleriyle cezbedilen insanlar dahi, savaş meydanında yeni dinin heyecanına kendilerini kaptırmışlardır.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸⁶ Bat Ye'or, *The Decline of Eastern Christianity Under Islam: From Jihad to Dhimmitude : Seventh-twentieth Century* (New Jersey: Fairleigh Dickinson University Press, 1996). 44-60.

¹⁰⁸⁷ Georges, Henri Bousquet, "Observations sur la nature et les causes de la conquête arabe", *Studia Islamica*, 6 (1956), 37-52 akt. Yüksel, "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri" 174.

ABD, Kuzey Carolina’da bulunan Davidson College’da İslâm’ın yayılış tarihi üzerine araştırmalar yapan Prof. Jonathan Berkey, *İslâm’ın Oluşumu* isimli kitabında İslâm’ın ilk dönem yayılışı ile ilgili gösterilen tikel sebepleri eleştirmektedir. Berkey’e göre sadece sosyal, ekonomik ya da çevresel faktörler İslâm fetihlerini ve İslâmlaşmayı izah edemez. Araplarda zaten saldırganlık ve yağmacılık vardı. İslâm’ın onları bir ideal üzerinde etkili bir biçimde birleştirdi ve onların savaşçı ruhunu teşvik etti. Böylece Araplar yek vücut oldular ve büyük bir güce dönüştüler. VII. yy.da zengin ancak zafiyet içerisinde olan Bizans ve Sâsânîler, bu durumun bedelini ödediler.¹⁰⁸⁸ Berkey’e göre temel olarak İslâm, tetikleyici sebep, sebeplerin üzerindeki sebeptir.

Laura Veccia Vaglieri, fetih konusunda birçok faktörü göz önüne almakla beraber bunlardan İslâm dinini en etkili olanı olarak kabul etmektedir. Çünkü İslâm, bedevîlerin çabalarının gerisinde onları koordine eden bir unsur olup bu insanlara dini bir heyecan kazandırmıştır.¹⁰⁸⁹

Köln Üniversitesi’nde tarih araştırmaları profesörü olarak çalışan Monika Gronke’ye göre fetih sonrası İran, ani yayılmayı hazmetmedi ve İslâm öncesi geçmişini unutmadı. Bunun yerine İslâm ile harmanlanarak İran-İslam kültürünü oluşturdu.¹⁰⁹⁰ Gronke, “İran’ın tümünden Müslüman olması konusu da tartışmalıdır. Müslüman olmak eğer dini ritüellere aşına olmak, Kur’an’ı okuyabilmek ise evet formal olarak İranlıların Müslüman olduğu söylenebilir. Ancak biz XIII. yy.a kadar Fars, Cibâl, Deylem bölgelerinde Mecûsîlerin ayinlerine devam ettiklerini biliyoruz. Ehl-i kitap olarak kabul edilmelerinden dolayı onlara karışılmamıştı. Bu sebeple İslâmlaşmaları uzun sürdü. Ancak şehirlerde yaşayan tüccar ve işçi sınıfının kırsal kesimlerde yaşayan çiftçilere nazaran daha hızlı İslâmlaştığı söylenebilir.” demektedir.¹⁰⁹¹ İran’ın esasen Müslüman olmadığı iddialarını, Zerdüş Persler ve Safevîler döneminde Şiîleşen Persler üzerinden okuyan pek çok tarihçi gibi Gronke de

¹⁰⁸⁸ Bk. Berkey *The Formation of Islam*, 70-73.

¹⁰⁸⁹ Yüksel, “Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri”, 175.

¹⁰⁹⁰ Gronke, *Iran*, VII.

¹⁰⁹¹ Gronke, *Iran*, 9.

ilk dönem Müslüman olan Perslerin Arapça konuşmaya başladıklarını ve Araplaştıklarını hesaba katmamaktadır.

İslam Sanatları Profesörü Jean-Paul Roux,* yakın zamanda ölmüş Fransız bir oryantalisttir. Roux'a göre Müslümanlar fetih yaptıkları bölgelerde girdikleri yerleri talan ediyorlardı. Kendilerine direnen çiftçileri öldürüyorlar, yolları kesiyorlar, köyler arasındaki iletişimi kopartıyorlardı. Esir alınanlar iplerle bağlanmak yerine zincirlerle bağlanıyorlar, barbar, vahşi ve kanlı Müslüman kılıçlarının gölgesinde bekliyorlardı. Benzeri ifadelerle bir tür kurgu film senaryosu şeklinde kaleme aldığı *Arap Hâkimiyeti Altında İran (L'Iran sous la domination arabe 637-874)*¹⁰⁹² isimli makalesinde yazar, İslâm'ın İran'da hızla yayıldığını ancak İran kimliğinin Şiilikle birlikte tekrar toparlanıp yeniden vücut bulduğunu anlatmaya çalışır. Yazar, Şiiliği “hoşnutsuzların sığınağı” (refuge des mécontents) olarak tanımlar. Yazara göre tüm bunlardan sonra İran medeniyeti en az Yunan medeniyeti kadar ve belki daha da fazla bir biçimde İslâm'ı etkilemiştir.¹⁰⁹³ Roux, XX. yy.da XIX. yy. Oryantalistlerinin penceresinden konuyu ele almaktadır. Verilerin yaygın ve ulaşılabilir oluşuna aldırmandan çok bariz bir şekilde gereksiz anlam yüklemeleri ve konumlandırmalar yapmaktadır.

Revizyonist oryantalistlerden Patricia Crone (ö. 2015) ise Müslüman Arapların ilahi bir devlet teşkilatına ve fetih programına sahip olduklarına dikkat çeker.¹⁰⁹⁴ Ancak Sâsânî topraklarında Müslümanlar Zerdüştlere karşı büyük bir nefret beslediler. Zerdüşt kadınların ortak kullanılması gibi önyargılar buna sebep olmuş olabilir. Bunun ötesinde Zerdüştler, monoteist (tek ilaha inanan) ya da en azından monist (her şeyin tek özden geldiğine inanan) olmalarından dolayı Müslümanlara yakın olmaları gerekirdi. Ama Müslümanlar, onları monoteist olarak görmediler. Çünkü İslâm'ın, Hristiyanlığın ve Yahudiliğin anladığı monoteizmdeki gibi kıskanç bir tanrısı vardır

* CNRS (Le Centre national de la recherche scientifique), Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi Eski Başkanı, École du Louvre İslam Sanatları Profesörü. ö. 2009.

¹⁰⁹² Jean-Paul Roux, “L'Iran sous la domination arabe (637-874)”, 01 Mayıs 2003, https://www.clio.fr/BIBLIOTHEQUE/l_iran_sous_la_domination_arabe_637_874.asp. (Erişim 22 Şubat 2019)

¹⁰⁹³ Félix Marie Abel, *Histoire de la Palestine depuis la conquête d'Alexandre jusqu'à l'invasion arabe* (J. Gabalda, 1952). 2/397.

¹⁰⁹⁴ Yüksel, “Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri”, 175.

ve başka tanrılara tahammül etmez. Ancak Zerdüştlük, Brahmanizm gibi inançlarda pek çok tanrı olabilir ve onlar arasından birisi üstündür. Bunu kabul etmeyen Müslümanlar Mecûsîlere nefretle baktı.¹⁰⁹⁵ Güncel siyasi hadiseleri yakalamaya çalışan Crone, İslâm'ın özünde karşıtını yok etme kurgusu olduğuna iman eder. ABD'li Crone'a göre saldırgan Müslümanların sahip olduğu fikirler modern değil tarihseldir. Crone böylece 11 Eylül saldırısını yapanlarla, Zerdüştlere karşı nefret beslediğini iddia ettiği insanları aynı zaman diliminde eşitler. Bu duygusal yaklaşıma göre fethin temel sebebi İslâm'dır ve İslâm yıkıcıdır.

Bu kısımdaki görüşlere göre İslâm dininin kendisi, fethin başlangıç sebebi ve başarıya ulaşmasındaki en büyük nedendir. Araştırmacıların bazıları İslâm'ı tek amil olarak görürken, bazıları da başat sebep olarak görmüşlerdir. Bu anlamda İslâm'ı, fetihlerin siyasi ve ekonomik sebeplerinin arkasındaki ya da akabindeki sebep olarak görenlerden ayrılmışlardır. Bazı araştırmacılar, İslâm'ı yıkımın kaynağı olarak göstermek için dini temel sebep olarak ön plana çıkartırlarken diğer kısım da ilk dönem koşullarını tanımanın ve tarihsel verileri analiz etmenin sonucu olarak İslâm dinini hem fetihlerin sebebi hem de sonucu olarak görmektedirler. Bunların dışında İslâm'ı fetihlerle hiç ilişkilendirmeyenler ya da ekonomik ve siyasi sebepleri daha çok ön plana çıkartanlar da bulunmaktadır. Çalışmamızda bu görüşlere de yer vereceğiz.

3.3.2. Fetih ve İslâmlaşma Konusunu Ekonomik ve Siyasi Açıdan Değerlendirenler

Tahran Üniversitesi, Princeton ve California Üniversitelerinde görev yapan İranlı tarihçi Abdülhüseyin Zerrînkûb (ö. 1999), başta Müsennâ olmak üzere bazı bedevîlerin Sâsânî sınırlarına tecavüz etmeleri ve ardından çöle kaçmalarını, fethin başlangıcı olarak görür. Çünkü Araplar bu eylemlerinin bedelini ödememekte ve cesaretleri gün geçtikçe artmaktaydı. Müsennâ, İslâm'ı kabul etmiş olmakla, yapmış olduğu saldırılarda ve yol kesmelerde Medine'yi arkasına almış oluyordu.¹⁰⁹⁶ Bu

¹⁰⁹⁵Patricia Crone, *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran: Rural Revolt And Local Zoroastrianism*, Reprint edition (Cambridge University Press, 2014). 453-454.

¹⁰⁹⁶Zerrînkûb, *İslam Şafağı*, 112-116.

saldırıların sebebi fakirlikti. Araplar aç, çıplak ve sefil bir şekilde yaşayıp sağı solu yağmalıyorlardı.¹⁰⁹⁷ Bir taraftan da İslâm'ın yayılması ve ganimet, Arapları ihtilaf ve irtidattan alıkoyuyordu.¹⁰⁹⁸ Araplara belki onları daha iyi tanıyan Gassânîler ve Hîreliler karşı koyabilirdi, ancak Gassânîler çok zayıflamış, Hîreliler de kısa süre önce çökmüştü.¹⁰⁹⁹ Zerrînkûb gibi bir tarihçinin fetihlerle ilgili pek çok veriyi görmemesi mümkün değildir. Kasıtlı olarak ilk iki yüzyılı gölgeleyen ve İslam öncesi gibi sunan Zerrînkûb, *İki Asırlık Sessizlik (Du Karn-ı Sukût)* adında da müstakil bir eser yazmıştır. Kullandığı üsluptan ve mesnetsiz iddialardan da anlaşılacağı üzere Müslümanları, “yağmacı Araplar” şeklinde kodlayacak bir tarih anlatımını yaygınlaştırmak amacıyla olduğu açıktır.

Sosyolog Ali Şerîatî, çeşitli üniversitelerden öğrencilere yaptığı tarih konuşmalarının bir araya getirildiği *İran ve İslam* isimli kitapta Firdevsî'nin *Şehnâmesi*'nden şu şiiri alıntılar: “Deve sütü içip kertenkele yiye yiye, Arap gelmiş ki öyle bir yere, kâinatın tacını arzu ediyor ya, tüküreyim suratına ey kahpe felek tüküreyim”¹¹⁰⁰. Şerîatî'ye göre fethin sebepleri ekonomik, sonuçları kültürelidir. İran'ın İslâm sonrası tarihini dönemlendirir ve ilk iki yüzyılı Zerrînkûb gibi “fetret dönemi” olarak adlandırır.¹¹⁰¹ İslâm fetihlerini “Arap saldırıları” olarak niteleyen yazar, “İskender, İran'ın siyasi bağımsızlığına saldıran bir komutan iken Araplar, İran'ın kültürel bağımsızlığına saldırmışlardır.” der.¹¹⁰² Bu savaşın Sâsânî Devleti'ne karşı değil, aynı zamanda İran'ın din, tarih, dil ve kültürüne karşı olduğunu yazar.¹¹⁰³ “İslam ile ezen Araplar ancak İslâm ile ezilirler” ifadesi dikkat çekicidir.¹¹⁰⁴ Bu savaşı Sâmî-Aryan savaşı olarak da gören Şerîatî, Sâmîlerin sert tabiatlı, Aryânların sakin, Sâmîlerin heyecanlı ve detaycı, Aryânların bilge ve genellemeci bakış açılarına sahip olduklarını dile getirir. Ona göre Aryanlar, ormanı görebilirken, Sâmîlerin yalnızca

¹⁰⁹⁷ Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Du Karn-ı Sukût* (Tahran: İntişârât Sokan, 1999). 27.

¹⁰⁹⁸ Zerrînkûb, *İslam Şafağı*, 128.

¹⁰⁹⁹ Zerrînkûb, *İslam Şafağı*, 129.

¹¹⁰⁰ Şerîatî, *İran ve İslam*, 65.

¹¹⁰¹ Şerîatî, *İran ve İslam*, 71.

¹¹⁰² Şerîatî, *İran ve İslam*, 55-56.

¹¹⁰³ Şerîatî, *İran ve İslam*, 73.

¹¹⁰⁴ Şerîatî, *İran ve İslam*, 60.

ağaca bakarlar. Aryanlar, bin yılda bir kurtarıcı beklerken Sâmililerin her yüzyılda bir kurtarıcıya ihtiyaç duyarlar.¹¹⁰⁵ Şerîatî böylece gayet edebî bir biçimde fetih olayını tarihsel bağlamından kopararak nostaljik fantezi dünyasına çeker. Etnik milliyetçilik çerçevesinde yapılan fetih yorumlarının en net örneklerinden biri olan bu ifadeler, özellikle kolonyal dönemde müstemleke olmuş İran'ın milliyetçilik üzerinden bir nasyonel devlet kurma çabasının tezahürüdür. Bu metin, sadece anakronizm açısından değil aynı zamanda İran kimliği üzerindeki ontolojik bölünmenin de bir örneği olması bakımından kıymet arz etmektedir.

Şerîatî'ye katılmayan İranlı Filozof Daryush Shayegan*, İranlı aydınlar üzerinde etkili olan Şerîatî okumasını “nostalji fetişizmi” olarak değerlendirir: “Milliyetçi duygularla gerici bir İslâm'a karşı kurtarıcı bir İrancılığı rahatlıkla ileri sürerler. Bunlar geçmişe özlem duyanlardır. Özledikleri şey, bütün bahtsızlıkların başlangıcı olan Arap işgali öncesindeki büyük Pers imparatorluklarıdır. Aralarında kinik olanlar toplumdaki çağdışlıkları küçümseyip topluma hükümran bir aşağılamayla baksalar da sürekli olarak geçmişteki imparatorlukların kalıntılarına iç geçirirler. Üstelik geçmiş karşısında duyulan bu pişmanlık ve şeylerin güncel durumuyla nasıl ilişkilendirileceği konusunda fikir sahibi olmadan gurur duyulan bir kültür karşısındaki bu fetişizm sadece bu sınıfa vergi bir şey değildir, birçok İranlının da ayırıcı özelliğidir.”¹¹⁰⁶

İsrafil Balcı'ya* göre Hz. Ömer, Acem hükümdarlarını Arap reisleriyle çökteceğini söyleyerek Sâsânîlere karşı izleyeceği siyaseti belirlemiştir. Balcı, Arap kabilelerinin tamamının Müslüman olmamasının altını çizerek bu hareketin dini değil siyasi bir hamle olduğunu ileri sürer. Cihadın da zaten askeri hedeflerle beraber siyasi hedeflere de sahip olduğunu hatırlatır.¹¹⁰⁷ Seküler dönemlere ait yaygın düşünce biçiminin bir ürünü olarak din, siyaset ve ekonominin dışında, üzerinde ya da ötesinde

¹¹⁰⁵ Şerîatî, *İran ve İslam*, 38-39.

* 1935-2018 yılları arası Tahran'da yaşamış İranlı filozof.

¹¹⁰⁶ Shayegan, *Yaralı Bilinç*, 168.

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹¹⁰⁷ Balcı, *İlk İslam Fetihleri ve Savaş-Barış İlişkisi*, 227.

algılanmaktadır. Modern dönemin araştırmacılar da zaman zaman dini hedefleri, siyasi kararları, askeri hamleleri ve ekonomik sonuçları müstakil umdeler olarak değerlendirme eğilimine girmişlerdir. Çalışmamızın başında ifade ettiğimiz şekliyle cihadın kapsamı içerisine giren tüm faaliyetlerin en büyük âmili dindir. İslam yoksa ne Hz. Ömer'in ne de onun siyasetinin Müslüman savaşçıların dünyasında bir değeri ve karşılığı vardır. İdealist siyaseti ya da idealist kişileri, ideallerden bağımsız düşünmek yanıltıcı olabilmektedir.

Cafer Acar'a* göre de Dört Halife Dönemi fetihlerinde “kutsal savaş” olarak nitelendirilebilecek dinî bir savaş anlayışı yoktur. Yani İslam fetihlerinde teolojik anlamda “dinî savaş” olgusu söz konusu değildir. Müslümanlar meşru gerekçelerle yapılabilecek her türlü savaşı “Allah yolunda savaş” olarak görmüşlerdir. Müslümanlar saldıranlara karşı savunma yaparken veya kendilerine göre tehlikeli gördükleri bir hedefi yok etmeye karar verdikleri zaman bunu “Allah yolunda cihad” şeklinde tavsif etmişlerdir. İslâm, göçebe, dağınık ve düzensiz bir hayat süren insanların organize olup bir araya gelebilmelerinin manevi aktörü olmuştur. Adil olmayı, zulmetmemeyi ilke olarak müntesiplerine öğretmiştir. Bu insanların yaptığı icraatlar da o nispette değerli olmuştur. İktisadi faktörler, savaşların ayrılmaz bir unsuru mesabesinde. Her savaş sonucunda yoğun bir şekilde ele geçen mallar, esirler, topraklar; bazen beraberinde insani beklentileri harekete geçirmiştir. Bu durum karar verilen fetihlerin gereğini yerine getirmek isteyen halifelerce teşvik edici bir unsur olarak görülebilmıştır.”¹¹⁰⁸ Acar, esasen Müslüman Araplar siyasi ve ekonomik sebeplerle Irak'a ve Şam'a girdiğini, bunlarla motive olduklarını, İslam'ın yalnızca bu doğal teşvik yollarına bir nizam verdiği ve belli etik kurallarla Müslümanları sınırladığı görüşündedir. Müslümanların faaliyetleri ile Haçlı ordusunun eylemleri arasında bir ayırım yapmaya çalışan, orta yolu bulmaya çalışan bu bakış açısı netice itibarıyla önce siyasi sonra da ekonomik faktörleri fethin temel gerekçesi veya ayrılmaz bir parçası olarak ortaya koymaktadır.

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi

¹¹⁰⁸ Cafer Acar, “Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülâhazalar”, *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches* 6/3 (2017). 2054.

Fethin sosyal muhasebesini yapmaya çalışan İranlı tarihçi Khodadad Rezakhani şunları söyler: “İrak ve Şam fetihlerinde kapalı olan nokta sosyal değişimlerdir. Bu bölgeler savaşla beslenen bölgeler olduğu halde nasıl oldu da Hıre gibi Lahmîlerin başkenti olan bir yer, cizye ile anlaşılıp teslim oldu ve pek çok şehir garnizona dönüşüp yeni sisteme adapte oldu? Sosyo-ekonomik açıdan Irak-Suriye artık birleşmiş ve yüzlerce yıl bu şekilde kalacaktı. Sâsânîler bu işi istemiş ama başaramamışlardı.”¹¹⁰⁹ Rezakhani, sonuçları itibariyle fetih hareketini siyasi ve ekonomik bir başarı olarak görmektedir.

Fetihle ilgili en tepkisel yorumlardan biri de Yakub Kenan Necef Zâde'nin Türkçe kaleme aldığı eserindedir: “Araplar, dini taassubu o derece ileri götürdüler ki her aydın ve vatansever İranlıyı öldürüp her milli eseri yok ettiler. Gayeleri yalnız Zerdüşî dinini değil İran milliyetini ve milliyetçiliğini de ortadan kaldırmaktı. Ne ham bir hayal ve ne boş bir düşünce! Bir medeniyetin maddi ve dış eserleri tahrip edilebilir mi? Ruh öldürülebilir mi? İşte İran Tarihi ve Dünya Tarihi! Araplar, yalnız mücevherat dolu hazineleri değil eserler dolu kütüphaneleri zulüm, cehalet ve vahşet ateşlerine kurban ettiler. Onlar yalnız düğün eğlentilerini matem olaylarına çevirmek ve kadınları dul, çocukları öksüz ve yetim bırakmakla kalmadılar aynı zamanda İran'ın her türlü san'at ve marifet eserlerini de mahvetteler. Neticesi şu oldu ki bugün bile İran tarihinin başlangıç kısımları, yabancı kitaplardan alınıp bellenmekte veya Firdevsî'nin Şehnâmesinden öğrenilmektedir. Araplar, dudaklarından İran kelimesi dökülen her İranlının ağzını kana buladılar. Nitekim, Kerbelâ'da da İslâm dininin kurucusu olan Hz. Muhammed'in (s.a.v.), o dinin koruyucuları olan torunlarını susuz şehit ettiler. Bir İran şairinin dediği gibi; Araplar, Kâdisiye Savaşı'nda şehit ettikleri İranlı komutan ve askerlerin kanlarıyla abdest alıp namaz kıldılar.¹¹¹⁰ İran milliyetçileri aile ve çocuklarıyla beraber; Arabın boyunduruğu altında esarete tahammül etmektense yurtlarını terkle kara yoluyla Hindistan'a muhacir olarak gitmeyi tercih ettiler. Bir kısmı da fırtınalı Hint Okyanusu yolu ile gittiler. Orta Çağ gibi yolsuz bir devirde,

¹¹⁰⁹ Khodadad Rezakhani, “The Arab Conquests and Sasanian Iran: Islam in a Sasanian Context”, 02 Aralık 2016, <https://mizanproject.org/the-arab-conquests-and-sasanian-iran-part-2/>. (Erişim 2 Aralık 2019)

¹¹¹⁰ Zade, *Manevi Cepheden Tarihte İran*, 33-34

İran'dan kalkıp korkunç çöller, uçurumlar ve dağlar aşarak Hindistan'a göç etmek ne kadar külfetli ve zahmetli bir işti. İran; onların ana, baba yurdu ve öz vatanları idi. Hindistan ise pek uzak ve yabancı bir ülke... Evet gittiler, yerleştiler ve onların evlatları ve torunları bugün Hindistan ile Pakistan'da milli, ticari, kültürel, içtimâî ve hatta siyasi birçok yüksek mevki ve makamlarda bulunuyorlar ve hâlâ da eski dinleri olan Zerdüştlükte kalmışlardır. Bunlara orada Farsî diyorlar ve çevrelerinde çok büyük bir güven kazanmışlardır. Halkın bir kısmı İslâmiyet'i kabul etmemekle beraber hicret de etmemişlerdir ki bunların soyundan gelenler şimdi bilhassa İran'ın Kirman ve Yezd şehirlerinde bulunmaktadır.¹¹¹¹ Milliyetçi duyguların ağır bastığı Türkiye'deki Atatürkçü Türk Modernleşmesi ile İran'daki Pehlevî Pers Modernleşmesi arasında bağlar kurmak amacıyla olan yazar, yazdığı ondan fazla eserde İran kültürünü, edebiyatını ve tarihini inceler. 1966'da kaleme aldığı bu eseri de ömrünün hülâsası olarak takdim eder. Ancak seküler devrimlerin dinler karşısındaki tutumu konusunda Zerdüştlüğü bir istisna olarak en azından belli bir süre modernizmin önünde engel olarak duran İslam'a karşı kullanılmaktan çekinmez. İlmî olmaktan ziyade romantik bir üsluba sahip eser 60'lı yıllarda Türkiye-İran ilişkilerini ve soğuk savaş döneminde Sovyetlere karşı destelenen milliyetçilikle ilgili çalışmaları görmek açısından değerlidir.

İtalyan oryantalist Leone Caetani'ye göre fetih, Müslüman Arapların göçü ile ilgilidir. Ona göre bu göçün nedeni, Arabistan'da yaşanan kuraklık neticesinde Arabistan'ın fakirleşmesi ve güç kaybetmesidir. Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat ettikten sonra arkasında fazla insan bırakmamıştı. Bu az kişilerle birlikte ganimet arzusuyla yanıp tutuşan çöl Arapları, yaşamları için daha uygun bölgeler olan Irak ve Şam'a hücum ettiler. Bu saldırıda en ufak bir dini sebep aramak abestir.¹¹¹² Caetani'nin bu yorumunun akıl ve bilim ile açıklanabilecek bir tarafı yoktur. Kendisinden sonra gelen oryantalistlerin biraz daha tutarlı bir yol izleme siyasetlerinin sebebi buna benzer abes yorumların, ilmî ciddiyete zarar vermesidir.

¹¹¹¹ Zade, *Manevi Cepheden Tarihte İran*, 23-24

¹¹¹² Caetani, Leone, *Studi di Storia Orientale*, (Milano: U Huepli, 1911), 1/368, 369-371 akt. Donner, *The Early Islamic Conquests*, 4. akt. Yüksel, "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri" 171.

Fethi ekonomik sebeplere dayandıran Barthold, kendi deyimiyle Arap istilasıyla İslâm, Sâsânî Devleti'ni yıkmakla kalmamış, aynı zamanda İslâm'dan önceki İran'ın sınıf nizamını da ortadan kaldırmıştır.¹¹¹³ İslâm araştırmalarıyla ilgili ünlü bir ismin, fetihden böyle bir sonuç çıkarması dikkate şayandır.

ABD'li oryantalist Ira. M. Lapidus da, konuya askeri ve siyasi açıdan bakarak fetihlerin başarılı olmasında Bizans ve Sâsânî imparatorluklarının yıllar süren savaşlar sonunda askerî açıdan hayli zayıflamalarının etkin olduğunu söyler. Bunun yanında, diğer bir sebep olarak bu devletlerin Hristiyan tebaalarının idareden memnun olmayışlarının da etkili olduğunu düşünür. Bu durum siyaseten yerli halkın yeni bir idareyi kabullenmesini kolaylaştırmıştır. Ayrıca fetih sonunda İran topraklarına yerleşen Müslümanlar şehirler kurarak, tarımsal gelişmeye destek olarak istihdam sağlamışlar ve bu bölgelere ekonomik katkıda bulunmuşlardır.¹¹¹⁴

Brookings Enstitüsü'nde ABD ile İslâm Dünyası İlişkileri Projesi Direktörü William F. McCants, Arap fetihleri ile Yakın Doğu'nun İskender'den sonra ilk kez bir çatı altında birleştiğini, yeni Müslümanların tıpkı İskender döneminde olduğu gibi yeni hâkimlere entegre olmak için çaba gösterdiğini, diller ve dinlerini değiştirdiklerini ancak Arapların onları “mevlâ” olarak isimlendirip hiçbir şekilde eşit muamele göstermediklerini dile getirmektedir.¹¹¹⁵ İskender'in fetihleri gibi İskender'in ömrüyle sınırlı bir hareketi, etkileri hâlâ devam eden İslam fetihleriyle kıyaslayan McCants, Arap olmayanlara âdil davranmayan Arapların Yakın Doğu'yu tek bir çatı altında ne şekilde birleştirdiklerini de net bir şekilde izah etmemektedir.

Savaş tarihi uzmanı David Nicolle,* fethi askerî açıdan değerlendirir. Sâsânîlerin genelde savunma savaşı yaptıklarını, ordularının kanatlarının süvariler, merkezde piyade birlikleri, piyadenin arkasında filler ve onların arkasında özel destek

¹¹¹³ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 65.

¹¹¹⁴ Lapidus, Ira M., *A History of Islamic Societies*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 41. akt. Donner, *The Early Islamic Conquests*, 5. akt. Yüksel, “Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri”186. 193.

¹¹¹⁵ William F McCants, *Founding Gods, Inventing Nations: Conquest and Culture Myths from Antiquity to Islam*, 1 edition (Princeton University Press, 2011). 194.

* 1944 doğumlu İngiliz savaş tarihi uzmanı.

kuvvetleri şeklinde olduğu bilgisini X. yy.dan sonra yazılmış Pers kaynaklarından aktarır. Ancak Nicolle'ün de bildiği gibi ordular tek bir sistemle ve taktikle meydana inmezler. Bu şekilde bir sistem, Pers taktiklerinden bir tanesi sayılabilir. Nicolle devamında Bizans'tan farklı olarak Sâsânîlerin tamamen çöküşünün altını çizer ve Sâsânî ordusunun tuhaf bir şekilde ülkede kalmasıyla birlikte İslâm ordu sistemi üzerinde etkili olduğunu söyler. Bir başka deyişle, yıkılan Sâsânîler, esasında fatihlerin üzerine yıkılmıştır. Bizans ise yenilmiştir ancak düşman olarak karşı tarafta varlığını devam ettirmiştir.¹¹¹⁶ Nicolle, Pers askeri varlığını bir miktar abartmıştır. Fetihler sırasındaki Köprü dışındaki tüm savaşlarda kaybetmiş bir ordu, yüzlerce yıl kurumsal yapısını sürdürerek İslam ordularını şekillendirmiş olması önemli bir iddiadır. Eğer bu böyle olmuş olsaydı, Müslüman olan Persli askerlerin Farsça konuşmaya devam etmesi, Pers kalması gerekirdi. Böylece onların takibini yapar ve etkilerini ölçümleyebilirdik. Ancak Müslüman olmuş Pers birlikleri olan Esâvire, Deylemiler ve Zutlar Müslümanlar arasında bir asır içinde erimişlerdir. Ayrıca Abbasiler döneminden itibaren sonradan Müslüman olan Pers asıllılar bürokraside değerlendirilirken Türklerin askeri makamlara getirildiği malumdur.

Patricia Crone'un öğrencilerinden Oxford Üniversitesi'nde Ortaçağ Profesörü olan Robert Hoyland, *Allah Yolunda, Arap Fetihleri ve İslâm İmparatorluğunun Oluşumu* isimli kitapta bilinçli bir isim tercihiyle İlk dönem İslâm Fetihleri'ni "Arap Fetihleri" olarak adlandırmakta ve bunu daha sonra diğer ulusların gerçekleştirdiği fetihlerden ayırmak için kullandığını söylemektedir.¹¹¹⁷ Arapça kaynaklar, muzafferlerin penceresinden olayları anlatmakta ve bu sebeple Allah'ı ve dini ön plana çıkararak, kaybedenlerin payını ihmal etmektedirler. Hoyland, fetihlerin ardında salt İslâm inancı ve savaşın olduğunu düşünen Howard-Johnson, Spuler, Pirenne gibi isimlere de, onların karşısında fetihlerin tamamen barışçıl bir şekilde gerçekleştiğini iddia eden Donner, O'Sullivan, Pentz gibi araştırmacılara da itiraz eder. Bu iki görüşü iki zıt görüş olarak düşünür ve bu değerlendirmelerin çağdaş Müslümanların

¹¹¹⁶ Nicolle, *The Great Islamic Conquests*, 135-137.

¹¹¹⁷ Robert G Hoyland, *In God's Path: The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*, 2015. 12.

eğilimlerine katkıda bulunduğunu söyler. Hoyland'a göre imparatorluklar, egemenlik kurmak için güç kullanırlar. Bu gücü başkalarına kabul ettirmek için şiddet, ödül, kazanımların muhafazası, böl ve yönet gibi pek çok yonteme başvururlar. "Arap Fetihleri" de bundan müstağni değildir ve bu bağlamda rasyonel bir tarihi, İslâmîleştirmeye gerek yoktur. Örneğin Sa'd b. Ebî Vakkâs, Kadisiye'den önce askerlerini motive etmek için ganimeti hedef göstermiştir. Araplar, hâkim oldukları insanların Müslüman olmasıyla çok ilgilenmemişlerdir. Hoyland'a göre Hz. Muhammed'in (s.a.v.) tebliğ ettiği dinin fetihlere katkısı Tunuslu Muhammed Buazizi'nin kendisini yakarak sonuçlarını göremeyeceği bir Arap Baharı'nı başlatması gibidir. Güncel bağlantılar kurmaya meraklı olan Hoyland, el-Kaide'nin çıkışından sonra ilk dönemde gerçekleşen fetihlere daha çok din anlamı yüklediğini öne sürmektedir.¹¹¹⁸ Yazarın oluşturduğu kurgu esasında oryantalistler arasındaki yaklaşım farklılıklarına bir örnektir. Üçüncü bir yol göstermek isteyen Hoyland, neticede düşüncelerini siyasi sebeplere dayandırır ve konuyu güncel tartışmaları besleyecek düzeyde popülerleştirir.

Maryland Üniversitesi tarih profesörlerinden Scott Savran, Arap ve Pers râvîlerin fetih rivayetlerini değerlendirdiği çalışmasında oryantalistlerin genel olarak rivayetleri nasıl değerlendirdiğini özetlemiştir. Savran'a göre Wellhausen, rivayetleri "iyi" ve "kötü" şeklinde ayırdıktan sonra kendince seçim yaparken Goldziher, sahih olarak kabul edilen hadisler de dâhil olmak üzere rivayetlerin sonraki dönemlerde üretilmiş anakronik bilgilerden ibaret olduğu düşündüğünü söyler. 1970'lerde İslâm tarihçiliği ile ilgili rivayetlerle ilgili şüphelerin araştırılması çok popüler hale gelmiş ve Wansbrough, Patricia Crone ve Michael Cook gibi araştırmacılar sadece tarihsel metinleri değil Kur'an da dâhil olmak üzere tüm metinlerin Abbâsîlerin ilk dönemlerinde üretildiği iddialarını savunmuşlardır. Aynı görüşü paylaşanlar olmakla beraber son dönemlerde daha dengeli bir yaklaşım Batılı araştırmalara hâkim olmuş ve rivayetlerin tarihsel değeri takdir edilmeye başlanmıştır.¹¹¹⁹ Savran'ın açıklamaları

¹¹¹⁸ Hoyland, *In God's Path*, 68-70.

¹¹¹⁹ Scott Savran, *Arabs and Iranians in the Islamic Conquest Narrative: Memory and Identity Construction in Islamic Historiography, 750-1050* (Routledge, 2017). 7.

da Hoyland üzerinden izah ettiğimiz gibi yeni oryantalizmin gideceği yönle ilgili metodolojik bir tartışmadır.

Indiana Üniversitesi tarih profesörlerinden Jamsheed Choksy'e göre Sâsânîler kaybetti çünkü orduları güçten düşmüştü, devlet adamları atalet içindeydi, vergiler yüksek ve halk hoşnutsuzdu. Fetihlerden sonra Sâsânî topraklarında yönetici elit Zerdüş sınıfin yerini Müslüman Araplar aldılar. Bu yeni yöneticiler Irak gibi yerlerde Müslümanlığı tercih etmiş Persleri sömürdüler, halkını asimile ettiler ve ötekileştirdiler. Bu süreç içerisinde İslâm dinine geçen Persler de diğer Müslümanlarla birlikte hareket edip Mecûsî Persleri baskı altına aldılar. Böylece yüzyıllardır bu bölgelerin sahibi olan Persler önce siyasi ardından dini ve sosyo-ekonomik olarak kontrolü kaybettiler.¹¹²⁰ Zerdüş bakış açısını da gösteren bu metinler bir tarih profesörünün, tüm verileri bir kenara koyarak Zerdüş kalan Persler adına Müslüman olan Perslerden tarihsel olarak bir hesap görmektedir.

Chicago Üniversitesi tarih profesörlerinden Fred McGraw Donner, Irak'ın fethini siyasi olarak iki aşamada inceler. İlki Hz. Ebû Bekir döneminde, riddenin devamı olarak Irak ve Şam taraflarındaki Araplara yönelik kabile reislerinin çatışmalarına destek, ikinci aşamada Hz. Ömer ile birlikte büyük bir savaşa dönüşmesi. Birinci aşamada Hz. Ebû Bekir, riddeye karışmış kişileri orduya almazken Hz. Ömer döneminde Köprü yenilgisinden sonra bu siyaset terk edilmiş ve bu kişiler orduya alınmıştır.¹¹²¹

Irak'ın fethiyle ilgili daha çok ekonomik amiller ve vergilendirme sistemi konusunda çalışan Daniel Clement Dennett*, Caetani, Becker ve Wellhausen'in vergi sistemiyle ilgili iddialarını eleştirir. Örneğin Wellhausen'in yalnızca Horasan bölgesini esas alarak yaptığı değerlendirmelere itiraz eder. Dennett'e göre Müslüman fatihler, Irak'a girdikten sonra hem Sâsânîler döneminden kalma toprak ve ürünlerin sınıflandırmasını kullandı hem de mevcut dihkânları vergi tahsilatı konusunda

¹¹²⁰ Choksy, *Conflict and Cooperation*, 11-12.

¹¹²¹ Donner, *The Early Islamic Conquests*, 219-220.

* 1942 doğumlu ABD'li tarihçi. Gizli servis elemanı olarak Beyrut'ta çalıştı ve bir uçak kazasında öldü.

istihdam etti ancak kendilerince de bu sistemi revize ettiler. Müslümanlar merkezîyetçi bir şekilde standart vergilendirme sistemi yerine her bölgeye uygun bir sistem tatbikini tercih ettiler. Wellhausen'ın harac ve cizyeyi aynı tür vergi olarak yanlış anlamış olduğunun altını çizerek, dönem dönem terminoloji değişse de ilk dönem İslâm fetihlerinde haracın toprak için cizyenin de baş vergisi olarak iki ayrı anlamda kullanıldığını söyler. Ayrıca Caetani'nin iddia ettiği gibi Müslümanların Irak'ta uyguladığı vergi politikasının tamamen Sâsânî sisteminin aynısı olmadığını, çocuklardan ve kadınlardan vergi alınmaması ve savafî topraklar diye bir kavramın ortaya çıkışıyla açıklar.¹¹²²

İngiliz akademisyen Hugh Kennedy'e göre eğer Yezdigerd'in yeterince zamanı olsaydı Sâsânîler içindeki siyasi çatışmaları sona erdirip savunma ve savaş için hazırlık yapabilirdi. İktidara geldiği yıl Arap kabileleri Irak'a akınlara başlamış ve üzerine Hâlid b. Velîd düzenli bir ordu ile yola çıkmıştı. Sâsânîlerin bu şartlarda savaşıp yenilmelerini büyük bir sürpriz değildir.¹¹²³ Müslümanlar, Irak fetihlerinde katliam yapmadılar. Köylülere, çiftçilere ve onların tarlalarına, evlerine dokunmadılar, hatta onları rahatsız edecek şekilde şehirlerine dahi yerleşmediler. Dinlerine, âdetlerine karışmadılar. Sadece vergilerini ödemelerini ve düşmana yardım etmemelerini istediler. Kennedy'e göre Iraklıların Müslümanlara ödedikleri verginin Sâsânîlere ödedikleri vergiden düşük olup olmadığını bilinmemekte ama en azından Iraklılar, yeni hâkim sınıf Müslümanları daha konuşulabilir, anlaşma yapılabilir görüyorlardı.¹¹²⁴

Fransız oryantalist Marius Canard da, fetihleri o günkü siyasi ve sosyal şartları göz önünde bulundurarak anlamaya çalıştığını söyler. Zaferin, Müslümanların rakiplerinin zayıflığı sonucu olduğunu düşünür. Müslümanların savaş sahasında

¹¹²² Dennett, *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*, 12-28.

¹¹²³ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 103.

¹¹²⁴ Kennedy, *The Great Arab Conquests*, 138.

gösterdikleri cesaret ve kahramanlık, çölü tanıma ve haberleşme imkânlarının fetihlerin başarılı olmasında etkili olduğunu ifade eder.¹¹²⁵

Chicago Üniversitesi'nde Bizans uzmanı olarak görev yapan Profesör Walter Kaegi ise Bizans-Pers savaşlarının (602-628) yıkıcı etkilerinin biraz abartıldığı görüşündedir. Kaegi'ye göre Persler, girdikleri bölgelerde Filistin dışında yıkım yapmamışlar, 628'de yaptıkları anlaşmaya sadık kalmışlardı. Dolayısıyla Şam bölgesi, Pers saldırılarından çok fazla etkilenmemiş ve Perslerin çekilmesinden sonra zaman alsa da yaralarını sarabilmişti. Kaegi'ye göre asıl sorun bu iki imparatorluğun kendi aralarındaki savaşlar ya da ekonomik olarak zafiyete düşmeleri değil, bölgedeki insanlara karşı güvenilirliklerini kaybetmeleridir. Bizans'ın son dönemlerde tehdit altında olan Arap müttefiklerine savunma ödemesi yapmaması buna bir örnek olabilir.¹¹²⁶

John Boyle'ye* göre de Müslüman Arapların Sâsânîleri hezimete uğratmasının iki temel sebebi vardır. Birincisi, Sâsânîlerin Bizans ile uzun süren mücadelede güçlerini tüketmeleri, ikincisi ise Arapların yeni inançları ile tarihlerinde ilk defa güçlü bir birlik oluşturmalarıdır.¹¹²⁷ Boyle'nin yaklaşımı, tüm sebepleri yadsımayan ama siyasi ve ekonomik sebepleri öne çıkartan ince bir değerlendirme örneğidir.

İslâm öncesi İran'daki dini akımları birbirine karıştıran Fransız jeolog ve tarihçi Raymond Furon'a göre Arap istilası ile birlikte Sâsânîler müstakil bir devlet olmaktan çıkmış, Mecûsîlik baskıya maruz kalmış ve hemen hemen ortadan kaldırılmıştır. Kaçabilenler Hindistan, Bombay taraflarına gitmiştir. İranlılar Araplara hiç karşı durmamışlardır. Gobineau'nun da dediği gibi İranlılar Mezdek rahiplerinden kurtuldukları için neredeyse bayram yapmışlardır. Çünkü Mezdek rahipleri, rakipleri olan Manileri, Yahudileri, Hristiyanları, Budistleri, Brahmanları zorla kendi mezheplerine sokmaya çalışmaktaydılar. Tüm bu zümreler Mezdek rahiplerine

¹¹²⁵ Canard, Marius. L'Expansion arabe: le problème militaire. (1965). 37-63 akt. Donner, *The Early Islamic Conquests*, 5. akt. Yüksel, "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri", 175. 184.

¹¹²⁶ Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*. 68-71.

* 1916-1978 yılları arası yaşamış İngiliz oryantalist.

¹¹²⁷ Boyle, *Persia*, 31.

düşmandı. Persler, Arap fetihleri ile Sâsânîlerden ve onların dini uzantısı Mezdekîlerden kurtulmuş oldular. Fırtına dininceye kadar din değiştirmiş gibi gözüktüler ve sonrasında milli dehalarını ortaya çıkartıp müstakil olmaya muvaffak oldular.¹¹²⁸

Zerdüştlük üzerine çalışmalarıyla tanınan Dr. Rashna Writer, bazı küçük olaylar dışında Zerdüştlük dışındaki dinlere Sâsânîler tarafından hoşgörü ile bakıldığını iddia eder. Writer'a göre Araplar, Sâsânîlerin zayıf oldukları bir dönemi fırsat bilip imparatorluğu devirdiler ve ülkeyi sömürdüler. Bu sebeple Zerdüştlük dini ile ilgili tarih, Araplar eliyle yeniden yazıldı ve Zerdüştlük inancının bir devlet dini olarak diğer dinlere baskı yaptığı hatta bu sebeple yeni tebaanın Müslümanlara çabuk uyum sağladığı gibi gerçek olmayan şeyler ortaya kondu.¹¹²⁹ Writer, Araplar tarafından yok edildiği iddia edilen Zerdüştlük tarihini bugünden geriye doğru yeniden yazarken fetihleri, Zerdüştlük tarihinin kırılma noktası olarak görmektedir. Writer'dan anladığımız kadarıyla Araplar, dini olmayan sebeplerle girdikleri Sâsânî topraklarında büyük dini sonuçlara sebebiyet vermişlerdir.

ABD'de doktora eğitimi alan Mısırlı araştırmacı İbrahim el-Kıbtî, fetihleri bir istila hareketi olarak değerlendirir. Ona göre Araplar, çöl cehenneminden ırmakların aktığı cennetlere kaçmışlardır. Araplar, savaşçı bir topluluktur ve cahiliye döneminde küçük kabilecikler İslâm ile birlikte büyük bir kabileye dönüşmüş ve girdikleri ülkeleri talan etmişlerdir. Avrupalılar ise tam tersine sömürgecilik işlerine girişmemişlerdir. Zira Batının Hristiyan vicdanında savaşın yeri yoktur. Aralarında arızî bir şekilde aşırı gidenler olduysa da kendileri onları tarihin çöplüğüne göndermişler ve hiçbir zaman onların yaptıkları ile gurur duymamışlardır. Ancak Müslümanlar geçmişte yapılan istilaları sahiplenmişlerdir.¹¹³⁰ Tarih okuyuculuğunda çoğu zaman göz ardı edilen konu yazarın kişiliğidir. El-Kıbtî'den alıntıladığım bu fikirlerin tarih ilmi açısından bir

¹¹²⁸ Furon, *İran*, 106-107.

¹¹²⁹ Writer, *The Reshaping of Iran from Zoroastrian to Muslim*, 30-49.

¹¹³⁰ İbrahim el-Kıbtî, "El-İhtilâlül' -İslâmî li'l-Alemi'l-Kadîm ve'l-Ğazvi'l-Garbî li Müctemâti'ş-Şark", 10 Ekim 2005, <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=47520>. *El-Hivârü'l-Mütemeddin* (Erişim 3 Eylül 2018)

değeri yoktur. Ancak bilinmelidir ki büyük fikirler ya da usul farklılıkları aranan değerlendirmelerin altında çoğu zaman mizaç farklılıkları veya geçim kaygıları gibi basit sebepler yatar.

Bu türe ikinci bir örnek de Türkiye’de Asur tarihi ve Yezidîler konusunda popüler kitaplar yazan Erol Sever’dir. Sever, fetihleri Müslüman Arapların İstilasını olarak niteler. Fethin sebebi ekonomiktir. Sayısız anakronik ve etimolojik yanlışlara düşmekte zorlanmayan yazar, İslâm’ı Hristiyanlık üzerine bina edilen muharref bir din, Arapları da külliye bedevî topluluklar olarak niteler.¹¹³¹

Mehmet Azimli’ye göre de temel hedefi insanı yok etmek olan savaşın, ahlaki yönü olmaz. Bu durumda ezilen milletler intikam almaya çalışır. Hulefâ-i Raşidîn döneminde yapılan fetihlerin ise böyle bir hedefi yoktur. Sâsânîler tehdit olarak görüldüğü için Irak’a girilmiştir. Fetihlerde siyasi, dini ve ekonomik sebeplerin bir arada olabileceğini ifade eden Azimli, Irak’ta yaşayan halkın Arap olmasının ve Hristiyanların İslâm’ı bir Hristiyan mezhebi gibi algılamalarının işleri kolaylaştırdığını iddia eder.¹¹³²

Katar merkezli el-Cezîre medya kuruluşu için yaptığı çalışmalarla meşhur Faslı araştırmacı Muhammed el-Kuhî, İslâm fetihlerinin yayılmacı, çatışmacı bir sömürge faaliyeti olduğunu ilan eder. Dini saiklerle yapıldığı söylene de netice itibariyle askeri hareketlerdir ve yabancı topraklarda yaşayan ve İslâm devleti ile ilgisi olmayan insanlara karşı yapılmıştır. el-Kuhî’ye göre Müslümanlar bu faaliyetleri, fetih olarak isimlendirirken yine dini gerekçelerle yapılan Haçlı Seferlerini fetih olarak görmezler. Halbuki Haçlı Seferleri de kendilerine göre, kutsal addettikleri Kudüs’ü kafir olarak gördükleri Müslümanlardan temizlemek için yapılmıştır. Aynı şekilde Amerika kıtası ele geçirilirken dini sebepler kullanılmıştır. Tabii gerçek sebep altın aramaktan başka bir şey değildir. İslâm fetihlerinin tarihi alt yapısı Ebû Bekir ile başlamış ve kendisi

¹¹³¹ Bkz. Erol Sever, *İslamın Kaynakları-1: Çoktanrıcılık Hristiyanlık ve Kabe* (İstanbul: Berfin Yayınları, 2014).

¹¹³² Mehmet Azimli, “Hulefâ-İ Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *İstem: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat Ve Müsikîsi Dergisi*, 6 (2005): 177-194. 178.

irtidad edenlerle savaşarak devleti ayakta tutmuştur. Ömer b. Hattâb ise Arap kabilelerin birbiriyle iç savaşa girmesinden endişe ederek onların hepsini Acemlerin üzerine salmıştır. Ancak yaptığı bu hata hem onun hem de kendinden sonra gelecek iki halifenin hayatına mal olmuştur. Objektif bir tarih okuması yaptığını iddia eden el-Kuhî, Emevîlerin İslâm dininin yayılması bahanesi ile yabancı toprakları işgal edip oraları sömürdüklerini ileri sürer. Batıda ilim dünyasında çok konuşulmayan ama halk arasında yaygın, tarihsel verilerden uzak bu klişe ifadeleri önemseyen yazar “keşke bu gerçekleri bir itiraf edebilsek” cümlesiyle değerlendirmelerini sonlandırır.¹¹³³

Bir başka objektiflik iddiası ile ilk dönem İslam fetihleri konusuna kafa yoran yazar Filistinli Nassâr Cerâde'dir. Arab Times'a yazdığı makalede aksini düşünenleri hamasetle suçladıktan sonra kendi deyimiyle tekfir edilme pahasına İslâm fetihlerini işgal olarak tanımlar. İslâm ordularının İran'ı ve diğer bölgeleri zorla ele geçirdiğini bilimsel değeri olmayan iddialarla anlatmaya çalışır. Kendisine göre Müslümanları bu talanda başarılı kılan şey ne efsanelerde anlatılan melekler ne de Müslümanların dini inanç ve tutumlarıdır. Bu işgal, hem İranlıların hem de Bizanslıların zayıf ve saldırıya açık bir zamanlarına rastgelen tesadüfi bir olaydır.¹¹³⁴ Dünyanın en büyük tarihi olaylarından birini tesadüf olarak açıklamak için büyük bir çaba gösteren Cerâde, iddialarını temellendirmekte başarılı olamasa da dikkat çekmekte zorlanmamaktadır.

Fetih ve İslamlaşma ile ilgili öne sürülen değerlendirmelerde yaşanan dönemin, ülkenin ve ideolojinin etkin olduğunu görebiliyoruz. Ayrıca Müslüman olmakla birlikte objektiflik adına İslâm ve Müslümanlar aleyhine geliştirilmiş bazı saldırgan tezleri fütursuz ve usulsüz bir biçimde ortaya koyan yazarlara da çalışmamızda yer vermiş olduk. Oryantalistlerin de kendi aralarındaki görüş ayrılıklarını, İranlı tarihçi ve araştırmacıların arasında genel olarak Pers savunmacılığı fikrinin yaygın olduğunu gördük. Ülkemizde de akademik olarak farklı gibi ortaya

¹¹³³ Muhammed el-Kuhî, “El-Fethu'l-İslâmî ev el-Ğazvü'l-Arabî”, 07 Temmuz 2007, <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=47520.El-Hivârü'l-Mütemeddin> (Erişim 3 Temmuz 2018)

¹¹³⁴ Nassâr Cerâde, “el-İhtilâlü'l-Arabî ev el-Kizbetü'l-Feth”, erişim: 09 Ekim 2018, http://www.arabtimes.com/portal/article_display.cfm?Action=&Preview=No&ArticleID=30927. Arab Times, (Erişim 9 Ekim 2018).

konan yorumların esasen malum iddialar olduğu sonucunu elde ettik. Fetih ve İslamlaşma ile ilgili bizim değerlendirmelerimizi ve önerilerimizi sonuç bölümünde ortaya koyacağız.

SONUÇ

Dünya tarihinde savaşların olmadığı bir asır yoktur. Adını ne koyarsak koyalım tarihte toplumlar birbirleri ile savaşmışlardır. Bu savaşlar, bazen bir fikrin ve hayat tarzının taşınması, bazen gücünün gücünü zayıflar üzerinden denemesi, bazen de sadece zenginliğe duyulan tamahkârlık saiki ile çıkmıştır. Son yüzyıllardaki savaş algısı da pek çok konuda olduğu gibi Avrupamerkezci bakış açısının etkisi altındadır. Savaşların mutlaka yeraltı ve üstü zenginliklerin elde edilmesi amacıyla yapıldığı düşünülmekte; her sosyal olayın ardında siyasi ve ekonomik sebepler ve sonuçlar aranmaktadır. Yaşadığımız son yüzyıl, tarihin en kanlı yüzyılı olarak kayıtlara geçmiş ve bu savaşların etik örgüsü sosyal darwinizm ile örülmüştür. Paralelindeki tarih araştırmaları da bu yüzyılın umranı ile yazılmıştır. Buna karşılık kimi Müslüman düşünürler de İslâm fetihlerinin savaşız yapıldığı, fetihlerin gönül fethi olduğu iddiaları ile tarihi gerçeklerden uzak ve romantik bir refleks geliştirmişlerdir. İslam fetihleri gerçektir ve içinde savaş vardır. Ancak bu savaş, sebepleri ve sonuçları açısından son yüzyıllarda gerçekleşen sömürgeci ve yıkıcı savaşlar gibi değildir.

İlk dönem İslâm fetihleri, dünya tarihinin gördüğü en geniş, süratli, tesirli ve kalıcı genişleme hareketidir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemi fetih; Hz. Osman ve Hz. Ali dönemi de fethin sonuçlarının yaşandığı dönem olmuştur. İlk dönem İslâm fetihleri ile o günkü dünyanın dengeleri değişmiştir. Akdeniz, Roma gölü olmaktan çıkmış, Roma yıkılış sürecine girmiş, Sâsânîler ise yıkılmıştır. Klasik tarih dönemlendirme çerçevesinde ifade edecek olursak, Eski Çağ kapanmış ve Yeni Çağ başlamıştır.¹¹³⁵ Tüm bunlar bir asırdan kısa bir sürede gerçekleşmiştir.

İslam fetihleri ekonomik sebeplerle yapılmamıştır. Fetihlerin yapıldığı dönemlerde Arapların açlık ile karşı karşıya kalmaları ile ilgili elimizde bir veri bulunmamaktadır. Müslümanlar, başka toplumların zenginliklerine gözlerini dikmiş açgözlü, hırslı insanlar da değillerdi. Müslüman olduktan sonra dünyaya karşı tamah etmeme emri alan bu insanlar için dünyaya karşı zâhid olmak büyük bir mesele değildi.

¹¹³⁵ Halid Blankinship, “İslâm ve Dünya Tarihi: Yeni Bir Dönemlendirmeye Doğru”, *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi*, trc. Kenan Çayır 2/3 (1994): 65-93. 92.

Müslüman olmadan önce de basit şeylerle mutlu olan insanlardı. Yüzyıllarca da böyle yaşamışlardı. Küçük meseleler sebebiyle birbiriyile savaşıyor ve hiçbir zaman birlik olamamış Arabistan Araplarını bir araya getiren şey İslâm dinidir. Aynı din, onları Irak'a sokmuş ve Irak'tan şahsî hisselerine bir karış dahi toprak parçası almadan da çıkarmıştır. Araziler gözlerinin önünde beytül mâle akarken ve milyonlarca dinar vergi toplanırken kendilerine verilen sembolik ganimetlerle yetinmişlerdir. Pek çok toplumda gözlenen başarı sonrası mülk paylaşımı için kendi aralarında çatışmak yerine fetih gibi bitmek bilmeyen ve meşakkatli bir işi sürdürmeyi tercih etmişlerdir. Üstelik Müslümanlar bu faaliyetleri, aylık sabit devletten aldıkları maaşları olduğu ve ihtiyaçları olmadığı halde sürdürmüşlerdir. Hayatlarını riske atıp ölümüne bu işi sürdüren bu insanların motivasyon kaynağı ekonomik gerekçelere dayandırılmaz.

Fetih, başarıyla yürütülmüş bir cihad hareketidir. Bu hareket hem askeri yönden gerçekleşen savaşları hem siyasi yönden yapılan anlaşmaları hem ekonomik yönden elde edilen gelirleri hem de sosyal yönden şehirleşme, iskân ve eğitim faaliyetlerini kapsamaktadır. Ancak bunların hiçbirisi fethin ana sebebi, gayesi ya da motivasyon kaynağı değildir. Fethin temel sebebi, gayesi ve teşvik edici unsuru İslâm'dır.

İslam fetihlerinde elde edilen başarının sebebi Sâsânîlerin başarısızlığı değildir. Sâsânîlerin son dönemlerde siyaseten istikrarsız oluşu, Roma ile giriştiği savaşlar, ekonomik sıkıntılar ve Mecûsî olmayan tebaaya yapılan baskılar genel olarak yıkılışın sebepleri olarak gösterilmiştir. Her şeyden önce Sâsânîler, ilk kez V. yy.da istikrarsızlık yaşamıyorlardı. Öncesinde de iktidara gelen hemen hemen tüm şahıslar ya öldürülmüş ya sürülmüş ya da gözlerine mil çekilerek tahttan indirilmiştir. Roma tarihi de farklı değildir. Roma, özellikle MÖ VI. yy.dan itibaren Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemlerinde önemli istikrarsızlık süreçleri geçirmiştir. Araplar, İslâm'dan önce ne Romalıların ne de Sâsânîlerin istikrarsızlıklarından haberdar idiler. Roma ve Sâsânîler arasında yaşanan savaşlara gelince, bu iki devlet yüzyıllarca savaşmışlardır. Persler, Romalılarından önce de Yunanlılar ile savaş halindeydiler. Büyük imparatorlukların savaş içerisinde olmasından daha doğal bir tarihsel durum olamaz. Müslümanların başarısını, Sâsânî imparatorluğunun Romalıları ile giriştiği savaşlara dayandırmak

oldukça abestir. Kaldı ki son Bizans-Sâsânî savaşı, yıkıcı bir savaş değildi. Diğer taraftan Sâsânîlerin uzunca süre yıpratdığı Roma, ilk İslam fetihlerinde öldürücü darbe almasına rağmen yıkılmamıştır. Mecûsîlerin diğer dinlere olan baskılarına gelince, tezimizde detaylandırdığımız üzere Sâsânîler tarihinde zaman zaman dini baskılar zaman zaman da serbest dönemler yaşanmıştır. İslâm fetihlerinden hemen önce geçmişe göre daha huzurlu bir dönem yaşanmaktaydı. Sâsânîler, en zayıf dönemlerinde değildiler ve yıkılacaklarından habersizdiler. İslâm fetihlerindeki başarı Müslümanlara ait bir başarıdır.

İlk dönem İslam fetihlerinin en büyük başarısı elde edilen toprakların genişliği veya yıkılan büyük imparatorluklar değil, fethin kalıcılığıdır. Bu nokta, İslam fetihlerini İskender ve Cengiz istilâlarından ayırmaktadır. Bir devleti yıkmak tarihte pek çok kralın başarabildiği bir iştir ancak girilen bir yerde kalıcı olmak, kişisel başarılarından bağımsız olmayı, kurumsal bir ideale sahip olmayı gerektirmektedir. İslâm fetihleri, Hz. Ömer'in siyasi dehasının ürünü değil, sürdürülebilir İslâm idealinin sahabe ve tâbiîn üzerinden yayılmasıdır. Bu hareketin en büyük sonucu ve kalıcılığın teminatı İslamlaşmadır.

Müslümanlar Irak'a girdiklerinde çoğunluğu oluşturan Araplar Hristiyanlaşmıştı. Çoğunluğu, nüfus olarak ikinci sırada gelen Ârâmîler ile aynı mezhebi, Nestûrîliği kabul etmişlerdi. Azınlık bir kısım Arap da Yakubî mezhebine mensuptu ya da putperestti. Bölgede yaşayan Persli yöneticiler ve askerler de çoğunlukla Mecûsî idi. Bunların bir kısmı da Hristiyanlığı kabul etmişti. Irak'ta Yahudiler de yaşamaktaydı. Tüm bu grupların dışında Mandeist, Maniheist, Mezdekî azınlıklar da vardı. Müslümanlar, Irak'ta Perslerle savaştılar, Hristiyan Araplar ise önce savaşıp sonra teslim oldular, Ârâmîler ve Yahudiler ise hemen teslim oldular. Diğer gruplar hakkında ise önemli bilgiler yoktur. Bunların cizye ödeyip yaşamlarına devam ettiğini tahmin edebiliriz. Savaşan Perslerden bazı Persli ve Sindli askerler Müslüman olup saf değiştirdiler. Geriye kalanlar ise şahla beraber Irak'tan çıktı. Aynı şekilde bölgesel yöneticiler, tacirler, rahipler de münferit ihtidalar dışında Irak'ı terk ettiler. Araplar, Perslere destek verdikleri Aynu't-Temr yenilgisinden sonra teslim oldular ve Müslümanlarla sulh imzaladılar. Bunlar arasında hemen Müslüman olanlar

ilk nesil, esir alınanların çocukları da Irak'ta ikinci nesil Müslümanları oluşturdular. Ârâmîler fetihleri, hükümet değişikliği boyutunda algılamak istediler. Yine münferit olaylar dışında Ârâmîler, Doğu Kilisesi, Süryânî Kilisesi, Asur Kilisesi, Keldânî Kilisesi çatıları altında Irak, Şam ve Anadolu'da varlıklarını sürdürdüler. I. Dünya Savaşı'ndan sonra da büyük oranda Irak'ı terk edip batı ülkelerine göç ettiler.

Irak'ta İslamlaşma konusundaki başarının sebebi orada İslâm'a yakınlık gösteren Hristiyan ve Yahudi varlığı veya İslâm'a diğer Hristiyan mezheplere göre daha yakın olduğu iddia edilen Nestûrîlik değildir. Nestûrîler, tüm baskılara rağmen tarihleri boyunca kendilerine İslâm'dan daha yakın olan Roma'nın resmi mezhebi Melkitliğe veya Yakubîliğe geçmemişlerdir. Eğer tek sebep bu olsaydı yüzyıllardır ayakta olan Süryânî kilisesi mevcut olmazdı. Irak'ta İslamlaşma fetihle birlikte, iskân faaliyetleriyle, evliliklerle ve sosyal hayatın içindeki doğal davetler yoluyla gerçekleşmiştir. Bu proje, sahabe ve tâbiîn neslinin eliyle sürdürülmüştür. Yalnızca mescidler değil hayatın tüm alanları doğal eğitim yerleri haline gelmiştir. Irak'ta, ilk nesilde olmasa da ikinci ve üçüncü nesilde İslamlaşma büyük oranda tamamlanmıştır.

İslam fetihlerinden sonra toplum, dinlere göre sınıflara ayrılmıştır. Birinci sırada yer alan imtiyazlı Müslümanlar, Arapça konuşmuşlardır. Etnik kökeni ne olursa olsun bu insanlar artık Arap olmuşlardır. Ârâmî Nestûrî bir Hristiyan Müslüman olup Arapça konuşmaya başlamışsa, onunla ilgili özel bir bilgi yoksa bu kişi Arap olarak bilinmiştir ve bu bilgi çok önemsenmemiştir. Artık yeni Müslümanlar ister Yahudi ister Ârâmî ister Persli olsun Arapça konuşan Müslümanlardır. Yahudi, Pers ve Ârâmî ihtida hikâyeleri veya ünlü Müslüman kişilerin tabakât kitaplarında bulunan köken atıflarıyla ancak bu izi sürebilmekteyiz. Her Müslüman, Hasan el-Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Musa b. Nusayr gibi tabakât kitaplarına girecek kadar ünlü olmadığı için ataları Persli, Ârâmî ya da Yahudi olan Müslümanların kökenleri konusunda bilgi elde edememekteyiz.

Irak fetihlerinde, hangi ırktan olursa olsun Müslüman olanlar, etnik kimliklerini ve ana dillerini herhangi bir baskı olmadan terk etmişlerdir. Daha net bir ifade ile Persler, Ârâmîler, Yahudiler, Hindliler, Zencîler Müslüman olduktan sonra

Arapça konuşmaya başlamışlar ve dilleriyle birlikte etnik kimliklerini kaybetmişlerdir. Arapça konuşmuşlar ve Arapça yazmışlardır. Evlerinde ana dillerini kullanmamış olacaklar ki bir sonraki nesle ana dili miras bırakmamışlardır. Irak, Şam, Mağrib, Mısır gibi lehçelerin ortaya çıkmasının sebebi de işte bu yerli ve Arap olmayan Müslümanlardır.

Yeni Müslümanlar, İslam'ı en iyi şekilde yaşamak için büyük çaba göstererek pek çok ünlü âlim, komutan ve vali çıkardılar. Ancak çeşitli sebeplerle Müslüman topluma uyum sağlamak istemeyenler daha geç dönemlerde Müslüman oldular. Geç Müslümanlar, etnik kimliklerini ve dillerini korudular. Bugün ana dili Arapça olmayan Müslümanlar ya ilk dönem İslam fetihleri ile karşılaşmamış ya da karşılaştıysa da o dönem Müslüman olmamış kitlelerdir.

Bu çalışmamızda Ârâmîce, Eski Ermenice, İbrânîce gibi dillerin, özellikle ilk dönem kayıtlarının okunması konusunda önemli olduğunu gördük. İslam tarihi alanında çalışacak araştırmacıların bu dillere yönlendirilip, bu dillerden batı dillerine çevrilmiş metinlerin otantikliği ve çevirilerin doğruluğu noktasında çalışma yapmalarının gerekliliğini anladık. Bizans kronikleri, konsil raporları, kilise vaazları, din adamlarının kendi aralarındaki mektuplaşmaları gibi pek çok kaynağın mahfuz olduğu iddiaları araştırılmalı ve bu kaynaklar değerlendirilmelidir.

Bundan sonra yapılacak İslamlaşma tarihi çalışmaları, genel tablodan kopmadan daraltılarak şehir şehir, bölge bölge ele alınmalı, hem aynı dönemde diğer coğrafyalarda yapılan fetih faaliyetleri hem de tarihin ilerleyen dönemlerinde gerçekleşen fetih faaliyetleri yatay ve dikey yöntemle karşılaştırmalı olarak incelenmelidir. Fetihlerin sonuçları, İslamlaşmanın gerçekleşip gerçekleşmediği baz alınarak kalıcılık, süreklilik, sürdürülebilirlik açısından ölçülmeli ve değerlendirilmelidir.

BİBLİYOGRAFYA

- Âbâdî, Seyyid Asğar Mahmud. *Târîhe İrân der Ahde Sâsâniyân*. Tahran: Parseh, 2014.
- Abel, Félix Marie. *Histoire de la Palestine depuis la conquête d'Alexandre jusqu'à l'invasion arabe*. J. Gabalda, 1952.
- Abrahamian, Ervand. *Modern İnan Tarihi*. Trc. Nurcan Özkaplan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Acar, Cafer. "Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülâhazalar". *İtobiad: Journal of the Human & Social Science Researches* 6/3 (2017). <http://www.itobiad.com/download/article-file/340692>.
- Acemoglu, Daron - Robinson, James A. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown Publishers, 2012.
- Ağarı, Murat. "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı". *AÜİFD*. 47 (2006): 195-213.
- Akad, Mehmet Tanju. *Strateji Üzerine*. İstanbul: Kastaş, 2003.
- Akbaş, Mehmet. "Hz. Ömer Dönemindeki Fetihlerin Ardından Gerçekleştirilen Tebliğ Faaliyetleri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2011): 115-137.
- Akbaş, Mehmet. *Sahabenin Cihad ve Daveti*. İstanbul: Nida, 2015.
- Akkan, Erdoğan. "Irak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 83-85. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Aktaş, Cihan. *Yakın Yabancı*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Albayrak, Kadir. "Nestûrîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 15-17. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Albinson, Henry. *Iraq History*. Sonit Education Academy, 2016.
- Algül, Hüseyin. "Esved el-Ansî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 440-441. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ali, Cevâd. *el-Mufasssal fî Târîhi 'l-Arab Kable 'l-İslâm*. Dâru's-Sâkî, 2001.
- Alper, Ömer Mahir. "İbnü'l-Hasîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 71-73. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Altıntaş, Hayrani. "Dehriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 107-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Altungök, Ahmet. *Eski İnan'da Din ve Toplum*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.
- Altungök, Ahmet. *İslam Öncesi İnan'da Devlet ve Ekonomi & Sâsânî Dönemi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.
- Amanat, Mehrdad. *Jewish Identities in Iran: Resistance and Conversion to Islam and the Baha'i*. I.B.Tauris, 2013.
- "Ancient Persians who gassed Romans were the first to use chemical weapons - Telegraph". *The Telegraph*. Erişim: 20 Aralık 2019. <https://www.telegraph.co.uk/news/newstoppers/howaboutthat/4240365/Ancient-Persians-who-gassed-Romans-were-the-first-to-use-chemical-weapons.html>.
- Ansari, Ali M. *The Politics of Nationalism in Modern Iran (Cambridge Middle East Studies)*. Cambridge University Press, 2012.

- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi Hulefâ-i Râşidîn Dönemi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Apak, Âdem. “Râşid Halifeler Dönemi”. *İslam Tarihi ve Medeniyeti*. 2. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Arab, Talal Abdülkerim el-. “Akkâ b. Ebî Akkâ”. 13 Ağustos 2017. <https://alqabas.com/425485/>.
- Arnold, Thomas Walker. *İntişar-ı İslam Tarihi*. Trc. Hasan Gündüzler. Ankara: Akçağ, 1982.
- Arslantaş, Nuh. *Emeviler Döneminde İslam Dünyasında Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Askalânî, İbn Hacer. *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Atçeken, İsmail Hakkı. *Endülü's'ün Fethi ve Musa b. Nusayr*. Ankara: Araştırma, 2002.
- Avcı, Casim. “Kûfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 339-242. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Avcı, Casim. “Medâin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 289-291. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Aycan, İrfan. “Temîm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 418-419. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Azimli, Mehmet. “Hulefâ-İ Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *İstem: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikîsi Dergisi*. 6 (2005): 177-194.
- Bağdâdî, Ebü'l-Fevz Muhammed Emin. *Fî Ma'rifeti Kabâili'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Bakır, Abdülhalik. “Basra”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 108-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bakır, Abdülhâlik. “Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre”. 2018.
- Balcı, İsrail. *İlk İslam Fetihleri ve Savaş-Bariş İlişkisi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.
- Balcı, İsrail. “Müsennâ b. Hârîse”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 89-90. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ball, Warwick. *Tek Dünyaya Doğru & Antik İran ve Batı*. İstanbul: Ayrıntı, 2015.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *İslam Medeniyeti Tarihi*. Trc. Fuad Köprülü. İstanbul: Akçağ, 2004.
- Baum, Wilhelm - Winkler, Dietmar W. *The Church of the East: A Concise History*. Routledge, 2003.
- Belâzürî, Ahmed b Yahya. *Fütûhu'l-Büldân*. Trc. Mustafa Fayda. Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Belge, Mustafa. “Yemâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bell, Gertrude Lowthian. *Shadow of Death in Iran: Mists in a Mysterious Land*. Allborough Pub., 1992.
- Berisha, Vlora - Asllanaj, Rrustem. “Literature Review on Historical Development of Accounting”. *Acta Universitatis Danubius. Œconomica* 13/6 (14

- Eylül 2017). <http://journals.univ-danubius.ro/index.php/oeconomica/article/view/4348>.
- Berkey, Jonathan. *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Bichler, Reinhold - Rollinger, Robert. "The Image of Persia and Persians in Greek Literature". *Encyclopædia Iranica*.ubat 2012. <http://www.iranicaonline.org/articles/greece-vi>.
- Bilgin, Orhan. "Ebü'l-Müeyyed-i Belhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 337-338. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Blankinship, Halid. "İslâm ve Dünya Tarihi: Yeni Bir Dönemlendirmeye Doğru". *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi*. Trc. Kenan Çayır 2/3 (1994): 65-93.
- Bosworth, Clifford Edmund. "Abna". *Encyclopædia Iranica*. 19 Temmuz 2011. <http://www.iranicaonline.org/articles/abna-term>.
- Boyce, Mary. *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*. Londra: Routledge & Kegan Paul, 1979.
- Boyd, James W - Crosby, Donald A. "Is Zoroastrianism Dualistic or Monotheistic?" *J. Am. Acad. Relig.* 47/4 (1979): 557-588.
- Boyle, John A. *Persia: History and Heritage*. Londra: Henry Mellan, 1979.
- Bozkurt, Nahide. "Hasan b. Sehl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 351. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Brock, Sebastian P. *Fire from Heaven: Studies in Syriac Theology and Liturgy*. Ashgate Publishing, Ltd., 2006.
- Bulliet, Richard W. *Conversion to Islam in the Medieval Period an Essay in Quantitative History*. Cambridge: Harward University Press, 1979.
- Byron, Robert. *The Road to Oxiana*. Lizbon: Marco Polo, 2017.
- Cerâde, Nassâr. "el-İhtilâlü'l-Arabî ev el-Kizbetü'l-Feth". Erişim: 09 Ekim 2018. http://www.arabtimes.com/portal/article_display.cfm?Action=&Preview=No&ArticleID=30927.
- Challaye, Felicien. *Dinler Tarihi*. İstanbul: Varlık Yayınları, 1998.
- Choksy, Jamsheed K. *Conflict and Cooperation: Zoroastrian Subalterns and Muslim Elites in Medieval Iranian Society*. New York: Columbia University Press, 1997.
- Christensen, Arthur. "Sassanid Persia". *The Cambridge Ancient History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1939.
- Christensen, Peter. *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environments in the History of the Middle East, 500 B.C. to A.D. 1500*. Kopenhag: Museum Tusculanum Press, 1993.
- Corbin, Henry. *Cyclical Time & Ismaili Gnosis*. Londra: Roudledge, 1983.
- Crone, Patricia. *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran: Rural Revolt And Local Zoroastrianism*. Reprint edition. Cambridge University Press, 2014.
- Curzon, George Nathaniel. *Persia and the Persian Question*. Reprint edition. Cambridge University Press, 2016.
- Çağatay, Neşet. *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957.

- Çeker, Orhan. "Süleyman b. Yesâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 109-110. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çetin, Osman. "Hürmüzân-ı Fârisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 498. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Dabashi, Hamid. *İran: Ketlenmiş Halk*. Trc. Emine Ayhan. İstanbul: Metis, 2008.
- Dahlan, Ahmed Zeynî. *el-Fütûhâtü'l-İslamiyye*. Beyrut: Dâr Sâder, 2009.
- Dakûkî, Hüseyin Ali ed-. "Hîre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 122-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Dakûkî, İbrahim ed-. "Irak - Kültür ve Medeniyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 103-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Dandamayev, Muhammad A. "Magî". *Encyclopædia Iranica*. 01 Ocak 2000. <http://www.iranicaonline.org/articles/magi>.
- Daryae, Touraj. "Sahrestanihai Eransahr". *Encyclopædia Iranica*. 04 Temmuz 2008. <http://www.iranicaonline.org/articles/sahrestaniha-i-eransahr>.
- Dayf, Şevki. *Tarîhu'l-Edebi'l-Arabî*. Dâru'l-Meârif, t.y.
- Demir, Habip. *Horasan'da Şiilik*. Ankara Üniversitesi, 2016.
- Demirci, Mustafa. "Sevâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 576-578. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Demiroğlu, Ayla. "Ebü'l-Fazl Bel'amî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Dennett, Daniel Clement. *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*. Delhi: Idarah-i-Adabiyat-i-Delli, 2000.
- Diñçol, Ali Muzaffer. "Ârâmîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 268-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Dîneverî, Ebu Hanîfe. *el-Ahbâru't-Tivâl*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1960.
- Dîneverî, İbn Kuteybe. *Uyûnu'l-Ahbâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Donner, Fred McGraw. *The Early Islamic Conquests*. New Jersey: Princeton University Press, 1981.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *Essai sur l'histoire de l'Islamisme*. E.J. Brill, 1879.
- Durant, Will. *Our Oriental Heritage: The Story of Civilization*. Simon and Schuster, 2011.
- Dûrî, Abdülaziz. "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeler: Irak Bölgesindeki Vergiler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Halil İbrahim Hançabay. 23 (2014).
- Dûrî, Abdülazîz ed-. "Enbâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 171. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Durmuş, İsmail. "İbnü'l-Mukaffa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 130-134. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Duygu, Zafer. "Doğu Kilisesi Erken Yüzyılları Özelinde Bir Değerlendirme". *The Journal of Mesopotamian Studies (JMS)* 2/1 (2017): 134-155.
- Ebû Yûsuf. *Kitâbu'l-Harac*. Trc. Ali Özek. İstanbul: Hisar Yayınları, 1973.

- Ebû Zehra, Muhammed. *Mezhepler Tarihi*. Trc. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Yeni Şafak, t.y.
- Ebü'l-Fidâ, Imâduddîn İsmail b Ali. *El-Muhtasar fî Akbâri'l-Beşer*. t.y.
- Efendioğlu, Mehmet. *Arap Olmayan Sahabiler*. İstanbul: İFAV, 2011.
- Eliade, Mircea. *Mitler, Rüyalara ve Gizemler*. Ankara: Doğubatu, 2017.
- Vâkıdî, Muhammed b. Ömer. *Fütuhu'ş-Şam*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- Eraslan, Sadık. *Sosyo Politik Açından Asr-ı Saadet Fetihleri Hz. Ömer Dönemi*. Ankara: Ta-ha, 1999.
- Erkal, Mehmet. "Cizye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 42-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Eser, Mithat. "Eseri Günümüze Ulaşan İlk Siyer Müellifi İbn İshâk'ın Güvenilirliği". *İSTEM*. 13 (01 Aralık 2009): 261-280.
- Eskicioğlu, Osman. *İslam Hukukunda Vergiler Yahya b. Adem ve Kitabı'l-Haracı*. İzmir, 1966.
- Fattah, Hala Mundhir - Caso, Frank. *A Brief History of Iraq*. Infobase Publishing, 2009.
- Fayda, Mustafa. *Allah'ın Kılıcı Halid Bin Velid*. 6. Bs. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Fayda, Mustafa. "Bâzân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 283-284. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Fayda, Mustafa. "Belâzürî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 392-393. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Fayda, Mustafa. "Cerîr b. Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 410-411. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fayda, Mustafa. *Hulefâ-yı Raşidîn Devri*. İstanbul: Kubbealtı, 2016.
- Fayda, Mustafa. *Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 2006.
- Fayda, Mustafa. "İbn İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 93-96. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Fayda, Mustafa. "Zımmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 428-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ferec, Muhammed. *el-Fethu'l-Arabî li'l-İrâk ve Fâris*. Kahire: Dâru'l-Fikru'l-Arabî, 1966.
- Ferguson, Niall. *Hazin Savaş (1914 - 1918)*. Trc. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- "Fertile Crescent". *Encyclopædia Britannica*. Erişim: 10 Ekim 2018. <https://www.britannica.com/place/Fertile-Crescent>.
- Finkelstein, Louis. *The PHârise es: The Sociological Background of Their Faith*. Third Edition, Second Impression edition. Jewish Pub. Society, 1938.
- Foltz, Richard. *Religions of Iran: From Prehistory to Present*. Londra: Oneworld, 2013.
- "Formations of the Legion | Strategy & Tactics | The Roman Military". Erişim: 19 Aralık 2019. <https://romanmilitary.net/strategy/legform/>.

- Föllmer, Katja. "The Pre-Islamic Past as Part of Iranian National Memory". *Remembering the Past in Iranian Societies*. Ed. Philip G Kreyenbroek Christine Allison. Wiesbaden: Harrassowitz, 2013.
- Frye, Richard Nelson. *The History of Ancient Iran*. Münih: Verlag C. H. Beck, 1983.
- Furon, Raymond. *İran*. Trc. Galip Kemal Söylemezoğlu. İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1943.
- Gabriel, Richard A. *The Great Armies of Antiquity*. Westport: Greenwood Publishing Group, 2002.
- Garthwaite, Gene R. *İran Tarihi*. Trc. Fethi Aytuna. İnkılâp, 2011.
- Ghirshman, R. *Iran: From the Earliest Times to the Islamic Conquest*. 1st edition. Harmondsworth: Penguin Books, 1954.
- Gnoli, Gherardo. "Indo-Iranian Religion". *Encyclopædia Iranica*. 15 Aralık 2004. <http://www.iranicaonline.org/articles/indo-iranian-religion>.
- Goitein, S D. *Jews and Arabs: A Concise History of Their Social and Cultural Relations*. Dover Publications, 2005.
- Gronke, Monika. *Iran, A Short History, From Islamization to Present*. Princeton: Markus Wiener Publishers, 2008.
- Gross, Simcha. "Rethinking Babylonian Rabbinic Acculturation in the Sasanian Empire". *Journal of Ancient Judaism* 9/2 (28 Mart 2018): 280-310.
- Günaltay, Şemseddin. *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Gündüz, Şinasi. "Maniheizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 575-577. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Gündüz, Şinasi. "Mecûsîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 279-284. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Gündüz, Şinasi. "Sâbiîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 341-344. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Hales, William. *A New Analysis of Chronology and Geography, History and Prophecy: In which Their Elements are Attempted to be Explained, Harmonized and Vindicated, Upon Scriptural and Scientific Principles*. C.J.G. & F. Rivington, 1830.
- Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*. Riyad: Daru Taybe, 1985.
- Hamdan, Cemal. *İstiraticiyetü'l-İsti'mar ve't-Tahrîr*. Mısır: Daru'l-Hilal, 1999.
- Hamevî, Yâkût. *Mu'cem 'ul-Büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Hamidullah, Muhammed. *Hız. Peygamberin Savaşları*. Trc. Nazire Erinç Yurter. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Hanife, Ahmed Bin Ebu. *Kitâbu'l-Ahbâri't-Tivâl*. Leiden, 1888.
- Has, Kemal. "Mezdekiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 523-524. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Hattâb, Mahmud Şît. *Kâdetu Fethi Bilâdi Fâris*. Beyrut: Dâru'l-Feth, 1965.
- Hattâb, Mahmud Şît. *Kâdetu Fethi'l-İrâki ve'l-Cezîreti*. Kahire: Dâru'l-Kalem, t.y.
- Hattâb, Mahmud Şît. *Kâdetu Fethi'ş-Şâm ve Mısır*. Beyrut: Dâru'l-Feth, 1965.
- Havva, Said. *Hadislerle İslam Tarihi*. Trc. M Ahmet Varol. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1989.

- Heidari, Samira. *İslam Öncesi İnan Kültürünün Günümüzdeki Yansımaları*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015.
- Herzfeld, Ernst. *Archaeological History of Iran*. London: Oxford University Press, 1935.
- Hintze, Almut. "Monotheism the Zoroastrian Way". *Journal of the Royal Asiatic Society* 24/02) (01 Nisan 2013): 225-249. <https://doi.org/10.1017/S1356186313000333>.
- Hitti, Philip Khuri. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. Trc. Salih Tuğ. İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 1995.
- Hjelmggaard, Kim. "Iran's Jewish community is the largest in the Mideast outside Israel – and feels safe and respected". 01 Eylül 2018. <https://www.usatoday.com/in-depth/news/world/inside-iran/2018/08/29/iran-jewish-population-islamic-state/886790002>.
- Hoffmann, Georg. *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer*. 2011. <https://doi.org/10.31826/9781463232887>.
- Hourani, George - Carswell, John. *Arab Seafaring: In the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times (Expanded Edition)*. Princeton University Press, 1995.
- Hoyland, Robert G. *In God's Path : The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*. 2015.
- Hoyland, Robert G. *Seeing Islam as Others Saw It- A Survey and Evaluation of Christian Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*. Princeton, NJ: Darwin Press, 2007.
- Irani, K. D. - Silver, Morris. *Social Justice in the Ancient World*. Greenwood Publishing Group, 1995.
- İbn A'sem el-Kûfî, Ebu Muhammed Ahmed. *Kitâbu'l-Fütûh*. Beyrut: Dâru'l-Azvâ, 1991.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân*. Beyrut: Daru Sadir, t.y.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b Alî. *Sûreti'l-Arz*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1938.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh. *El-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1889.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Dâru Hicr, 2003.
- İbn Sâ'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Tabakât*. Ed. Adnan Demircan. İstanbul: Siyer Yayınları, 2014.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntazam fî Tarîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*. Ed. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. Beyrut, 1992.
- İbnü'l-Esîr. *Üsüdü'l-Ğâbe*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1989.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn. *el-Kâmil fî't-Târih*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- İbrahim Hasan, Hasan. *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*. Trc. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut: Dâr-u Sâdır, 2004.
- İzzeti, Ebulfazl. *İslamın Yayılış Tarihine Giriş*. Trc. Cahit Koytak. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

- Jalalipour, Saeid. *The Arab Conquest of Persia: The Khūzistān Province Before and After the Muslims' Triumph*. California State University, 2014.
- “John of Ephesus, Ecclesiastical History”. Erişim: 17 Ağustos 2018. http://www.tertullian.org/fathers/ephesus_7_book6.htm.
- Kaegi, Walter. *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*. Trc. Mehmet Özay. İstanbul: Kaknüs, 2000.
- Kara, Cahid. *İslâm Coğrafyasında Mecûsiler (Emevîlerin Sonuna Kadar)*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.
- Karaaslan, Tufan. *Ortadoğu'nun Coğrafyası*. İstanbul: Nobel, 2006.
- Karaismailoğlu, Adnan. “Acem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 321. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kayaoğlu, İsmet. *İslâm Kurumları Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Kazvîni, Zekeriyâ b Muhammed. *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*. Beyrut: Dâru Sâdir, t.y.
- “Keldanice: Yok olmaya yüz tutmuş bir dilin hikayesi”. BBC Türkçe, 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=XCESHaz6EkQ>.
- Kelpetin, Mahmut. “Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri”. *Ekev Akademi Dergisi*. 43 (2010): 266-288.
- Kennedy, Hugh. *The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In*. Da Capo Press, 2007.
- Kesrânî, Şâkir. *el-Yehûd fî İrân Dirâsetun Tarihiyyetun İctima'iyetun*. Beyrut: Merkezi'l-Hadâra li Tenmiyyeti'l-Fikri'l-İslâmî, 2011.
- Kıbtî, İbrahim el-. “El-İhtilâlül' -İslâmî li'l-Alemi'l-Kadîm ve'l-Ğazvi'l-Garbî li Müctemâti's-Şark”. 10 Ekim 2005. <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=47520>.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Bihâferîd b. Mâhfervedîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 138. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kılıç, Hulusi. “Ebû Amr eş-Şeybânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 98-99. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- King, Charles William. *The Gnostics and Their Remains*. Library of Alexandria, 1887.
- Köroğlu, Kemalettin. *Eski Mezopotamya Tarihi: Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Köse, Ali. “The Assessment of Various Factors in the Spread of Islam During the Medieval Period”. *İslam Araştırmaları* 1 (1997): 65-89.
- Kuhî, Muhammed el-. “El-Fethu'l-İslâmî ev el-Ğazvü'l-Arabî”. 07 Temmuz 2007. <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=47520>.
- Küçüktaşçı, Mustafa Sabri. “Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 85-87. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Le Strange, Guy. *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest*. New York: Cosimo Classics, 2010.
- Lecker, Michael. “Muhammad b. Ishâq Sâhib al-Maghâzî: Was His Grandfather Jewish?” *Books and Written Culture of Islamic World*. Ed. Roberto Tottoli Andrew Rippin. 26-38. Leiden: Brill, t.y. Erişim: 01 Ocak 2015.

Lewisohn, Leonard. *Hafiz and the Religion of Love in Classical Persian Poetry*. I.B.Tauris, 2015.

Longenecker, Dwight. "We Three Kings" Who were the Magi?" Erişim: 19 Temmuz 2019. <https://www.catholiceducation.org/en/controversy/common-misconceptions/we-three-kings-who-were-the-magi.html>.

Maalouf, Tony. *Arabs in the Shadow of Israel: The Unfolding of God's Prophetic Plan for Ishmael's Line*. Kregel Academic, t.y. <https://play.google.com/store/books/details?id=A0BdsFRX55cC>.

MacKenzie, David Neil. "Eran, Eransahr". *Encyclopædia Iranica*. 15 Aralık 1998. <http://www.iranicaonline.org/articles/eran-eransah>.

Mahmudov, Elşad. *Sebepleri ve Sonuçları Açışından Hz. Peygamber'in Savaşları*. İstanbul: İSAM, 2010.

Makdisî, Mutahhar b Tâhir el-. *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh*. Port Said: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, t.y.

Mantran, Robert. *İslamın Yayılış Tarihi*. Trc. İsmet Kayaoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.

McCants, William F. *Founding Gods, Inventing Nations: Conquest and Culture Myths from Antiquity to Islam*. 1 edition. Princeton University Press, 2011.

Mehmet Ali Kapar, İsmail Hakkı Atçeken. *İslam Tarihi*. Ed. Ahmet Önkâl. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018.

Morony, Michael G. *Iraq after the Muslim Conquest*. New Jersey: Princeton University Press, 1984.

Morony, Michael G. "The Effects of the Muslim Conquest on the Persian Population of Iraq". *Iran* 14 (1976): 41-59. <https://doi.org/10.2307/4300543>.

Mukaddesî, Muhammed b Ahmed. *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)*. Trc. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge, 2015.

Mustafa Çuhadar, İsmail Durmuş. "İbnü'r-Rûmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 186-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Naskali, Esko. "İran - Tarih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 394-395. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Neusner, Jacob. *Talmudic Judaism in Sasanian Babylonia: Essays and Studies*. Leiden: Brill, 1976.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ. *Riyâzu's-Sâlihîn*. şam: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1996.

Nicolle, David. *İslam Orduları 600-1100*. Trc. Emir Yener. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Nicolle, David. *The Great Islamic Conquests AD 632-750*. Oxford: Bloomsbury Publishing, 2014.

Nizamülmülk. *Siyasetname*. Trc. Sadık Yalsızuçanlar. İstanbul: Lacivert, 2010.

Nöldeke, Theodor. *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden: Aus der arabischen Chronik des Tabari*. Brill, 1973.

Numani, şibli. *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*. Trc. Talip Yaşar Alp. İstanbul: Mahya, 2015.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

- Öngören, Reşat. "Ma'rûf el-Kerhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 67-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Öz, Mustafa. "Ğâliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 333-337. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "Ebû Alî el-Fârisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "İbn Dürüsteveyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 420. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özel, Ahmet. "Atâ b. Yesâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 37-38. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özen, Şükrü. "İsâ b. Ebân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 480-481. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özen, Şükrü. "Kādî Şüreyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 119-121. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Patai, Raphael. *Jadid al-Islam: The Jewish "New Muslims" of Meshhed*. Wayne State University Press, 1997.
- Pirniya, Hasan. "Târîhe İrân Gable Ez İslâm". *Târîhe İran*. Ed. Abbas İkbâl Âştîyânî Hasan Pirinya Pervîz Bâbâyî. Tahran: Müessese-i İntişârât-i Negâh, 2013.
- Planhol, Xavier de. "Fars Geography". *Encyclopædia Iranica*. 01 Ocak 2000. <http://www.iranicaonline.org/articles/fars-i>.
- Platon. *Yasalar*. Trc. Candan Şentuna - Saffet Babür. Kabalcı, 2007.
- "Population of Cities in Iraq (2019)". *World Population Review*. Erişim: 16 Ekim 2019. <http://worldpopulationreview.com/countries/iraq-population/cities/>.
- Pourshariati, Parvaneh. *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*. Londra: I. B. Tauris, 2008.
- Powell, John. *Weapons & Warfare: Ancient and medieval weapons and warfare (to 1500)*. Pasadena: Salem Press, 2002.
- Rezakhani, Khodadad. "Faking Yazdgerd". 26 Ocak 2005. <https://iranian.com/Rezakhani/2005/January/Letter/index.html?site=archive>.
- Rezakhani, Khodadad. "The Arab Conquests and Sasanian Iran: Islam in a Sasanian Context". 02 Aralık 2016. <https://mizanproject.org/the-arab-conquests-and-sasanian-iran-part-2/>.
- Rezi, Haşim. *Zerdüş*. Trc. Erkan Çardakçı. Avesta Yayınları, 2014.
- Rio Sanchez, Francisco del. "Influences of Aramaic on Dialectal Arabic". *Archaism and Innovation in the Semitic Languages*. Ed. Juan Pedro Monferrer-Sala - Wilfred G E Watson. 129-136. Cordoba: Oriens Academic, t.y.
- Roberson, Ronald. *The Eastern Christian Churches. A Brief Survey (7th Edition)*. Seventh Edition. University Press of the Pontifical Oriental Institute
- Roux, Jean-Paul. "L'Iran sous la domination arabe (637-874)". 01 Mayıs 2003. www.clio.fr/BIBLIOTHEQUE/l_iran_sous_la_domination_arabe_637_874.asp.
- Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed. *I. Halife Hz. Ebu Bekir Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2009.
- Sanyal, Sanjeev. "Who will give refuge to the last pagans of Iraq?" 12 Ağustos 2014. <https://www.japantimes.co.jp/opinion/2014/08/12/commentary/world-commentary/will-give-refuge-last-pagans-iraq/>.

- Savant, Sarah Bowen. *The New Muslims of Post-Conquest Iran*. Reprint edition. Cambridge University Press, 2015.
- Savran, Scott. *Arabs and Iranians in the Islamic Conquest Narrative: Memory and Identity Construction in Islamic Historiography, 750–1050*. Routledge, 2017.
- Schoff, Wilfred H. *The Periplus Of The Erythraean Sea: Travel And Trade In The Indian Ocean By A Merchant Of The First Century*. Munshiram Manoharlal Publishers, 2011.
- Sebeos. *Sebeos' History*. Trc. Robert Bedrosian. New York: Sources of the Armenian Tradition, 1985.
- Sever, Erol. *İslamın Kaynakları-1: Çoktanrıcılık Hıristiyanlık ve Kabe*. İstanbul: Berfin Yayınları, 2014.
- Shayegan, Daryush. *Yaralı Biliş*. Trc. Haldun Bayrı. İstanbul: Metis, 2012.
- Shute, Joe. "Remembering the last Jews of Iraq". 24 Kasım 2017. <https://www.telegraph.co.uk/men/thinking-man/remembering-last-jews-iraq>.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Melkâiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 84-85. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre. "İlk İslam Fetihleri ve Sasani Devletinin Çöküşü". *Turkish Studies* 9-10 (2015): 389-428.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Bedevilikten Hadarîliğe Küfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2010): 99-124.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Vâsıt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 541-544. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Stark, Freya. *The Valleys of the Assassins and Other Persian Travels*. New York: The Modern Library, 2001.
- Syrien, Michel le. *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*. Trc. J B Chabot. Ernest Leroux, 1901.
- Şakir, Mahmud. *Hız. Adem'den Bugüne İslam Tarihi*. Trc. Ferit Aydın. İstanbul: Kahraman, 2004.
- Şeriatî, Ali. *İran ve İslam*. Trc. Kenan Çamurcu. İstanbul: Fecr, 2012.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2008.
- Taberî, Muhammed b Cerîr et-. *Târîhu't-Taberî*. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1967.
- Taylan, Necip. "Ali b. Rabben et-Taberî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 434-436. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- "The Jewish Community of Mashad". *Beit Hatfutsot*. Erişim: 24 Eylül 2019. <https://dbs.bh.org.il/place/meshed-mashhad>.
- Tomar, Cengiz. "Yemen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 401-406. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Topçuoğlu, Ali Aslan. "Yahudilik-Hıristiyanlık ve İslâm Hukuku'na Göre Nikâh Akdine Etkisi Bakımından Din Farklılığı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/2 (01 Nisan 2010): 79-120.
- Tosun, Rukiye. *Belâzürî ve İbn A'sem'e Göre Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin Değerlendirilmesi*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

- Trench, Charles Chenevix. *A History of Horsemanship*. Oversized Hardcover edition. Doubleday & Co, Inc, 1970.
- Turabi, Ahmet Hakkı. “İbnü’l-Müneccim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 155-156. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Tülücü, Süleyman. “Ma‘mer b. Müsennâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 551-552. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Uludağ, Süleyman. “Hasan-ı Basrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 291-293. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Vaglieri, Laura Veccia. *İslam Kültür ve Medeniyeti*. Ed. Bernard Lewis. İstanbul: Kitabevi, 1997.
- Vâkıdî, Muhammed b. Ömer. *Fütuhu’ş-Şam*. Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1997.
- Van de Mierop, Marc. *Antik Yakındoğu’nun Tarihi*. Trc. Sinem Gül. İstanbul: Dost, 2014.
- Van Gorder, Christian A. *Christianity in Persia and the Status of Non-Muslims in Modern Iran*. Lexington Books, 2010.
- Waters, Matt. *Ancient Persia: A Concise History of the Achaemenid Empire, 550–330 BCE*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Wiesehöfer, Josef. *Antik Pers Tarihi*. İstanbul: Telos Yayıncılık, 2005.
- Wilmshurst, David. *The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318-1913*. Peeters Publishers, 2000.
- Writer, Rashna. *The Reshaping of Iran from Zoroastrian to Muslim: A History of Cultural Transformation*. Edwin Mellen Press, 2013.
- Ya’kûbî, Ahmet b İshak. *el-Buldân*. Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2001.
- Ya’kûbî, Ahmet b İshak. *Târîhu’l-Ya’kûbî*. Londra: Brill, 1883.
- Yazıcı, Tahsin. “Fars Edebiyatında Destan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 205-208. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yegin, Abdullah. “İran Siyasetini Anlama Kılavuzu”. SETA, 2013.
- Yenal, Serkan. “Yahudi ve Iraklı Kürt İlişkilerinin Tarihsel Analizi”. *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*. 2 (2018): 120-131.
- Ye’or, Bat. *The Decline of Eastern Christianity Under Islam: From Jihad to Dhimmitude : Seventh-twentieth Century*. New Jersey: Fairleigh Dickinson University Press, 1996.
- Yıldırım, Nimet. “Zerdüş’tün Kutsal Kitabı Avesta”. *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*. 18 (2011): 148-170.
- Yıldırım, Taner. “Erken Ortaçağlarda Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi”. *Journal of Turkish Studies* 9/Volume 94 (2014): 1185-1197.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Fazl b. Sehl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 275-276. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yücel, Ahmet. “Fîrûz ed-Deylemî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 140. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yücel, Ahmet. “Gayri Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 418-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yücel, Ahmet. “İbn Sîrîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 358-359. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Yücel, Ahmet. "Muhammed b. Sîrîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 358-359. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yücel, Talip. "Fırat Nehrinin Rejimi Üzerine Bir Deneme". *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* XIII/4 (1955): 95-111.
- Yücesoy, Hayrettin. "Kâdisiye Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yüksel, Ahmet Turan. "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6 (1996): 169-196.
- Zade, Yakub Kenan Necef. *Manevi Cepheden Tarihte İran*. İstanbul: Neşriyat Yurdu Yeni Şark Maarif Kütüphanesi, 1967.
- Zakeri, Mohsen. *Sasanid Soldiers in Early Muslim Society: The Origins of 'Ayyārān and Futuwwa*. Otto Harrassowitz Verlag, 1995.
- Zehebî, Şemseddin. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. Müessesü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Şemseddin. *Târihu'l-İslâm ve Vefâyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.
- Zerrînkûb, Abdülhüseyin. *Du Karn-ı Sukût*. Tahran: İntişârât Sokan, 1999.
- Zerrînkûb, Abdülhüseyin. *İslam Şafağı*. İstanbul: Anka yayınlari, 2002.
- Zerrînkûb, Abdülhüseyin. *Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu*. Trc. Nurcan Altun. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2014.
- Zerrînkûb, Abdülhüseyin. "The Arab Conquest of Iran and its Aftermath". *The Cambridge History of Iran*. Ed. R N Frye. 4: 1-56. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
- Zeynelabidin, Muhammed Surur. *Mecûsîlerin Geri Dönüşü*. Trc. Hüsrev Subaşı. İstanbul: Guraba, 2014.

ÖZ GEÇMİŞ

1981 yılında Konya’da doğdu. 1991 yılında Aydın Efeler İlkokulu’nu bitirdi. 1999 yılında Aydın Nazilli İmam Hatip Lisesi’nden ve 2004 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu. 2007 yılına kadar İstanbul’da MEB bakanlığına bağlı çeşitli ortaöğretim kurumlarında öğretmenlik vazifesini yürüttü. 2008 yılında istifa edip özel sektörde dış ticaret müdürlüğü pozisyonunda çalışırken 2010 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde İslam Tarihi alanında “Dini ve Sosyo-Ekonomik Açılardan Moriskoların Tarihi” isimli teziyle Yüksek Lisans çalışmasını tamamladı. Doktora eğitimine Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Bilim Dalı’nda devam etti.